

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2022 (№2)

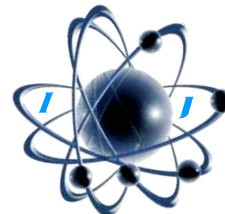
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№2

2022

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
 b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
 e.i.f.d.(PhD) **Eshimbetov U.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.k., doc. **Jalelov M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
 f.-m.i.f.d.(PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.i.f.d. (PhD), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
 tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)

tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
 b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
 tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
 akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
 f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
 g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.f.d., prof. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
 Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilm doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

ЛОКАЛЬНЫЕ ВНУТРЕННИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЯ ЧЕТЫРЕХМЕРНЫХ ФИЛИФОРМНЫХ НЕ ЛИЕВЫХ АЛГЕБР ЛЕЙБНИЦА

А.К.Алаудинов – доктор философии по физико-математическим наукам
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Институт математики имени В.И.Романовского Академии наук Узбекистана

З.Ж.Султанова - магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Tayanch soʻzlar: Libnits algebrasi, differensiallash, ichki differensiallash, lokal ichki differensiallash.

Ключевые слова: алгебра Лейбница, дифференцирование, внутреннее дифференцирование, локальное внутреннее дифференцирование.

Key words: Leibniz algebras, derivation, inner derivation, local inner derivation.

1. Введение. Л.Молнар [15] ввел определение локальных внутренних дифференцирований на стандартных операторных алгебрах.

Локальные и 2-локальные дифференцирования над простыми алгебрами Лейбница, над нильпотентными алгебрами Лейбница изучено в работе [5]. Кроме этого в работе [13] рассмотрено локальные и 2-локальные дифференцирования некоторых полупростых алгебр Лейбница.

Почти внутренние дифференцирования алгебр Ли были введены К.С.Гордоном и Е.Н.Уилсоном [10] в изучении изоспектральных деформаций компактных многообразий. Почти внутренние дифференцирования нильпотентных, некоторых разрешимых алгебр Ли и некоторых нильпотентных алгебр Лейбница изучались в работах [8] и [1].

2. Предварительные сведения. Для начала напомним определение алгебр Лейбница.

Определение 2.1. Алгебра L над полем F называется алгеброй Лейбница, если для любых $x, y, z \in L$ выполняется тождество Лейбница:

$$[x, [y, z]] = [[x, y], z] - [[x, z], y],$$

где $[\cdot, \cdot]$ – умножение в L .

Для произвольной алгебры Лейбница L определим последовательность:

$$L^1 = L, L^{k+1} = [L^k, L^1], k \geq 1.$$

Алгебра Лейбница L размерности n , называется *филиформной*, если $\dim L^i = n - i, 2 \leq i \leq n-1$.

Теорема 2.1 [7]. В любой n -мерной комплексной филиформной алгебре Лейбница существует базис $\{e_1, e_2, \dots, e_n\}$ такой, что её умножение в этом базисе имеет один из следующих видов:

$$F^1(\alpha_4, \dots, \alpha_n, \theta):$$

$$[e_1, e_1] = e_3, [e_i, e_1] = e_{i+1}, \quad 2 \leq i \leq n-1,$$

$$[e_1, e_2] = \alpha_4 e_4 + \alpha_5 e_5 + \dots + \alpha_{n-1} e_{n-1} + \theta e_n,$$

$$[e_j, e_2] = \alpha_4 e_{j+2} + \alpha_5 e_{j+3} + \dots + \alpha_{n+2-j} e_n, \quad 2 \leq j \leq n-2,$$

$$F^2(\beta_4, \dots, \beta_n, \gamma):$$

$$[e_1, e_1] = e_3, [e_i, e_1] = e_{i+1}, \quad 3 \leq i \leq n-1,$$

$$[e_2, e_3] = \beta_4 e_4 + \beta_5 e_5 + \dots + \beta_n e_n, [e_2, e_2] = \gamma e_n,$$

$$[e_j, e_2] = \beta_4 e_{j+2} + \beta_5 e_{j+3} + \dots + \beta_{n+2-j} e_n, \quad 3 \leq j \leq n-2,$$

Определение 2.2. Напомним, что линейный оператор $D: A \rightarrow A$ называется *дифференцированием алгебры Лейбница* A , если $D[x, y] = [D(x), y] + [x, D(y)]$ при всех $x, y \in A$ (правило Лейбница).

Определение 2.3. Для каждого $a \in L$ правое умножение $R_a(x) = [x, a], x \in L$ называется *внутренним дифференцированием*.

Определение 2.4. Линейное отображение $\Delta: A \rightarrow A$ называется *локальным внутренним дифференцированием*

алгебры Лейбница, если для каждого $x \in A$, существует внутреннее дифференцирование (зависящее от x) $R_x: A \rightarrow A$ такое, что $\Delta(x) = R_x(x)$.

Пусть L – четырехмерная филиформная не лиевая алгебра Лейбница:

$$F^1(\alpha_4, \theta):$$

$$[e_1, e_1] = e_3, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4,$$

$$[e_1, e_2] = \theta e_4, [e_2, e_2] = \alpha_4 e_4$$

$$F^2(\beta_4, \gamma):$$

$$[e_1, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4,$$

$$[e_2, e_3] = \beta_4 e_4, [e_2, e_2] = \gamma e_4,$$

3. Основные результаты. В этом разделе мы рассмотрим локальные внутренние дифференцирования четырехмерных филиформных не лиевых алгебр Лейбница.

Следующая теорема является основным результатом работы.

Теорема 3.1. Всякое локальное внутреннее дифференцирование алгебры $F^1(\alpha_4, \theta)$ кроме случая $\alpha_4 = \theta \neq 0$ является внутренним дифференцированием. В случае $\alpha_4 = \theta \neq 0$ на алгебре $F^1(\alpha_4, \theta)$ существует локальное внутреннее дифференцирование которое не является внутренним дифференцированием.

Доказательство. Пусть $R_a(x)$ внутреннее дифференцирование алгебры $F^1(\alpha_4, \theta)$, где $x = \sum_{i=1}^4 x_i e_i, a = \sum_{i=1}^4 a_i e_i \in F^1(\alpha_4, \theta)$. Тогда

$$R_a(x) = [x, a] = (a_1 x_1 + a_1 x_2) e_3 + (a_2 \theta x_1 + a_2 \alpha_4 x_2 + a_1 x_3) e_4.$$

Пусть $\Delta: F^1(\alpha_4, \theta) \rightarrow F^1(\alpha_4, \theta)$ локальное внутреннее дифференцирование. По определению локального внутреннего дифференцирования для каждого $x \in F^1(\alpha_4, \theta)$ существует внутреннее дифференцирование $R_{a_x}(x)$ такое, что $\Delta(x) = R_{a_x}(x)$.

Рассмотрим следующие равенства:

$$\Delta(e_1) = R_{a^{(e_1)}} = [x, a^{(e_1)}] = a_1^{(e_1)} e_3 + a_2^{(e_1)} \theta e_4,$$

$$\Delta(e_2) = R_{a^{(e_2)}} = [x, a^{(e_2)}] = a_1^{(e_2)} e_3 + a_2^{(e_2)} \alpha_4 e_4,$$

$$\Delta(e_3) = R_{a^{(e_3)}} = [x, a^{(e_3)}] = a_1^{(e_3)} e_4,$$

$$\Delta(e_1 - e_2) = [x, a^{(e_1 - e_2)}] = a_2^{(e_1 - e_2)} (\theta - \alpha_4) e_4$$

с другой стороны

$$\begin{aligned}\Delta(e_1 - e_2) &= \Delta(e_1) - \Delta(e_2) = \\ &= (a_1^{(e_1)} - a_1^{(e_2)})e_3 + (a_2^{(e_1)}\theta - a_2^{(e_2)}\alpha_4)e_4.\end{aligned}$$

В последних в двух равенствах сопоставив коэффициенты перед e_3 получим $a_1^{(e_1)} = a_1^{(e_2)}$.

Случай 3.1. $\alpha_4\theta \neq 0$.

$$\begin{aligned}\Delta(\alpha_4 e_1 - \theta e_2) &= [x, a^{(\alpha_4 e_1 - \theta e_2)}] = a_1^{(\alpha_4 e_1 - \theta e_2)}(\alpha_4 - \theta)e_3 \\ \text{с другой стороны} \quad \Delta(\alpha_4 e_1 - \theta e_2) &= \alpha_4 \Delta(e_1) - \theta \Delta(e_2) = \\ &= (a_1^{(e_1)}\alpha_4 - a_1^{(e_2)}\theta)e_3 + \alpha_4\theta(a_2^{(e_1)} - a_2^{(e_2)})e_4.\end{aligned}$$

Сопоставляя коэффициенты перед e_4 имеем, что $a_2^{(e_1)} = a_2^{(e_2)}$.

Случай 3.1.1. $\alpha_4 \neq \theta$.

$$\begin{aligned}\Delta(\alpha_4 e_1 - \theta e_2 + e_3) &= [x, a^{(\alpha_4 e_1 - \theta e_2 + e_3)}] = \\ &= a_1^{(\alpha_4 e_1 - \theta e_2 + e_3)}(\alpha_4 - \theta)e_3 + a_1^{(\alpha_4 e_1 - \theta e_2 + e_3)}e_4\end{aligned}$$

с другой стороны

$$\begin{aligned}\Delta(\alpha_4 e_1 - \theta e_2 + e_3) &= \alpha_4 \Delta(e_1) - \theta \Delta(e_2) + \Delta(e_3) = \\ &= a_1^{(e_1)}(\alpha_4 - \theta)e_3 + a_1^{(e_3)}e_4.\end{aligned}$$

$$\text{Тогда } a_1^{(e_3)} = a_1^{(e_1)}. \Delta(x) = [x, a_1^{(e_1)}e_1 + a_2^{(e_1)}e_2].$$

Случай 3.1.2. $\alpha_4 = \theta$.

В этом случае существует локальное внутреннее дифференцирование которое не является внутренним дифференцированием. Оператор $\Delta(x) = x_3 e_4$ не является внутренним дифференцированием. Предположим обратное, пусть $\Delta(x) = R_a(x)$. Для элемента $y = e_1 - e_2 + e_3$ получаем равенства $\Delta(y) = e_4$ и $R_a(y) = a_1 e_4$. Из этих равенств находим, что $a_1 = 1$. Тогда $R_a(x) = (x_1 + x_2)e_3 + (a_2\theta x_1 + a_2\alpha_4 x_2 + x_3)e_4$

$$\Delta(x) \neq R_a(x),$$

это противоречит, что $\Delta(x) = x_3 e_4$ внутреннее дифференцирование.

Тепер покажем, что Δ является локальным внутренним дифференцированием. Для всякого $x \in F^1(\alpha_4, \theta)$ верна

$$\Delta(x) = [x, \varphi(x)],$$

где

$$\varphi(x) = \begin{cases} x_3 e_1, & \text{если } x_1 + x_2 = 0, \\ \frac{x_3}{x_1 + x_2} e_2, & \text{если } x_1 + x_2 \neq 0. \end{cases}$$

Случай 3.2. $\alpha_4\theta = 0$.

Если $\alpha_4 = 0$, тогда

$$\begin{aligned}\Delta(e_2 + e_3) &= [x, a^{(e_2 + e_3)}] = a_1^{(e_2 + e_3)}e_3 + a_1^{(e_2 + e_3)}e_4 \quad \text{с другой} \\ \text{стороны } \Delta(e_2 + e_3) &= \Delta(e_2) + \Delta(e_3) = a_1^{(e_2)}e_3 + a_1^{(e_3)}e_4, \text{ из} \\ \text{этих двух равенств получим } a_1^{(e_3)} &= a_1^{(e_1)}.\end{aligned}$$

$$\Delta(x) = [x, a_1^{(e_1)}e_1 + a_2^{(e_1)}e_2].$$

Если $\theta = 0$, тогда аналогичным образом получим, что $a_1^{(e_3)} = a_1^{(e_1)}$. $\Delta(x) = [x, a_1^{(e_1)}e_1 + a_2^{(e_2)}e_2]$.

Теорема 3.2. Всякое локальное внутреннее дифференцирование алгебры $F^2(\beta_4, \gamma)$ является внутренним дифференцированием.

Доказательство. Пусть $R_a(x)$ внутреннее дифференцирование алгебры $F^2(\beta_4, \gamma)$, где

$$x = \sum_{i=1}^4 x_i e_i, a = \sum_{i=1}^4 a_i e_i \in F^2(\beta_4, \gamma). \text{ Тогда}$$

$$R_a(x) = [x, a] = a_1 x_1 e_3 + ((a_2 \gamma + a_3 \beta_4) x_2 + a_1 x_3) e_4.$$

По определению локального внутреннего дифференцирования для каждого $x \in F^2(\beta_4, \gamma)$ существует внутреннее дифференцирование $R_{a_x}(x)$ такое, что $\Delta(x) = R_{a_x}(x)$.

Рассмотрим следующие равенства:

$$\Delta(e_1) = R_{a^{(e_1)}} = [x, a^{(e_1)}] = a_1^{(e_1)}e_3,$$

$$\Delta(e_2) = R_{a^{(e_2)}} = [x, a^{(e_2)}] = (a_2^{(e_2)}\gamma + a_3^{(e_2)}\beta_4)e_4,$$

$$\Delta(e_3) = R_{a^{(e_3)}} = [x, a^{(e_3)}] = a_1^{(e_3)}e_4,$$

$$\Delta(e_1 + e_3) = [x, a^{(e_1 + e_3)}] = a_1^{(e_1 + e_3)}e_3 + a_1^{(e_1 + e_3)}e_4,$$

с другой стороны

$$\Delta(e_1 + e_3) = \Delta(e_1) + \Delta(e_3) = e_3 + a_1^{(e_3)}e_4.$$

Сопоставив коэффициенты перед e_3 и e_4 находим,

$$\text{что } a_1^{(e_1)} = a_1^{(e_3)}, \quad \text{т.е. } \Delta(e_3) = a_1^{(e_1)}e_4. \quad \text{Тогда}$$

$$\Delta(x) = [x, a_1^{(e_1)}e_1 + a_2^{(e_2)}e_2 + a_3^{(e_2)}e_3]. \quad \text{Это означает, что}$$

Δ является внутренним дифференцированием.

Литература

1. Adashev J.K., Kurbanbaev T.K. Almost Inner Derivations of some Nilpotent Leibniz Algebras, Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics 2020, 13(6), -P.1–13.
2. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K., Local derivations on finite-dimensional Lie algebras // Linear Algebra and its Applications. 493 (2016), -P. 381–398.
3. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K. 2-Local automorphisms on finite-dimensional Lie algebras // Linear Algebra and its Applications. 507 (2016), -P. 121–131.
4. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K. Local Automorphisms on Finite-Dimensional Lie and Leibniz Algebras // Algebra, Complex Analysis and Pluripotential Theory, USUZCAMP 2017. Springer Proceedings in Mathematics and Statistics. 264 (2017), -P. 31–44.
5. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K., Omirov B.A. Local and 2-local derivations and automorphisms on simple Leibniz algebras, Bulletin of the Malaysian Mathematical Society Series 2 43(2), DOI: 10.1007/s40840-019-00799.
6. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K., Rakhimov I.S. 2-Local derivations on finite-dimensional Lie algebras // Linear Algebra and its Applications. 474. 2015, -P. 1–11.

7. Ayupov Sh.A., Omirov B.A. On some classes of nilpotent Leibniz algebras // *Sibirsk. Mat. Zh.* (in Russian). 2001. V. 42 (1). – P. 18–29 (English translation in *Siberian Math. J.*, 2001. V. 42(1). – P. 15–24.
8. Burde D., Dekimpe K., Verbeke B. Almost inner derivations of Lie algebras. *Journal of Algebra and Its Applications*, 17 (2018), no. –P. 11, 26.
9. Chen Z., Wang D. 2-Local automorphisms of finite-dimensional simple Lie algebras. // *Linear Algebra and its Applications*. 486 (2015), -P. 335–344.
10. Gordon C.S., Wilson E.N. Isospectral deformations of compact solvmanifolds. *J. Differential Geom.* 19 (1984), no. 1, -P. 214–256.
11. Jacobson N. *Lie algebras*, Inter science Publishers, Wiley, -New York: 1962.
12. Kadison R.V. Local derivations, *J. Algebra*, 130. 1990, -P. 494–509.
13. Kurbanbaev T.K. Local and 2-local derivations some semi simple Leibniz algebras, *Uzbek Mathematical Journal*, 2019, №3, pp.76–84, DOI: 10.29229/uzmj. 2019, -P.3–9.
14. Larson D.R., Sourour A.R. Local derivations and local automorphisms of $B(X)$, *Proc. Sympos. Pure Math.* 51. 1990, -P. 187–194.
15. Molnár L. Locally inner derivations of standard operator algebras. (English). *Mathematica Bohemica*, vol. 121. 1996, issue 1, -P. 1–7.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada to‘rt o‘lchamli Li bo‘lmagan filiform Leybnits algebralarining ichki lokal differensiallashlari o‘rganilgan. $F^1(\alpha_4, \theta)$ algebrasining har bir lokal ichki differensiallashi ichki differensiallash ekanligi isbotlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье изучены локальные внутренние дифференцирования четырехмерных филиформных не лиевых алгебр Лейбница. Доказано что, всякое локальное внутреннее дифференцирование алгебры $F^1(\alpha_4, \theta)$ кроме случая $\alpha_4 = \theta \neq 0$ является внутренним дифференцированием и в случае $\alpha_4 = \theta \neq 0$ на алгебре $F^1(\alpha_4, \theta)$ существует локальное внутреннее дифференцирование которое не является внутренним дифференцированием.

SUMMARY

In this article, local inner derivations are studied of four-dimensional filiform of non-Lie Leibniz algebras. It is proved that every local inner derivation of the algebra $F^1(\alpha_4, \theta)$ is an inner derivation.

LOCAL INNER DERIVATIONS ON THREE-DIMENSIONAL LIE ALGEBRAS

A.K.Alauadinov – *doctor of Philosophy in Physical and Mathematical Sciences*
Karakalpak state university name after Berdax

Ch.I.Jumaeva – *master*

V.I.Romanovskiy institute of Mathematics Uzbekistan Academy of Sciences

Tayanch so‘zlar: Li algebras, differensiallash, ichki differensiallash, lokal ichki differensiallash.

Ключевые слова: алгебра Ли, дифференциация, внутренняя дифференциация, локальная внутренняя дифференциация.

Key words: Lie algebra, derivation, inner derivation, local derivation, local inner derivation.

1. Introductions. Currently, various types of derivations over algebras are being studied, for example, derivations, local derivations, 2-local derivations, almost inner derivations, etc. Local derivations were first considered in the work of R. Kadison in 1990 [10] and, independently in the work of D. Larson and A. Surur [11]. In these papers, some conditions are indicated under which local derivations is derivations. R.Kadison's paper considered local derivations on von Neumann algebras and in some polynomial algebras. L.Molnár [12] introduced the definition of local inner derivations on standard operator algebras.

The first results concern to local and 2-local derivations and automorphisms on finite-dimensional Lie algebras over algebraically closed field of zero characteristic were obtained in [2, 3, 5] and [7]. Namely, in [5] it is proved that every 2-local derivation on a semi-simple Lie algebra L is a derivation and that each finite-dimensional Lie algebra with dimension larger than two admits 2-local derivation which is not a derivation. In [2] the authors have proved that every local derivation on a semi-simple Lie algebras is a derivation and gave examples of nilpotent finite-dimensional Lie algebras with local derivations which are not derivations. Concerning 2-local automorphism, Z.Chen and D.Wang in [7] prove that if L is a simple Lie algebra of type A_k , D_k or E_k , ($k = 6, 7, 8$) over an algebraically closed field of characteristic zero, then every 2-local automorphism of L is an automorphism. Finally, in [3] Sh.A.Ayupov and K.K.Kudaybergenov generalized this result of [7] and proved that every 2-local automorphism of a finite-dimensional semi-simple Lie algebra over an algebraically closed field of characteristic zero is an automorphism. Moreover, they show also that every nilpotent Lie algebra with finite-dimension larger than two admits 2-local automorphisms which is not an automorphism. Local automorphisms of certain finite-dimensional simple Lie and

Leibniz algebras are investigated in [4]. Almost inner derivations of Lie algebras were introduced by C.S. Gordon and E.N. Wilson [8] in the study of isospectral deformations of compact manifolds. Almost inner derivations of nilpotent, some solvable Lie algebras and some nilpotent Leibniz algebras were studied in the papers by [6] and [1].

2. Preliminaries. To begin with, recall the definition of Lie algebras.

Definition 2.1. An algebra L over field $\mathbb{F}$ is called a Lie algebra if its multiplication satisfies the identities:

- 1) $[x, x] = 0$,
- 2) $[x, [y, z]] + [y, [z, x]] + [z, [x, y]] = 0$,

for all x, y, z in L .

The product $[x, y]$ is called the bracket of x and y . Identity 2) is called the Jacobi identity.

Let L be a finite-dimensional Lie algebra. For Lie algebra L we consider the following central and derived series:

$$L^1 = L, \quad L^i = [L^{i-1}, L], \quad i \geq 1,$$

$$L^{[1]} = L, \quad L^{[k]} = [L^{[k-1]}, L^{[k-1]}], \quad k \geq 1.$$

A Lie algebra L is *nilpotent (solvable)* if there exists $m \geq 1$ such that $L^m = 0$ ($L^{[m]} = 0$).

Definition 2.2. A derivation on a Lie algebra L is a linear map $D: L \rightarrow L$ which satisfies the Leibniz rule:

$$D([x, y]) = [D(x), y] + [x, D(y)] \quad (2.1)$$

for any $x, y \in L$. The set of all derivations of a Lie algebra denoted by $Der(L)$. Let a be an element of a Lie algebra L . Consider the operator of $ad_a: L \rightarrow L$ defined by $ad_a(x) = [x, a]$. This operator is a derivation and called *inner derivation*. The set of all inner derivations of a Lie algebra denoted by $InDer(L)$.

Definition 2.3. A linear operator Δ is called a *local derivation* if for any $x \in L$, there exists a derivation $D_x: L \rightarrow L$ (depending on x) such that $\Delta(x) = D_x(x)$.

Definition 2.4. A linear operator Δ is called a *local inner derivation* if for any $x \in L$, there exists a inner derivation $ad_x: L \rightarrow L$ (depending on x) such that $\Delta(x) = ad_x(x)$.

We present the following theorem which gives a classification of arbitrary three-dimensional Lie algebras.

Theorem 2.1. [9]. An arbitrary three-dimensional Lie algebra is isomorphic to one of the following algebras:

L_0 : abelian;

$L_1: [e_1, e_2] = e_3$;

$L_2: [e_1, e_2] = e_1$;

$L_3: [e_1, e_2] = e_2, [e_1, e_3] = e_2 + e_3$;

$L_4: [e_1, e_2] = e_2, [e_1, e_3] = \lambda e_3, \lambda \in C^*, |\lambda| \leq 1$;

$L_5: [e_1, e_2] = e_3, [e_1, e_3] = -2e_1, [e_2, e_3] = 2e_2$.

3. Main results. In this section we will consider local inner derivations of three-dimensional Lie algebras.

The following theorem is the main result of this work.

Theorem 3.1. Any local inner derivation on three-dimensional Lie algebras is an inner derivation.

Proof. We will check whether the local inner derivations of these six algebras are inner derivations.

The algebra L_0 . First, consider the algebra L_0 from Theorem 2.1. Inner derivations on the algebra L_0 are zero. Therefore, any local inner derivation is also zero.

For the algebras L_1 and L_2 , we check the equality $\Delta(e_i) = ad_{e_i}(e_i)$ ($i=1,2,3$) for the basis $\{e_1, e_2, e_3\}$.

The algebra L_1 . For $x = \sum_{i=1}^3 x_i e_i \in L_1$ exists element

$a = \sum_{i=1}^3 a_i e_i \in L_1$ such that

$$ad_a(x) = [x, a] = [x_1 e_1 + x_2 e_2 + x_3 e_3, a_1 e_1 + a_2 e_2 + a_3 e_3] = (x_1 a_2 - x_2 a_1) e_3;$$

Hence, matrix of the inner derivations of L_1 has the form

$$ad = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ a_2 & -a_1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Let

$$\Delta = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix} \quad (3.1)$$

the local inner derivation of algebra L_1 .

By definition of local inner derivation, checking the equality $\Delta(e_i) = ad_{e_i}(e_i)$ ($i=1,2,3$) for the basis $\{e_1, e_2, e_3\}$, we obtain the following:

• For e_1 : $\Delta(e_1) = a_{11}e_1 + a_{21}e_2 + a_{31}e_3$, $ad_{e_1}(e_1) = a_2^{(e_1)}e_3$.

Comparing the coefficients of the basic elements, we have

$$a_{11} = a_{21} = 0, \quad a_{31} = a_2^{(e_1)};$$

• For e_2 : $\Delta(e_2) = a_{12}e_1 + a_{22}e_2 + a_{32}e_3$,

$ad_{e_2}(e_2) = -a_1^{(e_2)}e_3$. Then we get

$$a_{12} = 0, a_{22} = 0, a_{32} = -a_1^{(e_2)};$$

• For e_3 : $\Delta(e_3) = a_{13}e_1 + a_{23}e_2 + a_{33}e_3$;

$ad_{e_3}(e_3) = 0$. Then we obtain

$$a_{13} = a_{23} = a_{33} = 0.$$

Then (3.1) has the following form

$$\Delta = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ a_{31} & a_{32} & 0 \end{pmatrix}.$$

From the last obtained we have

$\Delta(e_1) = a_2^{(e_1)}e_3$, $\Delta(e_2) = -a_1^{(e_2)}e_3$. Since, operator Δ is linear, then

$$\Delta(x) = \Delta(x_1 e_1 + x_2 e_2 + x_3 e_3) = (a_2^{(e_1)} x_1 - a_1^{(e_2)} x_2) e_3.$$

This means that the operator Δ is an inner derivation.

The algebra L_2 . Repeating the previous technique for this algebra, we get that inner and local inner derivations have the following forms respectively

$$ad = \begin{pmatrix} a_2 & -a_1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad \Delta = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

This means that the operator Δ is an inner derivation.

Note that in this algebra, every local inner derivation is an inner derivation.

For the algebras L_3 and L_4 , we check the equality of $\Delta(x) = ad_x(x)$ for values of x equal to e_1, e_2, e_3 and $e_2 + e_3$

The algebra L_3 . Let $x = \sum_{i=1}^3 x_i e_i \in L_3$. Then for element

$x \in L_3$ exists element $a = \sum_{i=1}^3 a_i e_i \in L_3$ such that

$$ad_a(x) = [x, a] = [x_1 e_1 + x_2 e_2 + x_3 e_3, a_1 e_1 + a_2 e_2 + a_3 e_3] = (x_1 a_2 + x_1 a_3 - x_2 a_1 - x_3 a_1) e_2 + (x_1 a_3 - x_3 a_1) e_3.$$

Hence, matrix of the inner derivations of L_3 has the next form

$$ad = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ a_2 + a_3 & -a_1 & -a_1 \\ a_3 & 0 & -a_1 \end{pmatrix}$$

Let

$$\Delta = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}.$$

the local inner derivation of the algebra L_3 .

Checking the equality of $\Delta(x) = ad_x(x)$ for values of x equal to e_1, e_2, e_3 and $e_2 + e_3$, we obtain the following:

• For e_1 : $\Delta(e_1) = a_{11}e_1 + a_{21}e_2 + a_{31}e_3$,
 $ad_{e_1}(e_1) = (a_2^{(e_1)} + a_3^{(e_1)})e_2 + a_3^{(e_1)}e_3$, and so
 $a_{11} = 0, a_{21} = a_2^{(e_1)} + a_3^{(e_1)}, a_{31} = a_3^{(e_1)}.$

• For e_2 : $\Delta(e_2) = a_{12}e_1 + a_{22}e_2 + a_{32}e_3$,
 $ad_{e_2}(e_2) = -a_1^{(e_2)}e_2$. Then we get
 $a_{12} = 0, a_{22} = -a_1^{(e_2)}, a_{32} = 0.$

• For e_3 : $\Delta(e_3) = a_{13}e_1 + a_{23}e_2 + a_{33}e_3$,
 $ad_{e_3}(e_3) = -a_1^{(e_3)}e_2 - a_1^{(e_3)}e_3$. Then we obtain
 $a_{13} = 0, a_{23} = a_{33} = -a_1^{(e_3)}.$

• For $e_2 + e_3$: $\Delta(e_2 + e_3) = (a_{22} + a_{23})e_2 + a_{23}e_3$,
 $ad_{e_2+e_3}(e_2 + e_3) = -2a_1^{(e_2+e_3)}e_2 - a_1^{(e_2+e_3)}e_3$ and
 $a_{22} = a_{23}.$

Then local inner derivation of the algebra L_3 has the following form

$$\Delta = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ a_{21} & a_{22} & a_{22} \\ a_{31} & 0 & a_{22} \end{pmatrix}$$

This means that the operator Δ is an inner derivation.

The algebra L_4 . As in the case of algebra L_3 , it is shown that

$$ad = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ a_2 & -a_1 & 0 \\ \lambda a_3 & 0 & -\lambda a_1 \end{pmatrix}, \quad \Delta = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ a_{21} & a_{22} & 0 \\ \lambda a_3^{(e_1)} & 0 & \lambda a_{22} \end{pmatrix}.$$

This means that the operator Δ is an inner derivation.

The algebra L_5 . Let $x = \sum_{i=1}^3 x_i e_i \in L_5$. Then for element

$x \in L_5$ exists element $a = \sum_{i=1}^3 a_i e_i \in L_5$ such that
 $ad_a(x) = [x, a] = [x_1 e_1 + x_2 e_2 + x_3 e_3, a_1 e_1 + a_2 e_2 + a_3 e_3] =$
 $= (2x_3 a_1 - 2x_1 a_3)e_1 +$
 $+(2x_2 a_3 - 2x_3 a_2)e_2 + (x_1 a_2 - x_2 a_1)e_3.$

Hence, matrix of the inner derivations of L_5 has the form

$$ad = \begin{pmatrix} -2a_3 & 0 & 2a_1 \\ 0 & 2a_3 & -2a_2 \\ a_2 & -a_1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Let

$$\Delta = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}.$$

the local inner derivation of algebra L_5 .

Checking the equality of $\Delta(x) = ad_x(x)$ for values of x equal to $e_1, e_2, e_3, e_1 + e_2, e_1 + e_3$ and $e_2 + e_3$, we obtain the following:

• For e_1 : $\Delta(e_1) = a_{11}e_1 + a_{21}e_2 + a_{31}e_3$,
 $ad_{e_1}(e_1) = -2a_3^{(e_1)}e_1 + a_2^{(e_1)}e_3$. Comparing the coefficients of the element e_2 , we have

$$a_{21} = 0.$$

• For e_2 : $\Delta(e_2) = a_{12}e_1 + a_{22}e_2 + a_{32}e_3$,
 $ad_{e_2}(e_2) = 2a_3^{(e_2)}e_2 - a_1^{(e_2)}e_3$. Comparing the coefficients of the element e_1 , we have

$$a_{12} = 0.$$

• For e_3 : $\Delta(e_3) = a_{13}e_1 + a_{23}e_2 + a_{33}e_3$,
 $ad_{e_3}(e_3) = 2a_1^{(e_3)}e_1 - 2a_2^{(e_3)}e_2$. Comparing the coefficients of the element e_3 , we have

$$a_{33} = 0.$$

• For $e_1 + e_2$: $\Delta(e_1 + e_2) = a_{11}e_1 + a_{22}e_2 + (a_{31} + a_{32})e_3$,
 $ad_{e_1+e_2}(e_1 + e_2) = -2a_3^{(e_1+e_2)}e_1 +$
 $+2a_3^{(e_1+e_2)}e_2 + (a_2^{(e_1+e_2)} - a_1^{(e_1+e_2)})e_3$. Comparing the coefficients of the elements e_1 and e_2 , we have

$$a_{11} = -2a_3, a_{22} = 2a_3 \text{ i.e. } a_{22} = -a_{11}.$$

• For $e_1 + e_3$: $\Delta(e_1 + e_3) = (a_{11} + a_{13})e_1 + a_{23}e_2 + a_{31}e_3$,
 $ad_{e_1+e_3}(e_1 + e_3) = (2a_1^{(e_1+e_3)} - 2a_3^{(e_1+e_3)})e_1 - 2a_2^{(e_1+e_3)}e_2 + a_2^{(e_1+e_3)}e_3$.

Comparing the coefficients of the elements e_2 and e_3 , we have

$$a_{23} = -2a_2, a_{31} = a_2 \text{ i.e. } a_{23} = -2a_{31}.$$

• For $e_2 + e_3$:
 $\Delta(e_2 + e_3) = a_{13}e_1 + (-a_{11} + a_{23})e_2 + a_{32}e_3$,
 $ad_{e_2+e_3}(e_2 + e_3) = 2a_1^{(e_2+e_3)}e_1 +$
 $+ (2a_3^{(e_2+e_3)} - 2a_2^{(e_2+e_3)})e_2 - a_1^{(e_2+e_3)}e_3$. Comparing the coefficients of the elements e_1 and e_3 , we have

$$a_{13} = 2a_1, a_{32} = -a_1 \text{ i.e. } a_{13} = -2a_{32}.$$

Then local inner derivation of algebra L_5 has the following form

$$\Delta = \begin{pmatrix} a_{11} & 0 & -2a_{32} \\ 0 & -a_{11} & -2a_{31} \\ a_{31} & a_{32} & 0 \end{pmatrix}.$$

This means that the operator Δ is an inner derivation.

References

1. Adashev J.K., Kurbanbaev T.K. Almost Inner Derivations of some Nilpotent Leibniz Algebras, Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics 2020, 13(6), -P. 1–13.
2. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K. Local derivations on finite-dimensional Lie algebras // Linear Algebra and its Applications. 493 (2016), -P. 381–398.
3. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K. 2-Local automorphisms on finite-dimensional Lie algebras. // Linear Algebra and its Applications. 507, 2016, -P. 121–131.
4. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K. Local Automorphisms on Finite-Dimensional Lie and Leibniz Algebras // Algebra, Complex Analysis and Pluripotential Theory, USUZCAMP 2017. Springer Proceedings in Mathematics and Statistics. 264, 2017, -P. 31–44.
5. Ayupov Sh.A., Kudaybergenov K.K., Rakhimov I.S. 2-Local derivations on finite-dimensional Lie algebras // Linear Algebra and its Applications. 474, 2015, -P. 1–11.
6. Burde D., Dekimpe K., Verbeke B. Almost inner derivations of Lie algebras. Journal of Algebra and Its Applications, 17, 2018, no. -P.11, 26.
7. Chen Z., Wang D. 2-Local automorphisms of finite-dimensional simple Lie algebras // Linear Algebra and its Applications. 486 (2015), -P. 335–344.
8. Gordon C.S., Wilson E.N. Isospectral deformations of compact solvmanifolds. J. Differential Geom. 19 (1984), no. 1, 214–256.
9. Jacobson N. Lie algebras, Interscience Publishers, Wiley, -New York: 1962 .
10. Kadison R.V. Local derivations, J. Algebra, 130. 1990, -P. 494–509.
11. Larson D.R., Sourour A.R. Local derivations and local automorphisms of $B(X)$, Proc. Sympos. Pure Math. 51. 1990, -P. 187–194.
12. Molnár L. Locally inner derivations of standard operator algebras. (English). Mathematica Bohemica, vol. 121. 1996, issue 1, -P. 1-7.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada biz uch o'Ichovli Li algebralarining mahalliy ichki hosilalarini o'rganamiz. Biz uch o'Ichovli Li algebralarining har qanday mahalliy ichki hosilasi ichki hosila ekanligini ko'rsatamiz.

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы исследуем локальные внутренние дифференцирования трехмерных алгебр Ли. Мы показываем, что любое локальное внутреннее дифференцирование трехмерных алгебр Ли является внутренним дифференцированием.

SUMMARY

In this paper we investigate local inner derivations of three-dimensional Lie algebras. We show that any local inner derivation of three-dimensional Lie algebras is an inner derivation.

УДК 517.91/943

О ПОСТРОЕНИИ АСИМПТОТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ СИСТЕМЫ НЕЛИНЕЙНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С МАЛЫМ ПАРАМЕТРОМ ПРИ ПРОИЗВОДНЫХ С ПЕРЕМЕННЫМ ОТКЛОНЕНИЕМ АРГУМЕНТА

А.Г.Алишев – кандидат физико-математических наук
Джизакский государственный педагогический институт

Ш.А.Алишев – преподаватель

Джизакский политехнический институт

Таянч сўзлар: вектор, Тейлор, тенглама, коэффициент, илдиз, асимптотика, дифференциал, тизим, расмий, парчаланиш, кетма-кетлик, секин ўзгарувчан.

Ключевые слова: вектор, Тейлор, уравнения, коэффициент, корень, асимптотика, дифференциал, система, формальный, разложения, ряд, медленно меняющийся.

Key words: vector, Taylor, equation, coefficient, root, asymptotics, differential, system, formal, expansion, series, slowly changing.

Рассмотрим систему

$$\varepsilon \frac{d^2 x}{dt^2} = A(\tau, \varepsilon)x + \varepsilon B(\tau, \varepsilon) \frac{d^2 x(t - \Delta(\tau), \varepsilon)}{dt^2} + \varepsilon f(\tau, x, \varepsilon) \quad (1)$$

где $x(t, \varepsilon)$, f – n -мерные векторы, $A(\tau, \varepsilon)$, $B(\tau, \varepsilon)$ – действительные $(n \times n)$ матрицы. $\Delta(\tau) \geq 0$, переменные отклонения, $0 \leq \tau = \varepsilon t \leq L < +\infty$ – медленное время, $\varepsilon > 0$ малые параметры.

В [1] рассмотрены асимптотические разложения решений системы линейных дифференциальных уравнений первого порядка нейтрального типа, когда характеристическое уравнение имеет отличная от нуля корня.

В настоящей работе рассматривается вопрос построения решения системы (1) при наличии нулевого корня уравнения (3), т.е. так называемый критический случай [2,3]. Этот случай для системы вида (1) в литературе не рассматривалась.

Теорема 1. Пусть выполняется условия:

а) матрицы $A_s(\tau)$, $B_s(\tau)$ ($s = 0, 1, \dots$) и функция $\Delta(\tau) > 0$ при $\tau \in [0, L]$, а вектор $f(\tau, x, \varepsilon)$ в области

$P(\tau, x, \varepsilon) = P(\tau, x) \times (0 < \varepsilon \leq \varepsilon_0]$ где $P(\tau, x)$ – некоторая область пространство переменных (τ, x) , неограниченно дифференцируемы;

б) при $\tau \in [0, L]$, $w_1(\tau) = 0$, $\operatorname{Re} w_q(\tau) \leq 0$ $q = \overline{2, n}$;

в) $(\psi, A_1(\tau)\varphi) \neq 0$, $(\psi, A_1(\tau)\varphi) \neq (\psi, f_x(\tau)\varphi)$, $\forall \tau \in [0, L]$ (4)

где $\varphi \in N(A_0(\tau))$, $\psi \in N(A_0^*(\tau)) - A_0^*(\tau)$ – комплексно сопряжённая матрица к матрице $A_0(\tau)$ (см[3,4]). Тогда уравнение (1) имеет формальное частное решение вида

$$x(t, \varepsilon) = \sum_{s=0}^{\infty} \mu^s u_s(\tau), \mu = \sqrt{\varepsilon}. \quad (5)$$

Теорема 2. Пусть выполняется условие а теоремы 1, а также матрица $A_0(\tau)$ имеет полупростое нулевое собственное значение кратности $p < n$ (при $p = n$ матрица $A_0(\tau) \equiv 0$). Тогда система (1) имеет решение вида (5).

Теорема 3. Если выполняется условие а) теоремы 1, и характеристическое уравнение (3) системы (1) имеет один нулевой корень кратности p , с корневым подпро-

странством такой же размерности, т.е. $w_k(\tau) \equiv 0$ ($k = \overline{1, n}$) $\forall \tau \in [0, L]$, то системы дифференциальных уравнений (1) имеет решение

$$x(t, \varepsilon) = \sum_{s=0}^{\infty} \mu^s u_s(\tau), \quad \mu = \sqrt[n]{\varepsilon}. \quad (35)$$

Доказательства. Подставим ряд (35) в системы (1), в виду разложения вектора $f(\tau, u(\tau, \mu), \mu^n)$ в ряд Тейлора в окрестности точки $(\tau, u_0(\tau), 0)$ получаем тождество

$$\begin{aligned} \mu^{3n} u^n(\tau, \mu) &= A(\tau, \mu^n) u(\tau, \mu) + \\ &+ \mu^{3n} B(\tau, \mu^n) u^n(\tau - \mu^n \Delta(\tau), \mu^n) + \\ &+ \mu^n \left\{ f(\tau, u_0(\tau)) + \mu f_u(\tau) u_1(\tau) + \dots + \right. \\ &\left. + \mu^s [f_u(\tau) u_s(\tau) + f_{s-1}(\tau) + \tilde{f}_{s-(n+1)}(\tau)] + \dots \right\} s=2, 3, \dots \end{aligned} \quad (36)$$

где элементы матрицы $f_u(\tau) = \frac{\partial f^i}{\partial u^j}$ и компоненты вектора $\tilde{f}_{s-(n+1)}(\tau)$ вычисляются в точке $(\tau, u_0(\tau), 0)$, а векторы $f_{s-1}(\tau)$ выражаются определенным образом через $u_i(\tau)$ ($i = 1, 2, \dots, s-1$), $u^n(\tau - \mu^n \Delta(\tau), \mu^n)$ вектор разлагается в ряд

$$\begin{aligned} \frac{d^2}{d\tau^2} u(\tau - \varepsilon \Delta(\tau), \mu) &= \frac{d^2}{d\tau^2} \{u_0(\tau) + \\ &+ \mu u_1(\tau) + \mu^2 [u_2(\tau) - \Delta(\tau) u_1'(\tau)] + \\ &+ \mu^3 [u_3(\tau) - \Delta(\tau) u_1'(\tau)] + \dots\}. \end{aligned}$$

Если в тождестве (36) приравняем коэффициенты при одинаковых степенях μ^k ($k = 0, 1, \dots, n-1$), то получим следующую систему уравнений для определения неизвестных $u_0(\tau), u_1(\tau), \dots, u_{n-1}(\tau)$:

$$A_0(\tau) u_k(\tau) = 0, \quad k = \overline{0, n-1}. \quad (37)$$

Из этой системы находим

$$u_k(\tau) = \varphi_1 c_k(\tau), \quad k = \overline{0, n-1}, \quad (38)$$

где $c_k(\tau)$ ($k = \overline{0, n-1}$) – бесконечно дифференцируемые функции, подлежащие определению $\varphi_1 \in N(A_0(\tau)) - n$ -мерные вектор n -ные компоненты равно единице, остальные компоненты равно нулю.

Приравняем коэффициенты при μ^n , имеем

$$A_0(\tau) u_n(\tau) = -A_1(\tau) u_0(\tau) - f(\tau, u_0(\tau)). \quad (39)$$

Уравнение (39) с учетом первого уравнения системы (38) имеет вид

$$A_0(\tau) u_k(\tau) = A_1(\tau) \varphi_1 c_0(\tau) + f(\tau, \varphi_1 c_0(\tau)) \quad (40)$$

Условия разрешимости для уравнения (40) имеет вид

$$(\psi, (A_1(\tau) \varphi_1 c_0(\tau) + f(\tau, \varphi_1 c_0(\tau)))) = 0, \quad \forall \tau \in [0, L]. \quad (41)$$

Равенства (41) запишем в следующем виде

$$(\psi, A_1(\tau) \varphi_1) c_0(\tau) + (\psi, f(\tau, \varphi_1 c_0(\tau))) = 0, \quad (42)$$

где $\psi \in N(A_0^*(\tau))$ – вектор первые компоненты равно единице, остальные нулю.

Таким образом, мы получили неявное алгебраическое уравнение относительно неизвестной функции $c_0(\tau)$. Предположим, что для уравнения (42) выполняются все условия теоремы о неявной функций [7] и определим $c_0(\tau)$.

Для уравнения (40) выполняется условие (41) и находим

$$u_n(\tau) = \varphi_1 c_n(\tau) + F_0(\tau), \quad (43)$$

$F_0(\tau) = A_0^+ [-A_1(\tau) u_0(\tau) - f(\tau, u_0(\tau))]$, $c_n(\tau)$ – неизвестная функция, определяющая в дальнейшем. $A_0^+(\tau)$ – обобщенно-обратная матрица к матрице $A_0(\tau)$, определяемая по формуле

$$A_0^+(\tau) = [A_0(\tau) + (\psi \otimes \varphi_1)]^{-1} - (\varphi_1 \otimes \psi). \quad (44)$$

Приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях μ^{n+1} получаем уравнение вида

$$A_0(\tau) u_{n+1}(\tau) = -A_1(\tau) u_1(\tau) - f_u(\tau) u_1(\tau)$$

или

$$A_0(\tau) u_{n+1}(\tau) = -(A_1(\tau) + f_u(\tau)) u_1(\tau). \quad (45)$$

С учетом условие разрешимости для уравнения (45) учитывая (38) при μ^1 и согласно условие теорема 3, определим неизвестный элемент $c_1(\tau) = 0$.

Учитывая выполнение условия разрешимости для уравнения (45) определим неизвестный вектор $u_{n+1}(\tau)$:

$$u_{n+1}(\tau) = \varphi_1 c_{n+1}(\tau), \quad (46)$$

где $c_{n+1}(\tau)$ – неизвестная функция которая определяется в дальнейшем.

Теперь в тождестве (36) сравнивая коэффициенты при μ^{n+2} получаем следующее уравнение

$$A_0(\tau) u_{n+2}(\tau) = -[A_1(\tau) + f_u(\tau)] u_2(\tau) - f_1(\tau) \quad (47)$$

С учетом (38) при $k = 2$ уравнения (47) имеет вид $A_0(\tau) u_{n+2}(\tau) = -[A_1(\tau) + f_u(\tau)] \varphi_1 c_2(\tau) - f_1(\tau)$ (48)

Запишем для уравнения (48) условия разрешимости $(\psi, [f_u(\tau) + A_1(\tau)] \varphi_1) c_2(\tau) + (\psi, f_1(\tau)) = 0$. (49)

Отсюда учитывая условия теорема 3, определим неизвестную функцию $c_2(\tau)$:

$$c_2(\tau) = -\frac{(\psi, f_1(\tau))}{(\psi, ([f_u(\tau) + A_1(\tau)] \varphi_1))}. \quad (50)$$

Условия (49) для уравнения (48) выполняются, тогда определим неизвестный вектор $u_{n+2}(\tau)$:

$$u_{n+2}(\tau) = F_1(\tau) + \varphi_1 c_{n+2}(\tau), \quad (51)$$

где $F_1(\tau) = A_0^+(\tau)[f_u(\tau)\varphi_1 c_2(\tau) + (\psi, f_1(\tau))]$, $c_{n+2}(\tau)$ – неизвестная функция, которые определяются в дальнейшем.

Если в тождество (40) сравним коэффициенты при μ^{n+3} , получим

$$A_0(\tau)u_{n+3}(\tau) = -[A_1(\tau) + f_u(\tau)]u_3(\tau) - f_2(\tau) - \tilde{f}_1(\tau). \quad (52)$$

Условия разрешимости для этого уравнения имеет вид

$$(\psi, ((A_1(\tau) + f_u(\tau))\varphi)c_3(\tau) - (\psi, (f_2(\tau) + \tilde{f}_1(\tau)))) = 0. \quad (53)$$

Из (53) определим неизвестные функции

$$c_3(\tau) = \frac{(\psi, (f_2(\tau) + \tilde{f}_1(\tau)))}{(\psi, (A_1(\tau) + f_u(\tau))\varphi)}. \quad (54)$$

Тогда неизвестный вектор

$$u_{n-3}(\tau) = F_2(\tau) + \varphi_1 c_{n-3}(\tau), \quad (55)$$

где $F_2(\tau) = -A_0^+(\tau)[(A_1(\tau) + f_u(\tau))\varphi\eta_3(\tau) + f_1(\tau) + \tilde{f}_1(\tau)]$, $c_{n-3}(\tau)$ – неизвестная функция, подлежащая определению.

Определение последующих элементов $u_{n+4}(\tau), u_{n+5}(\tau), \dots$ ряда (35) проводится аналогично предыдущему без каких-либо изменений и мы на этом не останавливаемся. Теорема 3 доказано.

В заключение рассматриваемого вопроса сформулируем теорему указывающую на асимптотический характер построенного решения (5 и 35).

Для случая простого нулевого корня уравнения (3) асимптотический характер формальных частных решений в смысле [8,9] устанавливает

Теорема 4. Пусть для системы дифференциальных уравнений (1) выполнены условия теоремы 1 и вектор

функции $f(\tau, x, \varepsilon)$ удовлетворяет условию Липшица с постоянной l :

$$\|f(\tau, x, \varepsilon) - f(\tau, x_m, \varepsilon)\| \leq l\|x - x_m\|, \quad (56)$$

а также

$$x(t, \varepsilon)|_{t=0} = x_m(t, \varepsilon)|_{t=0}, \quad \frac{dx}{dt}|_{t=0} = \frac{dx_m}{dt}|_{t=0}, \quad (57)$$

где $x(t, \varepsilon)$ – точное, $x_m(t, \varepsilon) - m$ – приближенное решение системы (1).

Тогда для произвольного $L > 0$ существует постоянная c_r, k_r не зависящая от ε и такая, что

$$\forall \tau \in [(r-1)d, rd], \text{ где } 1 \leq r \leq \left\lfloor \frac{L}{d} \right\rfloor, \quad d = \min \Delta(\tau),$$

$\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$, имеют место неравенство

$$\|x(t, \varepsilon) - x_m(t, \varepsilon)\| \leq \varepsilon^{m+1} c_r,$$

$$\left\| \frac{d^q x}{dt^q} - \frac{d^q x_m}{dt^q} \right\| \leq \varepsilon^{m+1} k_r, \quad (q=1,2) \quad (58)$$

На асимптотические в смысле [9] свойства формальных решений (35) указывает.

Теорема 5. Если выполняется условие теоремы 3, то для произвольного $L > 0$ существуют постоянные c_r, k_r не зависящие от μ и такие что

$$\forall \tau \in [(r-1)d, rd], \text{ где } 1 \leq r \leq \left\lfloor \frac{L}{\mu d} \right\rfloor, \quad d = \min \Delta(\tau)$$

$\tau \in [0, L]$, выполняются неравенства вида:

$$\|x(t, \varepsilon) - x_m(t, \varepsilon)\| \leq \mu^{m+1-n} c_r,$$

$$\left\| \frac{d^q x}{dt^q} - \frac{d^q x_m}{dt^q} \right\| \leq \mu^{m+1-n} k_r, \quad (q=1,2) \quad (59)$$

Литература

1. Васильева А.Б., Бутузов В.Ф. Асимптотические решения сингулярно возмущенных уравнений. -Москва: «Наука», 1973. -С. 272.
2. Васильева А.Б., Бутузов В.Ф. Сингулярно возмущенные уравнения в критических случаях. -М.: Изд. МГУ, 1978.
3. Алишев А. Решение нелинейных дифференциальных уравнений дробного ранга // Доклады АН УССР, серия А. 1982. №6.
4. Алишев А. Решение системы нелинейных дифференциальных уравнений второго порядка с критическим случаем // Ўзбекстон математика журналы, 2002. №3. -С. 20-27.
5. Alishev A. Oddiy differensial tenglamalar sistemasini asimptotik integrallash. -Toshkent: "Fan va texnologiya", 2016. 260-b.
6. Фиктенгольц Г.М. Основы математического анализа. Т. 1. -Москва: «Наука», 1968. -С.464.
7. Сотниченко Н.А., Фещенко С.Ф. Асимптотическое интегрирование дифференциальных уравнений: Препринт 80.3. -Киев: Институт математики Академии наук УССР, 1980. -С. 48.
8. Митропольский Ю.А. Проблемы асимптотической теории нестационарных колебаний. -Москва: «Наука», 1964. -С. 431.
9. Фещенко С.Ф., Шкиль Н.И., Николенко Л.Д. Асимптотические методы в теории линейных дифференциальных уравнений. -Киев: «Наукова думка», 1966. -С. 252.

РЕЗЮМЕ

Юкори тартибли ҳосила олдида параметр қатнашган секин ўзгарувчи коэффициентли ўзгарувчи кечикувчи аргументга боғлиқ бўлган нейтрал типдаги чизикли бўлмаган иккинчи тартибли дифференциал тенгламалар системаси учун кичик параметрнинг даражалари бўйича даражалар каторга ёйилдиған асимптотик ечими тузилган. Қаралаётган системанинг характеристик тенгламаси оддий, ярим оддий ва қаррали ноль илдизларга эга бўлган, холлар қаралиб қаррали илдизларга векторларнинг битта Жардан занжири мос келган ҳол батафсил ўрганилган. Характеристик тенглама оддий ва қаррали илдизларга эга бўлган холлари учун тузилган формал хусусий ечимларнинг Ю.А.Митропольский ва С.Ф.Фещенко маъносидаги асимптотик характерга эга эканлиги кўрсатилиб, аниқ ечим билан формал хусусий ечим орасидаги фарқнинг баҳоси кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Для системы нелинейных дифференциальных уравнений с медленно меняющимся коэффициентом малый параметр при производных с переменным запаздывающим аргументом нейтрального типа построено асимптотическое решение в виде разложения в ряд по степеням малого параметра. Подробно исследованы, когда характеристическое уравнение имеет простое, полупростое и кратно нулевой корень, когда кратному нулевому корню соответствует одна Жарданова цепочка векторов. Для случая простого и кратного нулевого корня характеристического уравнения приведены теоремы указывающие асимптотиче-

ский характер формальных частных решений в смысле Ю.А.Митрапольский и С.Ф.Фешенко где указана разность между точным и формальным частным решением.

SUMMARY

For a system of non-linear differential equations with slowly varying coefficients, a small parameter at the highest derivatives with a variable retarded argument of a neutral addition, asymptotic solutions are constructed in the form of expansions in a series in powers of a small parameter. Studied in detail when the characteristic equation of the considered equation has a simple, semisimple and multiple zero root, when the multiple root corresponds to one Jordan chain of vectors. For the case of a simple and multiple zero root of the characteristic equation, theorems are given that indicate the asymptotic nature of formal particular solutions in the sense of Yu.A. Mitropol'skiy and S.F. Feshenko where is indicated and the distance between the exact and formal particular solution.

UDK 541.183:665.5

HÁR QÍYLÍ ANTIDETONACIYALÍQ QOSÍMSHALARDÍŇ BENZIN HÁM ONÍŇ KOMPONENTLERINIŇ SHÓKPE PAYDA ETIW QASIYETINE TÁSIRI

D.M.Ametova – erkin izleniwshi

B.R.Artukbaeva – assistent oqıtıwshı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: avtomobil benzini, antioksidlovchi qo'ndirmalar, additivlik, riformat, katalizat, induksion davr.

Ключевые слова: автомобильный бензин, антиоксигенаты, аддитивность, риформат, катализатор, индукционный период.

Key words: motor gasoline, antioxygenates synergistic, addictiveness, reformat catalyst, induction period.

Kirisiw. Búgingi kúnde energetikalıq sistemalar rawajlanıwı hám ekologiyalıq taza janar may túrlerine ótiwge jóneltirilgen jańa jergilikli, regional hám dúnyalıq reallıqqa beyimlesiwı, neft, gaz hámde kómirdeń paydalanıwǵa tiykarlanǵan ekonomikanıń ózgeriwine alıp kelmekte. Jańa jáne sapalıraq janar may túrlerine ótiw úlken investitsiyanı talap etedi, biraq bul islep shıǵarıw tarawların modernizaciyalaw ekonomikalıq, social hám ekologiyalıq sıyaqlı bólek tarawlar rawajlanıwınıń tiykarǵı faktori bolıp xızmet etedi.

Neft hám gaz ónimlerine bolǵan talaplardıń artıp barıwı, dúnyada túrli awır ekologiyalıq mashqalalardıń kelip shıǵıwına sebep bolıp atır. Sonı esapqa alǵan halda Ózbekstan Respublikasında neft ónimleriniń sapasın jaqsılaw hám jergilikli shiyki zatlar hámde texnologiyalar tiykarında ekologiyalıq taza neft ónimleri óndirisine úlken itibar qaratılıp atır.

Ózbekstan janar may sanaatı avtobenzin hám dizel janar mayın antidetonatsion hám ekologiyalıq qasiyetleri boyınsha Evropa standartları (Euro-3, Euro-4, Euro-5) talaplarına ótiwdi ámelge asırıw atır.

Egerde benzin misalında alatuǵın bolsaq, joqarıda keltirilgen (Euro-3, Euro-4, Euro-5) talaplarına juwap beretuǵın benzin alıw ushın, tek ǵana onıń oktan sanın asırıw, usınıń menen birge benzin quramında kúkert, olefin hám aromatik uglevodorodlar (atap aytqanda benzol) muǵdarın kemeytiw kerek. Artıqsha aromatik uglevodorodlar izoparafınlerge ótkeriw, benzin quramına kislorod saqlaǵan komponentler, antioksidlewshı, jutiwshı hám basqa kerekli qosımshalardı qosıw kerek [1-2].

Oktan sanın eki usılda asırıw múmkin [3-6]:

– Benzin quramında joqarı oktanlı frakciyalar muǵdarın asırıw. Bul usıl katalitik kreking, izomerizaciya, alkillew hám bir qatar zamanagóy gidrogenzatsion processler arqalı ámelge asırıladı.

– Alternativ antidetonatorlar qollaw. Bul usılda túrli oktan sanın asırıwshı spirt hám efirlerdi (metanol, etanol, izopropanol, MTBE, MTAЕ) qollaǵan halda, benzinnıń oktan sanın asırıw múmkin.

Biraq, bul qosımshalar hám aminlerdiń túrli komponentlerden (tuwrı aydalǵan benzin frakciyası, izomerizatsiya, riforming, katalitik kreking sıyaqlı ekilemshı processlerdiń benzin frakciyalrı) quralǵan, túrli quramalı avtobenzinlerdiń shókpe payda etiw qásiyetleri procesine tásiiri tolıq úyrenilmegen [7, 8].

Izertlew metodi hám materiýalları. Bul izertlew jumısında benzin frakciyaların túrli molekulyar massalı spirtler, efirler hám aminler menen birgeliktegi kompozitsiyalarınń shókpe payda etiwı bahalanǵan. Izertlew jumısında shókpe payda etiw processi benzin jáne onıń komponentleriniń quramında smolalar muǵdarın anıqlawdıń GOST 32404-2013 boyınsha anıqlanǵan. Benzin fraktsiyaların uglevodorod quramı adsorbtsion - krioskopik usılda [8], tıǵızlıǵı bolsa piknometrikalıq usılda GOST 3900-85 boyınsha anıqlandı.

Alınǵan nátiýjeleri hám analizler. Izertlew basında jergilikli neftti qayta islew zavodlarında islep shıǵarılıp atırǵan benzin komponentleriniń fizikalıq-ximiyalıq qasiyetlerin anıqladıq. Bul kórsetkishler, olarǵa túrli qosımshalar qosılǵannan keyingi fizikalıq-ximiyalıq ózgerislerin bahalawda tiykar bolıp xızmet etedi. Izertlewde qollanılǵan benzin jáne onıń frakciyaların fizikalıq-ximiyalıq qasiyetleri 1-kestede keltirilgen.

Keste 1. Qollanılǵan benzin jáne onıń komponentleriniń fizikalıq-ximiyalıq qasiyetleri

Benzin túri	Smolalar muǵdarı, mg /100sm ³	Tıǵızlıǵı, g/sm ³	Uglevodorodlar muǵdarı, % mass.	
			Aromatik uglevodorodlar	Toynbaǵan uglevodorodlar
AI-80 benzin	1141,20	0,772	48,78	3,21
Riformat (R)	1457,00	0,7912	78,12	8,22
Tuwrı aydalǵan benzin (THB)	12,20	0,7915	2,12	0,98
Katalizat (K)	1235,10	0,7885	31,14	6,31

Oksigenatlar hám aminlerdiń túrli quramalı benzin jáne onıń komponentleriniń shókpe payda etiwge tásirin bahalaw maqsetinde, olar quramına túrli molekulyar massalı spirtler, aminler hám efirler 10% mass. muǵdarında kirgizildi:

• spirtler: etil spirti (ES), izopropil spirti (IPS), etilenglikol (EG), dietilenglikol (DEG), trietilenglikol (TEG);

• efirler: metil-tret-butıl efiri (MTBE);

• aminler: monoetanolamin (MEA).

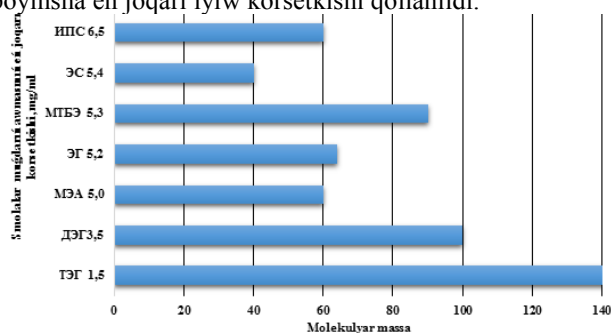
Izertlew nátiýjeleri túrli qospalı benzin kompozitsiyaların smola payda etiwı ózgeriwshen xarakterge iye. Aralas quramalı benzinlerde sinergetik effekt esabına smolalar

muǵdarınıń kemeyiwın baqlaw múmkin. Bunda smolalar muǵdarı boyınsha kóp smolalı benzinler additiv shamaǵa salıstırǵanda kemrek kórsetkishti kórsetedi. Benzinde smolaların muǵdarı jetkilikli muǵdarda bolǵanında, artıqsha smolalar keyingi smolala payda bolıw processin toqtatadı.

Spirt, efir hám aminlerdi 10% muǵdarda qosılǵanda, smolalar muǵdarı benzin kompozitsiyalarında sezilerli dárejede túsiwin kóriw múmkin. Bunda sinergetik effekt gúzetiledi [9-10].

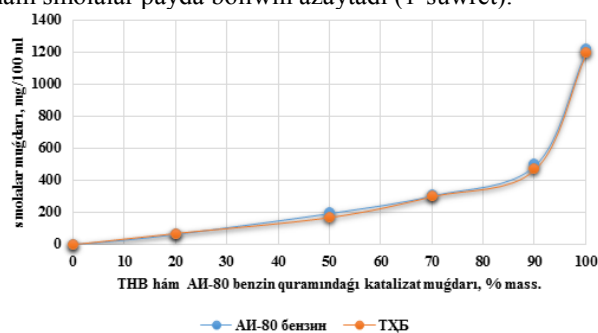
Túrli qospalı úlgielerde smolaların muǵdarına oksigenatların tásirin bahalaw ushın, 10% oksigenatlar hám amin saqlaǵan riformat+tuwrı aydalǵan benzin kompozitsiyaları quramın kontsentratsion baylanıslılıǵı anıqlandı. R+THB

benzin qospası additiv shamalıqtan úlken parıq etkenligi sebepli tanlandı. Oksigentler qatnasıwında smola payda etiwdi bahalawda qospa quramı kórsetkishlerinen smolalar boyınsha eń joqarı iyw kórsetkish qollanıldı.

1-súwret. R+THB benzin úlgisinde 10% oksigenat hám aminler menen hámde olar qosılmaǵandaǵı smolalar muǵdarınıń iywi olardıń molekulyar massasına baylanıshlıǵı

Tájiriybe nátiyjeleri spirtlerdiń molekulyar massası tómennlewı menen additiv shamadan iyw dárejesi artıwın, uyqas túrde smolalar muǵdarınıń azayıwın kórsetedi. Bunnan kelip shıǵadı, tómenn molekulyar spirtler hám aminler joqarı molekulyar spirtlerge salıstırǵanda túrli qospalı benzinlerde smolalar payda bolıwın joqarılaw dárejede toqtatıp turadı. MTBE hám MEA da R+THB benzin kompozitsiyalarında oń sinergetik effekt kórinedi hám smolalar payda bolıwın azaytadı (1-súwret).

2-súwret. AI-80 benzin hám THB smola payda etiw tezligi

Adebivatlar

1. Махмудов М.Ж. Извлечения бензола из автомобильного бензина с экстракционным методом // «XXI асп – интеллектуал авлод асри» ҳудудий илмий-амалий анжумани. – Бухоро: 2015. 233-235-б.
2. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р., Хайитов Р.Р. Выделение ароматических углеводородов из автомобильного бензина с целью доведения его качества до норм Евро-5. // Технологии нефти и газа научно – технологический журнал. 2017. №1.
3. Биоэтанольное топливо. Мир нефтепродуктов/научнотехнический журнал. –Москва: №5, 2008. -С.34-36.
4. Махмудов М.Ж. Повышение экологического качества автомобильных бензинов. //«Переработка нефти и газа, альтернативное топливо» республиканская научно-техническая конференция. –Ташкент: 2016. -С. 102-105.
5. Емельянов В.Е., Крылов И.Ф. Автомобильный бензин и другие виды топлива. Свойства, ассортимент и применение. -М.: Астрель АСТ Профиздат, 2005. –С. 207.
6. Состояние и перспективы производства и применения спиртов и МТБЭ в качестве компонента смешения бензина. Мир нефтепродуктов/научно-технический журнал. -Москва: №4, 2000. -С.28-29.
7. Шарифуллин А.В., Синеглазова Т.Н., Шарифуллин В.Н.. Очистка бензина от смол и воды. Электронный журнал "Исследовано в России", 5, 10-14, 2004.
8. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р. Определение количества бензола и группового углеводородного состава фракций бензина AI-80 с целью доведения его до норм Евро-5 // Нефтепереработка и нефтехимия. –Москва: 2017. №2. -С. 14-16.
9. Шарифуллин А.В., Сулейманов А.Т., Шарифуллин В.Н., Байбекова Л.Р. Расчет функции синергизма при использовании композиционных ингибиторов. / Вестник КГТУ, -2008. -№ 2, -С.45-47.
10. Лихачёв С.В. Экология: учебное пособие / С.В. Лихачев; М-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2012. –С. 157.

Tarkibida turlicha miqdordagi smolalarni saqlagan har xil xossalı benzin aralashmalarining smola hosil qilishi o‘rganildi. Benzin aralashmalarining smola hosil qilishi o‘zgaruvchan xususiyatga ega ekanligi isbotlandi. Turli xossalı benzinlar tarkibiga oksigenatlarning kiritilishi, ularning smola hosil qilishini kamaytiradi. Katta musbat sinergetik effektıni past quyi molekulyar spirtlar va aminlar, shu bilan birga MTBE tipidagi murakkab efirlar namoyon etadi.

Изучена смесь смолы бензинов различной природы с различным содержанием фактических смол. Доказано, что смесь смолы бензинов носит неаддитивный характер. Введение оксигенатов в состав бензинов различной природы приводит к снижению их осмоляемости. Большой положительный синергетический эффект проявляют низкомолекулярные спирты и амины, а также сложные эфиры типа МТБЭ.

Studied osmolality mixtures of gasolines of different nature with different content of actual pitches. It is proved that osmolality mixtures of gasoline is non-additive in nature. The introduction of oxygenates in the composition of gasoline of different nature leads to a decrease in their osmolality. Low-molecular alcohols and amines, as well as esters of the MTBE type, have a greater positive synergistic effect.

Tómen molekulyar spirtlerdi antioksidlewshı nátiyjeliligin tastıyıqlaw maqsetinde, 5% etil spirti saqlagan benzin kompozitsiyaların 45 sutka dawamında smola payda etiw kinetikasi úyrenildi (2-súwret). Analiz nátiyjeleri avtomobil benzinleri quramına etil spirtiniń qosılıwı, olardıń smola payda etiwın tómennlewın kórsetip berdi. Quramında kóp muǵdarda aromatik hám toynbaǵan uglevodorodlar muǵdarı kóp bolǵan rıformatda smola payda etiw dárejesi joqarı bolsada, etil spirtiniń antioksidlew nátiyjesi salıstırǵanda kem muǵdarda aromatik hám toynbaǵan uglevodorodlar hámde smolalı elementler saqlagan benzinge salıstırǵanda jaqsılaw tásir kórsetdi. Bunı smola payda etiw tezligi arqalı bahalaw múmkin.

Smola payda etiw tezligin tómendegi formula arqalı anıqladıq:

$$v = \frac{F_1 - F_0}{t}$$

bul jerde: v – t saqlaw sutkadaǵı smola payda bolıw tezligi, $mg/100\text{ sm}^3$; F_0 – tájiriybe basındaǵı smolalar kontsentratsiyası, $mg/100\text{ sm}^3$; F_1 – t saqlaw sutkadaǵı keyingi smolalar kontsentratsiyası, $mg/100\text{ sm}^3$.

Analiz nátiyjeleri joqarı smolalı elementler, aromatik hám toynbaǵan uglevodorodlar saqlagan benzinde smola payda etiw tezligi joqarılıǵın kóriw múmkin. Bunda quramında etil spirti saqlagan hám saqlamaǵan benzinlerdiń 10 sutka dawamındaǵı smola payda etiw tezligi birdey. Keyinirek saqlaw waqtınıń artıwı menen smola payda etiw tezligi parıq etip baradı. Quramında etil spirti saqlamaǵan benzin úlgilerinde smola payda etiw dárejesi saqlaw waqtı kóbeyip barǵan sayın asıp baradı hám 45 sutkadan keyin onıń smola payda etiw tezligi 1,3-1,5 teńdeyge shekem artadı.

Solay etip, ótkerilgen teoriyalıq hám ámeliy izertlewler nátiyjeleri, antidefonatsion qosımshalar benzin jáne onıń komponentlerin tek ǵana oktan sanın asırıwǵa, bálki olardıń smola payda etiw dárejesin kemeytiwge de alıp keler eken. Bul bolsa óz gezeginde avtomobil benzinlerin kolloid turaqlılıǵın, ekologiyalıq-ekspluatatsion qasiyetlerin jaqsılawǵa alıp keledi.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

УДК: 62-501.72:556

ЕР ОСТИ СУВЛАРИНИ МОНИТОРИНГ ҚИЛИШДА НЕЙРО-ҚАТЪИЙМАС МОДЕЛЛАШТИРИШ

А.М.Досымбетов – ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети ёнидаги академик лицей

Д.Х.Турдышов – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институту

Ш.Жаксулыков – магистрант

Тошкент ахборот технология университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: математик моделлаштириш, қатъиймас тўпламлар назарияси, қатъиймас нейрон тармоқлари, ер ости сувлари, гидрогеология, алгоритм.

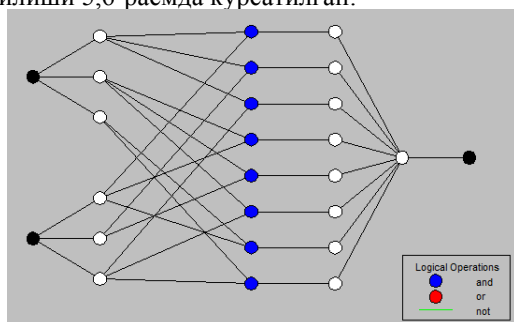
Ключевые слова: математическое моделирование, теория неопределенных множеств, неопределенные нейронные сети, подземные воды, гидрогеология, алгоритм.

Key words: mathematical modeling, indefinite set theory, indefinite neural networks, groundwater, hydrogeology, algorithm.

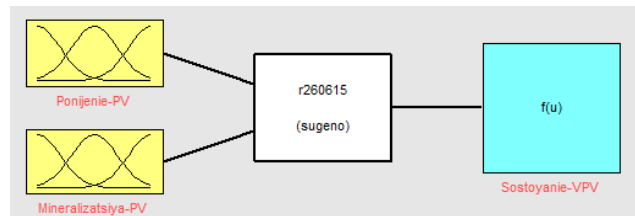
Ер ости сувлари шакллантириш ва ишлатиш бўйича тадқиқотлар қатъиймас тўпламлар назарияси ва сунъий нейрон тармоқлари тамойилларининг оқилона комбинациясига асосланган ёндашувни таклиф қилади, яъни гибрид нейрон тармоқлари **Fuzzy Logic Toolbox(FLT)** дастурий мухитида самарали татбиқ этилган ва ўз-ўзини ўрганишга қодир. Ушбу тизимлар вақт сериялари билан ишлайди, бу ерда маълум бир хатти-ҳаракатлар жараёни вақт сериясига қайта тикланади ва кейин вақт сериясининг хатти-ҳаракати нейрон тармоқ томонидан башорат қилинади [1].

Вактинчалик каторнинг умумий тенденциялари бўйича маълумотларни интерполяция қилиш, экстраполяция қилиш, шунингдек, етишмаётган маълумотларни ҳисобга олмасдан маълумотларни асосиз қисқартириш асосида маълумотларни қайта ишлаш усулларидан фойдаланиш вақт сериясининг дастлабки тузилишини бузади. Шу сабабли, бундай шароитларда маълумотларни қайта ишлашнинг истиқболли усули қатъиймас тўпламлар ёндашув ва сунъий нейрон тармоқларнинг, яъни **Fuzzy Logic Toolbox(FLT)** дастурий мухитида самарали амалга оширилган гибрид нейрон тармоқларининг оқилона комбинациясига асосланган ёндашув бўлиб, етишмаётган маълумотларни қайта тиклашга ёрдам беради. Бугунги кунга келиб, нейрон тармоқлардан фойдаланишга асосланган адаптив қатъиймас тизимлар ва тизимлардан фойдаланиш ўз-ўзини ўрганишга қодир бўлган энг машҳур ёндашувлардан биридир. Ушбу тизимлар вақт сериялари билан ишлайди, бу ерда маълум бир хатти-ҳаракатлар жараёни вақт сериясига қайта тикланади ва кейин вақт сериясининг хатти-ҳаракати нейрон тармоқ томонидан башорат қилинади. Қатъиймас тизимларда муносабатлар аниқ (IF - THEN) қодалари кўринишида ифодаланади. Нейрон тармоқларда алоқалар бевосита қодланган тармоқ параметрлари сифатида ифодаланади. Шунинг учун нейро-қатъиймас моделлар қатъиймас тизимларнинг шаффофлигини нейрон тармоқ орқали ўрганиш имконияти билан бирлаштиради. Нейрон тармоқларнинг визуаллашган кўринишини **Matlab** пакетининг **FLT** мухитидан фойдаланиш Ер ости сувларининг ҳолатини аниқлашда самарали бўлиб ҳисобланади [2].

Matlab пакетининг **FLT** мухитида ер ости суви пасайиши, минераллашуви ва ер ости суви ҳолатидаги ўзгаришларнинг нейро-қатъиймас моделининг тузилиши 5,6-расмда кўрсатилган:

Расм.5. Нейро-қатъиймас модел стратегиясининг тузилиши.

Расм.6. Нейро-қатъиймас модел тизимининг мнеманик тасвири

Ер ости сувлари (ЕОС)нинг ҳолатини танлаш ва стратегияси ЕОСнинг пасайиши, ЕОСнинг минераллашуви, гидрогеологик, гидрологик ва гидрокимёвий шароитларни таҳлил қилиш асосида амалга оширилади [3].

Муаммони моделлаштириш воситаси сифатида ҳал қилиш учун Сугено типдаги моделга устунлик берилади [3,4].

Қатъиймас ҳулосалар тизимини лойиҳалаш учун Matlab R2007b (release/3) мухитининг имкониятлари, яъни «Fuzzy Logic Toolbox» пакети дан фойдаланилган [4].

Нейро-қатъиймас моделини яратиш учун биз тренинг учун аниқ сигнал маълумотлари билан маълумотлар базасини яратамиз (1-жадвал).

1-жадвал. Дастлабки маълумотлар

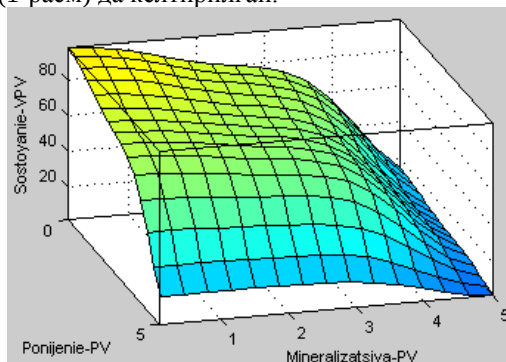
R		
ЕС пасайиши	ЕС минерализацияси	ЕС ҳолати
0	0.1	100
0.5	0.5	95
1	1	93
1.5	2	90
2	2.2	85
2.5	2.6	80
3	3	70
3.5	3.5	50
4	4	40
4.5	4.5	10
5	5	0

Anfisedit муҳаррири ёрдамида гибрид тизимнинг структураси яратилади ёки юкланади, тузилма кўриб чиқилади, унинг параметрлари созланади, бунинг учун бизга ўқув намунаси (Training data), текширилган (Checking data) ва тест (Testing data) керак ва маълумотлар (.dat) кенгайтмали матнли маълумотлар сифатида тақдим этилади.

2-жадвал. ЕОСнинг параметрларини баҳолаш қодаларининг қатъиймас базаси

1. If (Ponjienie-PV is maloje) and (Mineralizatsiya-PV is maloje) then (Sostoyanie-VPV is visokoe) (0.99)
2. If (Ponjienie-PV is maloje) and (Mineralizatsiya-PV is srednee) then (Sostoyanie-VPV is xoroshaya) (0.8)
3. If (Ponjienie-PV is maloje) and (Mineralizatsiya-PV is silnoje) then (Sostoyanie-VPV is neudevletvoritelnoe) (0.2)
4. If (Ponjienie-PV is srednee) and (Mineralizatsiya-PV is maloje) then (Sostoyanie-VPV is xoroshaya) (0.8)
5. If (Ponjienie-PV is srednee) and (Mineralizatsiya-PV is srednee) then (Sostoyanie-VPV is udevletvoritelnoe) (0.7)
6. If (Ponjienie-PV is srednee) and (Mineralizatsiya-PV is silnoje) then (Sostoyanie-VPV is neudevletvoritelnoe) (0.3)
7. If (Ponjienie-PV is silnoje) and (Mineralizatsiya-PV is maloje) then (Sostoyanie-VPV is neudevletvoritelnoe) (0.2)
8. If (Ponjienie-PV is silnoje) and (Mineralizatsiya-PV is srednee) then (Sostoyanie-VPV is neudevletvoritelnoe) (0.15)
9. If (Ponjienie-PV is silnoje) and (Mineralizatsiya-PV is silnoje) then (Sostoyanie-VPV is neudevletvoritelnoe) (0.1)

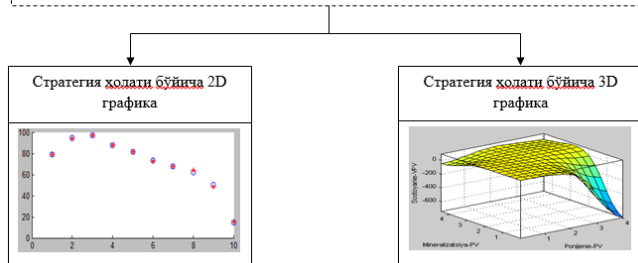
График шаклда қатъиймас моделлаштириш натижалари (1-расм) да келтирилган.

1-расм. Гибрид модел стратегияси R

FLT[4] пакетидagi маълумотлар тақдиротининг аниқлиги ва мазмунини таъкидлаш керак. Ишлаб чиқилган FLT модели асосида бир қатор ҳисоблаш тажрибалари ўтказилди, уларнинг натижалари 23.07.2013 дан 23.02.2014 гача бўлган даврда олинган режим станциялари тўғрисидаги маълумотлар билан $R=\{\text{ЕОС Пасайиши, ЕОС минерализацияси, ЕОС ҳолати}\}$ тўпламидан ораликда таққосланди. Қатъиймас мантиқ ва нейрон тармоқлар комбинациясига асосланган ишлаб чиқилган гибрид тизим тўпламининг элементлари учун билимлар базаларини, параметрларини ва моделлар структурасини автоматик равишда синтез қилиш имконини беради. Нейро-қатъиймас модел асосида амалга оширилган ҳисоблаш тажрибалари натижалари (2-расм)да жадвал ва график кўринишда келтирилган.

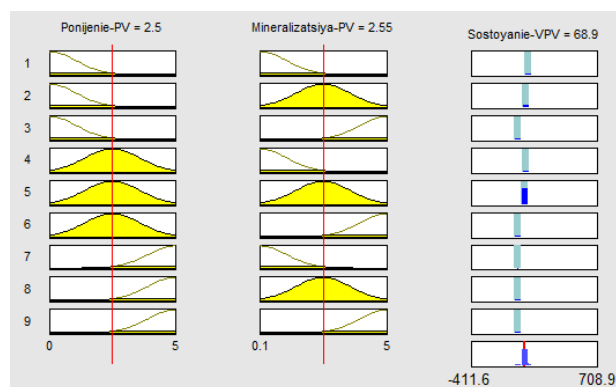
Ер ости суви пасайиши	0,298	0,619	0,115	0,986	1,22	1,72	2,27	2,78	3,19	4,06
Ер ости суви минерализацияси	2,55	0,434	0,434	0,115	1,64	2,26	2,84	3,2	3,64	4,44
Ер ости суви ҳолати	79,3	94,8	96,9	87,7	81,3	73,7	67,9	62,1	50,1	14,7

2-Расм. Нейро-қатъиймас модел асосида амалга оширилган ҳисоблаш тажрибалари натижалари.

Ҳисоблаш экспериментлари натижалари шуни кўрсатадики, нейро - қатъиймас моделлаштириш

натижалари етарли даражада юқори ва аниқлик даражаси 0 дан 5% оралиғида (2-жадвал). Нейро-қатъиймас моделни ўқитиш ҳисоблаш экспериментини ўтказиш вақтини дастлабки спецификация қилиш асосида амалга оширилди (ЕОС нинг пасайиши, ЕОС нинг минераллашуви, ЕОС ҳолати).

Расм.3. Rule editor ойнаси.

Аниқ маълумотларга эга гибрид нейро-қатъиймас тармоқ моделидан фойдаланиш ЕОСри минерализацияси даражасининг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда ЕОС нинг шаклланиши учун самарали ечимларни олиш учун ҳисоблаш тажрибаларини ўтказиш имконини беради.

Қатъиймас дастлабки маълумотлар шароитида интерфаол режимда ЕОС параметрларининг рақамли қийматларини олиш имконияти замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда автоматлаштирилган бошқарув тизимларини яратиш учун олинган натижаларни ЕОС ҳолатининг мавжуд математик моделларига интеграция қилиш имкониятини очади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, анъанавий усуллар рақамли характердаги маълумотларни қайта ишлашга қаратилганлиги ва тўлиқ маълумотлар билан ишлашга мўлжалланганлиги сабабли, асл вақт серияси ҳақидаги маълумотларни бузмасдан ёки йўқотмасдан керакли маълумотларни қайта тиклашга қодир моделлардан фойдаланиш кўриб чиқилган. Шу билан бирга Ахборот етишмаслиги, маълумотларнинг номувофиқлиги, ноаниқлик ва бошқа шароитда гидрогеологик жараёнларни ўрганиш учун қатъиймас тизимларининг шаффофлик хусусиятларини нейрон тармоғини ўрганиш имкониятини бирлаштирган нейро-қатъиймас ёндашувидан фойдаланилди. Гибрид нейро-қатъиймас моделларни қуриш учун Fuzzy Logic Toolbox(FLT) ва ANFIS Matlab дастурий воситаларидан иккинчисининг график имкониятларидан кенг фойдаланиш тавсия этилди.

Адабиётлар

1. Усманов Р.Н., Сеитназаров К.К. “Нечётко-детерминированные математические модели процессов восстановления запасов и качества подземных вод”. Наука и Мир 1 (5), -С.104-108.
2. Усманов Р.Н., Джуманов Ж.Х., Сеитназаров К.К., Отениязов Р.И. “Программный комплекс по информационному и численному моделированию геофильтрационных процессов в однослойных пластах” Свидетельство о депонировании объектов интеллектуальной собственности.
3. Усманов Р.Н., Сеитназаров К.К., Отениязов Р.И. “Геоинформационное моделирование на основе растровой модели данных гидрогеологических объектов”. // “Вестник” ТУИТ, -С.62.
4. Usmanov R.N., Seitznazarov K.K. “Justification of technological schemes of groundwater intakes for single beds under the fuzzy initial information” Chemical technology. Control and management, 58.
5. Яхьяева Г.Э. Нечеткие множества и нейронные сети: учебное пособие, 2-е изд., испр. -М.: Интернет-Ун-т Информ. Технологий: “Бином”. Лаборатория знаний. 2012. –С. 315.
6. Усков А.А. Системы с нечеткими моделями объектов управления. Монография. -Смоленск: СФРУК, 2013. –С. 153.
7. Пегат А. Нечёткое моделирование и управление. -М.: “Бином”. Лаборатория знаний, 2009. –С. 798.

РЕЗЮМЕ

Маколада тегишлилик функцияларини белгилаш учун учбурчакли, трапезодал усуллардан фойдаланилди. Мамдани ва Сугино қатъиймас хулосалар алгоритми хулоса чиқариш ва қарорлар қабул қилишга қўлланилди. Ер ости сувларини мониторинг қилишда нейро-қатъиймас модел асосида амалга оширилган ҳисоблаш тажрибалари натижалари жадвал ва Matlab пакетининг FLT муҳитидан фойдаланиб 2D, 3D график кўринишда келтирилган.

В работе использовались треугольные, трапециевидные методы для определения соответствующих функций. Мамдани и Сугино использовались для подведения итогов и принятия решений. Результаты вычислительных экспериментов, выполненных на основе неустойчивой модели мониторинга подземных вод, представлены в 2D, 3D графическом виде с использованием таблицы и среды FLT пакета Matlab.

SUMMARY

Triangular, trapezoidal methods were used in the work to determine the corresponding functions. Mamdani and Sugino's indeterminate inference algorithm was used for summing up and making decisions. The results of computational experiments performed on the basis of a neurostable groundwater monitoring model are presented in 2D, 3D graphical form using a table and the FLT environment of the Matlab package.

**FOTOELEMENT VOLT-AMPER XARAKTERISTIKALARIGA
ELEKTROMAGNIT TO'LIQNING TA'SIRI**

G.G'ulomov – *fizika-matematika fanlari doktori, professor*

G.N.Majidova – *doktorant*

F.R.Muxitdinova – *doktorant*

Namangan muhandislik-qurilish instituti

S.O. Mamarizayeva – *magistrant*

Namangan davlat universiteti

Tayanch so'zlar: Fermikvazi sath, fotoelektr yurituvchi kuch, o'ta yuqori chastotali maydon, rekombinatsiya, generatsiya.

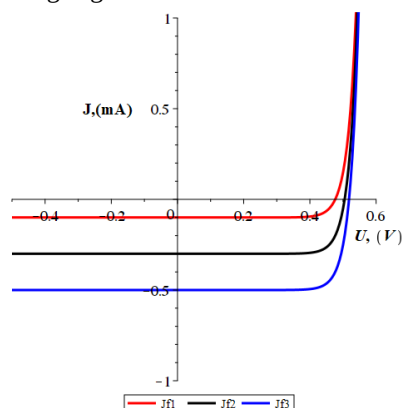
Ключевые слова: уровень квазиФерми, фотоэлектр движущая сила, сверх высокочастотное поле, рекомбинация, генерация.

Key words: quasi-Fermi level, photoelectron motive force, microwave, recombination, generation.

Fotoelementga yorug'lik tushganda aynimagan yarimo'tkazgichda Fermikvazi sathlari elektronlar gazi uchun o'tkazuvchanlik zonasi tomonga, kovaklar gazi uchun valent zonasiga qarab siljiydi [1;2]. Buning sababi generatsiya rekombinatsiyadan ustun kelib asosiy va asosiy bo'lmagan zaryad tashuvchilarning konsentratsiyalari muvozanat paytidagiga nisbatan ortadi. Fotoelementga elektron va kovaklarning Fermi kvazisatxlari fotoelementning turli sohalarida turlicha o'zgarishi hisobiga p-n o'tishda fotoEYuK paydo bo'ladi. Bu foto EYuK yorug'ik energiyasi hisobiga hosil bo'ladi. Bunda dioddan teskari yo'nalishda tok oqadi.

Qizish mavjud emas turli fototoklar uchun $e := 1.6 \cdot 10^{-19}$; $k := 1.38 \cdot 10^{-23}$; $T := 300$; $J_s := 10^{-9}$; $J_{f1} := 0.1$; $J_{f2} := 0.3$; $J_{f3} := 0.5$; $E_g := 1.1$; $\varphi := 0.6$;

$T_e := 300$; $U_1 := 0$ qiymatlarni (3) ifodaga qo'yib quyidagi VAXga ega bo'lamiz.

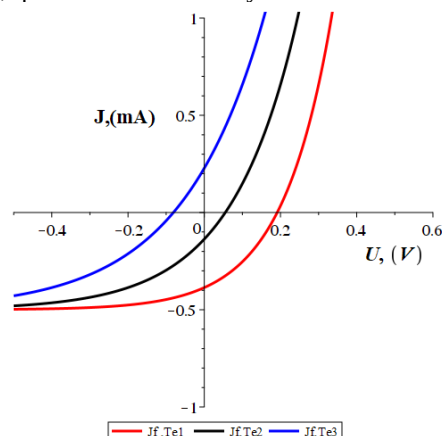
1-rasm. Turli fototoklar ta'sirida VAXni o'zgarishi.

Bir xil fototok ta'sirida turlicha temperaturalarda VAXni $e = 1.6 \cdot 10^{-19}$; $k = 1.38 \cdot 10^{-23}$; $T = 300$; $J_s = 10^{-9}$; $J_{f3} = 0.5$; $E_g = 1.1$; $\varphi = 0.6$; $T_{e1} = 1500$; $T_{e2} = 2000$; $T_{e3} = 2500$; qiymatlarni qo'yib olishimiz mumkin.

$J_{f1} = J_{f2} = J_{f3}$ $T_{e1} < T_{e2} < T_{e3}$ foto ta'sir bo'lganda ham qizish hisobiga VAXni siljishlari 1,3,4 kvadrantidan 1,2,4 kvadrantlarga ko'chishi namoyon bo'lar ekan.

O'YuCh to'liq vositasida elektron kovak gazi qizdirilganda Fermi kvazi sathlari o'zlarining zonalaridan uzoqlashadilar. Buning oqibatida fotoelementning p=n sohasida qizigan elektron va kovaklarning diffuziya toklari kuchaydi. Bu esa o'z navbatida dioddagi rekombinatsiya

toklarini ko'payishiga sabab bo'ladi. Rekombinatsiya toklari dioddan to'g'ri yo'nalishdagi toklarni hosil qiladi [3,4]. Generatsiya kuchli bo'lib, qizish kuchsiz bo'lganda dioddan teskari yo'nalishda fototok oqadi. Bu fototok qizish bo'lmagandagi fototokdan kichik bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, qizish fototokni kamaytiradi.

2-rasm. Bir xil fototok ta'sirida turlicha temperaturalarda VAXni o'zgarishi.

Elektronlarning qizishi kuchli bo'lganda rekombinatsiya toklari generatsiya toklaridan katta bo'lib ketadi. Bunda diod energiyani asosan mikroto'liqindan oladi. Bunda rekombinatsiya toklari p-n o'tish sohasida (hajmiy zaryad sohasida) dioddan n- va p- sohalariga p-n o'tishning qarama-qarshi tomonidan injeksiya hisobiga sodir bo'ladi. Qizdirish hisobiga rekombinatsiya toklarini oshishi asosiy zaryad tashuvchilarning qizishi va ularni qarama-qarshi sohadagi injeksiyasi hisobiga asosiy bo'lmagan zaryad tashuvchilarning konsentratsiyasi oshib boradi. Rekombinatsiya toklarining oshishi p-n o'tishdagi diffuziya toklarining o'sishi bilan bog'liqdir. Elektronlar injeksiyasi electron xarorati va p-n o'tish potensial to'sig'ining balandligini o'zgartirish orqali amalga oshiriladi [5;6].

Kuchli O'YuCh to'liq ta'sirida fotoelementning elektron va fononlari qattiq qiziydi. O'YuCh to'liq ta'sirida elektron va kovaklar qiziganda ular p-n o'tish hajmiy zaryad sohasida yoki p-n o'tishdan o'tib kvazineytral sohada rekombinatsiyalanadi [7;8]. Dioddan o'tuvchi tok maydon toki va diffuziya toklarining yig'indisidan iborat

Dioddan to'g'ri kuchlanish berilganda elektrokimyoviy potensial o'zgarishi natijasida diffuziya toklari ko'payib, maydon toklari kamayadi. P-n o'tishdan o'tayotgan tok tashqi kuchlanish orqali boshqarilganda qo'yilgan

kuchlanish asosan p-n o'tishning hajmiy zaryad sohasiga tushadi. Tashqi kuchlanish p-n o'tish potensial to'sig'i balandligini kamaytirganda p-n otishdagi maydon toki kamayadi. To'la tok maydon va diffuziya toklarining yig'indisi bo'lganligi sababli quyidagicha bo'ladi:

$$J_n = e\mu_n n E + eD_n \frac{dn}{dx} = -e\mu_n n \nabla \varphi + eD_n \nabla n$$

Bu ifodada birinchi had elektr maydon toki, ikkinchi had esa diffuziya tokidir. Xuddi shunday ifoda kovaklar toki uchun ham o'rinli bo'ladi. Termodinamik muvozanat paytida to'la tok maydon bilan diffuziya toklari yig'indisiga teng:

$$e\mu_n n_0 \nabla \varphi_0 + eD_n \nabla n_0 = 0$$

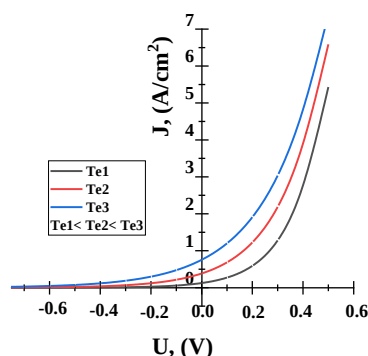
p-n o'tishga tashqi kuchlanish berilganda $\nabla \varphi$ o'zgaradi. To'g'ri yo'nalishdagi kuchlanish $\nabla \varphi$ ni kamaytiradi va diffuziya toki maydon tokidan ustunlik qiladi. Diffuziya tokini kompensatsiya qilib turgan maydon toki kamayadi va to'g'ri yo'nalishda tok og'a boshlaydi. Agrda diffuziya tokini o'zgarimas deb olib, tashqi (elektr maydoni) faqat potensial to'siq balandligi va kengligini o'zgartiradi deb faraz qilsak:

$$e\mu_n n_0 \nabla E_0 + eD_n \nabla n_0 = 0$$

Shartdan $eD_n \nabla n_0 = -e\mu_n n_0 E_0$ ekanini hisobga olib, p-n o'tishdagi elektron toki zichligi uchun quyidagi ifodaga ega bo'lamiz.

$$j_x = e\mu_n (E(x) - E_0(x)) = e\mu_n (E(x) - E_0(x))$$

Tashqi maydon o'zgarganda $E(x)$ o'zgaradi va p-n o'tishning har bir nuqtasida tok zichligi o'zgaradi. Tashqi ta'sir yordamida $E(x)=0$ qilinsa p-n o'tishdagi tok to'la diffuziya tokiga aylanadi. (diod to'la ochiq holatga o'tadi) Demak tashqi kuchlanish birinchi navbatda maydon tokini o'zgartirar ekan. Diod nazariyasi va diffuziya nazariyasi bo'yicha elektronlar qiziganda va panjara qiziganda diodning VAXni olish mumkin.

3-rasm Elektronlar qiziganda diodning VAXni o'zgarishi.

Kuchli elektromagnit maydonda erkin zaryad tashuvchilarning o'rtacha kinetik energiyalari oshib ketadi. Termodinamik muvozanat buziladi. Elektron va kovaklarning kristall panjara nuqsonlari va fononlar bilan ta'sirlashuvi kvazielastik bo'lganda erkin zaryad tashuvchilarning taqsimot funksiyasini elektron harorati bolsman taqsimot funksiyasi orqali ifodalash mumkin. Bunday sharoitda elektron va kovaklar uchun Fermi kvazi sathlarini kiritish mumkin. Dioddagi toklar va EYKlar elektron va kovak gazining haroratiga bog'liq bo'ladi.

Tashqi ta'sir natijasida elektron gazida p-n o'tishdagi elektronlar toki nolga teng bo'ladi. Termodinamik muvozanat buzilib, $\nabla \mu = \nabla(\mu_0 + e\varphi)$ Elektrokimyoviy potensialning gradiyenti noldan farqli boladi. Agar μ_0 koordinataga bog'liq bo'lsa, elektron va kovaklarning konsentratsiyalari ham koordinataga bog'liq bo'ladi. Zaryad

tashuvchilar harorati butun namuna bo'ylab o'zgarganda haroratning har qanday o'zgarishi elektron va kovaklarning kimyoviy potensiallarini turlicha ajralishiga sabab bo'ladi. Buning hisobiga zaryad tashuvchilar konsentratsiyalari turlicha bo'lgan nuqtalar orasida kvazipotensiallar farqi vujudga keladi. Bu esa diodni EYuK manbaiga aylantiradi.

Dioddagi zaryad tashuvchilar qiziganda φ o'zgarmaydi, μ esa o'zgaradi. Ana shu sabab, tok tashuvchilarning namuna bo'ylab bir jinsli qizishi ham tokni yuzaga keltiraveradi. Zaryad tashuvchilar qizishi bilan bog'liq tok rekombinatsiya jarayonini tezlashtiradi. P-n o'tishdagi zaryad tashuvchilarning qizishi diodda rekombinatsiya toklarini ko'paytiradi.

Qizish diffuziya tokini oshiradi. Diffuziya tokidagi elektronlar

$$-eD_n \frac{dn}{dx} = -eD \nabla n$$

Konsentratsiya gradienti o'zgarmagan taqdirda

$$D_n = \frac{kT_e}{e} \mu_n$$

Elektronlar haroratining ko'tarilishi diffuziya koeffitsientini oshishiga sabab bo'ladi. Bu esa qizigan zaryad tashuvchilar konsentratsiya gradient hisobiga EYuK hosil qiladi. Qizish va yoritish bo'lmaganda EYuK hosil bo'lmaydi. EYuK xosil bo'lishi uchun namunaga kuchlanish berilmagan holda elektron va kovaklar gazini muvozanatdan chiqarish kerak. O'YuCh maydon va yorug'lik ta'sirida p-n o'tishdagi elektron kovak gazi muvozanatdan chiqadi.

Elektron va kovaklarning haroratlari kristall panjara haroratidan farq qilsa namunada termodinamik muvozanat buziladi va natijada EYuK va toklar paydo bo'ladi. Dioddagi rekombinatsiya va generatsiya toklarini vujudga kelishiga ayni ana shu muvozanatning buzilishi sabab bo'ladi.

O'YuCh maydon ta'sirida p-n o'tishli diodda rekombinatsiya toklarining oshishiga potensial to'siqdan elektronlarni p-soxaga, kovaklarni n-soxaga injeksiyasidir. Injeksiya natijasida elektron va kovakning konsentratsiyalari muvozanat holatidagi qiymatidan katta bo'ladi. Buning natijasida rekombinatsiya toklari generatsiya toklaridan katta bo'ladi va dioddan to'g'ri tok oqadi.

O'YuCh to'lqin rekombinatsiya toklarini diomo oshiradi. O'YuCh to'lqin past chastotali fotonlar oqimi deb qaralgan taqdirda ham fotonlar gazi o'z energiyasini erkin zaryad tashuvchilarga berish va elektron gazining o'rtacha tartibsiz kinetik energiyasini oshirishi mumkin. Agar elektronlarning bir-birlari bilan o'zaro to'qnashuvlari ularning panjara defektlari va fononlar bilan to'qnashuvidan kuchliroq bo'lsa elektron gazining taqsimot funksiyasi T_e haroratli Bolsman taqsimot funksiyasi bo'ladi. Bunda O'YuCh to'lqin ta'siridagi elektron o'tishlar zonalar ichidagi o'tishlar bo'ladi. Taqsimot funksiyasining muvozanatli holatdan muvozanatsiz holatga o'tishi natijasida diodda toklar va EYuKlar yuzaga keladi [9,10].

Xulosa. O'YCH maydon ta'sirida O'YCH tokni p-n o'tishdagi to'g'rilanishi ham o'z navbatida elektron va kovaklarning o'z zonalaridagi energetik jihatdan va fazoda qayta taqsimlanishi hisobiga sodir bo'ladi. O'YCH maydon ta'sirida p-n potensial to'siq balandligini davriy ravishda o'zgarib turishi zaryad tashuvchilarning konsentratsiyalarini ham davriy ravishda o'zgarishga olib keladi. P-n o'tish potensial to'siq balandligi tashqi kuchlanishga bog'liq ravishda o'zgarishi p-n o'tishdagi asosiy va asosiy bo'lmagan zaryad tashuvchilarning konsentratsiyalarini davriy ravishda qayta taqsimlanishiga sabab bo'ladi. Bu qayta taqsimlanish natijasida rekombinatsiya toklari ortadi. Bu O'YCH tokning p-n o'tishli dioddagi to'g'rilanishidir.

Odatda qizish ham to'g'rilanish ham rekombinasiya toklarini oshishi bilan bog'liq bo'lganligi sababli ularning hosil qilgan toklari va EYKlari bir xil yo'nalishda bo'ladi.

Bundan O'YCH maydon har doim p-n o'tishli diodda to'g'ri yo'nalishdagi toklarni hosil qiladi degan xulosaga kelamiz.

Adabiyotlar

1. Хелмут Спилер "Introduction to radiation detectors and Electronics", 30 – map – 99. IX.
2. A semiconductor device primer – doping and diodes. 2. S. Zi "Physics of Semiconductor Devices" volume - 1. Page (91 - 100).
3. Bonch-Bruevich V.L., Kalashnikov S. G. "Physics of Semiconductors", –Moscow: Nauka, 1977
4. Azizov M.A. "Yarimo'tkazgichlar fizikasi". –Toshkent: 1974. –P. 208 - 210.
5. Tetsuo Soga Nanostructured Materials for Solar Energy Conversion © 2006 Elsevier B.V. All rights reserved. Chapter 1 Fundamentals of Solar Cell p (8-20).
6. G Gulyamov, UI Erkaboev, N Yu Sharibaev, AG Gulyamov. EMF Induced in a p– n Junction under a Strong Microwave Field and Light. Semiconductors 2019 53 (3), 375- 378. <https://doi.org/10.1134/S1063782619030060>
7. Гулямов Г., Гулямов А.Г., Мажидова Г.Н. Влияние деформации на фототоки в p-n-переходах // «Альтернативная энергетика и экология». – Россия, г.Саров, 2016. №15-16. -С. 24–30. (01.00.00, №9)
8. Gulyamov G. and Gulyamov A. G. On the Tensosensitivity of a p–n Junction under Illumination // Semiconductors, 2015, Vol. 49, No. 6, pp. 819–822. (№11. Springer, IF:0.701). DOI:<https://doi.org/10.1134/S1063782615060111> 9.
9. Gulyamov G., Majidova G.N., Shaxobiddinov B.B., Muxitdinova F.R. "Kremniy yarimo'tkazgichli p-n o'tishli diodlarning Fermi kvazisatxi va volt-amper xarakteristikasining vorug'lik va deformasiya ta'sirida o'zgarishi". NamDU ilmiv axborotnomasi. 2020. № 8.
10. Gulyamov G., Gulyamov A., Shahobiddinov B., Majidova G. "Relation of quasi-level fermi of hot electrons and holes with the current-voltage characteristics of the p-n junction. Scientific Bulletin of Namangan State University 2 (4), 8-15.

РЕЗЮМЕ

Odatda qizish ham to'g'rilanish ham rekombinasiya toklarini oshishi bilan bog'liq bo'lganligi sababli ularning hosil qilgan toklari va EYKlari bir xil yo'nalishda bo'ladi. Bundan O'YCH maydon har doim p-n o'tishli diodda to'g'ri yo'nalishdagi toklarni hosil qiladi.

РЕЗЮМЕ

Обычно и нагрев, и выпрямление связаны с увеличением рекомбинационных токов, поэтому их токи и ЭДС имеют одинаковое направление. Отсюда можно сказать, что поле СВЧ всегда генерирует токи в правильном направлении в диоде p-n перехода.

SUMMARY

Usually, both heating and rectification are associated with an increase in recombination currents, so their currents and EMF have the same direction. From this we can say that the microwave field always generates currents in the correct direction in the p-n junction diode.

ТУННЕЛЬ ДИОДЛАРИДА ХОСИЛ БЎЛУВЧИ ОРТИКЧА ТОКНИНГ ТУРЛИ МОДЕЛЛАРДАГИ КЎРИНИШИ

Г.Гулямов – физика-математика фанлари доктори, профессор
М.Ғ.Дадамирзаев – физика-математика фанлари доктори, профессор
НамМҚИ

М.К.Ўктамova – докторант
ЎЗМУ ҳузуридаги ЯФМИТИ

Таянч сўзлар: Чайновет модели, барернинг шаффофлик коэффициенти, ортикча ток, Нотт ва Де Масс назарияси, Франц-Кельдеш эффекти.

Ключевые слова: Модель Чайновета, коэффициент прозрачности барьера, избыточный ток, теория Нотта и Де Масс, эффект Франца-Кельдеша.

Key words: Chynovez model, barrier transparency coefficient, excess current, Knott and Demass theory, Franz-Keldesh effect.

Кўплаб мавжуд адабиётларда келтирилган тажриба натижаларида айнан туннель диодларидаги энг юкори ток кийматини кучли гетероўтишлар ёки кучли легирланган яримўтказгичлар асосида хосил қилинганлигини кўришимиз мумкин [1,2]. Туннель диодларида энг юкори ва энг қуий соҳалардаги тоқлар нисбати бу туннель диодга берилган талабга боғлиқ. Эпитаксия усули билан олинган Si элементи асосидаги туннель диоди ёрдамида 320°C-550°C ҳарорат оралиғида 3минут вақт ичида туннель диодининг энг юкори нуктадаги ток зичлиги $J = 2.6 \frac{kA}{cm^2}$ га, шунингдек энг қуий ва юкори нуктадаги туннель тоқининг зичликлари нисбати 1.7 қийматга тенглиги [3] ишда аниқланган. Si/SiGe элементи асосида тайёрланган туннель диодида эса энг юкори нуктадаги ток зичлиги $J = 151 \frac{kA}{cm^2}$ га, энг қуий ва юкори нуктадаги туннель тоқининг зичликлари нисбати 2 қийматга тенглиги [4] ишда кўрсатиб ўтилган. GaN/AlN асосидаги резонанс туннель диодида эса энг юкори нуктадаги ток зичлиги $J = 431 \frac{kA}{cm^2}$ га, энг қуий ва юкори нуктадаги туннель тоқининг зичликлари нисбати 1.2-1.6 оралиқда бўлгани кўрилган [5].

Энди Чайновет тақдим этган модели [6] бўйича туннель диодидаги ортикча ток учун олинган қуйидаги:

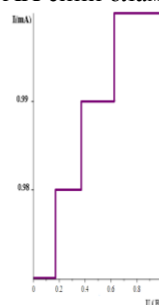
$$I_{CH} = D * P = \int \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n}{kT}\right) + 1} - \frac{1}{\exp\left(\frac{\varepsilon - \mu_n + qV}{kT}\right) + 1} (1 - \exp\left(-\frac{E_1}{E_g - qV + \mu_n + \mu_p}\right)) (1 - \exp\left(-\frac{E_2}{E_g - qV + \mu_n + \mu_p}\right)) dE * \exp\left(-\frac{\theta \sqrt{2me} (E_g - qV + \mu_n + \mu_p)^{\frac{3}{2}}}{3qhF}\right) \quad (1)$$

ифода билан (бу ерда D ҳолатлар зичлиги учун Кан тақдим этган моделдан фойдаландик, Р-шаффофлик коэффициенти) Нотт ва Де Масс назарияси асосидаги туннель диодининг қуйидаги умумий формуласи [7]:

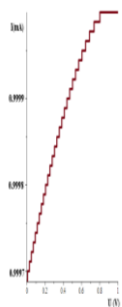
$$I = I_t + I_x + I_{\text{диф}} = I_p \left(\frac{V}{V_p}\right) \exp\left(1 - \frac{V}{V_p}\right) + I_V \exp(A_2 (V - V_V)) + I_0 \left(\exp\left(\frac{qV}{kT}\right) - 1\right) \quad (2)$$

даги ортикча тоқга тегишли бўлган ҳади $I_x = I_V \exp(A_2 (V - V_V))$ билан солиштириб чиқамиз (бу ерда, $A_2 = \frac{4}{3} \sqrt{\frac{m_x \varepsilon_s}{N}}$; ε_s – яримўтказгичларда электр ўтказувчанлик, N – концентрация, m_x – эффектив масса, I_V – туннель тоқининг энг қуий нуктасидаги қиймати V_V – туннель тоқининг энг қуий нуктасидаги қийматига тўғри келувчи кучланиш тушуви).

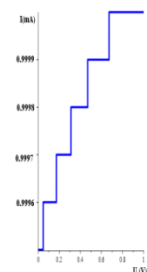
Даставвал, турли қийматдаги электр майдонлари учун (1) ифодадан фойдаланган ҳолда туннель диоди учун Чайновет модели бўйича ортикча тоқларнинг ВАХ сини оламиз (1, 2, 3-расмлар).

1-расм. Кучли айниган ҳолат учун хона ҳароратида германий асосли туннель диодида электр майдон $E_1 = 4 * 10^4 \left(\frac{V}{m}\right)$

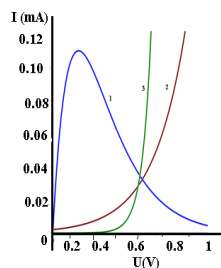
2-расм. Кучли айниган холат учун хона хароратида германий асосли тун-нел диодида электр майдон

$$E_2 = 2 \cdot 10^3 \left(\frac{V}{m} \right)$$

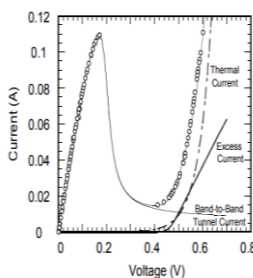
3-расм. Кучли айниган холат учун хона хароратида германий асосли туннел диодида электр майдон

$$E_3 = 3.5 \cdot 10^3 \left(\frac{V}{m} \right)$$

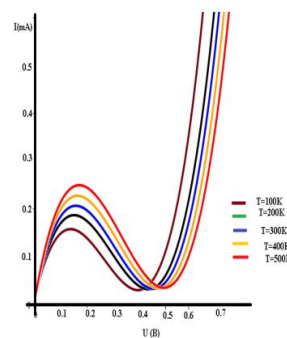
2-расмдаги графикдан фойдаланган ҳолда туннел токининг I_V ва V_V қийматларини топамиз ва (2) ифода ёрдамида туннел диодидаги ортиқча ток ВАХ сини ҳосил қиламиз (4-расмда) ва [3] ишдаги тажриба натижалари билан солиштирамиз (5-расм). Нотт ва Де Масснинг назариясидаги (2) ифодага асосан турли хароратлар учун вольт-ампер характеристикани олишимиз мумкин (6-расм). Юқорида келтирилган Чайновез модели асосидаги (1) ифодадан фойдаланиб, кучли айниган холат учун хона хароратида германий асосли туннел диодида турли электр майдонлар учун 7-расмда умумий кўринишини олишимиз мумкин [8].

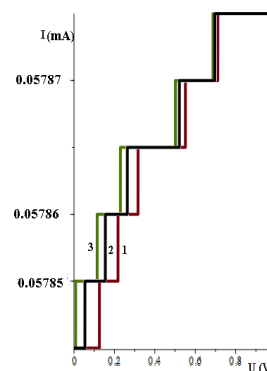
4-расм. Хона хароратида (4) ифода ёрдамида кучли айниган холатда германий асосли туннел диоди учун; 1- туннел ток, 2- ортиқча ток ($F=\dot{\gamma}$ зармас) ва 3- диффузия токи графиклари келтирилган.

5-расм. Oqimning uchta komponenti, tarmoqlararo tunnel oqimi, vodik oqimiga ortiqcha va termal diffuziya oqimi [8].

6-расм. Нотт ва Демасснинг назариясига кўра 2-расмдаги тажрибага асосан турли хароратларда олинган туннел диоднинг вольт-ампер характеристикаси

7-расм. Кучли айниган холат учун хона хароратида германий асосли туннел диодида $E_1 = 2 \cdot 10^4 \left(\frac{V}{m} \right)$, $E_2 = 2.5 \cdot 10^4 \left(\frac{V}{m} \right)$, $E_3 = 2.8 \cdot 10^4 \left(\frac{V}{m} \right)$, турли электр майдон натижасида (2) ифода ёрдамида олинган Чайновез моделидаги туннел диоддаги ортиқча токнинг вольт-ампер характеристикаси

Юқорида олиб борилган тадқиқотлардан қуйидаги умумий мулоҳаза ва натижалар таҳлилларини келтириш мумкин: ишда туннел диодидаги ортиқча токнинг ўзгариши бўйича Франц-Кельдеш эффекти асосида турли электр майдонлари учун вольт-ампер характеристикаси олинди.

Хулоса.

Туннель диодида ҳосил бўладиган ортиқча ток эса, Чайновез модели билан Нотт ва Де Масснинг назарияси асосида таҳлил қилиб чиқилди. Чайновез моделида ортиқча ток ифодаси P га тўғри пропорционал бўлганлиги учун унинг ВАХси электр майдон зичлигига (E) га боғлиқ равишда ўзгаради [9,10], Нотт ва Де Масснинг назариясидаги ортиқча ток ифодаси эса асосан тажриба натижалари графикларига боғлиқ равишда ўзгаради, шунинг учун бу ерда ортиқча ток деярли сезилмаган, диффузия токи хароратга боғлиқ равишда ортиқча токга нисбатан устунлик қилади. Демак, тажрибаларда олинган туннель диодида ҳосил бўладиган токни баҳолаш учун бошқа моделлерга нисбатан Франц-Кельдеш эффекти асосида қурилган Чайновез модели бўйича юқори аниқликда текшириш мумкинлиги кўрсатилди.

Адабиётлар

1. Messaadi Lotfi1 and Dibi Zohir1. A Spice Behavioral Model of Tunnel Diode: Simulation and Application. International Journal of Control and Automation Vol. 9, No. 4 (2016), pp. 3950. <http://dx.doi.org/10.14257/ijca.2016.9.4.05>.
2. Thompson P.E., Hobart, M.E. Twigg S.L., Rommel N. Jin P.R., Berger R. Lake, A.C. Seabaugh P.H., Chi D.S., Simon. Epitaxial Si-based tunnel diodes. *Thin Solid Films* 380, 145–150 (2000).
3. Yan Yan, Silicon-based tunnel diode technology. *Silicon-Based Tunnel Diode Technology (researchgate.net)*, 22-23 (2008).
4. Niu Jin, Sung-Yong Chung, Anthony T. Rice, and Paul R. Berger. 151 kA/cm² peak current densities in Si/SiGe resonant inter-band tunneling diodes for high-power mixed-signal applications. *Applied physics letters* 83, 3308–3310(2003).
5. Tyler A. Growden, Weidong Zhang, Elliott R. Brown, David F. Storm, Katurah Hansen, Parastou Fakhimi, David J. Meyer and Paul R. Berger. 431 kA/cm² peak tunneling current density in GaN/AlN resonant tunneling diodes. *Applied physics letters* 112, 033508 (2018); doi: 10.1063/1.5010794
6. N. Moulin, Mohamed Amara, F. Mandorlo, M. Lemiti. Tunnel junction I (V) characteristics: Review and a new model for p-n homojunctions. *Journal of Applied Physics, American Institute of Physics*, 2019, 126 (3), pp.033105. ff10.1063/1.5104314ff. ffhal-03035269ff
7. De Massa T.A. and Knott D.P., *Solid-St. Electron.* 13, 131(1970).
8. Abdulazizov B.T. „Cyclotron mass of an electron in strong magnetic fields in a wide InAs quantum well Eurasian“ *Journal of Physics and Functional Materials* 2022, 6(1), 32-37, dio:10.32523/ejpfm.2022060103.
9. Yury Turkulets and Ilan Shalish. Franz-Keldysh effect in semiconductor built-in fields. 22 April 2018.
10. Chynoweth A.G., Feldman W.L. and Logan R.A., *Phys. Rev.* 121,684 (1961).

РЕЗЮМЕ

Ушбу ишда туннель диодида ҳосил бўлаган ортиқча ток Чайновез модели билан Нотт ва Демассанинг назарияси асосида таҳлил қилиб чиқилди. Туннель диодидаги ортиқча токнинг ўзгариши бўйича Франц-Кельдеш модели асосида электр майдоннинг турли қийматларида туннель диоднинг вольт-ампер характеристикаси олинди.

РЕЗЮМЕ

В данной работе избыточный ток, генерируемый в туннельном диоде анализировался с моделью Чайновеза, на основании теории Нотта и Демасса. По изменению избыточного тока туннельного диода на основе модели Франца-Кельдеша при различных значениях электрического поля получена вольт-амперная характеристика туннельного диода.

SUMMARY

In this paper, the excess current generated in the tunnel diode was analyzed with the Chynowez model, based on the theory of Knott and Demass. Based on the Franz-Keldesh model for various values of the electric field, the current-voltage characteristic of the tunnel diode was obtained from the change in the excess current of the tunnel diode.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ КОНЦЕНТРАЦИИ ГАЛЛИЯ И СУРЬМЫ ЭЛЕМЕНТОВ ЛЕГИРОВАННОГО, ДИФФУЗИОННЫМ СПОСОБОМ В КРЕМНИИ

Б.О.Исаков – базовый докторант

Ташкентский государственный технический университет

Таянч сўзлар: кремний, галлий, сурьма, концентрация, диффузия, диффузия коэффициенти.

Ключевые слова: кремний, галлий, сурьма, концентрация, диффузия, коэффициент диффузии.

Key words: silicon, gallium, antimony, concentration, diffusion, diffusion coefficient.

Введение. Основные источники энергии для производства электроэнергии были признаны неустойчивыми. Например, при сжигании ископаемого топлива (угля, нефти и природного газа) в атмосферу выбрасывается большое количество CO₂, что может привести к серьезным изменениям климата, таким как глобальное потепление, повышение уровня моря и изменение количества осадков. Атомные электростанции более экологичны (нулевые выбросы CO₂). Однако эти станции могут быть чрезвычайно опасными, если они не будут использоваться так безопасно, как во время Чернобыльской катастрофы 1986 года, или если произойдут стихийные бедствия, такие как Фукусима. По причинам, упомянутым выше, очень важно более широко использовать чистые и возобновляемые источники энергии. Возобновляемые источники энергии, в частности, могут быть решены путем преобразования солнечной энергии в электричество. Солнечная энергия преобразуется непосредственно в электрическую посредством фотогальванического (ФЭ) эффекта, открытого и продемонстрированного Нобелевским лауреатом Бекерелем [1-3].

Солнечные панели традиционно делятся на три разных поколения: солнечные панели на основе кремния, тонкопленочные солнечные панели и солнечные панели на основе нанокристаллов. Невозможность контролировать ключевые параметры, такие как подвижность носителей зарядов в кремнии, ограниченная энергия поля и структура энергетических зон ограничивает возможности кремния. Однако кремний составляет 26-27% земной поверхности, а промышленная технология производства кремния дешевле и распространеннее, чем другие полупроводниковые материалы. Поэтому кремний по-прежнему является ведущим материалом в полупроводниках, используемых в электронике и солнечных панелях. Поэтому во всем мире ведутся как теоретически, так и практически научные исследования по контролю основных параметров кремния и повышению эффективности кремниевых солнечных панелей.

Теоретические расчеты. В работе Ахмада Мостафы и Мамуна Медраса [Бинарные фазовые диаграммы и термодинамические свойства кремния и основных легирующих элементов (Al, As, B, Bi, Ga, In, N, P, Sb и Tl)] показана параметры диффузии галлия и сурьмы в кремнии.

$$D_i = A \cdot e^{\left(\frac{B[\text{eV}]}{kT}\right)} \left[\frac{cm^2}{s} \right] \quad (1)$$

Где А – величина, равная коэффициенту диффузии при бесконечной температуре [2].; В – энергия активации; D_i – коэффициент диффузии.

Таблица 1.

Элементы	A	B
Al	0.317	-3.023
As	8.85	-3.97
B	3.79	-3.645
Bi	1.08	-3.85
Ga	3.81	-3.552
In	3.13	-3.668
N	200000	-3.24
P	1.03	-3.507
Sb	40.9	-4.158
Tl	1.37	-3.7

Используя данные в табл.1 и выражение (1), можно рассчитать коэффициент диффузии при заданной температуре.

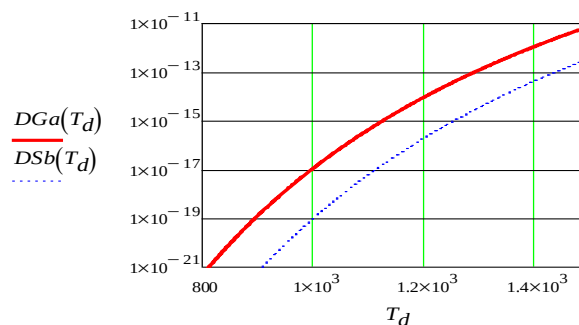

Рис. 1. График температурной зависимости коэффициентов диффузии элементов галлия и сурьмы.

График глубины проникновения концентрации элементов определяется следующим выражением (2):

$$C(x) = C_0 \cdot \text{erfc} \left(\frac{x}{2 \cdot \sqrt{D(T) \cdot t}} \right) \quad (2)$$

Здесь C(x) – концентрация элемента, C₀ – максимальная растворимость элемента в кремнии, x – глубина проникновения, D(T) – коэффициент диффузии, t – время диффузии.

Максимальную растворимость галлия и сурьмы в кремнии можно определить по следующему графику [4-5]:

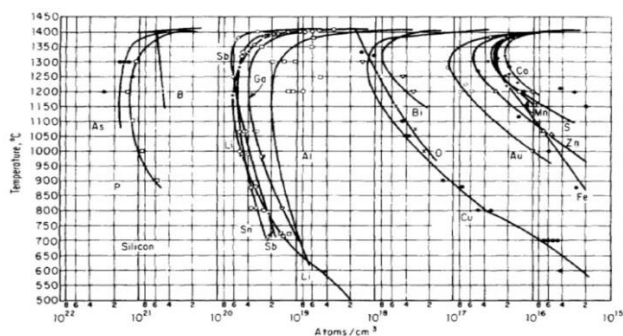

Рис.2. Температурная зависимость растворимости элементов кремниевого полупроводникового материала. Используя рис.2, мы можем построить ниже таблицу 2.

Таблица 2.

T, °C	$C_0 (\times 10^{19}), \text{cm}^{-3}$	
	Sb	Ga
1000	4	3>2
1050	5>4	4>3
1100	5>4	4>3
1150	6>5	4
1200	6>5	4
1250	6	4
1300	7>6	4>3

Используя выражения (1) и (2) и таблицу 2, можно получить распределение концентраций элементов галлия и сурьмы при различных временах свыше 1200°C.

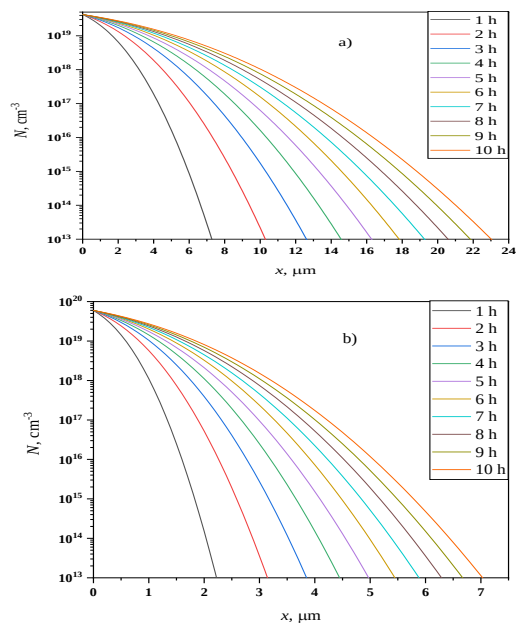

Рис.3. а) Распределение галлия в кремнии по времени при 1200°C, б) сурьмы в кремнии по времени при 1200°C

Закключение. На основе этих расчетных результатов мы можем разработать эксперименты, для дальнейшего их проведения. Суть теоретических расчетов и математического моделирования процесса диффузии состоит в том, что это уменьшает количество неэффективных экспериментов, помогает нам быстрее и легче достигать точных результатов, а также снижает энергозатраты и немного уменьшает финансовые расходы.

В нашей следующей работе мы будем рассматривать, насколько результаты эксперимента подтверждают теоретические расчеты.

Литература

1. Ahmad Mostafa, Mamoun Medraj. Jurnal Materials 2017, 10, 676; doi:10.3390/ma10060676/ Basel, Switzerland/Impact Factor 3.623 (2020)
2. Бахадырханов М.К., Исамов С.Б. Журнал технической физики. 2021, том 91, вып. 11/DOI: 10.21883/JTF.2021.11.51528.60-21/Санкт-Петербург, Россия ФТИ им. А.Ф.Иоффе
3. Bakhadyrkhanov M.K., Avupov K.S., Mavlyanov G.Kh., Isamov S.B. Semiconductors, 44 (9), 1145 (2010). Главный редактор Роберт А. Сурис. Иоффе, Санкт-Петербург, Россия.
4. Shaghayegh Esfahani. Materials Science and Engineering University of Toronto. Solvent Refining of Metallurgical Grade Silicon Using Iron 2010/ Copyright by Shaghayegh Esfahani 2010/Shaghayegh Esfahani Master of Applied Science Materials Science and Engineering University of Toronto 2010/All content following this page was uploaded by Shaghayegh (Sherry) Esfahani on 04 June Toronto, Canada: 2015.
5. Bakhadyrkhanov M.K., Sodikov U.X., Iliev Kh.M., Tachilin S.A. Tuerdi Wumaier. Materials Physics and Chemistry, 1, 89 (2019)/The International Journal of the Materials Research Society-Taiwan (MRS-T). The Impact Factor of this journal is 4.094.

РЕЗЮМЕ

Ушбу ишда назарий жихатдан кремнийга диффузия усулида лигерланган галлий ва сурма элементлари концентрациясини тақсими-ти MathCad дастури ёрдамида математик модели назарий тадқиқ қилинган. Назарий ҳисоблашлар ва диффузия жараёнини математик моделлашнинг моҳияти шундаки, тажрибаларни бехудага оид бормаслик, киришма атомларини кремнийга кириб бориш чуқурлигини диффузиядан олдиндан аниқлаш ва олиб бориладиган тажрибаларни режалаштириш, натижаларни ишоничлигини оширишдан иборат.

РЕЗЮМЕ

В данной работе с помощью программы MathCad теоретически исследована математическая модель распределения концентраций элементов галлия и сурьмы легированных диффузией в кремний. Суть теоретических расчетов и математического моделирования процесса диффузии состоит в том, чтобы не проводить эксперименты впустую, заранее определить глубину проникновения примесных атомов в кремний до осуществления диффузии и спланировать эксперименты и повышение достоверности результатов.

SUMMARY

In this work is theoretically investigated using the MathCad program, a mathematical model for the distribution of the concentrations of the elements of gallium and antimony doped by diffusion into silicon. The essence of theoretical calculations and mathematical modeling of the diffusion process is not to conduct experiments in vain, to determine in advance the depth of penetration of impurity atoms into silicon before diffusion occurs, and to plan experiments and increase the reliability of the results.

BORLAND C++ BUILDER PROGRAMMALASTIRIW TILINIŇ GRAFIKALIŇ IMKANIYATLARINAN PAYDALANIŇ

P.J.Kalxanov – fizika-matematika ilimleri boyınsha filosofiya doktori

A.A.Orinbaev – magistrant

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси Ўқув-Йўналиш

Tayanch soʻzlar: dasturlash, C++ Builder, grafika, canvas, windows, rasm, choʻtk, shrift, qalam, komponentlar.

Ключевые слова: программирование, C++ Builder, графика, canvas, windows, картина, кисть, шрифт, перо, компоненты.

Key words: programming, C++ Builder, graphics, canvas, windows, picture, brush, font, pen, components.

Házirgi kúnde programmalastırıwğa bolğan qızıǵıwshılıq turaqlı túrde artıp barmaqta. Bul kúndelikli turmısımızda informaciya texnologiyaların rawajlanıwı

hám engiziliwi menen baylanıslı. Eger qandayda bir insan kompyuter menen shuǵıllansa, ol jaǵdayda programmalastırıwdı úyreniwge bolğan qızıǵıwshılıǵı yáki

mútajligi payda boladı. Zamanagóy informaciya texnologiyaları hám birinshi náwbette bul texnologiyalarǵa tiykarlanǵan eń jańa programmalıq támiynatlar búgingi kúnde insan biliminiń barlıq tarawlarında úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Sol sebepli eń zárúrli wazıypa bolajaq pedagoglarǵa bul texnologiyalar hám olarǵa tiykarlanǵan úskenelik qurallardı oqıtıwdan ibarat. Sonday zamanagóy úskenelik qurallardan biri Borland C++ Builder programmalastırıw tili bolıp esaplanadı.

C++ Builder programmalastırıw tili keńeytirilgen C++ tili bolıp esaplanadı. C++ Builder - bul eń zamanagóy dárejede korporativ tarmaqlarda hám internette islew ushın arnalǵan individual Windows qosımshaları hám tarmaqlanǵan komplekslerdi jaratıw imkaniyatın beriwshi eń kúshli programmalastırıw tilleriniń biri.

C++ Builder kúshli vizual objektke baǵdarlanǵan programmalastırıw sisteması bolıp, kóplegen mashqalardı sheshiwge múmkinshilik beredi, atap aytqanda:

- Windows ushın esaplaw hám logikalıqtan tartıp, grafik hám multimediaǵa shekem bolǵan hár túrli túrdegi tolıq qosımshalardı jaratıw;

- Qálegen tilde jazılǵan hár qanday programma ushın professional kórinistegi ayna interfeysin jaratıw (hátte jańa baslawshı programmist ushın da);

- Hár qanday túrdegi jergilikli hám aralıqtıǵı maǵlıwmatlar bazaları menen islew ushın kúshli sistemalardı jaratıw;

- Túrli texnologiyalar tiykarında kóp basqıshlı bólistirilgen qosımshalar jaratıw;

- Basqa qosımshalardı, mısalı Microsoft Office Word, Excel hám basqalardı basqarıwshı qosımshalar jaratıw;

- Windows hám Linux sistemalarında kompilyaciya etiletuǵın hám islewı múmkin bolǵan óz-ara iskerlik platformaların jaratıw;

- Internet hám intranetde islew ushın túrli razryatdaǵı qosımshalar jaratıw;

- Windowstıń barlıq qásiyetlerin hám barlıq talapların esapqa alıwshı Windows qosımshaları ushın professional ornatiwshılardı jaratıw;

- Esabatlar, járdem sistemaları, DLL, ActiveX komponentleri hám basqalardı jaratıw [4].

C++Builder programmalastırıw tili paydalanıwshıǵa grafik interfeysti tez hám sapalı programmalastırıw ushın keń múmkinshiliklerdi usınıs etedi.

C++ Builder tekǵana ápiwayı grafikalar sızıwshı, bálki súwretler, jazıwlar hám grafik fayllar menen islewshı ayırıqsha komponent hám klasslarǵa iye.

C++ Builderde grafik súwretler menen islewdiń principleri Windows operacion sistemasında grafikalıq objektler jaratıwdıń ulıwma principlerine tiykarlanǵan. Windows operacion sisteması programmistke grafik qurılımlar interfeysiniń quralların usınıs etedi. C++ Builder komponentleri hám klassları menen birgelikte grafik funkciyalardan paydalanıw, programmada grafika jaratıw metodikasınıń jáne de nátiyjeliligin ózinde sáwlelendiredi.

C++ Builderde grafikalaran paydalanıwdı úyreniw, laboratoriya jumsları hám kompleks máselelerdi orınlaw tómendegi pánlerge tiykarlanǵan:

- Informatika;
- Joqarı matematika;
- Injenerlik grafikasi.

C++ Builder ortalıǵında grafika menen baylanısh bolǵan úsh túrdegi objektler bar bolıp olar:

1) Canvas - grafiklerdi sızıw ushın isletiliwi múmkin bolǵan programma áynası hám komponentlerdi usınıs etedi.

2) Grafika – qandayda bir fayl yamasa derektiń (bitli obrazdı, piktogrammanı yamasa metafile) bitmap súwretin ańlatadı.

C++Builder baslanǵısh TGraphic klasınan tómendegi objektli klasslardıń ózgeriwshilerin ańıqlaydı:

- TBitmap,
- Ticon,
- TMetafile

3) Súwret (TPicture) - bul grafik objektlerdiń hár qanday klasın óz ishine alıwı múmkin bolǵan grafikler ushın konteyner. TPicture konteyner klası bitmap, piktogramma, metafile yamasa basqa paydalanıwshı tárepinen belgilengen grafik túrin óz ishine alıwı múmkin hám programma TPicture objektı arqalı barlıq konteyner objektlerine úziksiz túrde kiriwi múmkin [1].

Windows qosımshaları tárepinen jaratılǵan barlıq nátiyjeler grafikalıq xarakterge iye bolıp esaplanadı. Windows tekstine qosımsha túrde siz geometriyalıq sırtqı kórinislerdi - sızıqlar, tórtmúyeshler, dóńgelekler, ellipsler hám basqalardı sızıwıńız múmkin. Windowstıń súwretlewshı qábiletiniń baylıǵı DC grafik qurılısınıń kontekst identifikatori hám oǵan kiritilgen úsh qural - shrift, qálem hám chotka menen baylanıslı. C++ Builderde Windows grafikalıq qurallarınan paydalanıwdı sezirli dárejede ápiwayılastırıwshı arnawlı klasslar jaratılǵan bolıp bular:

TCanvas klası sızılǵan maydandı kórsetiw ushın isletiledi.

TCanvas klası tómendegi qásiyetlerge iye:

- **Brush** - Geometriyalıq figuralardı boyawda toltırıw, reńin hám naǵısın belgileydi;

- **Pen** - Sızıqlardıń usılı hám hám reńin belgileydi;

- **Font** - Tekstti kórsetiw ushın shrift;

- **CopyMode** - Sızıw usılı (normal, teris hám basqalar).

Pen qásiyeti túrli sızıqlar sızıw ushın isletiledi. Siz onı tómendegishe sazlawıńız múmkin:

- **Color** - Ótkeriliwshı sızıqtıń reńi;

- **Style** - Sızılǵan sızıqtıń túri (qattı, noqatlı hám basqalar);

- **Width** - Piksellerdegi sızıq qalıńlıǵı;

- **Mode** - Sızıq sızıw rejimi.

Bul klasslar menen baylanısqa objektler avtomatikalıq túrde barlıq kóriniwshı elementler ushın jaratıladı hám Canvas, Shrift, Pen hámde Brush qásiyetleri arqalı programmaǵa usınıs etiledi.

TFont klasınan paydalanıp hár qanday grafik qurılıs (ekran, printer, plotter hám basqalar) ushın shrift objektı jaratıladı. TPen klası sızıqlar sızıw ushın isletiliwshı qálem objektin jaratadı. TBrush klasındaǵı objektler (shotkalar) jabıq figuralardıń ishki maydandı toltırıw ushın isletiledi [3].

Grafikalıq komponentler

Grafikalıq maǵlıwmatlar Canvas qásiyetiniń usılları hám formanıń OnPaint hádiyesi járdeminde tuwrıdan-tuwrı formada kórsetiliwi múmkin. Grafikalıq maǵlıwmatlardı kórsetiw ushın tómendegi komponentlerden de paydalanıw múmkin:

- TPaintBox;

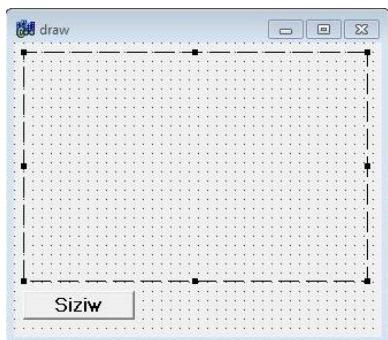
- TImage;

- TShape;

- TChart [2].

Borland C++ Builder programmalastırıw tilinde grafikalıq figuralardı sızıw ushın mısallardı tómendegi kóriniste orınlap kóriwimiz múmkin.

Jańa qosımsha jaratıń, onıń formasına Image komponenti hám bir dana Button túymesheni jaylastırıń. Image komponentin Height hám Width qásiyetlerinen paydalanǵan halda 200 birlik biyiklikte hám 300 birlik keńlikte ornatiń. Form1 diń Caption qásiyetin Draw atı menen toltırıń. Button1 komponentiniń Caption qásiyetin ornatiń, túymeni "Sızıw" sózi menen atań hám formadaǵı komponentlerdi 1-súwrettegi formaǵa muwapıq jaylastırıń.

(1-súwret)

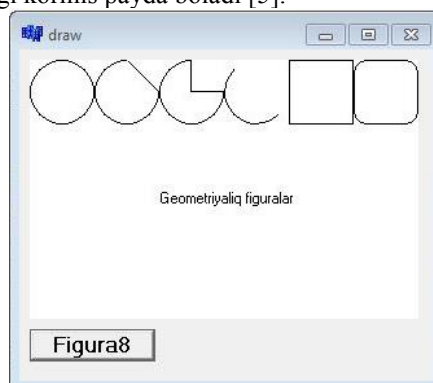
Túyme ushın OnClick hádiysesi islew beriwshisin jaratıń hám oǵan tómendegi programma kodların kiritiń:

```
Image1->Canvas->Pen->Color=clBlack;
Image1->Canvas->Brush;
switch(i)
{
case 1: Image1->Canvas->Ellipse(0,0,50,50); break;
case 2: Image1->Canvas->Chord(50,0,100,50,75,0,100,25); break;
case 3: Image1->Canvas->Pie(100,0,150,50,125,0,150,25); break;
case 4: Image1->Canvas->Arc(150,0,200,50,150,0,200,50); break;
case 5: Image1->Canvas->Rectangle(200,0,250,50); break;
case 6: Image1->Canvas->RoundRect(250,0,300,50,20,20); break;
case 7: Image1->Canvas->TextOutA(100,100,
"Geometriyalıq figuralar"); break;
case 8: Image1->Canvas->FloodFill(0,0,clRed,fsBorder);
```

```
Image1->Canvas->Brush->Color=clWhite;
Image1->Canvas->FillRect(Rect(0,0,Image1-
>Width,Image1->Height));
i=0;
break;
default: break;
}
Button1->Caption="Figura"+String(++i);
}
//-----
```

```
void __fastcall TForm1::Image1Click(TObject *Sender)
{
i = 1;
}
```

Programma kodların kiritip bolǵanımdan soń klaviaturadan F9 túvmeshesin basqanımda bizde tómendegi kórinis payda boladı [5].

(2-súwret)

Адебиётлар

1. Швайко И.Г., Буката Л.Н., Шаповаленко В.А. Графика в С++Builder. –Одесса: 2012.
2. Павлоградский В.В., Пальчиковский В.В. С++Builder. Учебный курс. Издательство Пермского национального исследовательского политехнического университета. 2014.
3. Готман Н.Э. Программирование в среде Builder c++. –Сыктывкар: 2015.
4. <https://cubook.pro/vozmozhnosti-cbuilder>.
5. <http://radio-hobby.org/modules/news/article.php?storyid=951>

REZYUME

Ushbu maqola Borland C++ Builder komponentalarining sinflari, xossalari va funksiyalaridan foydalangan holda grafikalar bilan ishlash haqida yozilgan. Borland C++ Builder kuchli vizual obyektga vo'naltirilgan dasturlash tizimi bo'lib, turli xil grafik figuralarni yaratishga imkon beradi. C++ Builder kengaytirilgan C++ tili standarti bilan mavjud ilovalarni yaxshilash, unumdorlikni oshirish va professional darajadagi foydalanuvchi interfeysini berish uchun istalgan joyda foydalanish mumkin.

РЕЗИМЕ

Данная статья написана о компонентах «Borland C++ Builder», которая обеспечивает работу с графикой, использующий свойства и функций компонентов и их классы. Borland C++ Builder-это мощная визуальная объектно-ориентированная система программирования, позволяющая создавать различные графические фигуры. C++ Builder может быть использован везде, где требуется дополнить существующие приложения расширенным стандартом языка C++, повысить быстродействие и придать пользовательскому интерфейсу качества профессионального уровня.

SUMMARY

This article is written about working with graphics using classes, properties and functions of Borland C++ Builder components. Borland C++ Builder is a powerful visual object-oriented programming system that allows you to create various graphic shapes. C++ Builder can be used anywhere with the extended C++ language standard to enhance existing applications, improve performance, and provide a professional user interface.

ЧАСТИЧНО ИНТЕГРАЛЬНЫЕ ОПЕРАТОРЫ

К.К.Кудайбергенов – доктор физико-математических наук, профессор
 Каракалпакское отделение института математики имени В.И.Романовского АН РУз.

А.Д.Арзиев – кандидат физико-математических наук, доцент
 Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

А.К.Танирберген – докторант
 Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

Таянч сўзлар: Банах-Канторович алгебралари, Банах-Канторович алгебраси элементи спектри, қисмий интеграл операторлар.

Ключевые слова: алгебра Банаха-Канторовича, спектр элемента алгебры Банаха-Канторовича, частично интегральные операторы.

Key words: Banach-Kantorovich algebras, spectrum of an element of Banach-Kantorovich algebra, partially integral operators.

Теория модулей Банаха-Канторовича одно из интенсивно разрабатываемых направлений современ-

ной математики. Отметим, что C^* -модули являются полезными примерами модулей Банаха – Канторовича.

Одним из основных методов изучения модулей Банаха-Канторовича является теория непрерывных и измеримых расслоений, а также теория булевозначного анализа [1], [2]. Метод измеримых расслоений позволил представить C^* -модуль над кольцом измеримых функций в виде измеримого расслоения классических C^* -алгебр, что позволило получить свойства C^* -модулей, «склеивая» соответствующие свойства C^* -алгебр над полем $\mathbb{C}$ [3]. Кроме этого, в работах И.Г.Ганиева было дано представление булевых алгебр с векторнозначными мерами в виде измеримого расслоения булевых алгебр с числовыми мерами [4]. Важным классом модулей Банаха-Канторовича являются некоммутативные L_p -пространства, ассоциированные с конечной алгеброй фон Неймана и имеющие центральнозначный след. Представление некоммутативных L_p -пространств, связанных с конечной алгеброй фон Неймана и с центральнозначным следом, в виде измеримого расслоения некоммутативных L_p -пространств, ассоциированных с числовым следом, было получено И. Г. Ганиевым и В.И.Чилиным [5].

В настоящей работе исследуется спектр элемента алгебры Банаха-Канторовича. Полученные результаты применяются при изучении некоторых свойств спектра частично интегральных операторов.

Приведем необходимые сведения для изложения результатов статьи. Мы будем использовать обозначения и терминологию теории пространств Банаха-Канторовича [2], и теории измеримых расслоений [1].

Пусть (Ω, Σ, μ) – пространство с мерой, обладающее свойством прямой суммы, и пусть $L^0 = L^0(\Omega, \Sigma, \mu)$ – алгебра всех комплексных измеримых функций на Ω (функции равные почти всюду отождествляются).

Через $\mathcal{L}^\infty(\Omega)$ обозначим множество всех ограниченных комплекснозначных измеримых функций на Ω и $L^\infty(\Omega) = \{f \in L^0 : \exists \lambda \in \mathbb{R}, \lambda > 0, |f| \leq \lambda \mathbf{1}\}$, где $\mathbf{1}$ – единица в L^0 . Заметим, что ∇ – булева алгебра всех идемпотентов в L^0 совпадает с множеством всех классов функций вида χ_A , где $A \in \Sigma$.

Рассмотрим линейное пространство X над полем комплексных чисел $\mathbb{C}$.

Отображение $\|\cdot\|: X \rightarrow L^0$ называется L^0 -значной нормой на X , если для каждого $x, y \in X, \lambda \in \mathbb{C}$ выполняются следующие соотношения:

1. $\|x\| \geq 0, \|x\| = 0 \Leftrightarrow x = 0$;
2. $\|\lambda x\| = |\lambda| \|x\|$;
3. $\|x + y\| \leq \|x\| + \|y\|$.

Пара $(X, \|\cdot\|)$ называется решёточно-нормированным пространством (РНП) над L^0 .

РНП X называется d -разложимой, если для любого $x \in X$ с $\|x\| = \lambda_1 + \lambda_2, 0 \leq \lambda_1, \lambda_2 \in L^0, \lambda_1 \lambda_2 = 0$ существуют $x_1, x_2 \in X$ такие, что $x = x_1 + x_2$ и $\|x_1\| = \lambda_1, \|x_2\| = \lambda_2$.

Сеть $\{x_\alpha\}_{\alpha \in A}$ в X называется (bo) -сходящейся к $x \in X$, если сеть $\{\|x_\alpha - x\|\}_{\alpha \in A}$ является (o) -сходящейся к нулю в L^0 .

(bo) -полное d -разложимое РНП над L^0 называется пространством Банаха – Канторовича (ПБК) над L^0 . Известно, что каждое ПБК X над L^0 является модулем над L^0 и $\|\lambda u\| = |\lambda| \|u\|$ для всех $\lambda \in L^0, u \in X$ [2].

Пусть $\mathcal{A}$ является произвольной алгеброй над полем $\mathbb{C}$, и $\mathcal{A}$ является модулем над L^0 с $(\lambda u)v = \lambda(uv) = u(\lambda v)$ для всех $\lambda \in L^0, u, v \in \mathcal{A}$. Рассмотрим на этой алгебре L^0 -значную норму, снабжающее алгебру $\mathcal{A}$ структурой ПБК, в частности $\|\lambda u\| = |\lambda| \|u\|$ для всех $\lambda \in L^0, u \in \mathcal{A}$. Алгебра $\mathcal{A}$ называется алгеброй Банаха-Канторовича (АБК) над L^0 , если $\|uv\| \leq \|u\| \|v\|$ для всех $u, v \in \mathcal{A}$. Если $\mathcal{A}$ – АБК над L^0 с единицей e , такое, что $\|e\| = \mathbf{1}$, где $\mathbf{1}$ – единица в L^0 , тогда $\mathcal{A}$ называется унитарной АБК.

Пусть X – ПБК над L^0 и C – подмножество в X . Через $\text{mix}(C)$ обозначим множество всех элементов X из X для которых существует разбиение единицы $\{\pi_i\}_{i \in I}$ в ∇ такое, что $\pi_i x \in C$ для всех $i \in I$, т.е.

$$\text{mix}(C) = \left\{ x \in X : \exists \pi_i \in \nabla, \pi_i \pi_j = \begin{cases} = 0, i \neq j, \\ \bigvee_{i \in I} \pi_i = 1, \pi_i x \in C, i \in I \end{cases} \right\}.$$

Говоря по другому $\text{mix}(C)$ – множество всех перемешиваний полученных семейством $\{x_i\}_{i \in I}$ взятых из C . Подмножество C называется циклической, если $C = \text{mix}(C)$.

Для непустого множества A через $\nabla(A)$ обозначается множество всех разбиений единиц в ∇ с индексным множеством A , т.е.,

$$\nabla(A) = \left\{ \nu : A \rightarrow \nabla : (\forall \alpha, \beta \in A)(\alpha \neq \beta \rightarrow \nu(\alpha) \wedge \nu(\beta) = 0) \wedge \bigvee_{\alpha \in A} \nu(\alpha) = 1 \right\}.$$

Если A является разбиением единицы, то мы можем упорядочить множество $\nabla(A)$ следующим образом:

$$\nu \leq \mu \Leftrightarrow (\forall \alpha, \beta \in A)(\nu(\alpha) \wedge \nu(\beta) \neq 0 \rightarrow \alpha \leq \beta)(\nu, \mu \in \nabla(A)).$$

Это отношение является отношением частичного порядка.

Возьмем произвольную сеть $(x_\alpha)_{\alpha \in A}$ в X . Для каждого $\nu \in \nabla(A)$ положим $x_\nu = \text{mix}_{\alpha \in A} \nu(\alpha) x_\alpha$, и мы

имеем сеть $(x_\nu)_{\nu \in \nabla(A)}$ в X . Каждая подсеть сети $(x_\nu)_{\nu \in \nabla(A)}$ называется циклической подсетью исходной сети $(x_\alpha)_{\alpha \in A}$.

Напомним, что подмножество $C \subset X$ называется циклической компактной, если C циклична и любая последовательность в C имеет подпоследовательность которая сходится по норме к некоторому элементу C . Подмножество в X называется относительно циклически компактной если оно содержится в циклически компактном множестве [2].

Отображение $T: X \rightarrow X$ называется сохраняющим перемешивание, если

$$T\left(\sum_{i \in I} \pi_i x_i\right) = \sum_{i \in I} \pi_i T(x_i)$$

для каждого $\{x_i\}_{i \in I} \subset X$ и для любого разбиения единицы $\{\pi_i\}_{i \in I}$ в ∇ .

Напомним теперь определение измеримого банахового расслоения.

Пусть $\mathcal{X}$ ставящее в соответствие каждой точке $\omega \in \Omega$ Банахову алгебру $(\mathcal{A}(\omega), \|\cdot\|_{\mathcal{A}(\omega)})$, где $\mathcal{A}(\omega) \neq \{0\}$ для всех $\omega \in \Omega$. Функция u называется сечением $\mathcal{X}$, если оно определено на Ω почти всюду и принимает значение $u(\omega) \in \mathcal{A}(\omega)$ для $\omega \in \text{dom}(u)$, где $\text{dom}(u)$ – область определения u .

Обозначим через $sp(x) (x \in \mathcal{A})$ множество всех $\lambda \in L^0$ таких, что элемент $\lambda e - x$ необратим в $\mathcal{A}$.

Предложение 1. Для каждого $x \in \mathcal{A}$ множество $sp(x)$ непуст.

Замечание. Отметим, что в общем, множество $sp(x)$ не является (о)-замкнутой, порядково ограниченной и циклической.

Пусть ∇ булева алгебра всех идемпотентов в L^0 . Если $\mathcal{A}$ унитарная АБК над L^0 , тогда подалгебра $\pi\mathcal{A} = \{\pi x: x \in \mathcal{A}\}$, где $\pi \in \nabla, \pi \neq 0$ может быть рассмотрена как унитарная алгебра с единицей πe . Через $spm(x)$ обозначим множество всех $\lambda \in sp(x)$ таких, что для каждого $\pi \in \nabla, \pi \neq 0$, элемент $\pi(\lambda e - x) \notin \text{Inv}(\pi\mathcal{A})$.

Теорема 2. Для каждого $x \in \mathcal{A}$ множество $spm(x)$ является непустым циклическое компактным множеством.

Пусть E подалгебра в L^0 . Тогда множество

$$E(\Omega, \mathcal{X}) = \{x \in L^0(\Omega, \mathcal{X}): \|x\| \in E\}$$

снабженная операциями индуцированной из $L^0(\Omega, \mathcal{X})$ является АБК над E .

Предположим, что E заполняющая алгебра в L^0 , такая, что, если $f \in E, g \in L^0, |g| \leq |f|$ то отсюда следует, что $g \in E$. Пусть $x \in E(\Omega, \mathcal{X})$ произвольный элемент. Рассматривая $\mathcal{X}$ как элемент $L^0(\Omega, \mathcal{X})$, мы можем видеть, что

$$spm(x) \subset \{\lambda \in L^0: |\lambda| \leq \|x\|\}. \quad (1)$$

Поскольку E заполняющая алгебра, то отсюда следует, что $spm(x) \subset E$. И из теоремы вытекает следующий результат.

Теорема 3. Для каждого $x \in E(\Omega, \mathcal{X})$ множество $spm(x)$ непустое циклическое компактное подмножество E .

Частично интегральные операторы возникают в различных направлениях математики, и такие операторы определенные на пространстве смешанной нормы дают важный класс гомоморфизмов [6]-[7].

Пусть $(\Omega, \Sigma_\Omega, \mu)$ и (S, Σ_S, ν) – измеримые пространства с полными конечными мерами μ и ν , соответственно.

Пусть $L_{p,q}(\Omega \times S), 1 \leq p, q < \infty$ – пространство всех классов эквивалентности комплекснозначных измеримых функций X на $\Omega \times S$ такое, что

$$\int_\Omega \left[\int_S |x(\omega, s)|^p d\nu(s) \right]^{\frac{q}{p}} d\mu(\omega)$$

существует и конечно.

Для $x \in L_{p,q}(\Omega \times S)$ положим

$$\|x\|_p = \left(\int_S |x(\omega, s)|^p d\nu(s) \right)^{\frac{1}{p}}.$$

Тогда $(L_{p,q}(\Omega \times S), \|\cdot\|_p)$ – ПБК над $L^q(\Omega)$.

Пусть $k(\omega, t, s)$ – комплекснозначная измеримая функция на $\Omega \times S^2$ такая, что

$$\iint_{S \times S} |k(\omega, t, s)|^p d\nu(t) d\nu(s)$$

существует для почти всех $\omega \in \Omega$. Предположим, что оператор T определен как

$$T(x)(\omega, t) = \int_S k(\omega, t, s) x(\omega, s) d\nu(s),$$

$$x \in L_{p,q}(\Omega \times S)$$

отображение пространства $L_{p,q}(\Omega \times S)$ в себя. Тогда

T – непрерывен.

Из теоремы 2 вытекает следующий результат.

Следствие 4. Пусть T – частично интегральный оператор определенный как (2). Тогда множество $spm(T)$ непустое циклически компактное подмножество $L^q(\Omega)$.

Рассмотрим частично интегральное уравнение

$$T(x) = \lambda x, \quad (3)$$

где T определен как (2), $\lambda \in L^q(\Omega)$ и $x \in L_{p,q}(\Omega \times S)$. Если уравнение (3) имеет ненулевое решение, тогда $|\lambda| \leq \|T\|$, где

$$\|T\| = \sup \left\{ \left(\int_S \left| \int_S k(\omega, t, s) x(\omega, s) d\nu(s) \right|^p d\nu(t) \right)^{\frac{1}{p}} : \|x\|_p \leq 1 \right\} \in L^q(\Omega).$$

Литература

1. Гутман А. Е. “Банаховы расслоения в теории решеточно нормированных пространств”, Тр. Ин-та математики СО РАН, 29 (1995), – С. 63–211
2. Кусраев А.Г. Мажорируемые операторы. – М.: «Наука». 2003. –С. 619.
3. Ганиев И.Г., Чилин В.И. Измеримые расслоения C^* -алгебр. -Владикавказ. Мат. Жур. 2003. № 1(5). – С. 35–38.
4. Ганиев И.Г. Измеримые расслоения булевых алгебр. // Узб. Мат. Жур. – Ташкент: 1999. №.3. – С. 18-23.
5. Ганиев И.Г., Чилин В.И. Измеримые расслоения некоммутативных L_p -пространств, ассоциированных с центрозначным следом. // Матем. труды. 2001. Т. 4, № 2, – С. 27-41.
6. Appell J.M., Kalitvin A.S., Zabrejko P.P. Partial integral operators and integro-differential equations, Marcel Dekker, New York etc. (2000).
7. Appell J.M., Eletsikh I.A., Kalitvin A.S. A note on the Fredholm property of partial integral equations of Romanovskij type. J. Integral Equations Appl. 16 (2004), no. 1, 25–32.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада аралаш нормали фазолардаги қисман интеграл оператор спектрининг хоссалари Банах-Канторович алгебраси элементи спектри хоссалари асосида тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследованы свойства спектра частично интегральных операторов на пространстве со смешанными нормами на основе свойств спектра элементов алгебры Банаха-Канторовича.

SUMMARY

In this article, the properties of the spectrum of partially integral operators on the mixed norm space are investigated based on the properties of the spectrum of elements of the Banach-Kantorovich algebra.

УДК 665.5

БЕНЗИН ФРАКЦИЯЛАРИНИНГ ИЗОМЕРИЗАЦИЯЛАНИШ РЕАКЦИЯЛАРИНИ МЕХАНИЗМИ ВА ТЕРМОДИНАМИКАСИ

М.Ж.Махмудов – кимё фанлари доктори, доцент

Бухоро муҳандислик – технология институти

М.Т.Қаршиев – катта ўқитувчи

Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти

Таянч сўзлар: бензин, изомеризация, н-алканлар, изо-алканлар, ароматик углеводородлар, термодинамика.

Ключевые слова: бензин, изомеризация, н-алканы, изо-алканы, ароматические углеводороды, термодинамика.

Key words: gasoline, isomerization, n-alkanes, iso-alkanes, aromatic hydrocarbons, thermodynamics.

Кириш. Сўнгги йилларда юқори сифатли автомобил бензинларига бўлган талаб ортиб бормоқда. Бу бензинларга қўйилган Евро экологик талабларни жорий этилиши билан боғлиқ. Ушбу талабларда бир томондан, автомобил бензинлари таркибидаги айрим бензин компонентлари миқдорига чекловлар (ароматик углеводородлар миқдори 35%, бензол миқдори эса 1% дан ошмаслиги лозим) қўйилган бўлса, иккинчи томондан, бензинларнинг октан сонини сезиларли оширишга эътибор қаратилган. Европа Экологик талабларида автомобил бензинларининг октан сони тадқиқот усулида – 95 банддан паст бўлмаслиги лозим [1]. Бунда ушбу кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқлиги, ушбу экологик талабларга мос бензин ишлаб чиқаришда катта муаммоларга сабаб бўлмоқда. Чунки ароматик углеводородлар автомобил бензинларининг юқори октанли компонентлари ҳисобланади.

Шу сабабли янги экологик талабларга мувофиқ бензинларни ишлаб чиқариш учун, юқори октанли таркибида ароматик углеводородлар сақламаган бензин компонентлари ишлаб чиқариш имконини берувчи жараёнлар кўламини ошириш керак. Ушбу жараёнлардан бири бу енгил бензин фракцияларини (пентан-гексан фракциялари) изомеризациялаш жараёни ҳисобланади [2].

Асосий бўлим. Нефтни қайта ишлаш заводларида хомашё заҳираларидан енгил бензин фракцияларининг мавжудлиги, уларда изомеризат – бензин ишлаб чиқариш учун замин яратади. Изомеризация жараёни паст октанли бензин фракцияларидан, уларнинг структуравий тузилишини ўзгартириш ёрдамида (узун занжирли тузилишга эга бўлган н-алканлардан тармоқланган тузилишга эга бўлган изо-алканларларга ўтказиш) юқори октанли бензин компонентлари ишлаб чиқаришга асосланган.

Изомеризация жараёнида катализати асосида олинган бензин паст қайнаш ҳароратига ва юқори буғланувчанликка эга. Бу паст ҳароратларда ҳам

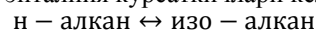
двигателни осон ўт олишига ёрдам беради. Шу билан биргаликда, бензиннинг юқори октан сони ва юқори буғланувчанлик хоссалари биргаликда бензиннинг бутун фракцион таркиби бўйича тарқалади.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган маълумотлар изомеризация жараёни катализати изомеризат замонавий экологик бензинларни ажратиб бўлмас компоненти ҳисобланади.

Бугунги кунда замонавий автомобил бензин компонентлари ишлаб чиқаришда изомеризация жараёни хомашёси сифатида тўғри ҳайдалган бензиннинг бошланғич қайнаш ҳароратидан 70°C гача ва таркибида C_5 - C_6 парафин ва нафтен углеводородларидан таркиб топган каталитик риформинг рафинатлари қўлланилади. Шу сабабли ушбу мақолада ушбу углеводородларнинг изомеризациялаш иссиқлиги хоссалари келтирилган.

н-парафинларнинг изомеризация иссиқлиги улардаги ёнаки занжирга бориб алмашинувчилар сони билан эмас, балки уларнинг ўзаро жойлашиши билан аниқланади. Ҳарорат ўзгариши билан уларни жойлашиши жуда кам ўзгаради [3].

Парафинларни изомеризациялаш жараёни қайтар ва ҳажм ўзгармасдан боради. Реакцияда унча катта бўлмаган экзотермик эффект (ўтказилган тадқиқотлар натижасида 2-20 кДж/моль) кузатилади [4]. 1 – жадвалда қуйида келтирилган схема бўйича изомеризация реакциялари, н-алканлар, изо-алканларнинг энталпия кўрсаткичлари келтирилган:

Изомеризация реакциялари энталпияси қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$\Delta H_{\text{реакция}} = \sum v_i \Delta H_{i(\text{давомийлик})} - \sum v_j \Delta H_{j(\text{чиқиш})}$$

бу ерда: v_i ва v_j – реакция маҳсулотлари ва чикувчи маҳсулотларга мувофиқ моддаларнинг мольлардаги миқдори; $\Delta H_{i(\text{давомийлик})}$ ва $\Delta H_{j(\text{чиқиш})}$ – реакция маҳсулотлари ва чикувчи маҳсулотларга мувофиқ ккал/моль ёки кДж/мольдаги ҳосил бўлиш энталпияси.

1 – жадвал. *n*-алканлар, *изо*-алканлар ҳосил бўлиши ва изомеризация энталпияси

<i>n</i>-алкан	$\Delta H_{\text{хос.бўл.}}$, кДж/моль	<i>изо</i>-алкан	$\Delta H_{\text{хос.бўл.}}$, кДж/моль	$\Delta H_{\text{реак.,298}}$, кДж/моль	$\Delta H_{\text{реак.,300}}$, кДж/моль
н-С ₄ H ₁₀ (г)	-124,7	2-метилпропан (г)	-131,6	-6,9	-8,4
н-С ₅ H ₁₂ (г)	-146,4	2-метилбутан (г)	-154,5	-8,1	-8,0
		2,2-диметилпропан (г)	-166,0	-19,6	-19,5
н-С ₆ H ₁₄ (г)	-167,19	2-метилпентан (г)	-	-	-7,1
		3-метилпентан (г)	-	-	-4,4
		2,2-диметилбутан (г)	-	-	-18,3
		2,3-диметилбутан (г)	-	-	-10,6

Изомеризация реакциялари ҳажм ўзгармасдан боровчи реакция бўлганлиги сабабли, жараённинг термодинамик мувозанати фақатгина ҳароратга боғлиқ бўлади: «алканлар - изоалканлар» аралашмасида ҳарорат ошиши билан мувозанат тармоқланмаган ва кам тармоқланган томонга кўчади, ҳароратнинг пасайиши эса, аксинча н-алканлардан октан сони анча юқори бўлган тармоқланган изомерларни ҳосил бўлишига олиб келади. Аралашманинг ушбу ҳароратдаги мувозанатда н-алканларнинг бўлиши унинг молекуласида углевод атомларининг сони ортиши билан камайиб боради (2 – жадвал).

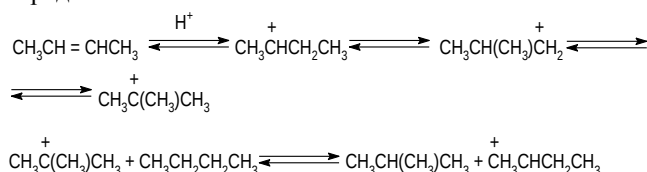
2 – жадвал. C₄ – C₆ парафин углеводородлар мувозанат аралашмаси таркиби

Углеводород	Таркиби, %				
	25°C	127°C	227°C	327°C	527°C
C ₄					
н-бутан	28,0	44,0	54,0	60,0	68,0
изо-бутан	72,0	56,0	46,0	40,0	32,0
C ₅					
н-пентан	3,0	11,0	18,0	24,0	32,0
изо-пентан	44,0	65,0	63,0	67,0	63,0
диметилпропан	53,0	24,0	13,0	9,0	5,0
C ₆					
н-гексан	1,3	6,3	13,0	19,0	26,0
метилциклопентанлар	9,6	23,5	36,0	42,0	64,0
диметилбутанлар	89,1	70,2	51,0	39,0	10,0

Изомеризация жараёнида ҳарорат пасайиши билан бир томондан изомерлар ҳосил бўлса, иккинчи томондан эса реакция тезлиги пасаяди. Паст ҳароратларда босимнинг пасайиши ҳам изомерларнинг чиқиш унумини ошишишига олиб келади. Бирок, аксарият изомеризация жараёнларида катализаторларнинг ишлаш даврини узоклаштириш учун, жараён нисбатан юқори водород босимларда ўтказилади. Босимнинг юқори бўлиши хомашё ва катализатор контактлашиш даврини камайишига ва шу орқали катализаторлар юзасида қурум ҳосил бўлиши олдини олади.

Бундан ташқари, изомеризация жараёнида углеводородлар катализаторларга таъсир кўрсатади. Жараёнга қўлланилаётган катализаторга боғлиқ равишда хомашёнинг ўзгариш механизми ҳам ўзгаради.

Ушбу жараён Люис фаол марказлари мавжуд кислотали катализаторлар – алюминий хлорид, бор фторид, рух хлорид билан осон катализаторланади. Катализат учун керакли шароит бу – протон кислотали сокатализаторларнинг иштироки ҳисобланади. Люис кислоталари сув билан промоторланиши мумкин. Бунда сув билан гидролизланиб керакли галогенводород ҳосил бўлади. Алкенлар иштирокидаги изомеризация реакциялари карб-катионли занжирли механизми боради:

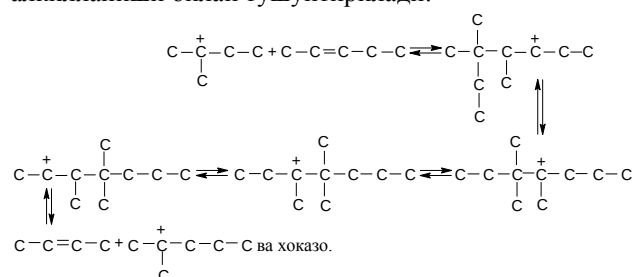
Агар хомашё таркибида алкенлар бўлмаса, у ҳолда занжирларни иницирланиши ҳисобига бормайди.

Алюминий хлорид катализаторида бутанни изомеризациланиш реакциясида ёнаки махсулотлар ҳосил бўлмайди. Пентан ва углевод атоми кўп бўлган алканларни изомеризацияланишида эса тўйинган махсулотнинг парчаланиши ҳисобига кивувчи

хомашёдан оғир ва энгил бўлган ва шу билан бирга циклопентадиен типдаги тўйинмаган углеводородлар ҳосил бўлади. Бунда катализатор фаоллиги пасаяди. Парчаланишнинг асосий маҳсулоти кирувчи хомашёга нисбатан паст углеводород атоми сақлаган изобутан ҳисобланади.

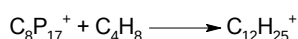
Изомеризация жараёнида ёнаки махсулотлар ҳосил бўлишини олдини олиш учун хомашё таркибига кам миқдордан бензол қўшилиши ва изомеризация жараёнини водород босими остида ўтказиш орқали олди олинади.

Ёнаки маҳсулотларнинг ҳосил бўлиши хомашё таркибида катализатор протонига карбкатионнинг берилиши ва кўп углерод атомли карбкатионларнинг парчаланиши ҳисобига ҳосил бўлувчи алкенларнинг алкилланиши билан тушунтирилади:

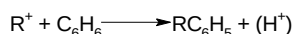

Бутанни изомеризацияланиш реакциясида ёнаки маҳсулотларнинг деярли ҳосил бўлмаслиги, ушбу реакцияларда бутенларнинг алкилланишида ҳосил бўлувчи изооктил карбокатионлари учламчи бутил ионлари ҳолатида парчаланади ва бутен ионларини парчаланиши $C_8H_{17}^+$ йўналтириши энергетик қулай ҳисобланади.

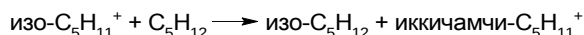
Парчаланishi ҳисобига ёнаки маҳсулотларнинг ҳосил бўлишига олиб келувчи C_{12}^{+} ионларининг ҳосил бўлиши деярли кузатилмайди. Чунки бутенларнинг концентрацияси жуда камлиги сабабли, изооктил карбкатионларини парчаланishi бирикти реакциясига нисбатан анча катта тезликда амалга ошди:

Бундай ёнаки реакцияларни кам миқдордаги бензол ёрдамида тўхтатиш, бензолни полимер иони билан юкори тезликда реакцияга киришиши билан тушунтирилади:

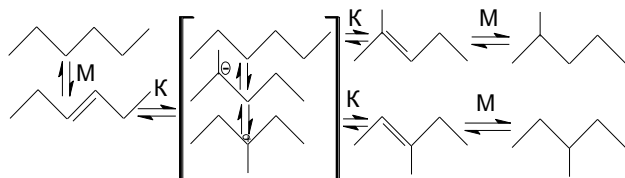
Бензолнинг кам миқдорда киритилиши қуйилаги реакцияни

бензолни изоментил ионлари билан алкилланиши тезроқ ва бензол асоси ўзгартирмаган ҳолда ёнаки реакцияларни ингибирлайди.

Бензол концентрациясини ошириш изопентил ионларини сезиларли даражада бензолни алкиллаш реакциясига киришади ва натижада ҳам ёнаки ҳам асосий реакцияларни ингибирлайди.

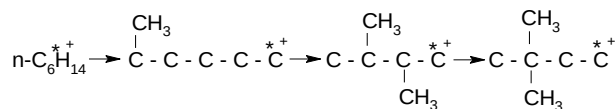
Дегидрирлаш ва кислотали фаолликга эга бифункционал катализаторларда изомеризация реакциялари метали (М) ва кислотали (К) марказларда боради. Ушбу жараён ҳақидаги классик қарашлар қуйидаги схемада келтирилган:

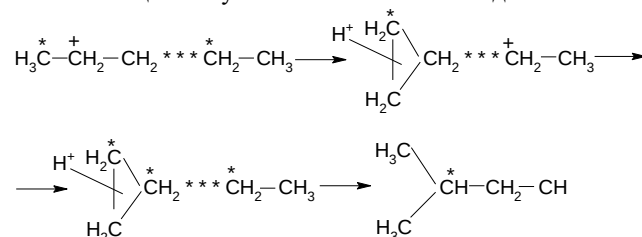
Бунда биринчи бўлиб катализаторларнинг металл марказларида н-парафинларнинг дегидрирланиши содир бўлади. Кислота марказларида ҳосил бўлган олефинлар осон изомеризацияланувчи карбен-ионларига ўтади. Карбен ионлари изомерлари катализаторнинг кислота марказларига протонни қайтариб, ўзига мос олефинга ўзгаради ва сўнгра изомеризация катализаторларининг металл марказларида гидрирланади.

Изомеризация реакцияларида кислота марказларида гидрирлаш ва дегидрирлаш реакциялари тез боровчи иккинчи босқич чекловчи босқич ҳисобланади.

Авал ион реакция деб аталган реакциялар механизми сўнги йилларда қисман ўзгарди. Классик схемадаги қатор тушунмовчиликларни тушунтириш учун катион радикаллари (RH^+) ҳосил бўлиш механизми таклиф этилди [4-6]. Катион радикаллари мусбат зарядланганлиги сабабли, улар карбкатионларнинг аналоглари саналади ва улар учун ионларни қайта гуруҳланиши ҳосиласини намоён этади. Таклиф этилган схема, н-гексани изомеризацияланишида 2- ва 3-метилпентанлар ва 2,3-диметилбутанни ҳосил бўлишини тушунтиради:

Ушбу механизми н-пентани изомеризацияланишида радиоактив белгидан қайта тақсимланишида қўлланилганда, олимлар кировчи алканнинг этил орқали ҳаракатланиб этил радикални ва пропили катионини ҳосил бўлиши схемасини олишди:

Металли ва кислотали фаол марказлар водородсиз шароитда катализаторнинг тез коксланишига сабаб бўлади. Ёнаки крекинг реакцияларни олдини олиш мақсадида изомеризация жараёнлари водород сақлаган газнинг циркуляцияси босими остида ўтказилади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, ўтказилган тадқиқотлар натижасида олинган изомеризация жараёни термодинамикаси ва кимёвий реакцияларнинг механизми ушбу жараён самарадорлигини ошириш, жараёнда қўлланилувчи турли катализаторларни ишчи кўрсаткичларини тўғри ва аниқ бошқаришда асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Кузнецов П.Н., Кузнецова Л.И., Твердохлебов В.П., Санников А.Л. Сравнительный анализ эффективности катализаторов изомеризации n-алканов C_4-C_6 . // Химическая технология. 2005. № 2. – С. 7-14.
2. Нгуен Ван Ты, Буй Чонг Хан, Ахметов А.Ф. Перспективные технологии производства моторных топлив с улучшенными экологическими свойствами в условиях Вьетнама. // Нефтепереработка и нефтехимия. 2007. № 5 – С. 31-34.
3. Махмудов М.Ж., Наубеев Т.Х., Сапашов И.Я., Артыкбаева А.Р. Гидроизомеризация бензолсодержащей фракции низкооктанового бензина на катализаторе $NiCu/Al_2O_3$ с целью соответствия его до норм Евростандарта-5. // «Инновационные развития нефтегазовой отрасли, современная энергетика и их актуальные проблемы». Международная конференция. –Т.: 2020.
4. Махмудов М.Ж., Наубеев Т.Х., Сапашов И.Я., Бектурганова С.С. Испаряемость автомобильного бензина. // «Инновационные развития нефтегазовой отрасли, современная энергетика и их актуальные проблемы». Международная конференция. –Ташкент: 2020. –С. 838-839.
5. Olah G., Lukas J. Stable Carbonium Ions. LIV. Protonation of and Hydride Ion Abstraction from Cycloalkanes and Polycycloalkanes in Fluorosulfonic Acid-Antimony Pentafluoride // Journal of the American Chemical Society. 1998. feb. Vol. 90, no. 4.
6. Santiesteban J.G., Calabro D.C., Chang C.D. et al. The role of platinum in Pelucchi, M. Improved kinetic model of the low-temperature oxidation of n-heptane / M. Pelucchi, M. Bissoli, C. Cavallotti et al. // Energy and Fuels. 2014. Vol. 28. № 11.

РЕЗЮМЕ

Ҳозирги кунда экологик талабларга мувофиқ бензинларни ишлаб чиқариш учун, юкори октанли таркибида ароматик углеводородлар сақламаган бензин компонентлари ишлаб чиқариш имконини берувчи жараёнлар қўламини ошириш керак. Ушбу жараёнлардан бири бу енгил бензин фракцияларини (пентан-гексан фракциялари) изомеризациялаш жараёни ҳисобланади. Ушбу мақолада пентан – гексан фракцияларининг изомеризацияланиш реакцияларини механизми ва термодинамикасини тадқиқ қилишнинг натижалари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В настоящее время для производства высокооктанового бензина в соответствии с новыми экологическими требованиями, необходимо увеличение масштаба процессов, позволяющих производить компоненты бензина, не содержащих ароматические углеводороды. Одним из таких процессов является процесс изомеризации легких бензиновых фракций (пентан-гексановые фракции). В данной работе приведены результаты исследования механизма и термодинамики реакций изомеризации пентан-гексановых фракций.

SUMMARY

Currently, for the production of high-octane gasoline in accordance with new environmental requirements, it is necessary to increase the scale of processes that allow the production of gasoline components that do not contain aromatic hydrocarbons. One of these processes is the process of isomerization of light gasoline fractions (pentane-hexane fractions). This paper presents the results of studying the mechanism and thermodynamics of isomerization reactions of pentane-hexane fractions.

МНОГОМЕРНАЯ ГРАНИЧНАЯ ТЕОРЕМА МОРЕРА В КЛАССИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ ПЕРВОГО ТИПА

Б.П.Отемуратов – доктор физико-математических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Д.Х.Джумабаев – доктор-физико-математических наук

Университет геологических наук

Б.Ж.Кутлымуратов – базовый докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: биринчи тип классик соҳа, Шилов чегараси, нормаланган Лебег ўлчови, автоморфизмлар, аналитик диск, Пуассон ядроси

Ключевые слова: классическая область первого типа, граница Шилова, нормированная мера Лебега, автоморфизмы, аналитический диск, ядро Пуассона

Key words: classical domain of the first type, Shilov bound, normalized Lebesgue measure, automorphisms, analytic disk, Poisson core

Пусть дана классическая область первого типа, т.е. область D_I , образованная матрицами Z из m строк и n столбцов (элементы матриц - комплексные числа), удовлетворяющих условию

$$I^{(m)} - ZZ^* > 0,$$

а ее граница Шилова S_I образована матрицами U из m строк и n столбцов с условием, что

$$UU^* = I^{(m)}.$$

В частности, при $m=n$ многообразие S_I совпадает с множеством всех унитарных матриц $U(n)$. Определим класс $H^p(D_I)$ как класс всех функций F , голоморфных в D_I , для которых

$$\sup_{0 < r < 1} \int_S |F(r\zeta)|^p d\mu < +\infty,$$

здесь $r\zeta = (r\zeta_1, \dots, r\zeta_N)$, а $d\mu$ – нормированная мера Лебега на многообразии S_I , которая является мерой Хаара и, следовательно, инвариантна относительно поворотов.

Для любой функции f в D_I , и для любого $\zeta \in S_I$ рассмотрим срез-функцию f_ζ в $\Delta = \{t \in \mathbb{C} : |t| < 1\}$ следующего вида: $f_\zeta(t) = f(t\zeta)$. Эта срез-функция дает возможность связать некоторые N -мерные свойства функции f с одномерными свойствами f_ζ .

Зафиксируем точку $\lambda_0 \in S_I$ ($\lambda_0 = (\lambda_1^0, \dots, \lambda_N^0)$) и рассмотрим следующее вложение диска Δ в область D_I

$$\{\zeta \in \mathbb{C}^N : \zeta_j = t\lambda_j^0, j=1, \dots, N, |t| < 1\} \quad (1)$$

Граница T диска Δ при этом вложении перейдет в окружность, лежащую на остова S_I . Если ψ – произвольный автоморфизм области D_I (т.е. биголоморфное отображение области D_I на себя), то множество вида (1) под действием этого автоморфизма перейдет в некоторый аналитический диск с границей на S_I .

Параметризируем многообразие S_I следующим образом

$$\zeta = t\lambda, t = e^{i\varphi}, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, \lambda = S',$$

если $\zeta \in S_I$. Для областей первого типа S' и $m=n$ это есть группа $SU(n)$ специальных унитарных матриц ([1]).

Рассмотрим функцию $f \in L^p(S_I)$, $p \geq 1$.

Лемма 1. Если функция $f \in L^p(S_I)$, то $f_\zeta \in L^p(\Delta)$

для почти всех $\zeta \in S_I$.

Доказательство. Пусть $f \in L^p(S_I)$. Элемент объема $d\mu$ многообразия S_I может быть записана в виде

$$d\mu = \frac{d\varphi}{2\pi} \wedge d\mu' = \frac{1}{2\pi i} \frac{dt}{t} \wedge d\mu',$$

где $d\mu'$ – дифференциальная форма, определяющая положительную меру на S' (см. [1]) и по теореме Фубини мы можем написать

$$\int_{S_I} |f(\zeta)|^p d\mu = \int_{S'} d\mu' \int_T |f(\lambda t)|^p \frac{dt}{t}.$$

Тогда для фиксированного $\lambda \in S'$ и функции

$$F(\lambda) = \int_T |f(\lambda t)|^p \frac{dt}{t}$$

имеем

$$\int_{S'} F(\lambda) d\mu' = \int_{S_I} |f(\zeta)|^p d\mu,$$

т.е., $F(\lambda)$ – ограничена для почти всех $\lambda \in S'$. Отсюда получаем доказательство леммы 1.

Обозначим через Δ_ψ аналитический диск вида

$$\Delta_\psi = \{\zeta : \zeta = \psi(t\lambda_0), |t| < 1\},$$

где λ_0 – фиксированная точка из остова S_I , а ψ – автоморфизм области D_I . Тогда граница T_ψ этого аналитического диска лежит на S_I .

На остова S_I транзитивно действует подгруппа автоморфизмов, оставляющих 0 неподвижной точкой. Мы их назовем унитарными преобразованиями, поскольку они линейны и для случая областей, состоящих из квадратных матриц, задаются унитарными матрицами. Тогда остова S_I инвариантен относительно унитарных преобразований.

Лемма 2. (см. [2]) Автоморфизмы ψ области D_I можно представить в виде $\psi = \psi_A \circ \varphi_\lambda$, где ψ_A – фиксированный автоморфизм, переводящий точку $A \in D_I$ в 0, φ_λ – унитарное преобразование для фиксированного $\lambda \in S_I$.

Поскольку автоморфизм области D_I является автоморфизмом замыкания области, то он служит диффеоморфизмом остова. Если $f \in L^p(S_I)$, то из равенства

$$f(\psi(\zeta))d\mu = \int_{S_I} f(W)d\mu(\psi^{-1}(\zeta)) = \int_{S_I} f(W)h(W)d\mu(W),$$

где $|h(\zeta)| \geq \delta > 0$, вытекает что, и функция $f(\psi(\zeta)) \in L^p(S_I)$.

Теорема 1. Если функция $f \in L^p(S_I)$, $p \geq 1$, удовлетворяет условию Морера

$$\int_T f(\psi(t\lambda))dt = 0 \quad (2)$$

для всех автоморфизмов $\psi = \psi_A$ и почти всех автоморфизмов $\psi = \varphi_\lambda$ области D_I , то функция f голоморфно продолжается в D_I до функции F класса $H^p(\bar{D}_I)$.

Доказательство. Умножая равенство (2) на $d\mu'$, и интегрируя по S' и учитывая, что

$$\int_{S'} d\mu' \int_T f(\psi(t\lambda))dt = \int_{S_I} f(\psi(\zeta))d\mu,$$

мы из (2) по лемме 2 получим

$$\int_{S_I} f(\psi(\zeta))\zeta_k d\mu(\zeta) = 0, \quad (3)$$

где ζ_k компоненты вектора ζ , $k=1,2,\dots,N$.

Рассмотрим автоморфизм ψ_A , переводящий точку A из D в 0 . Он определяется с точностью до унитарного преобразования.

Тогда подставляя в условие (3) вместо ψ автоморфизм ψ_A^{-1} и делая замену переменных $W = \psi_A^{-1}(\zeta)$, мы получим

$$\int_{S_I} f(W)\psi_k^A(W)d\mu(\psi_A(W)) = 0 \quad (4)$$

где ψ_k^A есть компоненты автоморфизма ψ_A .

Как показано в [3] (лемма 3.4) (для случая квадратных матриц см. доказательство теоремы 4.6.3 из [2])

$$d\mu(\psi_A(W)) = P(W,A)d\mu(W),$$

где $P(W,A)$ – инвариантное ядро Пуассона области D_I .

Таким образом, из условия (4) мы получаем окончательное соотношение

$$\int_{S_I} f(W)\psi_k^A(W)P(W,A)d\mu(W) = 0 \quad (5)$$

для всех точек A из D_I и всех $k=1,\dots,N$.

Но тогда, теорема 1 будет следовать из следующей теоремы А.М. Кытманова и Т.Н. Никитиной [1].

Теорема 2 Если функция $f \in L^p(S_I)$ и для нее выполнено равенство (5) для всех автоморфизмов ψ_A области D_I переводящих точку A из D_I в 0 , всех $k=1,\dots,N$, и всех точек $A \in D_I$ то функция f является радиальным граничным значением некоторой функции $F \in H^p(D_I)$.

Теорема 1 доказана.

Доказательство теоремы 1 показывает, что оно остается верным, если условие (5) выполняется лишь для тех автоморфизмов ψ_A , для которых точка A лежит в некотором открытом множестве $V \subset D_I$. Чтобы убедиться в этом, достаточно применить теорему единственности для вещественно аналитических функций. Применяя, это обобщение теоремы 1, мы можем доказать

Теорема 3. Если функция $f \in L^p(S_I)$ удовлетворяет условию (5) для всех точек A , лежащих в некотором открытом множестве $V \subset D_I$ и всех компонент автоморфизмов $\psi = \psi_A$ и почти всех автоморфизмов $\psi = \varphi_\lambda$, то f является радиальным граничным значением на S_I некоторой функции $F \in H^p(D_I)$.

Доказательство. Предположим для определенности, что $m \leq n$. Инвариантное ядро Пуассона для области первого типа D_I имеет вид [2]

$$P(W,A) = \frac{(\det(I^{(m)} - AA^*))^n}{|\det(I^{(m)} - AW^*)|^{2n}} = \frac{(\det(I^{(m)} - AA^*))^n}{\det(I^{(m)} - AW^*)^n \det(I^{(m)} - WA^*)^n}.$$

Пусть $A = \|a_{sp}\|$ и $W = \|w_{sp}\|$, ($s=1,\dots,m$; $p=1,\dots,n$). Найдем выражение

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial P(W,A)}{\partial \bar{a}_{sp}} \quad (6)$$

Для этого обозначим $I^{(m)} - WA^* = \|\alpha_{qj}\|$, ($q,j=1,\dots,m$), где

$$\alpha_{qj} = \delta_{qj} - \sum_{k=1}^n w_{qj} \bar{a}_{jk}, \quad q,j=1,\dots,m,$$

а δ_{qj} – символ Кронекера ($\delta_{qj} = 0$ при $q \neq j$, а $\delta_{qq} = 1$). Используя обычное правило дифференцирования определителя, нетрудно проверить, что для любого $s=1,\dots,m$

$$\sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial \det(I^{(m)} - WA^*)}{\partial \bar{a}_{sp}} = \det(I^{(m)} - WA^*) - \det(I^{(m)} - WA^*)[s,s],$$

где $\det(I^{(m)} - WA^*)[s,s]$ означает алгебраическое дополнение к элементу α_{ss} в матрице $(I^{(m)} - WA^*)$. Тогда

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial \det(I^{(m)} - WA^*)}{\partial \bar{a}_{sp}} = m \det(I^{(m)} - WA^*) - \sum_{s=1}^m \det(I^{(m)} - WA^*)[s,s].$$

Точно так же

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial \det(I^{(m)} - AA^*)}{\partial \bar{a}_{sp}} = m \det(I^{(m)} - AA^*) - \sum_{s=1}^m \det(I^{(m)} - AA^*)[s,s].$$

Тем самым выражение (6) равно

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial P(W,A)}{\partial \bar{a}_{sp}} = mP(W,A) \times$$

$$\times \left[\frac{\sum_{s=1}^m \det(I^{(m)} - WA^*)[s, s]}{\det(I^{(m)} - WA^*)} - \frac{\sum_{s=1}^m \det(I^{(m)} - AA^*)[s, s]}{(I^{(m)} - AA^*)} \right] =$$

$$= mP(W, A) \left[Sp \det(I^{(m)} - WA^*)^{-1} - Sp \det(I^{(m)} - AA^*)^{-1} \right], \quad (7)$$

где SpW – след матрицы W .

Как известно, условия

$$I^{(m)} - ZZ^* > 0, I^{(n)} - ZZ^* = I^{(n)} - Z'(Z')^* > 0,$$

эквивалентны (см. [2], с. 37). Поэтому отображение $Z \rightarrow Z'$ переводит область D_I в область D'_I также первого типа.

Рассмотрим автоморфизм $\psi_{A'}$, переводящий точку $A' \in D'_I$ в $0'$, следующего вида

$$\psi_{A'}(W') = Q'(W' - A')(I^{(m)} - (A')^* W')^{-1} (R')^{-1}$$

(см. [2], с. 85), где невырожденные $n \times n$ –матрица Q' и $m \times m$ –матрица R' выбраны таким образом, что

$$R'(I^{(m)} - A'(A')^*)(R')^* = I^{(m)},$$

$$Q'(I^{(n)} - (A')^* A')(Q')^* = I^{(n)}.$$

Тогда автоморфизм $\psi_A(W)$ области D_I , переводящий точку $A \in D_I$ в 0 , будет иметь вид

$$\psi_A(W) = R^{-1}(I^{(m)} - WA^*)^{-1}(W - A)Q.$$

Если условие (5) выполнено, то для компонент отображения имеет место

$$\varphi_A(W) = (I^{(m)} - AA^*)^{-1}(I^{(m)} - WA^*)^{-1}(W - A),$$

так как матрицы $P, Q, (I^{(m)} - AA^*)$ не вырождены и

зависят только от A .

Обозначив компоненты отображения $\varphi_A(W)$ через $\varphi_{sp}^A(W)$, $s=1, \dots, m$; $p=1, \dots, n$, из (5) получим

$$\int_{S_I} f(W) \varphi_{sp}^A(W) P(W, A) d\mu(W) = 0 \quad (8)$$

Найдем сумму

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \varphi_{sp}^A = Sp(\varphi(W) A^*)$$

Для этого нам понадобится следующее свойство следа матрицы:

$$Sp(AB) = Sp(BA) \quad (9)$$

где прямоугольные матрицы A и B таковы, что определены произведения AB и BA . Действительно, если $m \times n$ –матрица A состоит из элементов a_{ks} ,

$k=1, \dots, m$, $s=1, \dots, n$ а $n \times m$ –матрица B состоит из элементов b_{lq} , $l=1, \dots, n$; $q=1, \dots, m$, то

$$Sp(AB) = \sum_{k=1}^m \sum_{s=1}^n a_{ks} b_{sk} = Sp(BA)$$

Используя вид отображения φ_A и свойство (9)

следа матрицы, получим

$$Sp(\varphi_A(W) A^*) = Sp[(I^{(m)} - AA^*)^{-1}(I^{(m)} - WA^*)^{-1}(W - A) A^*] =$$

$$= Sp[(I^{(m)} - AA^*)^{-1}(I^{(m)} - WA^*)^{-1}((WA^* - I^{(m)}) + (I^{(m)} - AA^*))] =$$

$$Sp[(I^{(m)} - WA^*)^{-1} - (I^{(m)} - AA^*)^{-1}] \quad (10)$$

Сравнивая формулы (7) и (10), из условия (8) получим

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial F(A)}{\partial \bar{a}_{sp}} = 0 \quad (11)$$

и

$$F(A) = \int_{S_I} f(W) P(W, A) d\mu(W)$$

– интеграл Пуассона от функции $f \in L^p(S_I)$.

Функция $F(A)$ является вещественно аналитической в области D_I . Разложим ее в ряд Тейлора в окрестности точки 0 :

$$F(A) = \sum_{|\alpha|, |\beta| \geq 0} c_{\alpha, \beta} a^\alpha \bar{a}^\beta$$

где $\alpha = \|\alpha_{qj}\|$, и $\beta = \|\beta_{qj}\|$, $q=1, \dots, m$, $j=1, \dots, n$ –матрицы с неотрицательными целочисленными элементами,

$$|\alpha| = \sum_{q=1}^m \sum_{j=1}^n \alpha_{qj}, \quad a^\alpha = \prod_{q=1}^m \prod_{j=1}^n a_{qj}^{\alpha_{qj}}.$$

Тогда имея ввиду (11), имеем

$$\sum_{s=1}^m \sum_{p=1}^n \bar{a}_{sp} \frac{\partial F(A)}{\partial \bar{a}_{sp}} = \sum_{|\alpha| \geq 0, |\beta| > 0} |\beta| c_{\alpha, \beta} a^\alpha \bar{a}^\beta = 0$$

откуда следует, что все коэффициенты $c_{\alpha, \beta} = 0$ с $|\beta| > 0$. Откуда и вытекает доказательство теоремы.

Из теоремы 2 и 3 вытекает следующее

Следствие. Если функция $f \in L^p(S)$ голоморфно (по t) продолжается в аналитические диски Δ_ψ для всех автоморфизмов ψ (либо для всех автоморфизмов ψ , переводящих точку 0 в точки некоторого фиксированного открытого множества $V \subset D_I$) до функций класса $H^p(\Delta_\psi)$, то функция f голоморфно продолжается в D_I .

Литература

1. Кытманов А.М., Никитина Т.Н. Аналоги формулы Карлемана для классических областей. // Математические заметки. 1989. Т. 45, вып. 3. -С. 87-93.
2. Хуа Локен Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. // М.: ИЛ, 1959.
3. Koranyi A. The Poisson integral for generalized half-planes and bounded symmetric domains. // Ann. Math. 1965. V. 82, №2. -P. 332-350.

Ушбу мақолада биринчи тип классик соҳа учун Морера теоремасининг умумлашмалари олинган.

В данной статье получены граничные варианты теоремы Морера для классических областей первого типа.

In this article are obtained boundary variants of Morera's theorem for classical domains of the first type.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

УЎК:631.319.06.

АЗЫҚҒЫЛЫҚ ЦЕХЛАРЫ УШЫН ОТ-ШӨП МАЙДАЛАҒЫШЛАРДЫ ТАҢЛАҰ

Е.К.Султанов – техника илимдери кандидаты, доцент

Б.Н.Рамазанов – үлкен оқытыушы

В.Б.Жумамуратова – ассистент оқытыушы

А.М.Қарлыбаев – студент

Қарақалпақстан ауыл хожалығы хэм агротехнологиялар институты

Таянч сўзлар: гўшт ва сут махсулотлари, технологик жараён, рацион, ем-хашак цехлари, стационар ва кўчма, ИСК-3А озука майдалагич-миксери.

Ключевые слова: мясо и молочные продукции, технологический процесс, рацион, кормовые цеха, стационарный и передвижной, миксер измельчитель кормов ИСК-3А.

Key words: meat and dairy products, technological process, ration, fodder shops, stationary and mobile, mixer grinder ISK-3A.

Кирисиў: Президентимиз тәрәпинен 2020-жылы 3-июль күни қабыл етилген «Қарақалпақстан Республикасында шарўашылық тармақларын жедел раўажландыруў бойынша қосымша ис-илажлары ҳаққында»ғы қарары дәрәмат ислеймен, ел дастурханына гөш хэм сүт өнимлерин жеткерип беремен деген шарўалар ушын үлкен қолайлылық жаратпақта.

Қарақалпақстан Республикасының барлық районларында қара малларды санаат усылында бағыў ушын суўғарылатуғын жерлер, оларды жайып бағатуғын пишен атызлары хэм жайлаўлар, шарўашылық өнимлерин қайта ислеў, аралас от-шөп ислеп шығаруў максетинде имаратлар менен комплекслер қуруў ушын пайдаланылмайтугын өнимдарлығы төмен, суғарылатуғын жер майданларын таңлаў хэм аукцион өткерместен, комиссияның усынысына бола ажыратуў белгиленген. Усы күнге шекем бундай жеңиллик тек төрт районда әмелде еди [2].

Бундай жеңилликлер Қарақалпақстанда шарўашылықтың раўажланыўын жаңа басқышқа алып шығатуғынына гўман жоқ.

Тәжирибениң актуаллығы хэм өндиристеге әҳмийети: От-жем цехларында ислеп шығаруўдың жыл даўамында орынланыўы, өним жетистиріу процессиниң жыл даўамында ритмли болыўы, фермада күнлик, сменалық ислеп шығаруў процессиниң тәртип-ли рәўиште орынланыўы, фермадағы исши хызметкерлердиң жыллық штатлар қурамы хэм жұмыс пенен туралы тәмиинленгенлиги, машина хэм қурылмалардың жыл даўамында белгиленген тәртипте тоқтаўсыз ислеўи, олардың стационар жайласыўы хэм т.б.

Шарўашылық өнимлерин ислеп шығаруўдың бул қәсийетлери оны санаат дәрәжесинде ислеп шығаруўға жақынластырады. Лекин, қурамы тәрәпинен шарўашылық өнимлерин ислеп шығаруў қурамалы дузликсе ийе болып, яғный санаатда «инсан-машина» жабық инженер техникалық системасынан дузилген болса, шарўашылықта «инсан-хайўан-машина» биотехникалық системасынан ибарат.

Олардың орынланыўы характерине қарап, еки турге бөлинеди яғный бир орында орынланатуғын стационар процесслер хэм белгили зонада ҳәрәкетленип орынланатуғын процесслер.

Изертлеў объекти хэм методикасы: Республикамыз шәрәятларында от-жем цехларында шарўашылық маллары ушын тойымлы от-жемлерди жетистиріу, олар ушын майдалағыш-миксер машиналарын таңлаў бүгинги күнде үлкен әҳмийетке тийкарғы мәселе болып қалмақта. Сонлықтан, республикамызда жетистирілетуғын от-шөплерди майдалап, оның тойымлылығын асыруў ушын, майдалағыш миксерлер технологиялық жұмысы анализ исленди.

Илимий изертлеў нәтижелери: Ири қара малларды жетерли дәрәжеде бағыў хэм олардың өнимдарлығын асыруў, олардың өнимлерин көбейтиў, усының менен бирге ғәрәжетлерди кемейтиўдиң тийкарғы усулларынан бири болып табылады. Сол себепли от-жемнен ақылға сай пайдаланыў оларды хайўанларға тек таарланған формада, соның менен бирге басқа структу-

ралық өнимлер менен қоспада хэм жоқары сапалы таярлап беріуди тәмиинлейди.

Шарўашылық фермалары хэм комплекслеринде де стационар, да көшпели майдалағышлардан пайдаланылады.

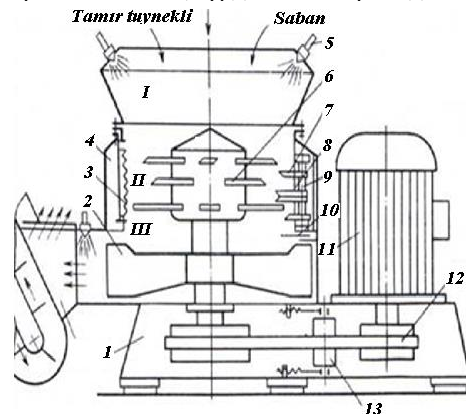
Стационар майдалағышларға: ИСК-3 А от-жем майдалағышы, ДБ-5, ИГК-30 Б ири азықлылық майдалағышы, ИГК-Ф-4 майдалағышы, ИРМА-15 майдалағышы, ИРМ-50 өсимлик материалларын майдалағышы.

ИРТ-Ф-80 көшпели майдалағышы, ИРТ-165-01 майдалағышы олардың көп қырлылығы, техникалық хызмет көрсетиўдиң қолайлығы хэм азықлылықтың жоқары дәрәжеси себепли фермер хожалықлары хэм қарамал комплекслеринде кең қолланылады [1]. Олардың енгизилиўи стационарларға салыстырғанда мийнет өнимлигин асыруўға мүмкиншилик береді.

ИСК-3А азықлылық майдалағышы-миксери ҳәр қандай ызғарлықтағы ири от-жемди усақлаў хэм басқа компонентлерди усақлаў хэм азықлылық қоспаларын таярлаў ушын оларды араластыруў ушын мөлшерленген. Дигирман-миксердиң тийкарғы жыйнаў бирликлери: майдалағыш-миксер, таяр өнимди түсириў ушын конвейер, конвейердиң металл таяншы хэм еки блоктан ибарат басланғыш хэм қорғаў үскенелер комплексинен турады [3].

Дигирман араластырғыш 2 (1-сүүрет) рамаға 1 орнатылған болып, оның үстине қабыл етиўи I, ислейтуғын II, түсириў III камералы, пышақлары 6 болған ротор, төменги 3 хэм қарсы тордың пышақлары болған 1, электрлик двигател 11, түсириў конвейер бункери 14 орнатылған болып, түсириў камерасы III вал жәрдемінде жұмыс камерасына жалғанған. Олардың арасына қапы 10 орнатылған болып, ол жұмысшы камерада түсириў камерасына ағыс майданын сазлаў имканиятын береді.

Езилиўи хэм араластырылыўы керек болған ири, суўлы хэм басқа азықлылықлар бункердиң қабыл етиўи камерасына бериледи. Тасыўшы 2 тәрәпинен жаратылған ассимиляция тәсиринде жұмысшы камераға киреди II, бул жерде пүткил масса орайдан қашыўшы айланыў күшлери тәсиринде камераның дийўаллары бойлап кең түрде бөлистириледи.

1-сүүрет. ИСК-3 А азықлылық майдалағыш-миксери:

1-рама; 2-дигирман; 3-тисли дека; 4 - корпус; 5 - буркиўши; 6-пышак пенен ротор; 7-қарсы пышак; 8-таянш; 9-көшер; 10-есик; 11-электрлик двигатель; 12-қайыслы берилис; 13-кернеў валфи; 14-түсириў конвейериниң бункери; I, II, III - қабыллаў, қайта ислеў (майдалаў хэм араластырыў) хэм түсириў камералары.

Бул жерде азықлық 6-роторның жоқары қатарындағы пышаклар хэм 7-қарсы таяқшалардың пышаклары менен езиледи, араластырылады хэм спирал түрде төменге түсириледі. Бесин структуралық бөлімлері интенсив түрде майдаланады хэм ротор хэм қырқыў пышаклары менен араластырылады хэм бир қыйлы араласпаға айланады. Процесс таўсылғаннан кейин азықлылық қоспасы III түсириў камерасына кирип, тасыўшы 2 тәрәпинен түсириў конвейериниң 14-бункерине тасланады. Соң затлар түсириў камерасына тасланады.

Әдебиетлар

1. Суванкулов Ш., Абдуғаниев З., Хайтов Т., Шодиев Х. Шарўашылықты механизацияластырыў хэм автоматластырыў, Сабақлылық. –Ташкент: «Тафаккур», 2020.
2. Шамшетов С.Н., Султанов Е.К., Рамазанов Б.Н. Қарақалпақстан Республикасында қара малшылық тараўын 2021-2025 жылларда тез пәт пенен раўажландырыў стратегиясы. –Нөкис: 2021.
3. Султанов Е.К., Рамазанов Б.Н., Жумамуратова В. От-жем тарлаў цехлары шарўашылық өнимин жетисириўдиң тийкары. –Н.: //«Илим хэм жәмийет», 2021, №2.

Маколада Қарақалпоғистон Республикасида сутга мўлжалланған чорвачилик фермалариниң озуқа тайёрлаш цехларида ИСК-3А озуқа майдалагичи - миксеридан фойдаланиш буйича тавсиялар берилган, шунинг билан бирга ушбу курилманиң технологик тавсифи келтирилган.

В статье приводятся рекомендации по применению комбикормового измельчителя-смесителя ИСК-3А в комбикормовых цеха фермерских молочно-товарных ферм Республики Каракалпакстан, а также дано технологическое описание этого устройства.

The article provides recommendations for the ISK-3A reed grinder-mixer in the feed preparation shops of dairy farms in the Republic of Karakalpakstan, as well as provides a technological description of this device.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ОПТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КРЕМНИЯ ЛЕГИРОВАННОГО ФОСФИДОМ ГАЛЛИЯ

Н.Ф.Зириллаев – доктор физико-математический наук, профессор

Ташкентский государственный технический университет

А.Б.Камалов – доктор физико-математических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Х.С.Турекеев – базовый докторант

Ташкентский государственный технический университет

Таянч сўзлар: кремний, галлий, фосфор, диффузия, рентгенограмма.

Ключевые слова: кремний, галлий, фосфор, диффузия, рентгенограмма.

Key words: silicon, gallium, phosphorus, diffusion, x-ray.

Введение. В настоящее время солнечные элементы на основе кремния широко используются в фотоэнергетике в земных условиях. Именно формирование бинарных элементарных ячеек с участием атомов III и V групп в решетке кремния представляет большой научный и практический интерес. В этом направлении высокая растворимость и достаточно маленький коэффициент диффузии элементов III и V групп в кремнии позволяет получить материал в котором можно формировать бинарные кластеры с необходимой концентрацией и с заданными электрическими параметрами.

Разработаны физические основы технологии получения бинарных соединений, как при одновременной, так и при последовательной диффузии элементов III и V группы в кремнии с учетом их коэффициентов диффузии, концентрационного распределения, а также растворимости [1-4].

Целью настоящей работы является создание диффузионным методом бинарных соединений атомов фосфора и галлия в кремнии, и исследовать их оптических свойств.

Экспериментальная часть. В эксперименте в качестве исходного материала был использован монокристаллический кремний марки КДБ-10 ($N_B \sim 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$) с содержанием кислорода $N_{O_2} \approx (5 \div 7) \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$ и плотно-

стью дислокаций $N_D \sim 10^3 \text{ см}^{-2}$. Размер образцов составлял $V \sim 1 \times 5 \times 10 \text{ мм}^3$.

Для диффузии в качестве диффузанта был использован порошок, полученный путем измельчения кристалла фосфида галлия. После необходимых механических и химических обработок образцов кремния, проводилась диффузия из газовой фазы порошка фосфида галлия при $T=1250^\circ\text{C}$ в течение $t=2$ часов. После диффузии поверхность образцов легированных атомами фосфора и галлия очищалась химическом растворе HF и HNO_3 .

Структурные исследования образцов были выполнены на дифрактометре Empyrean the intelligent diffractometer (Malvern Panalytical, United Kingdom) (CuK_α -излучение). Напряжение на трубке составляло 60 кВ, а ток 100 мА. Диапазон сканирования (-111° - 168°), скорость сканирования 15 град/мин, шаг $0,026^\circ$. Полученные данные были обработаны методом Ритвелда с использованием программы Fullprof.

Результаты и их обсуждение. Рентгенограмма исходного кремния представлена на рис.1 [5-8]. Из рис.1 видно, что на дифракционной картине присутствуют несколько рефлексов различной интенсивности. Анализ полученных результатов показал, что поверхность кремнии соответствует кристаллической плоскости (111).

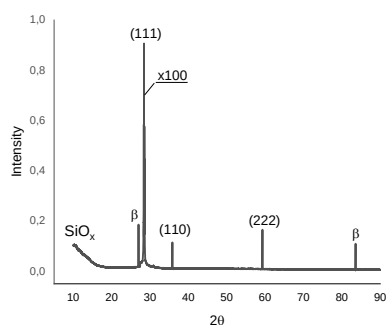

Рис.1. Рентгенограмма исходного кремния Si.

На рентгенограмме наблюдается серия рефлексов типа $h00$ ($h=1,2,3...$) большой интенсивности в кремнии с кристаллографической плоскостью $(111)_{Si}$ с $d/n=0,313$ нм, ($2\theta=28,4^\circ$), $(222)_{Si}$ с $d/n=0,15590$ нм ($2\theta=59,3^\circ$). Их K_β -составляющие видны при углах $26,99^\circ$. Большая интенсивность основного рефлекса при $2,7 \cdot 10^5$ имп./с сравнительно узкая, её ширина ($6 \cdot 10^{-4}$ рад.). Ровный минимальный уровень фона неупругого рассеяния свидетельствуют о высокой степени совершенства кристаллической решетки исходного кремния. Экспериментально определенный параметр решетки кремния $a_{Si}=0,54402$ нм, что очень близок к ее фундаментальному значению $a_{Si}=0,54307$ нм.

На рис. 2 представлена рентгенограмма кремниевых образцов легированных атомами фосфора и галлия ($Si<GaP>$). Рентгенограмма этих образцов существенно отличается от рентгенограммы исходного кремния и наблюдается увеличение интенсивности основного рефлекса на 46%. Одновременно появляются новые пики с $d/n=3,15$ нм ($2\theta=28,28^\circ$) и $d/n=0,1578$ нм ($2\theta=58,51^\circ$). Прослеживается немоноотонный характер уровня фона неупругого рассеяния в области малых и средних углов. Сравнительно узкая ширина ($FWHM=6,1 \cdot 10^{-4}$ рад.) и большая интенсивность основного рефлекса (111) ($5 \cdot 10^5$ имп./с) а также присутствие на рентгенограмме других отражений четных порядков свидетельствуют о достаточно высокой степени, совершенства кристаллической решетки кремния, т.е. она имеет структуру типа GaP и является монокристаллической с ориентацией (111) . Из анализа экспериментальных результатов мы определили параметр решетки кремния легированного атомами фосфида галлия, которая была равна $a_{Si_2GaP}=0,547$ нм.

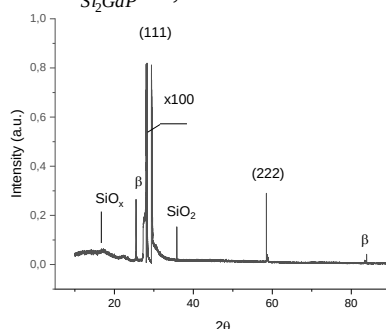

Рис.2. Рентгенограмма кремния легированного атомами фосфида галлия.

На рис.3 показан отдельный участок рентгенограммы кремния легированного атомами фосфида галлия. Как видно из рис.3 основной рефлекс кремния легированного фосфида галлия смещается в левую сторону. Из результатов исследования установлено, что из смещения пика можно вычислить параметры решетки образованной на основе бинарного соединения атомов фосфора и галлия. Из результатов вычислений показано, что постоянная решетки кремния изменится на 0,6%. Поскольку ковалентная связь атомов Si-Si является насыщенной, поэтому, сумма валентностей атомов молекул кремния (Si_2) и фосфида галлия (GaP) равны, атомы молекулы Si_2 в тетраэдрической решетке замещаются с атомами GaP и имеют донорный характер. Поскольку суммы ковалентных радиусов атомов молекул GaP ($r_{Ga}+r_P=2,36$ Å) и Si_2 ($r_{Si}+r_{Si}=2,34$ Å) имеют близкие значения, следовательно, замещение молекул GaP молекулами Si_2 не приводит к сильной деформации кристаллической решетки.

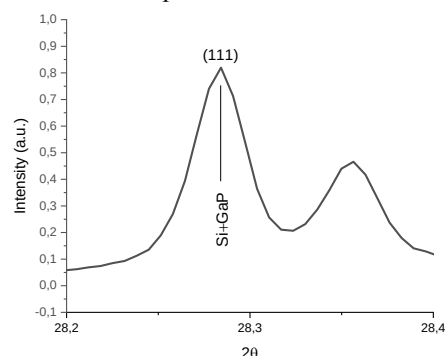

Рис.3. Увеличенная форма рефлексов кремния легированного атомами фосфида галлия $Si<GaP>$.

На основе полученных результатов можно предполагать, что в решетке кремния образуются бинарные соединения атомов галлия и фосфора которые приводят к частичному изменению структуры исходного кремния [9]. Определены оптические свойства кремния легированного атомами фосфора и галлия путем диффузии из газовой фазы. На основе полученных результатов можно объяснить взаимодействие атомов галлия и фосфора в решетке кремния (Рис.4). Из анализа результатов оптических исследований, а также теоретических расчетов установлено, что атомы фосфора и галлия образуют структуру типа сфалерита которая является монокристаллической, с размерами блоков 246 нм и с ориентации соответствующие ориентацией исходного кремния.

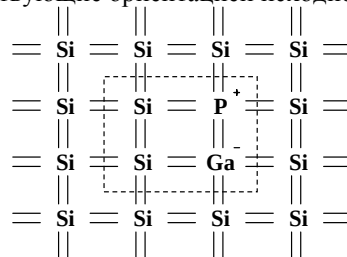

Рис.4. Бинарная электронейтральная решетка типа Si_2GaP^+ в кремнии

Литература

1. Бахадирханов М.К., Зикриллаев Н.Ф., Исамов С.Б., Турекеев Х.С., Валиев С.А. Влияние наличия достаточно высокой концентрации фосфора на концентрационное распределение галлия в кремнии. Физика и техника полупроводников. Т.56. вып. 2, -С. 199-203, 2022.
2. Бахадирханов М.К., Исамов С.Б., Физические основы формирования гетероворизонной структуры на основе кремния. Журнал технической физики. Т. 91, № 11, -С. 1678. 2021.
3. Бахадирханов М.К., Исамов С.Б., Зикриллаев Н.Ф., Илиев Х.М., и др., Функциональные возможности кремния с нанокластерами атомов марганца. Электронная обработка материалов. Т. 2, -С.14. 2020.
4. Bakhadirkhanov M.K., Isamov S.B., Kenzhaev Z.T., New materials for photovoltaics and optoelectronics based on silicon with binary nanoclusters of impurity atoms with controllable parameters. Euroasian Journal of Semiconductors Science and Engineering. V.2, №5, -P.9, 2020.

5. Saidov A.S., Saparov D.V., Usmonov Sh.N., Kutlimratov A., Abdiev J.M., Kalanov M., Razzakov A.Sh. and Akhmedov A.M. Investigation of the Crystallographic Perfection and Photoluminescence Spectrum of the Epitaxial Films of $(\text{Si}_{1-x}\text{GaP})_x$ ($0 \leq x \leq 1$) Solid Solution, Grown on Si and GaP Substrates with the Crystallographic Orientation (111). *Advances in Condensed Matter Physics*. 2021.
6. Зайнабиддинов С.З., Саидов А.С., Бобоев А.Й., Усмонов Ж.Н. Особенности свойств поверхности полупроводникового твёрдого раствора $(\text{GaAs})_{1-x-y}(\text{Ge}_2)_x(\text{ZnSe})_y$ с квантовыми точками ZnSe. *Поверхность. Рентгеновские, синхротронные и нейтронные исследования*. №1. -С.107-112. 2021.
7. Саидов А.С., Усмонов Ш.Н., Каланов М.У., Курмантаев А.Н., Бахтибаев А.Н. Структурные и некоторые электрофизические свойства твёрдого раствора $\text{Si}_{1-x}\text{Sn}_x$ ($0 \leq x \leq 0.04$). *Физика твёрдого тела*. Т. 55, вып. 1, -С. 36-43. 2013.
8. Ковба Л.М., Трунов В.К. Рентгенофазовый анализ. –Москва: 1976.
9. Зикриллаев Н.Ф., Исамов С.Б., Турекеев Х.С., Камалов А.Б., Акимов Ж.О. Кремнийга фосфор ва галлийнинг кетма-кет диффузияси натижасида галлий концентрациясининг ошиши. // «Фан ва жамият» НДПИ. №3. 21-23-б. 2021.

РЕЗЮМЕ

Тажрибада бошланғич материал сифатида КДБ-10 монокристалли кремний ишлатилган. Диффузия учун диффузанти сифатида галлий фосфид кристаллини майдалаш натижасида олиган кукуни ишлатилган. Диффузиядан кейин ўтказувчанлик тури n-типага эга эди. Уларнинг оптик хоссаларида янги чўкқиларнинг пайдо бўлишини кремнийда галлий ва фосфор атомларининг бинар элементар панжара ҳосил қилиши билан изоҳлаш мумкин.

РЕЗЮМЕ

В эксперименте в качестве исходного материала был использован монокристаллический кремний марки КДБ-10. Для диффузии в качестве диффузанта был использован порошок, полученный путём измельчения кристалла фосфида галлия. После диффузии тип проводимости был n-типа. Появление новых пиков в их оптических свойствах можно объяснить тем, что в кремнии атомы галлия и фосфора образуют бинарную элементарную ячейку.

SUMMARY

In the experiment, KDB-10 single-crystal silicon was used as the starting material. For diffusion, a powder obtained by grinding a gallium phosphide crystal was used as a diffusant. After diffusion, the conduction type was n-type. The appearance of new peaks in their optical properties can be explained by the fact that in silicon the gallium and phosphorus atoms form a binary unit cell.

ИЗМЕНЕНИЕ РЕЛАКСАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ С ВОЗДЕЙСТВИЕМ РАДИАЦИИ В КВАНТОВО-РАЗМЕРНЫХ СТРУКТУРАХ

М.Б.Шарибаев – кандидат физико-математических наук

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

М.А.Жалелов – кандидат физико-математических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Г.Б.Низаматдинова – ассистент преподаватель

О.Д.Байрамов – студент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: радиация, квантлик яма, фотолюминесценция, тузилиши, спектр.

Ключевые слова: радиация, квантовые ямы, фотолюминесценция, структура, спектр.

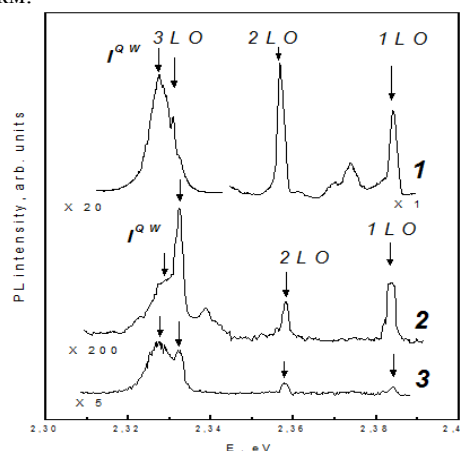
Key words: irradiation, quantum wells, photoluminescence, structure, spectrum.

Исследование оптических свойств CdZnSe/ZnSe , CdZnTe/ZnTe гетероструктур с единичными, SQWs, и множественными квантовыми ямами, MQWs, и квантовыми точками, QDs, представляет интерес в связи с изучением процессов, связанных с релаксацией горячих носителей, образующихся при электронном или оптическом возбуждении, или инжекции в таких структурах. Многофононная релаксация горячих электронов при оптическом возбуждении CdZnSe/ZnSe квантово-размерных гетероструктур была рассмотрена ранее методами фотолюминесценции, PL, и комбинационного рассеяния света, RRS [1]. В данной работе для гетероструктуры CdZnTe/ZnTe с SQWs в спектрах низкотемпературной фотолюминесценции, LT PL, в экситонной области и в области излучения от квантовых ям а также в спектрах комбинационного рассеяния, RRS, наблюдалась серия состоящая из n узких и достаточно интенсивных полос, которые накладываются на основной спектр LT PL, сдвинутых относительно энергии возбуждающего света на величину, кратную величине оптического LO-фонона. Методами LT PL и RRS изучено влияние электронного облучения, создающего точечные дефекты и электронные возбуждения [2] и облучения рентгеновскими квантами, создающими только электронные возбуждения, на изменение оптических характеристик CdZnTe/ZnTe гетероструктур с SQWs. Получена также дополнительная информация о влиянии изменения формы стенок ямы, связанного с радиационно-стимулированной интердиффузией компонент и релаксацией напряжений, на многофононную релаксацию горячих носителей.

Нелегированные CdZnTe/ZnTe структуры были выращены методом МБЕ на (100) подложках полуизолирующего GaAs с использованием твердофазной кристаллизации затравочного аморфного слоя ZnTe [3].

Затем наносился буферный слой ZnTe толщиной $\sim 1,5$ мкм и далее слои $\text{Cd}_x\text{Zn}_{1-x}\text{Te}$ толщиной, L_z , 2 нм (ямы), разделенные барьерами ZnTe толщиной, L_b , 2 (туннельно-прозрачные) нм. Содержание Cd (x) в ямах изменялось от 0.1 до 0.3 и контролировалось по спектрам LT PL и по спектрам отражения [4]. ** E- энергия электронов; I-плотность тока; F-поток частиц; D-поглощённая доза;

Измерения спектров PL и отражения ($R(\lambda)$) проводились при 4.2 и 80 K на спектральном приборе с разрешением ≤ 0.5 мэВ. Спектры PL возбуждались излучением лазера модели LGN-503 с $\lambda_1 = 0.5145$ и $\lambda_2 = 0.4880$ мкм.

На Рис. 1 приведены спектры LT PL трёх туннельно-прозрачных исходных $\text{Cd}_{0.17}\text{Zn}_{0.83}\text{Te/ZnTe}$ QWs (кривая 1), толщиной 2 нм, выращенных на подложках GaAs, и после их модификации электронами и рентгеновскими квантами (3).

Спектры приведены для $\lambda_{\text{EXC}} = 0.51453$ мкм, т. е. с энергией кванта, превышающей E_g как ZnTe ($E_g = 2.39$ эВ, 4,2 K), так и CdTe ($E_g = 1.60$ эВ, 4,2 K) и энергию рекомбинации электронно-дырочных пар в квантовых ямах. Как видно из Рис., спектр LT PL состоит из нескольких полос в экситонной области от буферного ZnTe эпитаксиального слоя, ЭС, и доминирующей по интенсивности фотолюминесценции от квантовых ям, I^{QW} : линии экситонов, связанных либо на нейтральном доноре (или объемный поляритон [5]) I_2^{Ga} (2,3736 эВ), либо на нейтральном акцепторе I_1^{C} (2,37 эВ); и незлементарной полосы I_1^{C} (2,3568 эВ), связанной с дефектами [3,6]. На фоне спектра LT PL проявляется серия узких ($W \sim 2$ мэВ) полос, сдвинутых относительно часто-

ты возбуждающего света на величину 208-211 см^{-1} (кривые 2,3) умноженную на $n=1, 2, 3 \dots$. Интенсивность полос в серии увеличивалась немонотонно, по мере приближения к одной из резонансных полос (I^{QW} , I^{C}). Сдвиг между полосами в серии не зависел от длины волны возбуждающего света и составлял величину $\sim 210 \text{ см}^{-1}$ для исходного образца (кривая 1). Измеренная нами величина продольного оптического фонона объемных монокристаллов ZnTe составила $\sim 208 \text{ см}^{-1}$, а для CdTe [7] $\sim 169 \text{ см}^{-1}$. Т.е., наблюдаемые в спектре фоновые повторения соответствуют LO-фононам ZnTe барьера. Параметры изученных в работе образцов и виды обработки приведены в таблице.

№	Квантовые ямы	Вид Обработки * *	Величина деформации в ZnTe барьере ϵ (4,2K) (LT PL)
1-1	$\text{Cd}_{0.17}\text{Zn}_{0.83}\text{Te}$ $L_{z1}=L_{z2}=L_{z3}=2 \text{ нм}$ $L_B=2 \text{ нм}$	-----	$\sim 6,4 \cdot 10^{-4}$
1-2	$\text{Cd}_{0.17}\text{Zn}_{0.83}\text{Te}$ $L_{z1}=L_{z2}=L_{z3}=2 \text{ нм}$ $L_B=2 \text{ нм}$	$E=1.8 \text{ МэВ}$ $I=1 \text{ мкА} \cdot \text{см}^{-2}$ $F=6 \cdot 10^{12} \text{ см}^{-2} \cdot \text{с}^{-1}$ $D=4 \cdot 10^{16} \text{ см}^{-3}$	$\sim 5.0 \cdot 10^{-4}$
1-3	$\text{Cd}_{0.17}\text{Zn}_{0.83}\text{Te}$ $L_{z1}=L_{z2}=L_{z3}=2 \text{ нм}$ $L_B=2 \text{ нм}$	Рентгеновское излучение $U=100 \text{ В}$ $F \sim 10 \text{ см}^{-2} \cdot \text{с}^{-1}$ $D=1 \cdot 10^4 \text{ рад}$	$\sim 5,4 \cdot 10^{-4}$

Такое резонансное усиление интенсивности серии узких полос на полосах излучения от квантовых ям, наблюдаемое в спектрах LT PL для квантово-размерных структур CdZnSe/ZnSe в [1], интерпретировалось с использованием модели [8], согласно которой горячие электроны, возбуждаемые светом в зоне проводимости, могут релаксировать с испусканием одного за другим нескольких оптических фононов (т. н. “каскадная модель”). В нашей работе частота оптического фонона для CdZnTe/ZnTe квантоворазмерных структур слабо сдвинута в область больших частот по сравнению с объемным значением LO-фонона монокристаллов ZnTe.

На образцах, с тремя туннельно-связанными квантовыми ямами, модифицированными высокоэнергетичными электронами (создающими в объеме как электронные возбуждения, так и собственные дефекты [2]) и рентгеновскими лучами (создающими только электронные возбуждения) при одинаковом уровне возбуждения $P_{\text{exc}} = 1 \cdot 10^{19}$ квант/см²·с и $\lambda_{\text{EXC}} = 0.5145$ мкм, эффект резонансного усиления интенсивности LO-фононов на резонансных полосах сохранялся. (i) Для образцов, модифицированных электронами (кривая 2), интенсивность резонансного LO-фонона ($n=3$) увеличивалась более, чем на порядок, и частота составляла (207 см^{-1}); (ii) Для образцов, модифицированных облучением рентгеновскими лучами интенсивность резонансного LO-фонона ($n=3$) увеличивалась незначительно, а частота уменьшалась по сравнению с исходным образцом (кривая 3). (i) При облучении электронами квантовых ям того же состава и толщины, ранее [9] нами было обнаружено смещение пика LT LP в сторону больших энергий (от квантовой ямы) (т. н. “голубой сдвиг”). Этот сдвиг зависел от дозы и составил ~ 1 мэВ для дозы облучения $4 \cdot 10^{16} \text{ см}^{-3}$. Численный расчет, приведенный в [9] показал, что такое смещение положения максимума пика PL может обеспечиваться изменением формы ямы за счет радиационно-ускоренной диффузии Cd (т. е. вариацией состава на краю ямы). С одной стороны обеспечиваются условия полного совпадения резонанса с LO-фононом ($n=3$), с другой стороны изменение формы ямы из прямоугольной на более плавную уменьшает

степень локализации в ней электронов, тем самым облегчается возможность передачи энергии горячих электронов ямы LO-фононам барьерного слоя. Наблюдение этого эффекта в модифицированных электронами образцах облегчается еще и тем обстоятельством, что общая интенсивность PL от барьеров и буферного слоя существенно подавляется из-за возникновения в ZnTe при облучении электронами различных собственных дефектов обычно представляющих собой центры безызлучательной рекомбинации носителей заряда или реакций собственных дефектов и примесей. Смещение величины оптического фонона (по сравнению с исходными образцами) свидетельствует об изменении деформаций сжатия в буферных ZnTe слоях на величину $\sim 1 \cdot 10^{-5}$, что является объектом более детального изучения т. к. не совпадает со значениями деформаций, вычисленными из низкотемпературных измерений PL отражения по знаку (см. таблицу).

При облучении квантовых ям рентгеновскими лучами было обнаружено незначительное смещение положения пика низкотемпературной PL в сторону меньших энергий (т. н. “красный сдвиг”). Этот сдвиг для дозы облучения $\sim 10^4$ рад составил ≈ 0.5 мэВ. Хотя такой сдвиг положения максимума пика PL не может быть объяснен механизмом расплывания стенок ямы, его можно связать с уменьшением напряжений в барьерном слое. Сдвиг частоты оптического фонона также показал, что происходит изменения деформаций. Таким образом, для гетеросистемы с квантово-размерными слоями на основе CdZnTe/ZnTe показана возможность многофононной релаксации горячих электронов, образующихся при оптическом возбуждении путем обмена энергии этих электронов с барьерным слоем с испусканием LO-фононов (каскадный механизм). Изучение образцов, модифицированных облучением высокоэнергетичными электронами и рентгеновскими лучами (с измененными свойствами приповерхностного слоя, барьерного слоя и формы ям), позволило показать, что резонанс частот (возбуждающего света и основных переходов в квантовых ямах) и степень локализации экситона являются доминирующими факторами в наблюдении такого типа процессов.

Литература

1. Melnik N.N., Sadofyev Yu.G., Zavaritskaya T.N. Abstr. of 9th Int. Conf. "II-VI Compounds", Kyoto, Japan: 1999.
2. Seto S., Tanaka A., Takeda F., Matsuura K. J.Cryst.Growth. 1994. V.138. N1. P.346-351.
3. Козловский В.И., Крыса А.Б., Садофьев Ю.Г., Турьянский А.Г. ФТП. 1999. Т. 33. В. 7, -С. 810-814.
4. Dang Le Si., Cibert J., Gobil Y., Saminadayar K., Tatarenko S.// Appl. Phys. Lett.1989. V.55. № 3, -P.235-237.
5. Багаев В.С., Зайцев В.В., Калинин В.В. и др. Письма в ЖЭТФ. 2005. Т.58. В.2. -С.82-86.
6. Венгер Е.Ф., Садофьев Ю.Г., Семенова Г. Н., и др. ФТП, 2000. Т.34. В1, С.13-18
7. Гавриленко В.И., Грехов А.М., Корбутяк Д.В., Литовченко В.Г.// Оптические свойства полупроводников. –Киев: «Наук. Думка». 1987. -С.607.
8. Кардона М. Рассеяние света в твёрдых телах. (пер. с. англ.). -М.: «Мир», 2011. –С.391.
9. Venger E.F., Semenova G.N., Braylovsky Ye.Yu. et. al. SPIE, 2021.

РЕЗЮМЕ

Кичик дозадаги нурланиш билан A_2B_6 асосидаги квантлы ямаларнинг фотолуминесценциясида ФЛ сезилиши мумкин. Нурланиш таъсиридан сўнгги квантлы яманинг фотолуминесценция энергия максимумлари бўйича квантлы яманинг силжишлари ҳисобланди. Квант ўлчамли структуралардаги радиацион стимуллаштириш ҳисобидан фойда бўлган ички кучланиш ва Cd диффузиясининг роли аниқланди.

РЕЗЮМЕ

Для квантовых ям A_2B_6 деградации фотолуминесценции ФЛ имеет место при значительно меньших дозах облучения. По сдвигу энергии пиков фотолуминесценции ФЛ рассчитано изменение профиля ям в результате облучения. Определены роль диффузии Cd и внутренних напряжений в радиационно-стимулированной деградации квантово-размерных структур.

SUMMARY

For quantum A_2B_6 , the degradation of photoluminescence Phl takes place at significantly smaller doses of irradiation. On the shear of the energy shift of photoluminescence of Phl, a change in the profile of the pits as a result of irradiation is calculated. The role of diffusion is determined of Cd and internal stresses in the radiation-stimulated degradation of quantum-dimensional structures.

Biologiya

АҲЫЛ ХОЖАЛЫҒЫНЫҢ БАСЛЫ ЗЫЯНКЕСИ - ЖАЛПАК ТИСЛИ КРЫСА (*NESOKIYA INDICA GRAY*) МЕНЕН ГҮРЕС УСЫЛЛАРЫ

Г.Ж.Палъанова – ассистент оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ясси тишли каламуш, вабо, туляремия, пастереллөз, экология, сут эмизувчи кемирувчилар, механик, кимёвий методлар.

Ключевые слова: плоскозубая крыса, чума, туляремия, пастереллез, экология, млекопитающие грызуны, механические, химические методы.

Key words: flat-toothed rat, plague, tularemia, pasteurellosis, ecological, mammalian rodents, mechanical, chemical methods.

Регионымызда болып атырған экологиялық апатшылық, аўыр социал-экономикалық қыйыншылық машқалалары жағдайында оба (чума) және басқа жүдә қәуипли жукпалы кеселликлерди таркатыушы хәм аўыл хожалығының ең баслы зыянкеслери болған халық тилинде тышқан деп аталған майда кемириўши сүт емизюшилерине қарсы гүресюў оба кеселлигиниң хәм үлкен дәрежедеги экономикалық зыянның алдын алыўда үлкен машқала есапланады. Кескинлескен экологиялық апатшылық тәсиринде хайўанат дүнъясында да терең экосистемалық өзгерислер жүз берип атыр. Көплеген хайўан түрлери өзлериниң бурыннан ийкемлескен жасаў орынларында тиришилик етиў мүмкиншилиги кескин төменлеп кеткени себепли егислик зоналарға өтип миграция жасап кең таркалмақта. Солардың бири жалпак тисли крыса – оба, туляремия, пастереллөз х.т.б. кеселликлер менен аўырып, оны таратыўдан басқа, аўыл хожалық егин түрлериниң бәрине үлкен зыян келтирмекте.

1960-жыллары Арал теңизи хәм Әмиўдәрья толып, өз режиминде турған дәуирде дельтаның суў баспайтуғын қамыстықларында 2 млн. крыса жасап, айырым орынларда олардың саны гектарына 40-200 басқа жеткен болса, хәзир соншелли крыса егислик хәм басқа орынларға таркалып тоғайлықларда, жоңышқа, бийдай, шалы атызларында, шеллерде, суўғарыў канал, жап бойларында, баў-бақшалар менен бағларда, дүқанларда, хожалық қоймахана, турақ жайлардың дийўаллары, пәтиклері менен еденлеринде, үй қойма-подвалларында, үй қаптал уасткаларында ин қазып олардың зыянының мұғдары шексиз артпақта.

Крыса тийкарынан қамыстың порығы, мийўе, актерек, қаратал х.т.б. ағашлардың, жоңышқаның тамыры менен аўқатланғанлықтан олар жасаған жерлерде үзликсиз инлер дизбеги бир-бири менен жалғасып, олардың кирип шығыў тесиклері өсимлик тамырларына жақын қазылып, ол тек жасаў, паналаў, қорғаныў орны болып қалмастан, жер астында

аўқатланыў, оны излеў жолы хызметинде атқарады. Бир жуп крыса күн-түн тәўлигинде 15 метр узынлықта ин қазып, биржазда бир гектар жердің үстине 20 тонна топырақ шығарады. Бул крыса жасайтуғын жайлаўларда, атызларда малға от-шөп таярлаўда техниканы қолланыўға үлкен тосқынлық жасайды. Каналларды, қашыларды тесип суў хожалығынада әдеўир зыян тийгизеди.

Крыса Қарақалпақстан территориясында таркалған кемириўшилериң ең ириси болып, денесиниң узынлығы 20 см, салмағы 400 гр, түри қара-қоңыр, жүни ири келеди, улыўма ондатраға ұқсас, жыл бойына үзликсиз көбейип, бир ана крыса кеминде 2-6 баладан 4-5 мәртебе туўады.

Соның ушын олар тез көбейип зыяныда соншелли артады. Бир жуп крыса жылына 1600-1800 басқа жетеди.

Жалпак тисли крыса менен нәтийжели гүрес алып барыў жүдә қыйын курамалы машқала. Крыса экологиясының, биологиясының нәзик жерин үйренбей, билмей турып нәтийжели гүрес алып барыў жүдә қыйын. Ол күндиз активлик етип жасайды, бирақ жер үстине жүдә сийрек шығады.

Жер қазыў арқалы азықлық затын таўып, қыйып алып көпшилик жағдайда жер астында инниң кеңрек жеринде, сийрек жер үстинде де аўқатланады. Бәлким үзликсиз ин қазыўына байланыслы жер үстинде аўқатынан қалған қалдықлар топырақ пенен көмилип қалыўы себепли изертлеўлерде сийрек ушыратыўы да мүмкин. Усының себебинен инин қазғанда да айтарлықтай –көзге түсерликтей қалдық ушыраспайды.

Крыса семья болып жасағанлықтан оның орайында инлер группасының көплиги шығарылған топырақ үйиншигиниң үлкенлигинен семьялар бир биринен ажыралып турады. Аўзы ашық инлер группасы сийрек ушырасады, көпшилигиниң аўзында таза топырақ болғанлықтан оныңда таза екенлигин анықлаўға болады.

Крысаны услаў ушын жокарыда келтиргенимиздей биоцентрдеги инлерди қазып көрип көп жүрип турған инин таўып тийисли қапқанды қурып үстин бастырып жаўып қараңғыланады хэм белгилеп қойылады. Бир неше таза топырақ шығарылған биоцентрлерди таўып, айтылғандай етип қақпан қурылады, усланған крысалар жумыстың мақсетине муўапық изертлеўлерден өтеди.

Обаға қарсы хызмет көрсетиў канигелери-биологлар (зоологлар) ғалаба хабар қураллары арқалы – радио, телевидение шығып халыққа түсиндириў жумысларын жолға қойды хэм күшейтип жиберди. “Еркин Қарақалпақстан”, “Вести Каракалпақстана” газеталарында каракалпақ хэм русс тиллеринде кемириўши хайўанлардың зияны хаққында мақалалар дағазалады. Районларға шығып, медицина, мектеп жәмәәтлеринде беседалар өткерип, лекциялар оқыў ислери жолға қойылды хэм даўам етпекте. Районлар, мектептер, медициналық мекемелер район кесиспесинде шыпакерлер хэм биологлар бекитилип ай сайын мекемеге отчёт (есабат) тапсыратуғын тәртип орнатылды.

Соңғы жыллары Саранша, Саманбай, Респо, Гөне Нөкис қаласы турғынларына бийпул жәрдем көрсетилмекте. Усы ғәп етилип отырған крыса Нөкис қаласы ҳәкимиятының дыққатына да сазаўар болды хэм усы тараўда хызмет көрсетиўши санитариялық мекемелерге тийисли тапсырмалар берилди, оннанда басқа шаралар көриўди өз қадағалаўы астына алды.

Крыса менен гүрес усылларын жетилистириў хэм усыныслар. Жалпақ тисли крысаның Қарақалпақстанның экологиялық шараятында келтирип атырған зиянының көп түрлилиги: олардың үй қаптал участкаларына хэм турақ жайларға кирип кетиўи, олар менен нәтийжели хэм қәўипсиз гүрес алып барыўда, зиянсыз усылларды ислең шығыў машқалаларын пайда етпекте. Мәселен үлкен кең көлемдеги дән, бағ, баў-бақшаларда қолланып жүрген нәтийжели усыллар, басқа шараятта яғный үй қапталы участкаларында, турақ жайларда қолланылыўы мүмкин емес.

Сонлықтанда крыса жасап хэм оннан зиян көрип атырған объектлерди зиянсыз гүрес усылы менен крысadan қутқарыў ушын конкрет хэм анық нәтийже беретугын усылды таңлап алыў хэм қолланыў крысadan қутылыўдың тийкаргы гүрес усылларының бири есапланады.

Бүгинги экологиялық апатшылық, хәдден тысқары төменлеп кеткен санитариялық жағдайда өзимиз жасап атырған орталықты қорғаў хэм таза сақлаў мақсетинде мүмкиншилиги болғанша хәр түрли зиянкес кемириўшиге, жәнликлерге қарсы гүресте зәхәрли химиялық бирикпелерден пайдаланбай, олардың орнына зиянсыз Қарақалпақстан обаға қарсы филиалының зоология лабораториясының көп жыллық ис тәжирийбеси тийкарында төмендеги методларды қолланыў усыныс етиледі:

1. Жалпақ тисли крыса үй қаптал участқасында, ашық егислик атызларында, баў, бақша, бағларда, жоңышқа атызларында пайда болса, ол орынларды басып суўғарыў макул болады хэм оны тез-тезден бир неше мәртебе қайталаў керек. Егер крысаның жасаў орны 0,25-0,5 гектар хэм оннанда киши болса, оған автомашина, трактор цистерналары ямаса басқада үлкен суў ыдыслары менен, үй қапталында болама, суў кубырларынан шыланға арқалы суў жиберип, туншығып шыққанларын өлтирип, қол менен усламай тең қазып көмип таслаўға болады.

2. Хожалық қоймаҳана (склад), жайдың дийўалларында, еденнің астында болса, суўды пайдаланыў, аўқатлық затларының зая болыўына, жайлардың ызғар тартып қулаўына алып келеди. Соның ушын тек ғана автомашина, трактор, мотоцикл, мопедлердин шығарыўшы зәхәрли газин пайдаланыў хэм оны бир

несе мәртебе қайталаў керек. Тун шығып шыққан крысаларды жокарыда айтылғандай етип өлтирип тең қазып көмип ямаса өртеп жибериў керек.

3. Үйлерде, үй қаптал участкаларында қосымша затлар қойылатуғын ханаларда крыса ушырасатуғын орынларда оларды №1, №0 темир қақпанлар менен услаған дурыс болады. Оның ушын крысаның қурамалы инлериниң ортасынан көп жүретуғын орайлық ин жолын таўып қаққанды ықшамлы етип қурып, оның үстин бастырып қараңғы етип қойылады. Себеби крыса жүдә сақ хэм оғада сезгир хайўан. Тутылған крысаларды қақпаннан алып өлтирип, ал қақпанларды өз орындарында қалдырып крысаны услаўды таўсылғанша даўам етиў зәрүр.

4. Айырым жағдайларда үй жай асты қоймаларда (подвалларда), еденнің астында, асханаларда, хожалық буйымларын қоятуғын ханаларда, қоймаҳанада жокарыда көрсетилген методларды қолланыў мүмкиншилиги болмаған жағдайларда ләблеби (свекла), гешир, капуста, мийўелерди майдалап (1х1-1х2 см көлеминде) туўрап белгили санда крыса кирип шығатуғын инлерге, тесиклерге жақын, ямаса олар жүретуғын орынларға қойылып, қайсысын, қанша жегенлигин, анықлап алғаннан кейин, сол жеген түрдеги заттан (түрден) алдамшы зәхәрли жемтик таярлап бурынғы орындарына қойылады. Зәхәрли жемтикти таярлаў хэм пайдаланыў кәнигениң кеңеси хэм қадағалаўы астында өткериледи. Уўланып өлген крыса хэм басқа түр кемириўшилерди қол менен усламай, тең қазып көмип ямаса өртеў керек.

5. Механикалық (қақпан менен услаў) химиялық методларды қолланыў процессинде, крысаны услаў ўақтында ямаса жумыс питкеннен кейин орайлық инлерге солярка, мотордан шыққан автоллар сиңирилген хәр түрли затларды инге тығып жаўып ямаса аўзын бекитип көмип таслаў усылыда крысadan қутылыўдың бир методы есапланады. Крыса сақ, сезгир хайўан болғанлықтан жаман ийис шыққан инлерди таслап кетеди. Ол майлар топыраққа сиңип узақ сақланады. Ондай орынларға крыса қайтып келмейди.

6. Хәзир Қарақалпақстан оба карантин хэм Аса қәўипли жуқпалы кеселликлер орайының Қарақалпақ филиалы зоолог-кәнийгелери жаңа усыл үстинде исле-мекте. Ол еле техникалық жақтан тайын емес болсада, әпиўайы усылда баклашканы суўға толтырып қақпағын тесип ишине аўзына сыйғандай көлемдеги бир неше түйир карбид салынса, ол суў менен реакцияға кирип зәхәрлеўши газ бөлип шығарады, оны тазаланған крыса инине жибергенде ийиске сезимтал хайўан тезден иннен шығыўға урынғаны гүзетилген еди. Бирақ бул жүдә қәўипли, себеби нормативи сақланбаған жағдайда баклашка жарылып кетиўиде мүмкин. Соның ушын бул усылды қолланыўда айрықша сақлық пенен ислеў ескертиледі. Бирақ бул тез нәтийже беретугын усыл.

7. Хәзир Қарақалпақ обаға қарсы филиалы профессор Г.А.Асеновтың илимий басшылығы астында жаңа биологиялық қәўипсиз усыл сынақтан өткерилмекте. Оның тийкарында ийтти крысаны аўлаўға үйретиў жатыр. Оның ушын ийтти дәслеп крысаның шала пискен, кейин шийкилей таза халында терисиз түринде кейин териси менен берип, жегизип крысаның семиз етиниң дәмине хэм ийисине үйретиў талап етиледі.

Әсиресе аўқатландырыўды крысаның инине жақын орында өткериў әдеўир нәтийжелиликке ийе. Соныда умытпаў керек, барлық ийтлер оған көне бермейди айырымлары ийискеп көрип жемейде қояды. Бул нәрсе ийт породадарын таңлаўды талап етеди. Оннанда басқа олардың нәзик аўқатланыў экологиясын үйрениўди, сынақтан өткериўди талап етеди х.т.б. изертлеў усыллары даўам етпекте. (Асенов, Муратдинов, 2011); Турекеева, Асенов, Муратбаева х.т.б. 2012).

Әдебиетлар

1. Асенов Г.А. Экология грызунов Низовьев Амурдые и их эпизоотологические и эпидемиологическое значение. Рукопись канд.диссертации. –Фрунзе: 1968.
2. Асенов Г.А., Утепова Г.У., Шаниязов О.Б., Байгелдиева Н., Айназарова С. Каракалпакстанның зыянлы кемириўшилери менен гүрес усуллары. –Некис: 2014.
3. Асенов Г.А., Баровский С.Г. К вопросу борьбы с пластичозубчатой крысы в Каракалпакии. // «Вестник» Каракалпакского филиала АНРУз. №2.1963.

РЕЗЮМЕ

Мақолада кишлоқ хўжалигининг асосий зараркундалари бўлган майда кемирувчи, сут эмизувчи хайвон – Ясси тишли каламуш билан қарши кураш ва унинг катта даражадаги иқтисодий зарарининг олдини олиш чоралари ҳақида маълумотлар берилган. Ундан зарар қўриб келаётган объектларни зарарсиз кураш усули билан каламуш қутилиш учун аниқ натижа берадиган усулни танлаб олиш ва қўлланиш асосий кураш усулларидан бири ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены сведения о мерах по предотвращению масштабного экономического ущерба при борьбе с мелкими грызунами, млекопитающими - Плоскозубыми крысами, которые являются основными вредителями сельского хозяйства. Одним из основных методов борьбы является выбор и применение метода, дающего конкретный и ясный результат, по избавлению от крыс методом безвредной борьбы с поражаемыми объектами.

SUMMARY

The article provides information on how to combat small rodents, the most common pests of agriculture, milk thistle - the rattlesnake and prevent large-scale economic damage. One of the main methods of struggle is the selection and application of a method that gives a concrete and clear entrance to the rescue of ten damaged objects from the rat by the method of harmless struggle.

Geografiya

КИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ МИНТАҚАВИЙ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

У.Х.Ешимбетов – *иқтисодий фанлари бўйича фалсафа доктори*

М.Я.Раджапов – *катта ўқитувчи*

И.Атамуратов – *талаба*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: минтақа, кишлоқ хўжалиги, тармоқ, ихтисослашув, интенсив ва экстенсив ривожланиш, деҳқончилик, чорвачилик.

Ключевые слова: регион, сельское хозяйство, отрасли, специализация, интенсивное и экстенсивное развитие, земледелие, животноводство.

Key words: region, agriculture, industries, specialization, intensive and extensive development, agriculture, cattle breeding.

Қорақалпоғистон Республикаси кишлоқ хўжалиги табиий шароит хусусиятига кўра сунъий суғорма деҳқончилик ва экстенсив чўл яйлов чорвачилиги асосида шаклланиган. Қорақалпоғистонда ерларни сунъий суғориш тарихи қадим замонларга бориб тақалади [1:11]. Таниқли тарихчи-археолог С.П.Толстов, бундан икки ярим минг йил аввал Қорақалпоғистонни ўз ичига олган Хоразм воҳасида ўз даври учун юксак даражада ташкил этилган йирик суғориш тизимлари мавжуд бўлганлигини таъкидлайди. Ҳозирги вақтда минтақа 250 минг гектардан ортиқ майдонни сув билан таъминлайдиган бир канча йирик суғориш тизимларига эга.

Кишлоқ хўжалигида рақобатбардош маҳсулот етиштириш ва ҳудудларнинг кишлоқ хўжалигининг маълум бир ёки бир неча тармоқларга ихтисослашуви табиий шароит хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бу хусусда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, тадқиқот минтақасининг ер усти тузилиши текисликдан иборатлиги кишлоқ хўжалиги нуктаи назардан қулайлик туғдирсада, намликнинг камлиги бирмунча ноқулайликлар юзага келтиради. Республика кишлоқ хўжалигида пахта хомашёси, шоли, пилла, буғдой, қизилмия илдиизи, поллиз, сабзавот маҳсулотлар, мева, картошка, узум, қорақўл териси, сут, гўшт ва тухум етиштирилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, юқорида келтирилган кишлоқ хўжалиги экинларидан пахта хомашёси, шоли, қизилмия илдиизи ва қорақўл териси товар аҳамиятга эга. Шунингдек, кишлоқ хўжалигининг минтақавий хусусиятларидан яна бири Қорақалпоғистон географик жойлашувида кўра нафакат Ўзбекистон, балки бутун дунёда пахтачиликнинг энг шимолий чегарасида жойлашган.

Минтақа кишлоқ хўжалигида экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш ва диверсификациясини кенгайтириш учун катта маҳаллий имкониятлар бор. Жумладан, суғориладиган ер майдони, меҳнат ресурслари, уларнинг тарихан шаклланиган деҳқончилик ва чорвачилик маданияти, халқаро транспорт, ишлаб чиқариш ва коммунал инфраструктура тармоқлари мавжуд.

Қорақалпоғистонда деҳқончилик ва чорвачиликнинг деярли барча тармоқлари, айниқса пахтачилик, шолчилик, қорақўлчилик ва сут-гўшт чорвачилиги тараккий этган. Кейинги йилларда боғдорчилик, сабзавотчилик ва асаларичиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу тармоқларни ривожлантириш ер фондининг энг қимматли қисми – суғориладиган экин майдонларидан фойдаланишга асосланган. Суғориш учун ярқил ерларнинг умумий майдони 1,6 млн. га дан ортиқ [2:3]. Мавжуд суғориладиган ерларнинг 260 минг гектардан кўпроқ майдони кишлоқ хўжалиги экинлари ва кўп йиллик дарахтзорлар билан банд.

Кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер ресурслари ичида суғориладиган майдонлар қиймати юқори ҳисобланади. Улар кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотларининг 90 фоизидан ортигини ишлаб чиқаради. Бир гектар суғориладиган экин майдонларининг ҳосилдорлиги лалми ерларга қараганда 6-8 баравар, яйловларга нисбатан деярли 100 марта юқори.

Шундай экан суғориладиган ерлардан максимал даражада самарали фойдаланиш нафакат кишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришни кўпайтиради, балки республикада йиллар давомида йиғилган иқтисодий-ижтимоий ва экологик муаммоларни юмшатишга замин яратади.

Тармоқни ривожлантириш мақсадида инвестиция киритиш ҳажми ва жами минтақага киритилган инвестицияларда улуши ҳам ошиб бормоқда. Жумладан, 2020 йили тармоққа (деҳқончилик, чорвачилик, овлаш ва уларга хизмат кўрсатиш) 1397,7 млрд. сўм инвестиция киритилган. Бу миқдор жами киритилган инвестициянинг 19,7 фоизга тўғри келган. Бу кўрсаткичлар 2017 йил 233,2 млн. сўм ёки 8,3 фоизга тенг бўлган. Инвестицияларнинг асосий манбалари хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан киритилмоқда.

Мазкур ҳудуд 2020 йилда Ўзбекистондаги жами кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 3,8 фоизи, пахтанинг 6,6, донли экинларнинг 3,6, буғдойнинг 2,8, картошка, сабзавотларнинг ва поллиз маҳсулотларининг

2,7, меваларнинг 2,1, гўштнинг 4,4, сутнинг 3,6, пилланинг 3,3 фоизини етиштириб берган. Бу мавжуд имкониятлардан анча паст ҳисобланади. Қорақалпоғистон Ўзбекистон ҳудудидаги қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун катта имкониятларга эга. Жумладан, Ўзбекистон ҳудудидаги суғориладиган ерларнинг 11,9 фоизи, экин ерларнинг 10,4 фоизи, пичанзор ва яйловларнинг 23,0 фоизи айнан тадқиқот ҳудуди улушига тўғри келади [3]. Аммо кўпгина бошқа шарт-шароитлар (иқлим, вегетация даври, сув ресурсларининг етишмаслиги, тупроқ унумдорлигининг пасайиши, алмашлаб экиш тизимининг йўлдан чиқиши, тупроқ таркибида чиринди микдорининг камайиши, шўрланиши ва ҳ.к.) қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни мураккаблаштиради.

1-жадвал. Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ хўжалиги экин майдонлари таркиби ва унинг ўзгариши, минг га ҳисобида

Экин майдон-лари	1995	Улуши фоизда	2000	Улуши фоизда	2010	Улуши фоизда	2020	Улуши фоизда
Жами экин майдони	395,8	100	337,4	100	265,8	100	263,7	100
Шундан:								
бугдой	19,9	5,0	38,9	11,5	66,7	25,1	62,0	23,5
Шоли	92,0	23,2	60,1	17,8	30,1	11,3	27,9	10,6
Пахта	145,5	36,8	129,8	38,5	101,0	38,0	87,5	33,2
Картошка	2,0	0,5	1,8	0,5	5,6	2,1	6,8	2,6
Сабзавот	8,1	2,0	7,3	2,2	6,8	2,6	16,3	6,2
Полиз	6,8	1,7	7,2	2,1	5,9	2,2	11,8	4,5
Озуқа экинла-ри	105,7	26,7	54,9	16,3	35,9	13,5	23,6	8,9
Бошқа экин-лар	2,6	0,7	21,5	6,4	13,8	5,2	27,8	10,5

Жадвал Бектемиров К.К. Устойчивое развитие регионов экологического кризиса: методология и инструментарий применения в Приаралье. Т.: Фан. 2006. С.73. ва Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

Бу ўз навбатида чорвачилик ем-хашак базасига салбий таъсир кўрсатмоқда. Қорақалпоғистонда беда нафақат ўзининг юқори ҳосилдорлиги, юқумли ем-хашак сифатида балки, тупроқ унумдорлигини оширишда, ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланишда кенг қўлланилган. Аммо кейинги йилларда хўжаликларда беда етиштиришдаги камчиликлар натижасида беда экин майдонлари қисқариб кетди. Шунингдек, зарур парвариш қилинмаганлиги сабабли ялпи ҳосил ва ҳосилдорлик кескин камайди.

Шунга кўра, бедачиликни ихтисослаштирилган хўжаликларда ҳам пахта ва шоли алмашлаб экишда кенг йўлга қўйиш қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини ошириш чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш, бутун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш вазифаларини ҳал этишга имконият яратади.

Сувдан оқилона фойдаланишда суғорма деҳқончиликнинг умумий экин майдонида беда улушини ошириш ҳам мақсадга мувофиқдир. Пахта ва беда, шоли ва беда экин майдонларини суғориш учун зарур сувнинг баҳор ва куз мавсумида тўғри келмаслиги сув ресурслари суғориш тизимлари қувватидан йил давомида янада оқилона ва тўлиқ фойдаланишга хизмат қилади [4].

Ўзбекистон Республикасида аграр ислохотларнинг асосий йўналишлари хўжалик юритишнинг турли шакллари ривожлантириш ҳисобланади. Қишлоқ жойларда мулкдорлар синфини шакллантириш, деҳқонларнинг ерга ва мулкка бўлган муносабатини ўзгартириш, уларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш ва приовардида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни кўпайтириш ва самарадорлик даражасин оширишга қаратилган. Бу ўз

Мамлакатда аграр соҳада олиб борилаётган ислохотлар натижасида минтақа қишлоқ хўжалигида ҳам таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Статистик маълумотларни таҳлил қилиш асосида тузилган 1-жадвалдан кўриниб турибдики, сўнги йилларда минтақа қишлоқ хўжалиги экин майдонлари таркибида донли экинлар асосан, бугдой экин майдонлари кўпаймоқда. Аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга қаратилган ислохотлар натижасида полиз, сабзавот, картошка экин майдонлари, токзор ва боғ майдонлари ҳам кўпайиб борган. Шу вақтнинг ўзида пахта ва озуқа экин майдонлари камайганлигини кузатиш мумкин. Айниқса, озуқа экинлари таркибида беда майдонлари кескин камайиб кетди.

навбатида минтақада озиқ-овқат маҳсулотларининг ассортиментини кўпайтиришга ижобий таъсир этмоқда. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотларга давлат режасининг бекор қилиниши ер эгаларига маҳсулотларини талаб ва таклиф муносабатлари асосида етиштириш ва ўз маҳсулотларини эркин сотиш имкониятини яратмоқда.

Шу асосда аграр сиёсат ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини жадаллаштириш, иш сифатини яхшилаш, қишлоқ аҳолиси фаровонлигини ошириш, қишлоқни ижтимоий қайта ташкил этиш учун кучли рағбатлантирувчи омилларни яратишга қаратилган.

Қорақалпоғистонда ҳам ислохотлар доирасида аграр тармоқда турли мулкчилик шакллари вужудга кела бошлади. Улар микдор ва сифат жиҳатдан ривожланиб бори. Бугунги кунга келиб, минтақада 4989 та фермер хўжалиги мавжуд. Шунингдек, кўп тармоқли фермер хўжаликларининг шакллантирилиши иқтисодий ислохотлар билан узвий боғлиқ бўлган ижобий жараён бўлиб ҳисобланади. Фермер хўжаликлари 864,4 минг гектар ер майдонлари бириктирилган. Жами қишлоқ хўжалик ерларнинг 27,2, суғориладиган ерларнинг 0,7 ва яйловларнинг 22,2 фоизи мазкур хўжаликларга ажратиб берилган.

Қишлоқ хўжалигида олиб борилган иқтисодий ислохотларга қарамадан тармоқда ўз ечимини кутиб турган муаммолар мавжуд. Жумладан экин ерларнинг шўрланиши, сув ресурсларининг таққилиги, алмашлаб экишнинг издан чиқиши, қишлоқ хўжалиги техникаларининг етишмаслиги ва ҳ.к.. Юқоридаги кўрсатилган муаммолар айниқса, қишлоқ жойларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда.

Таҳлиллардан маълумки, 2010-2020 йиллар мабойнида экин ва чорва маҳсулот турлари бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш турлича ўсиб борган. Жумладан, картошка, сабзавот, полиз, мева, узум, гўшт, сут ва тухум етиштириш муттасил кўпайиб борган. Бу жараён республикада озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида картошка, полиз

ва сабзавот экин майдонларини кенгайтириш, ҳосилдорлигини ошириш ва импортга қарамлигини босқичма-босқич камайитириб боришга қаратилган ис-лохотлар натижаси ҳисобланади. Мазкур йилларда шולי ва пахта етиштириш камайганлиги кузатилади (2-жадвал).

2-жадвал. Қорақалпоғистон Республикасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш динамикаси, минг тонна ҳисобида

Қишлоқ хўжалиги маҳсулот турлари	2010 й	2012 й	2014 й	2016 й	2018 й	2020 й	2020 й. 2010 й нис, %
Донли экинлар	299,8	278,2	217,4	295,2	246,8	277,9	92,7
Шундан: боғдой	201,0	156,6	161,7	182,8	169,0	175,8	87,4
Шоли	79,5	97,0	18,7	73,6	32,8	47,2	59,4
Пахта	188,0	215,8	203,2	205,6	155,4	201,3	107,1
Картошка	31,1	36,4	44,7	52,5	70,3	85,7	275,5
Сабзавот	134,2	166,4	227,5	256,3	253,0	286,8	213,7
Полиз	69,5	86,3	106,0	127,5	134,4	152,8	219,9
Мева	24,7	30,4	36,8	43,7	49,3	57,9	234,4
Узум	3,5	4,2	5,3	6,0	7,5	10,4	297,1
Гўшт (тирик вазнда)	58,9	69,2	82,7	95,2	105,2	111,1	188,6
Сут	183,5	224,8	296,5	347,0	378,0	404,8	220,6
Тухум (млн. дона)	46,0	96,8	185,9	236,0	307,3	341,3	742,0
Жун	861,0	1023,0	1100,0	1241,0	1260	1358	157,7
Қоракўл териси (минг дона)	68,5	85,0	82,9	81,1	81,4	83,5	121,9
Пилла (тонна)	814,4	816,3	890,6	852,6	607,0	704,4	86,5
Овланган балиқ (минг тонна)	0,6	1,9	2,7	4,5	9,9	14,4	24 марта

Жадвал Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

Шоли етиштиришнинг кескин камайиб кетиши сув ресурсларининг етишмаслиги билан изоҳланса, пахтачиликда ҳосилдорликнинг камайиши умумий кўрсаткичга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Етиштирилган картошка, сабзавот, полиз, мева, узумнинг 55-60 фоизи, гўшт, сут ва тухумнинг 90 фоиздан ортиғи деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликлар улушига тўғри келади.

Минтақада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш барқарор кўпайиб боришига қарамай, аҳоли жон бошига маҳсулот етиштиришда Ўзбекистоннинг ўртача кўрсаткичидан кўпчилик маҳсулот турлари бўйича орқада қолмоқда. Жумладан, буғдой 86,8 кг., сабзавот 152,7 кг., картошка 46,5 кг., мева 51,3 кг., узум 41,1 кг., тухум 47,8 дона, сут 107,2 кг. ва гўшт 15,2 кг. аҳоли жон бошига кам етиштирилган (3-жадвал). Бундан маълумки, тадқиқот ҳудудида мавжуд қишлоқ хўжалиги салоҳиятидан самарали фойдаланиш бўйича муаммоларнинг мавжудлигидан далолат бермоқда.

3-жадвал. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларида аҳоли жон бошига етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, кг. ҳисобида

Қишлоқ хўжалиги маҳсулот турлари	Ўзбекистон Республикаси	Қорақалпоғистон Республикаси
Буғдой	178,2	91,4
Пахта хом-ашё	22,7	104,6
Картошка	91,0	44,5
Сабзавот	301,8	149,1
Полиз	61,8	79,3
Мевалар	81,4	30,1
Узум	46,5	5,4
Гўшт (тирик вазнда)	72,9	57,7
Сут	317,6	210,4
Тухум (дона)	225,2	177,4

Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Минтақа қишлоқ хўжалигида 1 га экин майдонга маҳсулот етиштириш бўйича ҳам Ўзбекистоннинг ўртача кўрсаткичидан анча паст ҳисобланади. Бу жараён яна бир марта қишлоқ хўжалигида ер-сув ва молиявий ресурслардан фойдаланиш даражасининг пастлигини кўрсатмоқда. Бу эса ўз навбатида иқтисодий самарадорликнинг паст бўлишига, хаттоки фермер хўжаликларининг иқтисодий зарар кўришига олиб келмоқда.

Бизнинг тадқиқотлар бўйича юқорида кўрсатилган иқтисодий камчиликларнинг асосий сабаблари қилиб қуйдагиларни кўрсатиш мумкин:

- экин ерларининг шўрланиши натижасида ҳосилдорликнинг пасайиши;
- сув ресурсларининг вегетация вақтида етишмаслиги, туманлар бўйича тақсимланишда йўлга қўйиладиган камчиликлар;
- фермер хўжаликларини ўз вақтида молиялаштириш ва хизмат кўрсатиш жараёнидаги сусткашликлар ва х.к.

Адабиётлар

1. Сарыбаев К. К истории орошения в Каракалпакстане (XIX-начале XX вв.). –Нукус: «Каракалпакстан». -С. 11.
2. Медетгуллаев Ж. Проблемы комплексного освоения земель. –Нукус: «Каракалпакстан». -С. 3.
3. Солиев А. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. -Т.: 2014.
4. Умаров Е.К. Проблемы совершенствования территориальной структуры производительных сил Республики Каракалпакстан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора географических наук. -Т.: -С. 29.
5. Бектемиров К.К. Устойчивое развитие регионов экологического кризиса: методология и инструментарий применения в Приаралье. -Т.: «Фан». 2006. -С.73.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ хўжалигининг минтақавий хусусиятлари ўрганилган. Аиникса, Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ хўжалиги экин майдонлари таркиби ва унинг ўзгариши, маҳсулот етиштириш динамикаси, аҳоли жон бошига етиштирилган маҳсулот ҳажми таҳлил қилинган.

В статье изучены региональные особенности сельского хозяйства Республики Каракалпакстан. В частности, проанализирована структура сельскохозяйственных угодий Республики Каракалпакстан и ее изменения, динамика производства, объем производства на душу населения.

The article studies the regional features of agriculture in the Republic of Karakalpakstan. In particular, the structure of agricultural lands of the Republic of Karakalpakstan and its changes, the dynamics of production, the volume of production are analyzed for every population.

ГЕОАХБОРОТ ТИЗИМЛАРИ ВА МАСОФАДАН ЗОНДЛАШ УСУЛЛАРИ ЁРДАМИДА ЯЙЛОВ ЕРЛАРНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ ЧЕТ ЭЛ ТАЖРИБАЛАРИ

Р.Н.Жақсибаев – таянч докторант

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти

Миллий тадқиқот университети

С.Н.Габбаров – катта ўқитувчи

Навоий давлат кончилик институти Нукус филиали

А.С.Алеуов – ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: геоахборот тизимлари (ГАТ), ерни масофадан зондлаш (ЕМЗ), яйлов ерлар, ўсимлик қоплами, нормаллаштирилган вегетация индекси.

Ключевые слова: геоинформационные системы (ГИС), дистанционное зондирование земли (ДЗЗ), пастбищ, растительный покров, Нормализованный разностный индекс растительности.

Key words: geoinformation Systems (GIS), Remote Sensing (RS), pasture land, vegetation cover, Normalized Difference Vegetation Index (NDVI).

Қириш. Хайвонот етиштирилладиган ерлар, ер юзидаги музсиз ерларнинг 22-26% ни эгаллайди, бу эса хайвонот етиштириш глобал ер усти экотизимларига катта таъсир кўрсатувчи омил бўлишига олиб келади. Бугунги кунда глобал миқёсда яйловлардан фойдаланиш кенг тарқалган бўлиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат, қишлоқ хўжалиги ташкилоти (FAO) маълумотларига кўра яйлов ерлар майдони 3 миллиард гектарни ташкил этади [5:1].

Шуни таъкидлаш кераки глобал иқлим ўзгаришлари табиий муҳитнинг ўзгаришига олиб келади. Атроф-муҳит ҳолати динамикасини башорат қилиш учун эса табиий жараёнлар ривожланишининг маҳаллий хусусиятларини аниқлаш зарур. Маҳаллий хусусиятларини аниқлашда ўсимликлар атроф-муҳит ўзгаришларига тез жавоб берадиган компонент сифатида қабул қилишимиз мумкин.

Ерларнинг доимий назорат остида бўлишини таъминлаш ҳамда замонавий техник даражадаги маълумотни тезда олиш масофадан зондлаш усуллари ёрдамида амалга оширилади, бу эса кенг ҳудуддаги атроф-муҳит ҳолати тўғрисида тўлиқ маълумот олиш имконини беради [1:4].

Асосий қисим. Яйлов ерлардан самарали фойдаланишда ва атроф-муҳит ҳолати тўғрисида аниқ ва зарур маълумотларга эга бўлишда замонавий технологиялардан фойдаланиш тажрибаларини чуқур ўрганиш ердан фойдаланиш тизимида истиқболли режалар тузиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ғарбий Сибирнинг Сургут ва Урай массивларида бўғай яйловларининг тупроқ унумдорлиги омиллари ва улардан оқилона фойдаланиш юзасидан С.Н.Гасков илмий ишлар олиб борган. Тадқиқотда асосий эътибор яйлов тупроқлари ва яйлов ўсимликларига қаратилган. Тадқиқот ишларини амалга оширишда сунъий йўлдош тасвирларидан фойдаланилган. Натижада 1:100 000 масштабдаги топографик карта, 150 м/пиксел ва 40 м/пиксел ўлчамдаги материаллар ёрдамида ҳудуд тасвирларининг дастлабки ландшафт талқини ва дастлабки тупроқ картасини тузган. Тадқиқотларда картада масофадан зондлаш материалларини қўллашдан мақсад ердан фойдаланиш тузилишини, табиий муҳитнинг бузилиши, ифлослиниши ва деградациясини аниқлаш тушунилади.

Мазкур тадқиқот йўналишида илмий ишлар олиб борган Н.С.Карпов ёввойи ва хонаки бугуларнинг қорсиз даврлардаги яйловларда ўтлаш майдонлари қаралаштирган ва хайвонлар ўтлашининг яйлов ўсимликларига таъсирини аниқлаган. Тадқиқот ўзига

хос усулда, яни, ўсимликларнинг горизонтал ўлчамларни ўрганишда 50 см х 50 см ўлчамдаги майдонларда микро-карталаштириш ишлари олиб борилган.

Экологиянинг оғир шароитида ривожланаётган ўсимлик қопламининг ҳолатини баҳолаш эса Факхире Акбар томонидан амалга оширилган ва қуруқ дашт яйловлари дегрессиясини ўрганган. Унинг фикрича, инсон фаолияти табиий экотизимлар ва биологик ресурсларнинг таназзулга учраши, биринчи навбатда, яйловлар ҳолатининг ёмонлашишига, уларнинг ем-хашак салоҳиятининг пасайишига, ўсимлик жамоаларининг биологик хилма-хиллигининг, тупроқ унумдорлигининг пасайишига ва тупроқ ва шамол эрозиясининг кўпайишига олиб келади [2:4]. Тадқиқотда маълумотлар Ландсат ва Ресурс сунъий йўлдошларининг мултиспектрал тасвиридан олинган ва экологик карталар яратилган. Сунъий йўлдош тасвирлари ва дала кузатуви маълумотлари ёрдамида геоботаник харита асосида ўсимлик қопламининг антропоген бузилиши картаси ишлаб чиқишни тавсия этган.

Геоботаник карта бизга ўсимликларнинг барча ҳоссаларини ўзида мужассамлаштирган ва унинг флористик таркиби, динамик ҳолати, экологик-географик муносабатларини кўрсатиб беради. Бу эса, ўз навбатида яйлов ерларнинг ҳолати ва ундан фойдаланишда истиқболли режалар тузишда хизмат қилади.

С.С.Шинкаренко эса геоинформацион технологиялар ва аэрокосмик усуллар асосида яйловларнинг табиий ва антропоген омиллар таъсирида ўзгариши жараёнларининг ҳозирги ҳолати ва динамикасини баҳолаган ва фитомелиоратив хариталарини ишлаб чиққан. Тадқиқотда фитоценозлардаги ўзгаришларни баҳолашда меъёрмаллаштирилган вегетация индекси (NDVI) фойдаланган ва ГАТ ёрдамида карталар тузилган ва яйловлар динамикасига иқлим омилларининг таъсири ўрганилган. Ишда геоботаник тадқиқотларнинг стандарт усуллари ҳам, сунъий йўлдош тасвирларидан қишлоқ хўжалиги ландшафтлари ҳолатини автоматик изоҳлаш усуллари ҳам фойдаланилган. Иқлим ўзгариши давом этаётган ҳудудларда ўсимлик қоплами, яйловларнинг ҳосилдорлиги ва нормаллаштирилган вегетация индекси (NDVI) кўрсаткичлари ўртасида мустаҳкам боғлиқлик мавжудлигини исботлаган.

Нормаллаштирилган вегетация индекси (NDVI) ҳозирги кунда бошқа кўплаб олимлар томонидан

тадқиқот ишларида фойдаланилмоқда. Чунки -1 дан 1 гача кўрсаткичларга эга бўлган NDVI худуддаги ўсимликларнинг соғлиғи ҳақида индексларда маълумот бера олиш хусусияти билан тадқиқотларда фойдаланишга қулайдир.

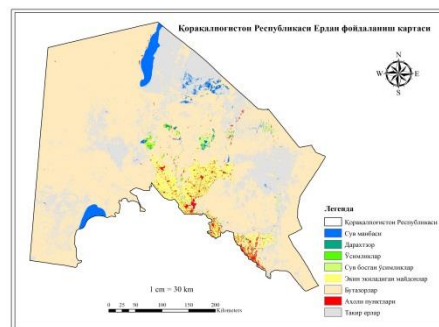
Мазкур йўналишда О.М.Бердаева ўз тадқиқотларида чўл экотизимлари ва уларни масофадан зондлаш усуллари ёрдамида инвентаризация қилиш ишларини олиб борган. Ишда яйлов ўсимликларининг ҳосилдорлигини, унинг антропоген ўзгариши ва картасини таҳлил қилиш учун масофадан зондлаш усули ишлаб чиқилган ва чўл-яйлов ўсимликларини инвентаризация қилиш учун масофадан зондлаш усуллари комплекс баҳолаш ўтказилган. Унинг келтиришича чўл худудларининг майдонларини ўрганиш ҳосилдорлиқни ҳисобга олиш, ўсимликларнинг тарқалишини кузатиш ва оқилона фойдаланиш мақсадида олиб борилади [1:9].

Европа Иттофоки давлатлари тадқиқотчиларидан С.ДИ Белла, Р.Фаивре ва бошқаларлар яйлов ерларнинг ҳосилдорлигини баҳолашда масофадан зондлаш имкониятларини ўрганган. Ўрганишлар давомида ем-хашак худудлари яйлов етиштириш бўйича турли хил геоморфологик, иқлимий ва тупроқ шароитлари асосида танланган. Тадқиқотларда қуйидаги индекслар ҳисоблаб чиқилган: япроқ майдони индекси (Leaf Area Index, LAI; m^2 leaves/ m^2 soil), қуруқ биомасса (dry biomass, MSEK; kg), қуруқ модда ишлаб чиқилиши (dry matter production, DMSEC), Нормаллаштилган вегетация индекси (NDVI), Тупроққа мослаштирилган вегетация индекси (Soil Adjusted Vegetation Index, SAVI), Перпендикуляр вегетация индекси (Perpendicular Vegetation Index, PVI), Атмосферага чидамли ўсимликлар индекси (Atmospherically Resistant Vegetation Index, ARVI), Ўрта инфрақизил асосидаги NDVI (Middle infrared based NDVI, SWVI) [4:564].

Бундан ташқари, Европа Иттифоки томонидан молиялаштирилган ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ва кишлоқ хўжалиги ташкилоти томонидан амалга оширилган лойиҳада қуруқчил худудларда вегетация индекси ҳисоблаб чиқилган. Олиб борилган ишларда Нормаллаштирилган вегетация индекси (NDVI) ва қуруқчилик индексини баҳолашда (Vegetation Condition Index, VCI) индексларидан фойдаланилган. Тадқиқотда қуруқчилик деярли барча иқлим режимларининг одатий ва такрорланадиган хусусияти бўлиб, кўпчилик мамлакатларга маълум даражада таъсир қилади дея келтирилган [3:13].

Юкорида келтирилган усуллари маҳаллий тадқиқотларда фойдаланишни жорий этиш яйлов ерлардан самарали ва атроф-муҳитни салбий ҳолатлардан асрашда фойдаланиш юкори самара бериши мумкин. Чунки, 1960 йилдан бошлаб Орол денгизининг сув сатҳи сезиларли даражада пасая бошлади ва у ҳозирги кунгача давом этмоқда, бу эса

Орол денгизи атрофидаги иқлимнинг кескин ўзгаришига, жумладан, атроф-муҳит ҳарорати ва буғланишнинг кескин ошишига олиб келди [7:1]. Шу сабабли Орол бўйи минтақаларида ҳам ўсимлик қопламини ўрганиш ва шу орқали яйлов ерлари ва атроф-муҳит ҳолатини тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқлигини кўришимиз мумкин.

1-расм

Маълумотларга кўра, 1982 йилдан 2013 йилгача Орол денгизи ҳавзасида табиий ўсимликлар тенденцияси ҳар ўн йилда 0,004 га кучайган ва бутазор ўсимликлари минтақада яйловлар билан бирга кўпайишда давом этмоқда. Маълумот тарихида Орол денгизининг ҳозирги ҳолати ва маҳаллий шароитда Қорақалпоғистон Республикаси мисолида ердан фойдаланиш ҳолатини қуйидаги расмда кўришимиз мумкин (1 расм).

Расмдан кўришимиз мумкинки, худудда бутазорлар ва тақир ерлар майдонлари бошқа ер тоифаларига нисбатан анчайин кўп. Демак, худудда йирик шохли чорва молларига нисбатан майда шохли чорва молларини кўпайтиришга керакли шароит яратиш мумкин.

Эътиборлиси шундаки, ўсимликларнинг динамикаси ҳарорат, ёғингарчилик, буғланиш ва сув мавжудлиги каби кўплаб омилларга боғлиқ. Орол денгизининг қуриб бориши эса ҳароратнинг сезиларли даражада кўтарилиши, ёғингарчиликнинг камайиши ва буғланишнинг ортишига сабаб бўлмоқда. Чунки Орол денгизи атрофидаги ерларнинг яхшиланганлиги 12.6 фоизни ташкил этган бўлса, дегредацияга учраган ерлар 54,4 фоизга етган [6:2].

Хулоса. Юкорида келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, яйлов ерларни тадқиқ қилишда асосий индикатор сифатида вегетация индекси олинган ва ўсимликларнинг вегетация даражасини баҳолашда олимлар томонидан ўсимликларнинг ривожланишига ташқи табиий таъсирлар ўрганиб чиқилган. Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, Орол бўйи худудларида юкорида келтирилган усуллардан фойдаланиш ва янада такомиллаштириш мазкур худуднинг ерларидан самарали фойдаланишга имкон беради.

Адабиётлар

1. Бердаева О.М. “Экосистемы средних пустынь Казахстана и их инвентаризация методами дистанционного зондирования”. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора биологических наук. –Калининград: 2009. –С. 44.
2. Факхире Акбар. “Диагностика пастбищной дигрессии сухих степей центральной Монголии”. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата географических наук. –Москва: 2004. –С.24.
3. Application of Remote Sensing Techniques for the Assessment of Pastoral Resources in Puntland, Somalia. Project Report No. L-11. July 2007. –P. 77.
4. C.DI Bella, R.Faivre, F.Ruget, B. Seguin, M.Guerif, B.Combal, M.Weiss, C.Rebella. Remote sensing capabilities to estimate pasture production in France. International Journal of Remote Sensing. Vol. 25, № 23, 2004 y. –P. 5359-5372.
5. Juline Oliveria, Eleanor E. Campbell, Rubens A.C. Lamparelli, Gleyce K.D.A Figueiredo, Johnny R.Souares, Deepak Jaiswal, Leonardo A.Monteiro, Murilo S. Vianne, Lee R.Lynd, John J.Sheehan. Choosing pasture maps: An assessment of pastureland classification definitions and a case study of Brazil. Int J Appl Earth Obs Geoinformation. <https://doi.org/10.1016/j.jag.2020.102205>.
6. Berdimbetov T., Zhu-Guo Ma, Sherly Shelton, Sana Ilyas, S.Nietullaeva. Identifying Land Degradation and its Driving Factors in the Aral Sea Basin From 1982 to 2015. Frontiers in Earth Science. Doi:10.3389/feart.2021.690000. Volume 9. Article 690000. 2021. –P.20.
7. Berdimbetov T., Ma Z., Nietullaeva S., Yegizbayeva A. Analysis of impact of Aral Sea Catastrophe on Anomaly Climate Variables and Hydrological Processes. International Journal of Geoinformatics, Volume 17. No.1, Online ISSN 2673-0014. 2021. –P.65-74.

РЕЗЮМЕ

Маколада экологик муаммолари бўлган минтакалардаги яйлов ерларнинг ҳолати ва уларга атроф-муҳитнинг таъсир даражасини замонавий технологиялар ёрдамида ўрганиш бўйича мавжуд тажрибалар ўрганилган ва Орол бўйи минтакаларидаги ерларни тадқиқ қилишда зарур замонавий усуллари қўллаш, мазкур ҳудудда яйлов ерларнинг ўсимлик қопламиси ўрганиш бўйича тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучено современный опыт изучения состояния пастбищ в экологически неблагоприятных районах и уровня воздействия на них окружающей среды с использованием современных технологий, а также приводятся рекомендации по использованию современных методов при изучении растительности Приаралья и пастбищ.

SUMMARY

The article studies the current experience of the condition of pastures in areas with ecological problems and the level of environmental impact on them using modern technologies, and provides recommendations for the use of modern methods in the study of vegetation of the Aral Sea regions and pastures.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ШАРАЯТЫНДА ИНСАН ҚӘЙИПСИЗЛИГИН ТӘМЙИНЛЕҮ МАШҚАЛАЛАРЫ

А.С.Нурланов – үлкен оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: экологик хавфсизлик, стратегия, деградация, Орол денгизи, Туркменистон, Қарши, Бухоро, Оролқум, Қорақум каналы, иклим, ер, сўв, тупроқ, ҳаво, табиий ресурслар, оқилона фойдаланиш, санитария.

Ключевые слова: экологическая безопасность, стратегия, деградация, Аральское море, Туркменистан, Карши, Бухара, Аралқум, Каракумский канал, климат, земля, вода, почва, воздух, природный ресурс, рациональное использования, санитария.

Key words: environmental safety, strategy, degradation, Aral sea, Turkmenistan, Karshi, Bukhara, Aralkum, Karakum canal, climate, land, water, soil, air, natural resource, rational use, sanitation.

Бүгінги күнде Өзбекстанның социаллық хэм экономикалық стратегиясының баслы бағдарларының бири бул экологиялық кризис шараятында жасап атырган инсанлардың саламатлығын қорғауда, халықты ең биринши зәрүр таза ишимлик суўы, азық-аўқат өнімлерине болған талапларын толық тәмийинлеў менен бирге инсан өмирине қәуип туўдыратуғын экологиялық машқалаларды шешиў мәселелерине қаратылған.

Стратегия бағдарламасын әмелге асырыўда мәмлекетимиздин агросанаатлық тараўларын раўажландырыўға биринши дәрежеде әҳмийет қаратқан. Соның ишинде Қарақалпақстан Өзбекстан Республикасының 37 % жер фондын, 48,5 % тәбийғый от жемлик жайлаўларын, 20 % суўғармалы сүрим жерлерин ийелейди.

Хәзирги Қарақалпақстанның экономикалық раўажланыўында хожалықлардың қанигелесиўин хэм территориялық структураларын белгилейтуғын суў ресурслары ең әҳмийетли факторлардан есапланады. Қарақалпақстан жерлерининң Әмиўдәрйарның ең төменги ағымы яғный делталық бөлиминде жайласқанлығы себепли суўдың бурынғы жылларға салыстырғанда кемейип жетиспейшилиги суўғармалы дийханшылық тараўларының экономикалық нәтийжелилигине кери тәсирин тийгизип үлкен қыйыншылықларды келтирип шығармақта.

Илимпазлардың есаплаўы бойынша Кубла Аралбойы тәсир зонасында 1,9 млн га егислик ушын жарамлы жерлер болса, дәрйадан келип турған суў ресурсларының муғдары усы жерлердин тек 3/1 бөли-мине ғана жетеди екен. Бул жағдайлар жақын он жыллықларда регионда суў ресурсларының жетиспейшилиги күшейип, халықты ең биринши зәрүр таза ишимлик суў хэм азық-аўқат өнімлерине болған талапларын тәмийинлеўде машқалаларды келтирип шығарады.

Қарақалпақстан Республикасы шараятында соншам үлкен көлемдеги жер фондынның өндирис резервлери болғаны менен Әмиўдәрйарның жоқарғы хэм ортаңғы ағыслары тәсир ететуғын аймақларда суўдан пайдаланыўдың кескин артыўына байланыслы дәрйада суў там тарыслығы жыл сайын артып бармақта. Мысалы: Әмиўдәрйарның Түркменстанға қараслы шеп тәрепинен Мурке қыснағынан баслап ески Кельиф узбойы арқалы жыллық суў ағымы 15-17 млрд куб м., ал секундына суў өткеріў шығыны 460 м³/сек. Қарақум каналының пайдаланыўға берилиўи хэм суў сыйымлылығы 1,5 млрд. м³ Талимаржан суў сақлағышы менен биргеликте, секундына суў шығымы 195 м³/сек. Каршы магистрал каналының иске түсиўи оның секундына суў шығыны 140 м³ сек барабар Әмиў Бухара магистралы

машина менен суў шығаратуғын каналлардың пайдаланыўға берилиўи үлкен көлемдеги суў дәрйаның орта ағысында суўғарылатуғын дийханшылыққа пайдаланылмақта. Нәтийжеде Әмиўдәрйарның ортаңғы ағысында жайласқан Қарақум каналы зонасында 3,4 млрд куб метрдей минерализацияланған жерасты суўлары пайда болып, Қарақум каналы зонасында өзлестирилген 280 мың гектардай егислик жерлер екинши мәрте шорланыўын бастан кеширип атырган жағдайда, Кубла Арал регионьында суў жетиспей, Арал қурып теңиз суўы астынан босаған орында майданы 3,7 млн. гектарға барабар Орайлық Азияда үшінши шөлистанлық «Аралқум» пайда болды [1:25].

Нешше әсирлерден берги теңизге қуйдырылып турған коллектор дренаж системалары арқалы изей суўлар менен аўыл хожалық егинлерине пайдаланылатуған зәхәрли химикатлар еритпелери шөгиндилери теңиз суўынан босаған ултанынан самал тәсиринде атмосфераға көтерилип теңиз этирапыдағы 500 км аралықлардағы суўғармалы дийханшылық хэм жайлаўларға жылына 39 мың тонна дузлы шаңлы қумларды тарқатпақта

Ана диярымыздың қәдирли топырағын таза сақлаў хэм ең әҳмийетли мәселелерден есапланады. Республикамызда пахта хәкимлиги жылларында егин майданларына пестицидлер сонша көп салынды, булардың эпигениясын бүгінги күнде Арал теңизи хэм оның қурғап қалған бөлимлеринен сораў керек. Өйткени, Совет империясы сөтилип, жан бергеннен кейин, архив материялларына қолымыз жетип, мәлим болғанынша Россия Федерациясының Новосибирск областы территориясындағы егислик майданлардың хәр гектарына бир бирлик пестицидлер себилген болса, Өзбекстанның пахта далаларының хәр гектарына 82 бирлик зәхәрли химикатлар ислетилген екен [2:32].

Арал теңизи қурғаған ултанынан көтерилген дузлы, қумлы шаңлар, дәрйа суўларының минералласыўы менен жер асты суўларының көтерилиўи нәтийжесинде аўыл хожалық егислик жерлерининң сапалық көрсеткислери кескин төменледи.

Қарақалпақстан Республикасы бойынша улыўма егислик майданлары 447,3 мың га қурайтуғын болса соннан 19,6 проценти хәлсиз шорланған, 34,0 проценти орта шорланған, 35,2 проценти күшли шорланған, 11,2 проценти жүдә күшли шорланған топырақлар қатарына киреди. Егислик жерлердин шорланыўи нәтийжесинде топырақтың өнімдарлығын тәмийинлейтуғын гумус шириндилери төменлеп топырақ бонитетине хэм аўыл хожалығы өнімлерининң өнімдарлығына кери тәсирин

тийгизбекте. Шорланган жерлер Шымбай, Қараөзек, Тахтақөпир, Мойнақ районларында жоқары дәрежесине жетип ауыл хожалығы өнімлері өнімдарлығы мәкке, жүөри 3 мәртеге, салы 2 мәртеге, пахта 1,6 мәртеге, картофель хэм овош бахша өнімлері 1,5-2,5 мәртеге төменлеп кеткен.

Отлақлы жерлердің өнімдарлығы тең жартыға қысқарды, ал дәр्या алапларының өсимлик қатламларының өнімдарлығы 10 мәртеге кемейди. Өсимлик шерикликлериниң тутып турған майданы 36 % тен 8 % ке, ал ўақты-ўақты суўланып туратуғын майданлар 40 % тен 20% ке дейин қысқарды. Усының менен бирге суўалмалардың хэм дельталардың шорланған хэм сахраға айланған майданлары 25 % тен 75 % ке шекем өсип бармақта.

Арал теңизи суў бети көлеминиң қысқарыуы нәтийжесинде теңиз этирапындағы жерлерден 800 мың гектарға шамалас қамыслар куўрап қалды, 1,3 млн га тоғайлықлар ығаллықтың жетиспеуі нәтийжесинде жоқ болып кетиў қәуипи бар. Тәбийғый жайлаўлардың зүрәттилиги 5 млн ц от жем бирлигине төменлеп, 100 ге жақын ири хэм майда көллер куўрап олардың орнында шорлақлар пайда болды [3:96].

Кейинги жылларда Қарақалпақстанның ауыл хожалығы өнімлері зүрәттилигин асырыўда интенсив, мелоратив жумысларды талап ететугын жана жерлерди өзлестиріў жолы менен ерисип атыр. Қарақалпақстанның ауыл хожалығы структурасын қайта дүзиўде овош палыз, бағманшылық хэм жүзимгершилик майданларын кеңейтіў арқалы егислик майданларына структуралық өзгерслер киритиўди талап етеди.

Соның менен бирге, Қарақалпақстанда өндирилсик ислеп шығарыўдың нәтийжелилиги төмен болыуының себеби өндирилс тараўлары ишинде тармақлық дүзилсиниң баланслық тең келмеуі нәтийжесинде сапалы шийки зат хэм суў ресурсларының жетиспеушилиги ауыл хожалығында шийки затларды қайта ислеўши өндирилс қарханаларының өнімдарлығы төмен боғанлығы себебли сырттан келетуғын өнімлердің көпшилиги халық тутынуы товарлары үлесине туўра келеди.

Хаўаның патасланыуы, топырақтың шорланыуы хэм ишимлик суўлардың жарамсызлығы адамлардың ден саулығына кері тәсирин көрсетип хәзирги ўақытта 200 мыңнан аслам адам тез жәрдем мутәжлигине ийе. Суўдын күшли минерализацияланыуы болажақ аналардың жынысына хэм жүклилик дәуиринде унамсыз тәсири менен хэм қар қандай гинекологиялық ауырыулардың көбейиўине себепши болмақта.

Регионда жүз берип атырған экологиялық машақалалар жергиликли халықтың тәбийй өсиўине кері тәсирин көриўимизге болады. Мысалы: Халықтың тәбийй өсими Қарақалпақстанда 1970-1980 жылларда қар 1000 адамға 33,0-38,6 адамға көбейиўи бақланған болса, 2009-жыллардан бастап халықтың тәбийй өсими қар 1000 адамға 19,7 адамға төменлеп айтарлықтай кемейгени бақланған.

Президентимиз Ш.Мирзиёевтың Арал апатшылық зонасында жайласқан Мойнақ халқы менен ушырасыўында «Арал бойында экологиялық шараят жүдә ауыр. Бизлер Қарақалпақстанды медициналық хызмет көрсетиў бойынша үлгиге айландырмақшымыз. Бизиң бундай қайырлы исимизден адамлар ыразы болыуы керек. Қашан разы болады? Ден саулығы беккем болса! Сонда кеўили хош болады, өмири узаяды. Енди есабат, статистика менен емес, адамлардың кеўил хошы менен жасаўымыз керек» деген еди.

Экологиялық апатшылық эпицентринде жасап атырған халықтың арасында анемия, бөтеке, баўыр,

рак, астма хэм жүрек қан тамыры кеселликлері көбеймекте. Қарақалпақстанда жас балалардың хэм аналардың өлими бойынша ҒМДА еллері ишинде жоқары көрсеткишлер сақланып қалмақта. Сонғы 10 жылда - туберкулёз, онкологиялық, инфекциялық хэм паразитлик кеселликлер – паратиф, тиф, гепатит кеселликлері еки үш мәртеге көбейген [4:24].

Бизиң регионимызда Арал теңизиниң қурыуы менен байланыслы қоршаған орталығымызда жүз берип атырған климаттың өзгеріуі, шөллениўдің артыуы, топырақлардың шорланыуы, суўлардың патасланыуы, өсимлик хэм хайўанат дүньясының деградацияланыуы жергиликли халықтың ден саулығына, азық-аўқат хэм қәуипсиз таза ишимлик суўларының сапасының төменлеуі қусаған экологиялық машақалаларды жумсартыў мақсетинде Президентимиз Ш.Мирзиёев басламасы менен 2019 жылы 24-январьда Нөкис қаласынан 300 км узаклықта Арал теңизи қураған ултанында БМШ ниң Аралбойы регионинда экологиялық машақалаларды турақтастырыў менен инсан қәуипсизлигин сақтаў бойынша халықаралық траст фонды пресс-клубтың гезектеги сессиясы өткерилди. Траст фонды презинтациясында пүткил жәхән жәмийетшилигине Арал теңизи қурыуы менен регионда пайда болған апатшылық ақыбетлері глобаллық машақалаларға айланыуы, инсан қәуипсизлиги бойынша көп тәреплеме шериклик тийкарында мәмлекетлердің биргеликли жумыс алып барыў кереклиги атап өтилди. Тарст фондының шөлкемлестирілиўи менен оған дәслепки күнен бастап Япония, Норвегия, Катар хэм Сауд Арабиясы мәмлекетлері донорлық қаржыларын қаратты.

2019-2021-жылларда Арал теңизи этирапында 500 мың гектар «Жасыл қаптамлар» жаратыў ўазыйпалары белгиленген еди. Усы мақсетте Өзбекстан Республикасы тоғай хожалығы мәмлекетлик комитети менен Экология хэм қоршаған орталықты қорғаў комитети тәрепинен усынылған проект тийкарында 2018-жылдың 17-декабринен бастап Мойнақ қаласынан 45 километр узаклықта Аралдың қураған ултанында штаб шөлкемлестирілип жасыл қаптамалы қорғаў тоғайларын жаратыў мақсетинде Қарақалпақстан Республикасынан 217, Республикамыздың 11 ўэлаятынан 290, жәми 507 инженерлик хэм ауыл қурылысы техникалары мобилизацияланды.

Солай етип, Арал теңизи суўдан қураған ултанын жасыл либасларға, тоғайластырыў исине үлкен үлкен үлес қосыўымыз керек. Буның ушын Арал ултанында өсип атырған сексеўил, қандим, шершес хэм т.б. өсимликлер менен бир қатарда қурақлыққа, дузға шыдамлы, мал шарўашылығына пайдалы өсимликлер дүньясын кеңейтіў арқалы тоғайзарлықларды пайда етип, өсимликлерге тән хайўанат дүньясының қайта дүзилиўине итибар қаратыўымызды талап етеди.

Арал теңизи ултанының топрағын изертлеп, топырақтың өнімдарлығын арттыратуғын агротехникалық моделлерди әмелге асырыў керек. Өзлестирілген жерлердің суў тәмийинлениў мәселелерин, артизан қудықлар хэм оған пайдаланатуғын энергия дереклери менен (самал, қуяш) пайдаланыў бойынша инновациялық мүмкиншиликлерди мобилизациялап шет ел инвестицияларын тартыў ең баслы мәселелерден есапланады.

Жақын келешекте Әмиўдәрәя бассейниндеги суў менен тәмийинлениў машақаласын шешиўдің ең утымлы жолы бул дәрәя суўын бассейнлер аралық қайта бөлистриў хэм жерлерди суўғарыўда, суў менен тәмийинлеўде рентабелли технологияларды қолланыў болып табылады.

Әдебиятлар

1. Умаров Е.К., Умарова А.Е. “Қарақалпақстанның суўғарылатуғын аймақларында өндирилс структурасын оптималластырыў”. // «Илим хэм жәмийет» 2014, №4 сан.

2. Омонов Х.Т., Курбонназаров О.А. Кимё, инсон ва биосфера. – Тошкент: Ўзбекистон зиёлиларининг илмий – маърифий ассоциацияси. 1993.

3. Бахриев Е.С., Ешанов Г., «Дэўиримиздин экологиялык машкалалары». –Нөкис: «Билим», 2001.

4. Четверная конференция министров "Окружающая среда для Европы". Государства Центральной Азии: Оценка окружающей среды. –Дания: Орхус, июнь, 1998."

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпоғистон шароитида экологик инқирознинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳосилдорлигига ва маҳаллий аҳолининг саломатлигига ҳимоя қилишда энг зарур озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги муаммоларга баҳо берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается оценка последствия экологического кризиса на производительности продуктов сельского хозяйства и в обеспечении основных продуктов питания для сохранения здоровья местного населения в условиях Каракалпакстана.

SUMMARY

The article discusses the assessment of the consequences of the ecological crisis on the productivity of agricultural products and in the provision of basic food products to preserve the health of the local population in the conditions of Karakalpakstan.

КОНФЕССИОНАЛ ВА САКРАЛ ГЕОГРАФИЯ – МАДАНИЯТ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ АЛОҲИДА ЙЎНАЛИШЛАРИ СИФАТИДА

Қ.Т.Тўраев – катта ўқитувчи

Термиз давлат университети

Ш.Б.Қурбонов – география фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: конфессионал, сакрал география, маданият географияси, туризм, диний туризм, сакрал объектлар.

Ключевые слова: конфессионал, сакральная география, культурная география, туризм, религиозный туризм, сакральные объекты.

Key words: confessional, sacred geography, cultural geography, tourism, regional tourism, sacred establishments.

Кириш. Маданий география ижтимоий географиянинг фаол равишда ривожланиб бораётган алоҳида илмий йўналиши ҳисобланади. Унинг тадқиқот предмети маданият ривожланишининг ҳудудий омиллари, жараёнлари ва қонуниятлари, маданият-географик тизимларининг шаклланиш сабаб ва оқибатларини тадқиқ қилишдан иборат [1]. Маданият географиясининг шаклланиши ва ривожланишига 19 - аср охири – 20 асрнинг бошларида европалик географ-олимлар А.Мацзен, Ф.Ратцель, Э.Ханн, Д.Марш, М.Соррэ ҳамда америкалик олимлар К.Зауэр, Ричард Хартшорн ва Вилбур Зелинскийларнинг хизматлари катта бўлган. Россияда маданият географиянинг алоҳида илмий йўналиш сифатида Ю.А.Веденин, К.В.Горина, С.И.Горохов, А.Г.Дружинин, Д.Н.Замятин, И.А.Захаров, Р.М.Кабо, В.Л.Каганский, В.Н.Калуцкий, А.В.Любичанковский, В.П.Максаковский, Б.Б.Родоман, А.А.Соколова, В.Н.Стрелецкий ва бошқа географ-олимлар томонидан шакллантирилган [2].

Маданият географиясининг асосий тармоқларидан бири бу конфессионал география (дин географияси)дир. Конфессионал география фан сифатида турли дин ва диний оқимларнинг ҳудудий тарқалиши ҳамда маълум бир динга эътиқод қилувчи аҳолининг жойлашувини ўрганувчи фан ҳисобланади [3]. Географиянинг ушбу тармоғи тадқиқот доираси динларнинг дунё мамлакатлари ва минтақалари бўйлаб тарқалиши, динларнинг пайдо бўлиш ўчоқлари ва бош марказларининг географик жойлашуви, конфессиялар тарқалиш ареалларининг ўзгариб бориши, қолаверса, турли ҳудудлар аҳолисининг конфессионал таркиби ва унинг динамикасини ўрганишдан иборат.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. Маданият географиясининг алоҳида йўналиши ҳисобланган конфессионал ва сакрал географиянинг шаклланиши ривожланиши, шунингдек, мазкур йўналиш бўйича олиб борилган тадқиқотларни ўрганиш ушбу ишнинг мақсади ҳисобланади. Мақсаддан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги тадқиқот вазифаларни бажариш кўзда тутилган: 1) конфессионал ва сакрал география атамасининг мазмун-моҳиятини ўрганиш; 2) конфессионал ва сакрал география тушунчаларининг ўзаро муносабатини аниқлаштириш; 3) конфессионал ва сакрал географиянинг турли ҳудудларда шаклланиши ва ривожланишини таҳлил қилиш.

Асосий қисм. Сўнгги йилларда жаҳоннинг қўплаб минтақаларида халқаро миграциялар, турли дин вакиллари ўртасида рўй бераётган демографик жараёнлардаги тафовутлар, ривожланиб бораётган миссионерлик ҳаракатлари, ахборот муҳитидаги турли омиллар таъсирида конфессионал макон, аҳолининг конфессионал таркиби динамик равишда ўзгариб бораётган. Бу ижтимоий-маданият жараёнлар, ўз навбатида, турли сиёсий оқибатларни келтириб чиқармоқда. Натижада конфессионал географиясида “динлар рақобати” категорияси шаклланиб, долзарб илмий тадқиқотлар предметига айланиб қолди. Жумладан, бу йўналишда россиялик ижтимоий географлардан С.И.Горохов ўзининг докторлик, И.А.Захаров эса номзодлик диссертацияларини бажарганлар. С.И.Горохов жаҳон миқёсидаги динлар рақобатининг умумий манзарасини таҳлил қилиб, тегишли жараёнларни батафсил равишда Ҳиндистон материалларида кўриб чиққан бўлса, И.А.Захаров ўзининг тадқиқот ишида Тропик Африканинг конфессионал маконини сўнгги 120 йил давомида ўзгаришини комплекс равишда баҳолаган. Демак, ҳозирги босқичда, конфессиялар ўзаро муносабатларининг ҳудудий жиҳатлари, айрим динлар тарқалиш ареаллари ва таъсир доирасининг кенгайиши, бошқаларининг эса торайиб боришини ўрганиш ҳам конфессионал география предметининг муҳим элементига айланди.

Жаҳондаги барча халқларда қадим замонлардан буён муқаддас ва мўътабар қадамжолар мақомига эга бўлган объектлар мавжуд бўлган. Мазкур объектларга нисбатан “сакрал” (лотинчадан - муқаддас, табарруқ, ибодат, сиғиниш, маросим, илоҳий, сирли) тушунчаси ишлатилади. Кенг маънода “сакрал” – одатдаги нарсалардан, тушунчалардан, ҳодисалардан фарқ қиладиган, динга, илоҳиётга, ғайри табиий кучларга алоқадор барча нарсаларни англатади.

Табиат билан ҳамжиҳатликда яшаган қадимги инсонлар табиат ҳодисаларини илоҳийлаштирган, унга сиғина бошлаган, турли маросимлар ўтказган ва шунга боғлиқ ҳолда сайёрамизда сакрал жойлар юзага келган. Айрим сакрал жойлар хусусиятлари ҳозирги пайтга қадар олимлар томонидан ўз изоҳини топганича йўқ. Уларнинг вужудга келиши ва қай мақсадда бунёд қилинганлиги тўғрисида фақат гипотезалар ва турли афсоналар мавжуд (Пасха ороллари бутлари, Наска чўлидаги расмлар, Англиядаги Стоунхенж улкан тош бўлаклари ва

бошқалар). Улар илохий куч иродаси билан бирор-бир ходиса содир бўлган жойлар, турли культларнинг буюк авлиёлари ва уларнинг сафдошлари дафн қилинган жойлар, йўқолган динларнинг муқаддас масканлари, шунингдек, жойларда табиатнинг кўринмас кучлари яратган ноёб ландшафтлардир.

Сакрал объектлар таркибига бунёд қилинган зиёратгоҳлар (диний меъморий объектлар, қабристонлар, ибодат жойлари, эҳромлар, биноларнинг харобалари)дан ташқари кўплаб табиий объектлар – тоғлар, дарахтзорлар, ғорлар, чўлдаги белгилар, сув хавзалари (булоқлар, кўллар, дарёлар), ҳатто айрим дарахтлар ва тошлар ҳам қиради.

Диний жиҳатдан эъзозланадиган муқаддас жойлар ва объектлар мажмуаси халқ қадимий маданиятининг муҳим қисми бўлиб, бундай объектлар маданий географик адабиётларда сакрал ландшафтлар деб номланади. Сакрал ландшафтларга муқаддас (илохий) деб ҳисобланадиган ва кадрланадиган барча ҳудудий комплекслар киритилади. Улар муайян диний маросим-ларни ўтказиш, диний амалларнинг ривожланиши, ибодат маросимларини бажариш туфайли шаклланган ва шу мақсадлар учун мўлжалланган.

Маданий ландшафтдан фарқ қилган ҳолда сакрал объектлар ҳудудий комплекс бўлмаслиги ҳам мумкин ва у сакрал функцияга эга бўлган тош, дарахт, булоқ ва бошқа нуқтасимон объектлар бўлиши ҳам мумкин. Маданий ландшафт майдонининг асосий нуқталари бўлган сакрал жойлар одатда культ амалларининг ва диний фаолликнинг марказларидан иборат бўлади ва улар бутун ландшафт ривожланишини ва унинг морфологик хусусиятларини белгилайди [4].

Бундай географик объектларни ўрганадиган маданий географиянинг йўналиши сакрал география деб аталади. Сакрал география турли халқлар ва динларнинг вакиллари муқаддас деб ҳисоблайдиган жойларни ҳудудий маданий тизим ҳисобланадиган сакрал ландшафтлар сифатида ўрганиш билан шуғулланади. Шунингдек, соҳа вакиллариининг фикрига кўра, сакрал география табиий, маданий ва тарихий мероснинг алоҳида эъзозланадиган ва муқаддас объектлар тўғрисидаги тарихий-диний билимлар тизимини ўрганадиган фан бўлиб, унда бундай объектларнинг ҳар хил турлари, уларнинг жойлашиши, пайдо бўлиш тарихи ва халқлар ҳаётидаги аҳамияти, шунингдек улар билан боғлиқ диний-маросим амалларининг тизими ўрганилади [5].

О.А.Лавренованинг таърифлашича, сакрал география атроф муҳитнинг белги сифатида намоён бўладиган географик объектлар ёки маданий ландшафтнинг элементлари ва уларни кўрсатадиган трансцендент тушунчалар, категориялар ва уларга мос бўлган белгилар тизимига айланишини англатади. Фалсафий-илмий ёндашувларнинг таҳлили ва синтези асосида сакрал география конкрет тарихий ва географик маконда борлиқнинг муқаддас-аънавий намоён бўлишини ўрганади; сакрал географиянинг умумий объекти географик қобикнинг таркибий қисми бўлган сакрал макондир [4].

Муқаддас жойлар ва уларнинг ҳудудий тизимлари сакрал географик тадқиқотнинг объектини ташкил этади. Уларнинг географик шакллари, мифологияси, мазмуни, генезиси, динамикасининг омиллари ва қонуниятлари сакрал географик тадқиқотларнинг предмети ҳисобланади [6].

Сакрал географиянинг муҳим илмий вазифаларини ҳудудий сакрал тизимларнинг ривожланиш омиллари-ни

асослаш, уларнинг шаклланиши, тузилмаси ва мослигининг қонуниятларини очиб бериш, тушунчаларнинг изоҳи ва таърифларини ишлаб чиқиш ташкил этади [7].

Сакрал географиянинг вазифалари жумласига, шунингдек, ички зиёрат туризмини ривожлантириш, инсонларда ватанпарварликни тарбиялаш, киши-ларнинг саломатлигини ва маънавий ҳаётини яхшилаш ҳам қиради.

Аҳолининг диний ҳаёти ва конфессионал фаолиятидаги ўзгаришлари кўпгина фанлар, шу жумладан, географик фанлар тизимидаги сакрал географиянинг ривожланиши учун шароит яратди. Ҳозирги пайтда Беларусь, Грузия, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Украина, Озарбайжон, Арманистон ва бошқа яқин хориж мамлакатлари ижтимоий география фанида сакрал географик тадқиқотларга қизиқиш кучайган. Ўзбекистонда ҳам бу йўналишга оид қатор илмий мақолалар чоп этилган, лекин йирик доирадаги тадқиқотлар ханузгача олиб борилмаган.

Умуман олганда, конфессионал ва сакрал география – маданият географиясининг таркибий қисмлари бўлиб, ижтимоий географиянинг диншунослик фани билан туташувида шаклланган илмий йўналишлар ҳисобланади. Диний ва зиёрат туризми географик жиҳатдан ўрганишда конфессионал географиядаги ҳудудларнинг конфессионал макони (ландшафти), аҳолининг диний таркибига оид маълумотларидан, сакрал географиядаги муқаддас жойларнинг ҳудудий тарқалиши ва уларнинг ноёб хусусиятлари ҳақидаги билимлардан фойдаланилади. Лекин диний (зиёрат) туристик фаолиятни ҳудудий ташкил этиш, тегишли маршрутларни, уларнинг аниқ дастур ва хариталарини ишлаб чиқиш, махсус инфратузилма тизимларини шакллантиришни асослаш каби муҳим илмий-амалий вазифалар ижтимоий-иқтисодий географиянинг таркибида шаклланган туризм географиясининг ёндошув ва методлари асосида амалга оширилади. Шундай экан, диний ва зиёрат туризми ҳудудий жиҳатдан оқилона ташкил қилиш ва туризм тармоғи сифатида ривожлантиришга хизмат қилувчи географик тадқиқотлар туризм географияси илмий йўналиши доирасида амалга оширилади.

Хулоса. Дин билан боғлиқ воқеа-ҳодиса ҳамда объектларни ўрганишда маданий географиянинг конфессионал география ва сакрал география каби илмий йўналишларнинг аҳамияти катта. Бу тадқиқот йўналишлари ўз объект ва предмети жиҳатидан ўзаро боғлиқ бўлиб, муайян даражада фарқ қилади. Конфессионал география дин ва диний оқимларнинг ҳудудий тарқалиши, унинг шаклланиши ва динамикаси, диний марказ ва ўчоқлар жойлашуви, уларнинг таъсир доираси, ҳудудлар аҳолисининг конфессионал таркиби ва унинг динамикаси, диний конфессиялараро муносабатларининг ҳудудий жиҳатларини ўрганувчи фандир. Сакрал география эса турли этник ва конфессионал гуруҳларда муқаддас деб танилган жойларни алоҳида эътиборга лойиқ маданий-географик объект ва тизимлар тарикасида ўрганади, бу жойларнинг пайдо бўлишида табиий ва ижтимоий географик омилларнинг аҳамияти, уларнинг маҳаллий маданий ландшафтдаги ўрни ва роли, туристик ва маънавий-маърифий аҳамиятини тадқиқ қилади.

Диний туризми ижтимоий географик жиҳатдан комплекс ўрганиш жараёнида конфессионал ва сакрал география йўналишидаги билимлардан маълум мақсадларда фойдаланилади. Лекин ҳудудларнинг диний ва зиёрат туризми нуктаи назардан салоҳиятини баҳолаш,

ундан оқилона фойдаланиш йўллари асослаш, махсус туристик маршрутларни шакллантириш, улар доирасида зарур инфратузилма комплексларини барпо этишни асослаш, талаб ва тақлиф вазиятини ўрганиш ва бошқа илмий-амалий масалаларни ечиш учун ижтимоий-

иқтисодий география доирасида ривожланаётган туризм географиясининг методология ва методикаси зарурдир. Демак, диний ва зиёрат туризмни ижтимоий географик жиҳатдан тадқиқ қилиш туризм географияси илмий йўналиши доирасида амалга оширилади.

Адабиётлар

1. Дружинин А.Г. Теоретические основы географии культуры. -Ростов-на-Дону: «СКНЦВШ», 1999. –С. 151.
2. Уваров М.С. Культурная география в культурологической перспективе (аналитический обзор) Культурная география. Cultural geography. // Международный журнал исследований культуры 4(5) 2011 6-18 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-geografiya-v-kulturologicheskoy-perspektive-analiticheskiy-obzor>.
3. Яблоков И.Н. Основы религиоведения. -М.: 2005.
4. Lavrenova O. Spaces and Meanings: Semantics of the Cultural Landscape. – Springer, 2019. – 216 p. ISSN 2510–442X. ISBN 978-3-030-15167. DOI:<https://doi.org/10.1007/978-3-030-15168-3>.
5. Завгородний Ю.Ю. Сакральная география и феномен паломничества. Теоретические аспекты, Древняя Русь, евразийский контекст. -М.: LAP LAMBERT Academic Publishing. 2014. –С. 88.
6. Шуканов П.В. Использование этимологического метода в сакрально-географических исследованиях. http://fullref.ru/job_ca3c8aef7505655567aca41149ac1a29.html
7. Шаблий О.И Сакральная география: становление и проблемы развития. О.И. Шаблий, А. И. Висьтак. // Проблемы территориальной организации общества: тезисы докл. науч. конф. – Пермь: 1993. – С 27-28.

РЕЗЮМЕ

Мақолада маданият географиясининг тармоқларидан ҳисобланган конфессионал ва сакрал география хусусида сўз боради. Бунда конфессионал ва сакрал географиянинг шаклланиши ва ривожланиши, сакрал объектлар ва уларнинг турлари, шунингдек, маъмур йўналишда олиб борилган тадқиқотларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются конфессиональная и сакральная география как отрасли географии культуры. В том числе описывается формирование и развитие конфессиональной и сакральной географии, дополнительно приводятся исследования проведенные в данной сфере.

SUMMARU

The article deals with confessional and sacred geography as branches of cultural geography. More over, it is described formation and development of confessional and sacred geography, additionally presents investigations on this field.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ МИНЕРАЛЬНО - СЫРЬЕВЫХ КОМПЛЕКСОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

У.Х.Ешимбетов – доктор философии по экономическим наукам

А.Б.Искендеров – старший преподаватель

З.М.Турдыбекова – ассистент преподаватель

И.А.Атамуратов – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Таянч сўзлар: иктисодиёт, минерал ресурслар, кимё саноати, туман, худуд.

Ключевые слова: экономика, минеральные ресурсы, химическая промышленность, район, территория.

Key words: economy, mineral resources, chemical industry, district, territory.

II - часть

В перспективе за счет роста промышленного производства следует ожидать следующее [1:34]

- расширение продукции нефтехимии за счет глубокой переработки местного углеводородного сырья;
- расширение производственных мощностей за счет глубокой переработки животноводческой продукции для удовлетворения возрастающего спроса населения на потребительские товары;
- эффективное использование бездействующих производств, площадей и производственных помещений для развития производства стройматериалов;
- использование энергосберегающих и водооборотных технологий, позволяющих снизить себестоимость производимой продукции.

III. На основе разработки месторождений Кушканатау и Бельтау будет сформировано Чимбай-Тахтакупырское ТМСК. По нашему мнению, в отдаленной перспективе в связи с освоением месторождений Кушканатау Чимбайский район превратится во второй центр химической промышленности и станет очередной локальной зоной экономического роста. На базе данного месторождения, кроме химической промышленности, имеется возможность развития промышленности строительных материалов. В перспективе в Чимбайском районе возможна организация химико-металлического кластера на базе Кушканатауского месторождения сульфатно-магнезиальных солей.

Таблица 1. Экономические показатели химического кластера созданный на базе Кушканатауского месторождения

	Годовая мощность предприятия	Стоимость 1 тонна продукции	Стоимость общие продукции
Сульфата натрия	330 тыс. тонн	300,0 тыс. сум	99,0 млрд. сумм
Поваренной соли	164 тыс. тонн	391,7 тыс. сум	64,2 млрд. сумм
Металлический магний и жидкий хлор	100 тыс. тонн	-	-
Окись магния	50,5 тыс. тонн	-	-
Соляную кислоту	91,0 тыс. тонн	621,1 тыс. сум	56,5 млрд. сумм
Гипс	33,0 тыс. тонн	600 тыс. сум	19,8 млрд. сумм
Всего	768,5 тыс. тонн		239,5 млрд. сумм

Требуется формирующие ТМСК в максимально законченной форме. Отрасли и межотраслевые комплексы целесообразно организовывать на основе цикла производства энергии. Это, в свою очередь, ускоряет процесс межтерриториальной интеграции, создает основу для эффективного использования природных, экономических и трудовых ресурсов, производства готовой продукции с высокой добавленной стоимостью, повысить конкурентоспособность продукции, даст синергетический эффект для расширения пространственного масштаба индустриализации региона. В конечном счете, это позволит обеспечить устойчивый рост экономики региона, обеспечение занятости населения и увеличение их доходов.

Таким образом, в примыкающих к горному хребту Султануиздаг в Берунийском и Караузякском районах ожидается ускоренное развитие промышленности строительных материалов и металлургической промышленности, в Кунградском и Муйнакском районах получат развитие топливная и химическая промышленности. В отдаленной перспективе за счёт месторождений Куш-

Сырье (рассол) по солепроводу целесообразно доставлять в г. Чимбай, где имеются благоприятные экономико-географические условия для строительства химико-металлургического кластера. На его базе возможно производить сульфат натрия – 330 тыс. т., поваренную соль – 164 тыс. т., металлический магний и жидкий хлор 100 тыс. т., окись магния 50,5 тыс. т., соляную кислоту 91,0 тыс. т. и гипс 33,0 тыс. т. [2:28-43].

По нашим расчетам, годовая мощность предприятия составит более 760,0 тыс. тонн. Валовая продукция предприятия составит 239,5 млрд. сумов в год (таблица 1), а также предприятия создадут дополнительные 1000-1500 рабочих мест.

На базе освоения Бельтауского месторождения глины возможно организовать производство кирпича, гипса и керамзита в Тахтакупырском районе. Кроме того, развитие в этих районах животноводческой и садоводческой отраслей и переработка произведенной продукции даст огромный экономический эффект. Ввод в строй авто- и железных дорог по вышеуказанным направлениям, строительство железнодорожной линии Чимбай-Кызылорда, улучшение энерго-, водо и газоснабжения, дальнейшее развитие социальной инфраструктуры окажут серьезное влияние на получение статуса города таких поселков городского типа, как Тахтакупыр и Караузяк.

канатау и Бельтау Чимбайский район также может стать одним из центров промышленности строительных материалов и химической промышленности.

В районах с высоким экономическим потенциалом, таких, как Амударья, Беруний, Турткуль, Тахиаташ, Ходжейли прежде всего целесообразно отдать предпочтение переработке сельхозпродукции. Также в результате межтерриториальной интеграции в этих районах будет запущено производство некоторых видов строительных материалов (строительная известь, железобетон, стекло и др.) и химических продукции (соль, моющие средства). На основе освоения в районах местного кирпичного сырья мощностей предприятий по производству кирпича будут увеличиваться. Кроме того, будет развиваться машиностроение и металлообработка. На базе таких аграрных районов, как Кегейлийский, Шуманайский, Канлыккульский, Элликалинский и Нукусский будут формироваться пищевая и легкая промышленности.

Перспективы социально-экономического развития вышеуказанные районы во многом связаны с совер-

шенствованием отраслевой структуры производства и создания современной инфраструктуры. Как точки роста должны рассматриваться районные центры Тахтакупыр, Шуманай, Бозатау, Караузяк, Кегейли, Канлыкуль, Муйнак и Нукус.

Столица республики – город Нукус – будет развиваться за счёт переработки сельхозпродукции и минерально-сырьевых ресурсов, как одна из точек роста не

только в регионе, но и в масштабе страны. Кроме того, намечается развитие машиностроения, электротехнической, фармацевтической промышленности и химии полимеров. А также рост города Нукуса определяются прежде всего экономико-географическим положением. Здесь пересекаются автомобильный и железный дороги которые имеют международное значение.

Литература

1. Социально-экономическая база развития Муйнакского района Республики Каракалпакстан до 2030 года. - Т.: 2015. - С. 34.
2. Фатахова Е.Н. Экономическая эффективность капитальных вложений в развитие магнетитовой промышленности в Средней Азии. В кн.: Эффективность капитальных вложений в промышленности Узбекской ССР. - Т.: «Фан», 1969. - С. 28-43.

РЕЗЮМЕ

Маколада фойдали казилма бойликларига эга бўлмаган туманларда саноат ривожланишининг устувор йўналишлари баён этилган. Тахтакупир, Шуманай, Бўзатов, Қораўзақ, Кегейли, Қанликўл, Мўйноқ ва Акманғит каби туман марказларини ўсиш нукталарига айлантириш зарурлиги таъкидланган.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны приоритетные направления промышленного развития районов, не обладающих минерально-сырьевыми ресурсами. Было отмечено, что необходимо преобразовать такие районные центры, как Тахтакупыр, Шуманай, Бозатау, Караузяк, Кегейли, Канлыкуль, Муйнак и Акмангит, в точки роста.

SUMMARY

The article describes the priority areas of industrial development of areas that do not have mineral resources. It was noted that it is necessary to transform such regional centers as Takhtakupyr, Shumanay, Bozatau, Karauzyak, Kegeili, Kanlykul, Muynak and Akmangit into points of growth.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

П.З.Хожалепесов – кандидат экономических наук, доцент

А.Калимбетова – студент

Нукусский филиал Самаркандского государственного университета ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологий

Таянч сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, Ўзбекистон, тадбиркорлик фаолияти, аҳоли бандлиги, фойиз, ривожланиш, бозор иқтисодиёти, қулай бизнес-климати, қулай ишбилармонлик муҳити.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, Узбекистан, предпринимательская деятельность, занятое население, процент, развитие, рыночная экономика, благоприятный бизнес-климат, благоприятный деловой климат.

Key words: small business, private entrepreneurship, Uzbekistan, entrepreneurial activity, employed population, percentage, development, market economy, favorable business climate, favorable business climate.

Правительством Узбекистана уделяется особое внимание разработке и реализации комплекса мер, направленных на стимулирование развития малого бизнеса и частного предпринимательства путем создания благоприятного бизнес-климата. При этом проводимая политика носит комплексный характер и охватывает практически все стороны деятельности малого бизнеса и частного предпринимательства [1].

Как результат принимаемых мер, роль малого бизнеса и частного предпринимательства в структурной трансформации экономики Узбекистана из года в год растет.

Во-первых, развитие малого предпринимательства стало одним из главных факторов экономического роста. Об этом свидетельствуют высокие темпы роста производства в этом секторе, в результате чего его доля в ВВП в 2017-2021 годах в среднем достигала 58,9% против 54,0% в 2011 году.

Во-вторых, развитие малого предпринимательства создает новые рабочие места и обеспечивает доходом значительную часть населения. В 2017-2018 годах экономическая активная часть населения составила 77,1%, тогда как в 2011 году была на отметке 75%.

В-третьих, развитие малого предпринимательства стало важным фактором ускорения структурной перестройки. В частности, доля сектора промышленности в 2017-2021 годах в среднем достигала 31,8%, а в 2011 году 28,6, доля сектора строительства в 2017-2021 годах в среднем достигала 71,4%, а в 2011 году составила 67,6%. А объемы сельского хозяйства в 2021 году достигла отметку 307280,2 млрд сумов против 46704,5 млрд сумов в 2011 году.

В-четвертых, в последние годы малое предпринимательство превращается в важный фактор развития экспорта и повышения экспортного потенциала страны,

диверсификации его структуры, оптимизации импорта и ускорения интеграции экономики страны в мирохозяйственные связи. В результате, по сравнению с 2011 годом показатели экспорта в 2017-2021 годах в среднем возрос с 18,8% до 23,8%, а в общем объеме импорта - с 34,3% до 54,3%.

В Узбекистане формируется многоукладная экономика, где ведущая роль отводится малому бизнесу и частному предпринимательству. Реализация мер по стимулированию развития малого бизнеса, значительному упрощению порядка его регистрации, а главное, введение действенного механизма защиты прав и интересов предпринимателя способствуют дальнейшему развитию и укреплению этого важнейшего сектора нашей экономики.

В целях стимулирование увеличения производства экспортной продукции и поддержки предприятий-экспортеров в условиях мирового финансово-экономического кризиса созданы комплексный льгот и преференции. В результате, несмотря на значительные колебания конъюнктуры на мировых рынках, экспорт продукции субъектов малого бизнеса за последние 5 лет возрос в 4,1 раза.

Необходимо отметить, что надежное обеспечение гарантий свободы предпринимательской деятельности, создание благоприятных условий для субъектов предпринимательства в Узбекистане и развитие законодательства в этом направлении свидетельствуют о приоритете, который объединяет наши усилия на пути к достижению новых целей, развитию имеющегося и созданию еще большего потенциала для будущих свершений. Так как именно малый бизнес и частное предпринимательство способствуют формированию здоровой конкуренции, оперативно реагируют на конъюнктуру рынка, наполняя его востребованным и качественным

товаром, создают новые рабочие места и соответственно повышают благосостояние людей. Одной из главных задач в этом направлении являются создания и совершенствование законодательной базы экономических реформ и законодательных основ гарантий свободы предпринимательской деятельности.

Так, Закон «О семейном предпринимательстве» определил новую организационно-правовую форму бизнеса – семейное предприятие. Эта форма организации бизнеса в нашей стране полностью соответствует сложившимся национальным традициям ведения бизнеса и объективным реалиям хозяйственной деятельности. Создание законодательной базы его организации, несомненно, позволило повысить правовые гарантии семейного бизнеса, создать условия для быстрого и широкого развития семейного бизнеса в различных сферах экономики и открытия новых рабочих мест.

2019 году Президентом Республики Узбекистана был подписан указ «О дополнительных мерах по усилению защиты частной собственности и гарантий прав собственников, коренному совершенствованию системы организации работ по поддержке предпринимательских инициатив, а также расширению доступа субъектов предпринимательства к финансовым ресурсам и производственной инфраструктуре», в котором четко определены цели дальнейшего усиления защиты частной собственности и гарантий прав собственников, создание дополнительного импульса для развития предпринимательства, поддержке предпринимательских инициатив и проектов, расширение доступа субъектов предпринимательства к финансовым ресурсам, повышение уровня социальной инклюзивности, обеспечение свободы экономической деятельности и предпринимательства, защита от посягательств, создание всех необходимых условий для сохранности и приумножение частной собственности [2].

Принимаемые в нашей стране законы являются важным шагом в кардинальном уличении делового климата, либерализации и ускоренного продвижения по пути углубленных рыночных реформ и предоставления большей свободы предпринимательству, ликвидации

барьеров и препятствии для развития малого бизнеса и частного предпринимательства, повышения их роли и доли в экономике страны, развитии экспортного потенциала, обеспечении занятости и доходов населения.

Уместно отметить, что испокон веков предпринимательство занимало особое место в истории нашей страны. Можно многое сказать о традициях предприимчивости наших предков, их уважительном и бережном отношении к земле, собственности, ремеслам, деловых качествах людей. Здесь уместно еще раз упомянуть мудрые слова Амира Темура: «Один решительный, предприимчивый, бдительный мужественный и отважный человек предпочтительнее тысячи безынициативных и безразличных людей.»

В условиях глобальной конкуренции именно предприниматели вносят самый весомый вклад в развитие отраслей промышленности и сферы услуг, наполнение внутреннего рынка конкурентоспособной и качественной продукцией, создание новых рабочих мест, прежде всего для молодежи, что составляет один из актуальных вопросов сегодняшнего дня, и обеспечение на этой основе увеличения доходов и повышения благосостояния народа.

Мы хорошо понимаем, что в настоящее время в Узбекистане еще немало незадействованного потенциала и возможностей для развития этой сферы, а в развитых странах мира малый бизнес и частное предпринимательство занимают основное место в структуре ВВП, становится ясно какую масштабную работу нам предстоит еще выполнить в этом направлении.

В первую очередь, в целях защиты прав и интересов субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства, необходимо уделять особое внимание вопросам критической оценки действующей нормативно-правовой базы, принятия новых законодательных актов. Торгово-промышленная палата РУз поддерживает механизм государство-частного партнерства, что позволяет вести конструктивный диалог с представителями бизнеса и осуществлять общественную экспертизу проектов нормативно-правовых актов, регулирующих предпринимательскую деятельность.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» 05.10.2020, № УП-6079.
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по усилению защиты частной собственности и гарантий прав собственников, коренному совершенствованию системы организации работ по поддержке предпринимательских инициатив, а также расширению доступа субъектов предпринимательства к финансовым ресурсам и производственной инфраструктуре» 13.08.2019, № УП-5780.
3. Назарова Г.Х. «Малый бизнес и частное предпринимательство в Узбекистане». Журнал «Научный лидер». 2021 г. 42-45 стр.
4. Усманова Н.Ю., Иргашев А.Ф. «Развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в Республике Узбекистан» Молодой ученый. 2016 г. №13(117). С. 529-532.
5. Зайналов Д.Р., Алиева С., Расулов З.Д. «Малый бизнес и частное предпринимательство: состояние и развитие в быстро меняющихся условиях». «Иктисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журналы. №6, апрель, 2013 йил.
6. Кулметов М.Р. «Современное состояние малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане» Journal of Economy and Business, vol.12-2, стр 10-12.

РЕЗЮМЕ

Маколада Ўзбекистонда амалга оширилаётган иктисодий ислохотларнинг бугунги босқичи, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, унга кенг иктисодий эркинлик бериш масалалари баён этилган. Бу борада мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки бу масала давлатимиз иктисодий сиёсатининг стратегик вазифаси сифатида қаралади.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается современный этап экономических реформ в Узбекистане, развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, предоставление ему широкой экономической свободы. В связи с этим особое внимание уделяется развитию малого бизнеса и предпринимательства в стране. Так как этот вопрос рассматривается как стратегическая задача экономической политики нашего государства.

SUMMARY

The article describes the current stage of economic reforms in Uzbekistan, the development of small business and private entrepreneurship, providing it with broad economic freedom. In this regard, special attention is paid to the development of small business and entrepreneurship in the country. Since this issue is considered as a strategic task of the economic policy of our state, currently, this sector is leading not only in accelerating economic growth, but also in solving the issues of employment and income growth that are extremely important for our country.

ЎЗБЕКИСТОН ГЕНДЕР ТЕНГЛИГИ ВА ГЕНДЕР РИВОЖЛАНИШНИНГ АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Н.Р.Аннаева – мустақил тадқиқотчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: гендер бюджети, гендер таълими, замонавий оила концепцияси, эркак ёки ўғил бола аёлга ёрдам бермаслиги гендер таълими, тарихий трансформация, инсонийлаштириш, услублар типологияси, буюк ота-оналар инқилоби, замонавий оилавий кадрларни шакллантириш, оилавий муносабатлар.

Ключевые слова: гендерный бюджет, гендерное образование, современная концепция семьи, мужская или женская неспособность помочь женщине гендерное образование, историческая трансформация, гуманизация, типология стилей, великая родительская революция, формирование современных семейных ценностей, семейные отношения.

Key words: gender budget, gender education, modern family concept, male or female failure to help woman gender education, historical transformation, humanization, typology of styles, great parent revolution, formation of modern family values, family relations.

Гендер тенглиги стратегиясини амалга ошириш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури-нинг асосий мақсадларидан биридир. Ташкилот 2030 йилгача Барқарор ривожланиш кун тартиби мақсадларига эришиш, шунингдек, гендер тенглиги учун аёллар имкониятларини кенгайтириш муҳимлигини тан олади. БМТ ўзининг барча фаолиятида гендер тенглиги тамойилини ҳисобга олади. 2020 йил июнь ойида БМТ мамлакат дастурини амалга ошириш, шериклик муносабатларини шакллантириш, адвокатлик, инсон ресурсларини бошқариш ва тенг имкониятлар тизимида маълум стандартларга риоя қилиш муносабати билан Гендер тенглиги бўйича СИЛВЕР сертификатини олди. Ўзбекистонда гендер тенглиги ва аёлларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш, хусусан, аёлларга қарорлар қабул қилишда иштирок этиш, меҳнат бозорида рақобатбардорликни ошириш ва гендер асосидаги зўравонликка биргаликда қарши курашиш бўйича мажбуриятларни амалга оширишни қўллаб-қувватлаш тобора устувор аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистоннинг меҳнат органларида ходимларни қисқартириш муносабати билан ишини йўқотган ходимлар рўйхатга олинган ва рақамларнинг далолат беришича, ишдан бўшатилган хотин-қизлар сони ишдан бўшатилган эркаклар сонидан кўпдир. Хотин-қизлар меҳнат органларида рўйхатга олинганлар, иш қидираётганлар орасида ва умумтаълим мактабларини, касб-хунар ўқув юртлари ва олий ўқув юртларини тугатганидан сўнг ишга жойлашмаганлар орасида кўпчиликни ташкил этади [2].

Бугунги кунга келиб Ўзбекистон гендер тенглигини таъминлашда сезиларли ютуқларга эришди. 2019 йилги Инсон тараққиёти ҳисоботида кўра, Ўзбекистон 189 давлат орасида 50-ўринни эгаллади, бу эса Ўзбекистонни инсоният тараққиёти даражаси энг юқори бўлган давлатлардан бирига айлантиради. Ўзбекистон гендер тенглиги ва гендер ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари бўйича ҳам етакчи ўринни эгаллайди: аёллар учун гендер ривожланиш индекси (ГРИ) эркакларникига нисбатан 0,795 ни ташкил этади, бу аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенглик юқори даражасини кўрсатади (гендер ривожланишнинг умумий индекси) - 1006). Шу билан бирга, сўнгги бир неча йил ичида Ўзбекистонда гендер тенгсизлик индекси барқарор равишда 2000 йилдаги 0,405 дан 2017 йилда 0,197 гача пасайиб, Еропа ва Марказий Осиёдаги ўртача кўрсаткичдан (0,279) пастроқни ташкил этди. Жаҳон Иқтисодий Форуми томонидан ишлаб чиқилган Глобал Гендер Тенгсизлик Индекси гендер тенглигининг яна бир кўрсаткичи бўлиб, у қуйидаги асосий тоифаларни ўлчайди: иқтисодий иштирок ва имкониятлар, таълим, соғлиқ ва ҳаёт, сиёсий ҳуқуқлар ва имкониятлар. 2020 йилда 0,710 балл тўплаган Ўзбекистон 157 давлат орасида 72-ўринни эгаллади.

Ўзбекистон гендер тенглиги соҳасидаги қатор халқаро ҳужжатларга қўшилди ва ратификация қилинди. Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги конвенция,

Пекин декларацияси ва ҳаракат платформаси (Пекин +25), Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, турмуш қурганларнинг фуқаролиги тўғрисидаги конвенция шулар жумласидандир. Шунингдек, мамлакатда Ўзбекистонда гендер тенглигига эришишга қаратилган ҳуқуқлар, ҳуқуқий қўллаб-қувватлаш, ҳаракат режалари ва дастурларини қафолатловчи тегишли меъёрий-ҳуқуқий ва сиёсий база ишлаб чиқилган. Масалан, 2006-2016 йилларга мўлжалланган Гендер тенглиги стратегияси, 2030 йилгача оила ва гендер сиёсати концепцияси шулар жумласидандир.

Ўзбекистон статистикаси: давлат хизматчиларининг асосий қисмини ташкил этувчи аёллар юқори бошқарув лавозимларини эгаллашлари эҳтимоли камроқ. Аёлларнинг парламентдаги вакиллиги: Мажлис (қуйи палата) – 27,4 фоиз (2018), Сенат – 10,2 фоиз (2018). 2019–2020 ўқув йили бошидаги ОТМнинг талабалар тўғрисидаги маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, бу соҳада ижобий кўрсаткичлар қайд этилганини кузатишимиз мумкин. Республика бўйича олий таълимдаги талабаларнинг умумий сони 440991 нафарни ташкил этган бўлиб, шундан 202537 нафарини (46 фоиз) хотин-қизлар ташкил этди. Ваҳоланки, 2014–2015 ўқув йилида бу кўрсаткич 38 фоизни ташкил этган эди. Вилоятлар кесимида кузатадиган бўлсак, хотин-қизлар улуши Навоий вилоятида – 60 фоиздан, Сирдарё вилоятида – 56 фоиздан, Сурхондарё вилоятида – 55 фоиздан кўпроқни, Хоразм ва Фарғона вилоятларида эса 54 фоизни ташкил этмоқда [2].

Аёлларнинг меҳнат бозоридаги иштироки эркакларникига қараганда анча тенг эмас. 2018 йилда хотин-қизларнинг бандлик даражаси жами аҳолининг 64,8 фоизини ташкил этди. Аёллар эркакларникига қараганда камроқ маош олади. Аёллар эркаклар иш ҳақининг ўртача 68,6 фоизини олади (2018 йил). Кичик ва ўрта бизнеснинг 42,2 фоизини аёллар бошқаради. Ўзбекистонда аёлларга нисбатан оилавий зўравонликнинг тарқалиши бўйича ўтказилган тадқиқотга кўра, турмуш ўртоғи бўлган 18-75 ёшдаги аёлларнинг 17 фоизи умри давомида жисмоний ёки жинсий зўравонликка учраган, 21 фоизи (5 дан 1 нафари) психологик зўравонликка дучор бўлган. 2018 йилда инкироз марказларида рўйхатга олинган барча мурожаатларнинг 60 фоизи аёлларга нисбатан зўравонлик билан боғлиқ. Маълум бўладики, бизда гендер таълими етишмаяпти. Шу боисдан ҳам мамлакатимизда расмий равишда норматив-ҳуқуқий база мавжуд ва бу йўналишда муайян чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бироқ, гендер тенгсизлигининг барча кўрсаткичлари бажарилмайди. Уларнинг аксарияти зўравонликка қарши кураш билан боғлиқ. Бизда гендер таълими етишмаяпти. Энди вазият ёмонлашди. Чунки бу ҳолат коронавирус пандемияси шароитида, карантин шароитида оиладаги зўравонликнинг кучайиши билан боғлиқ ҳолда яққол намоён бўлмоқда. Болалар ва аёлларга нисбатан зўравонлик кўпайди. Баъзан ҳамият бу ҳаракатларини аъёнлар билан оқламакчи. “Эринг уришса, демек

сени севади” деганларидек. Бундай салбий тасаввурлардан халос бўлиш долзарб аҳамиятга эга. Бунда оммавий ахборот воситаларининг ўрни алоҳида эканлигини таъкидлаш лозим. Патриархал жамиятда кўпинча “аёлларнинг ўзлари” айбдор бўлади. Гендер таълими фақат аёллар ва эркаклар билан чегараланмайди. Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг бошлангич синфлари дарсликларини гендер ақидалар мавжудлигини аниқлаш нуктаи - назаридан ўтказилган гендер экспертизаси давомида аниқландики, дарсликларда тилга олинган 56 та касбдан фақат 9таси аёлларга тааллуқли экан. Бунда “аёллар” касбларига кам соҳалар киритилган, хусусан: таълим соҳасида - ўқитувчи, кутубхоначи, тарбиячи; тиббиёт соҳасида - ҳамшира, провизор; ишчи касбларида - тикувчи ва кашта тикувчи; қишлоқ хўжалиги соҳалари орасида - сут соғувчи ва пахта терувчи (табиийки, қўлда пахта терувчи) [3].

Ҳозирги кунда гендер бюджети ҳақида тез-тез тилга олинади. Бу аёллар алоҳида, эркаклар алоҳида молиялаштирилиши керак дегани эмас. Масалан, йўл қурилиши жараёнида ногиронлар аравачасидагилар учун йўлакнинг қурилиши, махсус мослаштирилган тўхташ жойларининг очилиши гендер сезгирлигини кўрсатади. Бюджетни тақсимлашда ижтимоий омиллари ҳисобга олиш керак. Кўп одамлар гендер бюджетини эркаклар ва аёллар учун алоҳида молиялаштириш деб тушунишади. Гендер таълимига замонавий оила концепциясини жорий этиш зарур. Эркак киши уй юмушларини бажаришдан уялмаслиги керак. Аёл ва қизлар “Менга ёрдам беринг” сўзини луғатдан олиб ташлашлари керак. Эркак ёки ўғил бола аёлга ёрдам бермаслиги керак, улар фақат масъулиятни тақсимлашлари керак. Идишларни ювиш ва болани сувга чўмилтириш унинг учун одатий ҳол бўлиши керак. Бу каби масалалар гендер таълими билан чамбарчас боғлиқ. “Эркаклик моҳияти: тарихий трансформация” мавзусининг бирмунча тўлиқ баёни Э.Бадэнтер ишларида келтирилган. У эркакларни “инсонийлаштириш” жараёнини ишончли кўрсатиб бера олган. Эркаклар ҳаёт услублари типологиясини асослагани ҳолда, у “майиб” эркак типини энг кенг тарқалган тур, деб белгилайди. Шунингдек, у мазкур катъий гендер ролларини “буюк ота-оналар инқилоби” томон йўналтирилган гуманистик ҳаракат орқали бартараф этишнинг истиқболли йўналишларини тақлиф этади [4].

Ҳозир одамлар қадимий анъаналарга қайтиш ёки замонавий оилавий қадриятларни шакллантириш ҳақида ўйлашади. Ўзбек жамияти гендерга нисбатан сезгир бўлган. Бу бизнинг “синглимиз” деган сўзлардан ҳам маълум. Бу оилавий муносабатлар бошқа халқлар, миллат учун ҳам намуна бўла олади десак янглишмаган бўламиз. Аёл бир қўли билан бешикни, бир қўли билан дунёни тебратади. Бу гендер сезгирлигини англатади.

Ҳозирги бозор муносабатлари шаротида биз энг муҳим қадриятларни унутиб қўйдик ва “уят”, “ўғирлаш” каби энг паст қадриятларни келтириб чиқардик. Шунинг учун, тўғри етказиб бериш учун замонавий гендер сиёсати эски анъанани янгидан бойитиши керак. Бизга ўзаро ярашиш керак, жанжал қилишнинг ҳожати йўқ. Бу собиқ совет давридаги барча “олижаноб фазилатлар” миллий қадриятларимизни йўқ қилишга қаратилган эди. Оқибатда биз оилавий қадриятларни йўқотдик. Кейин “Совет тузуми оила институтимизни барбод қилди”, деб ўқидик. У болаларни она ва отасидан ажратди. У болалар боғчаларини яратди. 2 ойликдан бошлаб чақалоқлар давлат қарамоғига берилиши мумкин эди. Давлат ота-онасини ишга юбориб, ўғлини коммунист

қилиб тарбиялаган. Пенсияга чиқишга эътирозимиз йўқ. Ваҳоланки, “ота-она ташвишга тушмасин, давлат пенсия беради” деган тушунчага асосланган эди. Ўша пайтда ёлғиз оналар институти ҳам пайдо бўлган. Ёлғиз оналар қаҳрамонга айланишди. Анъанавий қадриятларнинг “тури” ва тушунчаси бузила бошлади. Бугунги кунда аёллар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Лекин биринчи навбатда биз ўз ҳуқуқларингизни қандай ҳимоя қилишни билишимиз керак. Биз ўз бурчимизни унутмаслигимиз керак. Чунки энди бу муаммага айланди. У аёллар ва ёшларнинг ҳақ-ҳуқуқларини билади, лекин жавобгарликдан қочади. Мисол учун, агар аёл раҳбар бўлишни танласа, у эркакдан уч баробар кўпроқ талабчан бўлади. Чунки аёллар табиатан рақобатчи ҳисобланади.

Бизнес бошлаш учун аввало билимли бўлиш керак. Қонунчиликни яхши билиши, молиявий саводхонлиги ва мустақиллиги керак. Имзоланадиган шартномалардан тўлиқ хабардор бўлиш муҳимдир. Бу вақтда сиз ўзингизни ҳимоя қилишингиз мумкин. Агар сиз барча талабларга риоя қилсангиз ва ходимларингизга ўз вақтида маош берсангиз, омадингиз келади. Фақат фойда учун яратилган бизнес эса гуллаб-яшнамайди. Ҳеч қандай келишувсиз соатига ҳақ олиш тўғри эмас деб ўйлайман. Бу ишончсизликка олиб келади. Аёллар учун бизнес билан шугулланиш жуда қийин, чунки рақобат жуда кўп. Аксарият ҳолларда улар гўзаллик салонлари, таълим каби хизматларни танлайдилар. Бироқ, аёллар, эркаклар каби, анъанавий бизнесни бошқариши мумкин. “Эркак” ва “аёл” атамалари уларга хос биологик фарққа ҳамда ўғил ва қиз болаларга тегишли атама бўлгани учун “эркакларга оид” ва “аёлларга оид” деган тушунчаларда жинсларга хос ижтимоий хусусиятларни акс эттирган. Ушбу хусусиятлар узоқ давом этган ва мураккаб ижтимоийлашув жараёнида ўрганилади. Агар индивиднинг жинси биологик жиҳатдан белгиланган бўлса, унда гендер маданий ва ижтимоий жиҳатдан белгиланган бўлади [5].

Бизнесни эркак ва аёлга ажратиш гендер нуктаи назаридан нотўғри. Таълим гендер тенгсизлигига асосланганлиги сабабли, бизда гендер таълимининг етишмаслиги муаммоси мавжуд. Масалан, онасидан кейин боғчага борадиган ўғил болани аёл, мактабда ўқитувчи, университетда эса аёл тарбиялайди. Агар у ҳеч қачон армияда бўлмаган бўлса, у ўзини бечора онасининг тимсолида қидиради. Ҳозир йигитлар ёши катта аёлларга уйланишяпти. Бу ўзини асраб-авайлайдиган, ғамхўрлик қилаётган “онаси” образини топишдир. Мен унинг назорати остида бўламан деб ўйлайман. Шу боис гендер сиёсатини имкон қадар ишлаб чиқиш, одамларнинг гендер саводхонлигини очиш жуда муҳим ва долзарбдир. Шундагина биз ҳимояланган ҳуқуқларга эга яхши жамият қуришимиз мумкин. 20-асрдан бошлаб қизлар мактаб ва коллежга тез-тез қатнай бошладилар.

Таълимдаги гендер тафовутлари таълим тизимидаги жинсий камситишнинг бир шакли бўлиб, таълим тажрибаси давомида ва ундан кейин эркакларга ҳам аёлларга ҳам таъсир қилади. Эркаклар ва аёллар ўзларининг таълим мақсадларига эришишда гендер фарқларига дуч келишади. Аёллар ва эркаклар бир хил маълумотга эга бўлишса-да, аёлларнинг юқори бошқарув лавозимларини эгаллашлари қийинроқ, келажакдаги иш ва молиявий ташвишлар кучаймоқда. Илгари эркаклар аёлларга қараганда кўпроқ маълумотли бўлишга мойил эдилар, аммо сўнгги ўн йилликларда кўплаб Ғарб мамлакатларида ва кўплаб ғарбий бўлмаган мамлакатларда таълимдаги гендер тафовутлари тикланди.

Адабиётлар

1. Алимжонов Д. Микро ва макро микёсда гендер иктисодиёти. –Тошкент: 2007. 152-б.

2. Гаффарова Ш. “Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили”да хотин-қизлар ҳуқуқлари ҳимояси масалалари. Юридик фанлар ахборотномаси. Вестник юридических наук – Review of law sciences. 8-б.
3. Гендерная экспертиза учебников общеобразовательных школ Узбекистана. Отчет. Рук. Алимджанова Д.А. Проект «Basic Education Textbook Development». Азиатский банк развития. The British Council, 2001.
4. Қаранг.: Шабурова О.В. Гендер. // Современный философский словарь под ред. В.Е. Кемерова. – Минск: «Панпринт», 1998. – С.183.
5. Гидденс Э. Социология. – Т.: «Шарқ», 2002. 185-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Ўзбекистонда гендер тенглиги ва аёлларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш, хусусан, аёлларга қарорлар қабул қилишда иштирок этиш, меҳнат бозорида рақобатбардошликни ошириш ва гендер асосидаги зўравонликка биргаликда қарши курашиш бўйича мажбуриятларни амалга оширишни қўллаб-қувватлаш тобора устувор аҳамият касб этиши ҳамда Хотин-қизлар меҳнат органларида рўйхатга олинганлар, иш қидираётганлар орасида ва умумтаълим мактабларини, касб-хунара ўқув юртли ва олий ўқув юртлини тугатганидан сўнг ишга жойлашмаганлар орасида кўпчиликни ташкил этиши ҳақида фикр билдирилади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье подчеркивается растущее значение поддержки гендерного равенства и расширения прав и возможностей женщин в Узбекистане, в частности его приверженность участию женщин в принятии решений, конкурентоспособности на рынке труда и совместной борьбе с гендерным насилием и что женщины составляют большинство среди тех, кто зарегистрирован в органах по труду, среди тех, кто ищет работу, и среди тех, кто не трудоустроен после окончания средних школ, профессионально-технических училищ и университетов.

SUMMARY

This article highlights the growing importance of supporting gender equality and women's empowerment in Uzbekistan, in particular its commitment to women's participation in decision-making, labor market competitiveness, and the joint fight against gender-based violence, and that women constitute the majority among those registered with the labor authorities, among those looking for work, and among those who are not employed after graduating from secondary schools, vocational schools and universities.

САЙФ УЗ – ЗАФАР НАВБАХАРИЙДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫ («ДУРР УЛ- МАЖОЛИС» ШЫҒАРМАСЫ МЫСАЛЫНДА)

З.Б.Есназарова – тарих илимлериниң кандидаты

Э.Нәубетуллаева – ассистент оқытушы

А.Утемисов – ассистент оқытушы

Эжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дур, мажолис, ахлоқ, ор- номус, виждон, Зардушт, Худойи таоло, Куръон.

Ключевые слова: жемчужина, беседа, этика, совесть, Заратустра, бог, Коран.

Key words: pear, conversation, ethics, conscience, Zarathustra, God, Koran.

Тарихқа нәзер таслайтуғын болсақ, ата-бабаларымыздан бизге жетип келген жоқары рухый қәдириятларымыз үлкен мәдениет-ағартыушылық бүгінги күнде тәкирарланбайтуғын бийбаха байлығымыз десек қәтелеспеймиз. Ата-бабаларымыздың бай мийрасы, олардың миллий хәм адамгершиликти идеяларын бизиң шығыс тәрбиясындағы роли өзине тән дәстүрге кирген, миллий ойлауымыздың тийкарына айланған. Демек, жәмийет раўажланыуындағы хәр қандай өзгерислер, жаңалықлар, әсиресе, адамзат раўажланыуына үлкен түртки беретугын процесслер, ашылыулар өз-өзинен пайда бола бермейди. Буның ушын ең дәслеп әсирлерден киятырған дәстүрлер, тийисли шәрт-шәраятлар логикалық мектеп, мәдениет-рухый мийрас, орталық болыуы керек.

“Мажилслер дурданасы” шығармасы Сайфу уз-Зафар Навбахарий тәрепинен жазылған болып, Шығыста кең тарқалған. Қол жазба қолдан-қолға өтип адамлар сүйип оқытуғын тарихый-философиялық шығармалардан бири. Өзбекстан Республикасы ИА Шығыстаныушылық институтында қол жазбалар фондында оның түрли дәуирлерде көширилген 15 ке жақын парсы тилинде қол жазбалары сақланбақта. Бул шығарма Қазан қаласында 1887, 1898, 1905, 1909, 1910-жылларда көплеген нускада баспадан шыққан.

Бул белгили шығарма парсы тилинде жазылған хәм 33 баптан ибарат. Шығарманың мазмуны тийкарынан, этика философиясына бағышланған болып, түрли гүрриңлер арқалы инсанлардың хұжданлы, ҳадал болыуға, биреудиң хақысын жемеуға, сақыйлыққа, адамгершиликке, әсиресе, ата-ананы қатты хұрмет етиуге шақырады. Гүрриңлердиң мазмунына итибар беретугын болсақ, Қуран аятлары хәм хадислер менен бекемленип, дәлийлленип барады. Соны да атап өтиүмиз керек, шығармада гүрриңлер өтмиштеги пайғамбарлардың ибратлы турмыслары, Мухаммед пайғамбар, Абу Бакир, Сиддиқ, Омар, Оспан хәм Алий, олардан кейинги өткен белгили тассауып шайыхлары,

сол дәуирдиң белгили ойшылларының үлгили турмысы ҳаққында баян етилген. Усы көз-қарастан алып қарағанымызда этика философиясы тарауында Сайф уз-Зафар Навбахарийдиң инсан хәм оның жәмийетте тутқан орнына итибар берген. Демек, Навбахарийдиң тийкаргы идеяларының бас принципи – инсанлардың әдеплилик философиясының тийкаргы категориялары болған, ар-намыс, қәдир-қымбат адамды тәрбиялауда үлкен әхмийетке ийе болған этиканың хәм мораллық сананың тийкаргы категорияларын алып қарайды. Мазмуны бойынша бир-бирине жақын болған бул түсиниклер адамның қәдир-қымбатын, жәмийеттиң адамға қатнасын ашып көрсетеди, адамның әдеп-икрамлылық баҳалылығын билдириу хызметин атқарады.

Бул ҳаққында Навбахарий былай жазған еди: «Ата-ананы шад етиудиң пазыйлетлери ҳаққындағы баянламасында бир жигит анасының хызметин қойып, Каъба зийратына бармақшы болады, қарақшылар жолда оның қол, аяғын кесип, жолдың үстине таслап кетеди. Бул жағдай Байтул-Шарапатлы муаззиниң (азан айтыушы) түсине киреди, түсинде биреу:

- Тур, пәлен жерге барып, бир майып жигитти тап, оның ахұалы аўыр! – деди. Муаззин жигитти излеп тапты хәм оннан:

- Неге бул жағдайға түстиң? – деп сорады.

- Анамның хызметин етиудиң орнына Каъбаға кетип едим, сол себепли бундай бәлеге тап болдым! – деди ол.

Анасының хызметин етпей, Каъбаға кеткен адамның ахұалы сол болса, анасын наразы қылған адамның халына не айтыу мүмкин, ахұалы не болады!

Жигит:

- Қудай тааланың разылығы ушын мени анамның алдына жеткизиң, анамнан кеширим сорап, қол-аяғым жоқ болса да, кеулин алып разы етейин,- деди.

Ол жигитти алып, анасының алдына алып келеди. Бангох, үй ишинде анасының:

- Илайым, перзентлеримниң ахұалы Арабияда не

кешип атыр билмеймен, Алла-тала баламды маған қайтар, сонда мениң кеулим тыныш болады,-деп сөйлеп атырған дауысын еситти. Жигит тақатсызланып есикти қақты. Анасы есикти қағып атырған ким екен, бәлким ғәрийп перзентимнің хабарын алып келген болса,- деп, тез үйинен шығады. Қараса, бір ғәрийп кисі отырыпты. Оған деди:

- Әй мүсәпир, ашпысаң, нан берейинбе?

Жигит:

- Нанды? Қалай нан алайын, колларым жоқ! – деди.

Анасы бул сөзди еситип:

- Әй жигит, қаяктан киятырсаң? Дауысың балам-дикине уксайды! – деп, жүгирип кирип, үйден шыра алып шығады. Қараса, мүсәпир тап оның баласына уксайды!

Хаял жылап, деди:

- Бир балам бар еди, Каъбаға кеткен еди, бийазар пақыр еди, сен тап мениң перзентиме уксайды екенсең!

Жигит бийтақат болып:

- Әй ана, айтып отырған перзентің менго! – деди.

Кемпир бул сөзди еситиуі менен есинен танып жығылды. Бир аздан кейін өзіне келди.:

-Кудайым, перзентиме әдеп бердің, енди оны өлтirme! – деп Кудайға өтиниш етті.

Демек, ата-ананы разы етиуі ең жоқарғы адамгершиликли ис екенлиги көрсетиледи. Әлқисса, бир күни Сайид алам яки Мухаммад алайхис салам ғөристанлықта жүрген еди. Бир гөрден: «Астымда от үстимде от, оң жағымда от, шеп тәрепимде от!» деген дауысты еситти. Пайғамбар алайхис салом Мәкка қаласына хабар берип хәр ким өзіне тийисли гөр алдына келди. Бираздан кейін бир кемпир гөрдің қасына келип отырды.

Пайғамбар алайхиссалам кемпирден:

Кемпир:

- Перзентим, бирақ мен бундай улдан бийзарман,- деди.

Пайғамбар алайхиссалам:

- Оннан неге разы емессең? – деп сорады.

Кемпир деди:

- Соның ушын - мениң кеуилимди аұыртқан.

Пайғамбар алайхиссалам:

- Әй Кудай, хижабты көтер, баласының жағдайын көрсин!,-деди.

Усы ўақытта хижаб көтерилди. Анасы баласының гөри от пенен толтырылғанын көрди. Перзенти от ишинде күйетуғын еди. Ана гөр толы оттан баласын көрип, бийхуш болып жығылады. Бираз сааттан соң есине келип, деди:

- Кудай, бенде мен перзентимнен разыман, өз кама-лы карамың менен оннан разы бол!

Ол бул сөзлерди айтып тамам қылмай турып, улы азаптан азат болды [1].

Усы көзқарастан алып қарағанда, ата-ананы хүрмет етпек хәр бир инсанның парызы екенлиги өз-өзинен көринип турыпты. Навбахоридиң гүрриңлерин изертлей отырып, тийкарынан избе-из түрде адамгершилик қәсийеттиң өзлигинен емес, басқа әдеп-икрамлылық категориялары менен өз-ара байланыслы деген жуўмаққа келемиз. Бул жағдайды уйымластырыушы ар-намыс, хұждан алып қаралады. Тарийхта түрли типтеги адамлар өз ислерин «ар-уятымыз бойынша хәрекет еттик» деп түсиндиреди. Конфуций менен Со-крат, Заратуштра менен Платон, Ийса менен Мухаммед адамларды руўхыйлыққа, ар-уят пенен хұждан сестине кулақ салыуға шақырса, инквизиторлар менен тиран-лар, фашистлер менен террористлер хәр сапар өз ар-уят бойынша хәрекет еттик, деп есаплайды [2]. Егер адам-

ның ар-намысы, хұжданы оқылса, адам негизги кумар-лықтан бас тартады хәм ол жақсы ислерди жақсы көре-ди [3].

Хұждан - бул жеке адамның жәмийет алдындағы миннети хәм жуўапкершилигин субъектив түсинип жетиуі. Хұждан да басқа айырым бир мораллық кате-гориялар сыяқлы бахалау белгисине ийе. Бирақ бул бахалау хеш қашан объектке қаратылмаған, ол субъ-екттиң ис-хәрекетлерин бахалайды, яғный онда субъект өзи ушын ишки объект ўазыйпасын өтейди. Көпшилик жағдайда хұждан түсинигиниң орнында ийман түсини-гин ушыратыу мүмкин. Ийман тийкарында диний түсиник. Демек, Навбахоридиң көплеген гүрриңлери бундай мораллық тийкарлардың әхмийетин турмыс әпсана мысалында түсиндирип берийге хәрекет еткен. Әпиўайылық оның әдиллиги бойынша қарама-тлы қәсийет. Ол биринши адамның пайда болыуы хакқында гүррининде адамның мәнисин ашып көрсетеди. Усы шығармада Навбахорий «Мен бир барлықты. тириши-ликти пайда етпекшимен, ол алдымдағы ең жақын адамларымнан болады, және оның зүриядынан бенде-лер жаратаман, олар мени дос деп түсинеди. Мен өзим-нің камалы- күдиретим менен оларды бахытлы етемен, - деп «юхиббухум ва юхиббунаху» яки оларды жақсы көреді, оны да жақсы көреді деген мәнисте айтқан [4:9]. Бунда тийкарынан әдеп-тиң негизги категорияла-рынан бири бахыт мәселесине итибар берген, жеке адамның өмирди, өзиниң жасап турған орталығын қабыллау, адамның физикалық күшлердиң, ден-саулықтың толысыуын сезиу, өз мақсетине жетискен-ликтен қанаатланыушылық, адам искерлигине исеним, мийнеттеги дөретийушылық, руўхланыушылық хәм мий-неттиң нәтийжелерин мақтанш етиу, адамның пер-зентлик, аналық, әкелик сезимлерин, сондай-ақ до-слықтың, мухаббаттың, қуўанышларын түсинип же-тисийуи алып қаралады.

“Дурр ул-мажолис” (мәжилислер дурданасы) жүдә қызықлы гүрриң әпсаналы ўақия негизинде әпиўайы тилде жазылғаны менен ондағы ўақиялар хұждан, ийман, исеним, опадарлық хәм садықлық, ар-намыс, адамгершилик, меҳир-мухаббат сыяқлы этикалық машкала сыпатында белгили. Шығармада хәзирти Лукманның өз улына еткен нәсийхатлары баянында былай дейди: Әй балам, пәленше деген саўдагер меннен товар алған еди, барып алып кел. Кетийуинен алдын дәслеп саған төрт нәсият айтайын, буларды хасла умытпа. Бириншиден, қаладан шыққанда бир жақсы адамға жолдас боласаң, ол инсан не десе соны қыласаң. Екиншиден, мийўели теректиң астында хеш қашан жатпа. Ушишиден, саўдагердиң қаласына киргенде саўдагерге қарсылық етпейсең. Төртиншиден, сәхибжамал хаялға ашық болмайсаң хәм жақынлық етпегейсең [4:163].

Бунда тийкарынан, ата-ананың улына еткен нәсияты хәмме ўақыт әдеп-икрамлылық қағыйда екені көринип турыпты. Хәзирги дәўирде де жасларды тәрбиялауда мәхәлле хәм ата-ананың ролиниң үлкен екенлиги турмыслық жағдайды алып қарағанда әхмийетли. Шығармада иймансызлық, намыссызлық, хұждансызлық түсиниклерине жақын гүрриңлер сөз етиледі. Мысалы, “Сақый ер хәм бакыл хаял хакқында гүрриңлер” т.б. гүрриңлерде ар-намыс, намыссызлық, хұждан хәм хұждансызлық хакқында баян етиледі. Хұждансызлық барлық әдепсизликлердиң жынайтшы-лықтың болыуының себепшиси сыпатында қарауға болады. Жуўмақлап айтқанда, “Дурр ул-мажолис” шығармасы хәзирги дәўирде жасларды тәрбиялауды хәм жәмийеттиң руўхый турмысы ушын айрықша әхмийетке ийе шығармалардан бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Навбахорий. 62,64-б.

2. Базарбаев Ж. Әдеп философиясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 2010, 102-б.

3. Нардаев А.У. Проблемы духовного совершенствования в сборнике «Дурр ул - Мажолис» (жемчужины беседы) Сайфул-Зафара Навбахорий. Авторефрет дисс. -Т.: 1997, 14-б.

4. Сайф ул-Зафар Навбахорий. Дурр ул-мажолис. -Т.: 1991. 9-б.

РЕЗЮМЕ

Макола «Дурр ул-мажолис» асари мисолида ёзилган, бунда асосан виждон, имон-этикод, вафо ва садоқат, ҳаё ва такво, инсонпарварлик, меҳр муҳаббат, эзгулик каби умумбашарий ахлокий меъёрлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья построена на примере «Жемчужина беседы», в котором в основном анализируются общечеловеческие нравственные нормы, такие как совесть, вера, верность, преданность, скромность, благочестие, человеколюбие, сострадание, любовь и доброта.

SUMMARY

The article is based on the example of «Pearl of Conversation», which mainly analyzes universal human moral norms, such as conscience, faith, loyalty devotion, modesty piety, philanthropy, compassion, love and kindness.

ЁШЛАРДА ҒОЯВИЙ ИММУНИТЕТНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ – УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ДАВРИНИНГ АСОСИЙ ПОЙДЕВОРИДИР

Қ.А.Қодиров – ёшлар масалалари ва маънавий-маърифий ишлар бўйича биринчи проректори, педагогика фанлари доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: миллий ғоя, олий таълим, таълим-тарбия, Учинчи Ренессанс, маънавият ва маърифат, ёшлар тарбияси.

Ключевые слова: национальная идея, высшее образование, образование и обучение, третий Ренессанс, духовность и просвещение, воспитание молодежи.

Key words: national idea, higher education, education and training, Third Renaissance, spirituality and enlightenment, youth education.

Мамлакатимизда маънавий-маърифий ишларни тизимли ташкил этиш, бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг самарадорлигини ошириш, аҳоли, айниқса, ёшларнинг интеллектуал салоҳияти, онгу тафаккури ва дунёқарабини юксалтириш, мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш, ватанпарварлик, халққа муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол авлодни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, бугунги кунда мамлакатимиз эзгу мақсадлар билан, “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” шиори остида тараққиётнинг учинчи даври, Янги Ўзбекистонни қуришга киришмоқда. Бу эса халқимизни ёруғ келажакка чорлаб ва янгиланишга сафарбар қилиб, умумий мақсадлар йўлида бирлаштириб турадиган яхлит маънавий асос ва мезонга айланиб, ўз куч ва имкониятларига бўлган Янги Ўзбекистонни барпо этиш ва Янги Уйғониш даври пойдеворини яратишдек улуғ мақсад йўлида жипслаштириб, янада кучли ва мустаҳкам қилмоқда.

Тарихан маълумки, она диёримиз дунё цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган - мухташам иккита Ренессансга бешик бўлган.

Дунё тамаддуни тан олган **Биринчи Ренессанс** даври Имом Бухорий, Имом Термизий, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Мансур Мотуридий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби мутафаккир боболаримиз ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар ўзларининг дунёга машхур асарлари билан жаҳонда ном қозонган.

Бу улуғ алломаларимиз мероси Маҳмуд Замахшарий ва Нажмиддин Куброни уйғотди, олий мақсад сари интилиш масаласи уларнинг ғояларида, асарлари ва хайрли амалларида акс этди.

Шунингдек, буюк давлат қуришдек ажодларимизнинг эзгу ғоялари Соҳибқирон Амир Темур бобомизни жаҳон сахнасига олиб чиқди ва Темурийлар Ренессанси, **Иккинчи уйғониш** даври ғоялари ва халқимизнинг бунёдкорлик фаолиятига кучли таъсир кўрсатди. Марказлашган қудратли давлат ва қонун устувор бўлган адолатли жамият ғоясида мужассам бўлди.

Айнан халқ армонини рўёбга чиқаришга бўлган интилиш Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир даврида нафақат мамлакат мустақиллигини таъминлаш, балки қудратли давлат барпо этиш, иқтисодиёт, маданият, санъат ва илм-фан соҳаларини ривожлантиришга хизмат қилди.

Халқимизнинг орзу-интилишлари Мирзо Улугбек, Қозизода Румий, Али Қушчи, Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби **Иккинчи уйғониш** даврининг буюк сиймоларини уйғотди, уларнинг асарлари ва фаолиятида ўз талқинини топган комил инсон ғояларида намоён бўлди.

Давр фарзандларини юксак фазилатли инсонлар этиб тарбиялаш ўша замон маърифатпарварларининг ҳаётий ва фуқаролик этикодига айланди.

Бу орзу Машраб, Комил Хоразмий, Мунис ва Огаҳий, Бердақ ва Ажиниёз, Аҳмад Дониш сингари маърифатпарварларни уйғотди. Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодира ва Дилшоҳи Барно, Анбар Отин асарларида ўз ифодасини топган билим ва маърифатга интилиш ғояларида мужассам бўлди.

Бу орзу маънавият ва маърифатни одамни нафақат қомилликка, эркин ва фаровон турмушга етакловчи, балки халқни миллий мустақилликка элтувчи бекиёс куч сифатида англаб етиш имконини берди.

Бугун эса, иродаси, шахду шиддати буюк халқимизнинг бундай ёруғ ва теран орзуси бугунги кунда жамиятимизнинг янги қиёфасини яратиш учун юксак марраларга интилаётган халқимизни **Учинчи Ренессанс** ғояси атрофида янада жипслаштирмоқда.

Таъкидлаш лозимки, дунёда рўй бераётган бугунги глобаллашув жараёни ўзининг ижобий жараёнлари билан бирга, бу жараёнларга тўсқинлик қилаётган мураккаб ва тенденциялар мавжудлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Яъни, жаҳонда, жумладан, Жануби-Шарқий Осиёдан тортиб Яқин Шарққача бўлган маконда қуролли тўқнашувлар кучайиб, ўзаро ишончсизлик ва низо, миллатлараро ва конфессиялараро ихтилофлар чуқурлашиб бораётгани, барқарор тараққиётга қарши бошқа глобал таҳдид ва хатарлар пайдо бўлмоқда. Бундай мураккаб ва таҳликали жараёнларда барчамизнинг фаолитимиз ҳар томонлама огоҳлик, сергақлик ва илму-маърифатга таянишни тақозо қилмоқда.

Негаки, биз ўз олдимизга Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилган эканмиз, бунга фақат ажодлар меъроси, мукамал тарбия, илму-маърифат ва инновация орқали эриша оламиз.

Айни пайтда ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлодларни тарбиялаш устувор масаладир. Нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак

маданият зарур. Илм йўқ жойда колоқлик, жаҳолат ва, албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлиши табиий.

Энг катта бойлик - бу ақл-заковат ва илм, энг катта бу мерос бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик - билимсизликдир! [1]

Таъкидлаганимиздек, жаҳонда ғоявий-мафкуравий курашлар кескин давом этаётган, маънавий таҳдидлар кучайиб бораётган ҳозирги даврда ёшлар ўртасида миллий қадриятларга беписандлик, зарарли ёт ғоялар таъсирига берилиш, жиноятчилик ва экстремизм ҳаракатларига адашиб қўшилиб қолиш ҳолатлари ҳамон учрамоқда.

Шу боис ҳам, Президент Ш.Мирзиёев жорий йилнинг 19 январь куни «Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш» [2] масалалари бағишланган йиғилишида: «...бугун дунёда кескин кураш ва рақобат ҳукм сурмоқда, манфаатлар тўқнашуви кучаймоқда. Глобаллашув жараёнлари инсоният учун бекиёс янги имкониятлар билан бирга қутилмаган муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Миллий ўзлик ва маънавий қадриятларга қарши таҳдид ва хатарлар тобора ортмоқда. Фақат ўзини ўйлаш, меҳнатга, оилага енгил қараш, истеъмолчилик кайфияти турли йўллар билан одамлар, айниқса, ёшлар онгига устамонлик билан синдириляпти. Шунингдек, терроризм, экстремизм, трансмиллий ва кибер-жиноятчилик, одам савдоси, наркотрафик каби таҳдидлар хавфи ошиб бормоқда. Баъзи ҳудудларда атайин беқарорлик юзга келтирилиб, норозилик кайфияти авж олдирилмоқда», - деб аълоҳида таъкидлади.

Шу боис, ёшлар тарбияси, ғоявий тарбия масаласи Президентимиз раҳбарлигида давлат сиёсатининг устувор йўналиши этиб белгиланди: «Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир. Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустақкам устунга таянамиз. Биринчиси - бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси - аждоқларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавиятдир» [3], - деб алоҳида таъкидлади.

Мамлакатимиз таълим муассасаларида амалга оширилаётган маънавий-маърифий ишларнинг асл моҳияти ва пировард мақсади - бугунги мураккаб ва таҳликали замонда халқимиз маънавиятини ёт ғоялардан ҳимоя қилиш, азалий миллий қадриятларимизни сақлаб қолиб, ривожлантириш, ёшларимизни Ватанимизга, миллий ғоямизга садоқат руҳида тарбиялашдир. Бу борада кейинги йилларда бир қанча муҳим ҳужжатлар, жумладан, олий таълим тизимини модернизациялаш, ёшларнинг китобхонлик маданиятини ошириш, ёшларни адабиёт, маданият ва санъат соҳаларига кизиқтириш, диний маърифатни такомиллаштириш ва бошқа муҳим масалалар тўғрисида қарор ва фармойишлар қабул қилинди. Зеро давр биздан «Бугунги мураккаб мафкуравий глобаллашув замонида халқимиз, ёшларимиз маънавий

ҳаёти қандай кечаяпти?» «Қандай қилиб Интернет ва юксак технологиялар асрида миллий маънавиятимизни сақлаб қолиб, юксалтирамиз?», «Жаҳолатга қарши маърифат билан қандай курашишимиз керак?», деган саволларга илмий асосли, амалий ишларимиз билан жавоб беришни талаб қилмоқда.

Ёшларимизни ғоявий тарбиясини модернизациялаш - мамлакатимизда «Инсон кадрини үлүғлаш ва фаол маҳалла йили» Давлат дастурида белгиланган жараёнлар билан үйғүн бўлиши талаб этилмоқда. Мана шундай янги тарихий вазиятда «Янги Ўзбекистонни ҳар томонлама инновацион ривожлантириш учун, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишимиз учун халқимиз, ёшларимизда қайси фазилатларни кучайтириб, қайси иллатларга чек қўйишимиз керак?», деган саволларга илмий жавоблар керак. Бу саволга маънавият жавоб бериши ва халқимизни бунёдкор ишларга даъват қилиши лозимдир.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги тақлиф-тавсияларимизни беришни маъқул топдик:

1. Бугунги кунда Олий таълим тизимида фаолият юритаётган ҳар қандай бўғиндаги ходим, аввало, юртимизда ҳамда дунё ҳамжамиятида рўй бераётган воқеалар мазмунидан хабардор бўлишлиги, воқеа моҳиятини чуқур англаган ҳолда дарс машғулотида давомиде ёшларимизга биринчилардан бўлиб тўғри ва аниқ етказиш;

2. Юртимизда таълим жараёнига тадбиқ қилинган «Узлуксиз маънавий тарбия» концепциясининг Олий таълим тизимига қўйилган талабларини тўлақонли адо этиш;

3. Олий таълим муассасаларининг ижтимолий-гумантар фанлар йўналишидаги кафедралар томонидан ўқитувчиларнинг ишчи фан дастурлари ва маъруза матнлари мазмунини йилига бир марта эмас, балки тизимли равишда бугунги ғоявий ислохотлар, ёшлар тарбиясига қўйилаётган талаблар асносида доимий янгиллаб, бойитиб бориш;

4. Олий таълимнинг ҳар қандай бўғиндаги масъули Президентимиз раҳбарлигида олиб борилаётган давлат сиёсати нафақат олий таълимда, балки маҳалларда ва бошқада бириктирилган ўринларда ҳам энг фаол ва ташаббускор тарғиботчиси бўлишлиги лозим.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, аини йўналишда ёшлар билан бевосита яқиндан ишлашадиган синф раҳбарлари, тьюторлар, ота-оналар кенгаши, жамоатчилик кенгаши, устоз шогирд тизими ва Ёшлар иттифоқи ташкилотининг ўрни ҳамда масъулиятини ошириш, шунингдек, доимий назорат ва бирга ишлашишни тизимли амалга ошириш лозим. Чунки, бугун давлатимиз Ўзбекистон тараққиётнинг янги босқичи - Учинчи Ренессанс даврининг пойдеворини яратишга қадам қўймоқда. Бугунги кун талабаси, бўлажак мутахассисларни Ўзбекистон тараққиётининг янги даври талаблари негизида ғоявий тарбиялаш, уларни мустақил касбий маънавий ҳаётга тайёрлаш - таълим-тарбия муассасаларининг барча бўғинларида фаолият кўрсатувчи ўқитувчи, устоз ва мураббийларнинг фаолиятига боғлиқдир.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Сратегияси. -Тошкент: 2021, 458-б.
2. «Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир». Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалаларига бағишланган йиғилишдаги нутқидан. Халқ сўзи газетаси, 2021 йил, 20 январь №13 (7793).
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси, 2020 йил, 30 декабрь №276 (7778).
4. «Ёшлар - Ўзбекистоннинг энг катта бойлиги, бебаҳо хазинаси». Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқи.. Халқ сўзи газетаси, 2020 йил, 25 декабрь №273 (7775).
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат Мустақиллигининг 29 йиллиги маросимидаги нутқи. Тошкент, 31 август, 2020 йил. aniq.uz - интернет манбаси.

РЕЗЮМЕ

Мақолада, ёшларда ғоявий иммунитетни шакллантиришда ёшлар билан бевосита яқиндан ишлашадиган синф раҳбарлари, тьюторлар, ота-оналар кенгаши, жамоатчилик кенгаши, устоз шогирд тизими ва Ёшлар иттифоқи ташкилотининг ўрни ҳамда

масъулиятини ошириш лозимлиги кўрсатилган. Шунингдек, доимий назорат ва бирга ишлашнинг тизимли амалга ошириш бўйича тавсиялар берилган. Бугунги кун талабаси, бўлажак мутахассисларни Ўзбекистон тараққиётининг янги даври талаблари негизида ғоявий тарбиялаш, уларни мустақил касбий маънавий ҳаётга тайёрлаш – таълим-тарбия муассасаларининг барча бўғинларида фаолият кўрсатувчи ўқитувчи, устоз ва мураббийларнинг фаолиятига боғлиқлиги ҳам кенг ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье показана необходимость повышения роли и ответственности классных руководителей, воспитателей, родительского совета, общественного совета, системы «учитель-ученик», организации Союза молодежи, тесно взаимодействующих с молодежью в формировании идеологического иммунитета в молодые люди. Также даны рекомендации по систематическому осуществлению постоянного мониторинга и сотрудничества. Идеологическое воспитание сегодняшних студентов, будущих специалистов на основе требований новой эпохи развития Узбекистана, подготовка их к самостоятельной профессиональной и духовной жизни зависит от деятельности преподавателей, наставников и тренеров на всех уровнях образовательных учреждений.

SUMMARY

The article shows the need to increase the role and responsibility of class leaders, tutors, parents' council, public council, teacher-apprentice system, and the organization of the Youth Union, which work closely with young people in the formation of ideological immunity in young people. Recommendations for systematic implementation of continuous monitoring and cooperation are also given. Ideological education of today's students, future specialists based on the requirements of the new era of Uzbekistan's development, preparing them for independent professional and spiritual life depends on the activities of teachers, mentors and coaches at all levels of educational institutions.

УДК: 7.071.2

МУСИҚАЛИ ТЕАТРДАГИ МАҚОМДОН АЁЛЛАР

(XX асрнинг биринчи ярми)

Н.Пирматова – доцент

*Йонус Ражабий номидаги ўзбек миллий musiқа санъати институти***Таянч сўзлар:** мусикий театр, мақом, мумтоз асарлар, актёрлик, хонандалик, мақом театри.**Ключевые слова:** музыкальный театр, мақом, классические произведения, актерское мастерство, пение, театр мақома.**Key words:** musical theater, makom, classical works, acting, singing, makom theater.

Ўзбек халқи азалдан санъатни севган, алоҳида меҳр билан ёндошган ва йиллар давомида бу бойлиқни ардоқлаб келган. Айниқса, мумтоз musiқаларимиз, мақомларимизга бўлган халқимизнинг чексиз муҳаббати таҳсинларга лойиқдир. Ўзбек мумтоз musiқасининг ривожланишида эркак хонандалар билан бир қаторда аёл хонандаларнинг ҳам алоҳида ўрни борлигини эътироф этмоқ жоиз. Уларнинг мумтоз ашулаларимизни ижро этиш билан бир қаторда юртимизда фаолият олиб борган театрларда ижод қилганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ана шундай ижодкорлардан бири Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Мавлуда Аъзамовадир. Бу ижодкорнинг ҳаёти ҳақида тўхталмай, айнан театр соҳасида олиб борган фаолияти ва ижро этган асарлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни жоиз деб билдик. Мавлуда Аъзамова ижодий фаолияти давомида халқ театрида ҳам ишлаган. У ерда Зийнат Фатхуллиннинг «Ғунчалар» пьесасида Гулнор образини яратади ва уни муваффақият билан ижро этади. Қайд этиш лозимки, Мавлуда Аъзамова биринчилар қаторида аёл образини сахнада яратиб ўйнаган санъаткор бўлиб тарихда қолди. У пайтларда халқ орасида санъатга қарашлар бошқача бўлган. Шунинг учун айниқса қизлар, аёллар театрда жуда кам бўлган. Аёл образлари эса эркаклар томонидан ўйналган [1:9]. Мавлуда Аъзамованинг бундай шароитда аёл образи билан сахнага чиқиши халқ орасида катта шов-шувларга сабаб бўлди. Кимдир унинг бу ишини яхши деб қабул қилса, кимдир маъқулламас эди. Аммо Мавлуда Аъзамова гап сўзларга эътибор бермай ўз санъатини янада ривожлантиришда давом этди. Устозларидан бир қанча асарларни ўрганиб ижро этди ва халққа тақдим этди. Ана шундай асарлардан бири Мавлуда Аъзамова ижросидаги «То муҳаббат» ашуласидир. Бу асарнинг мусикий йўли мураккаб тузилган. Асар тез суръатда ижро қилиниши керак. Шунинг учун ҳам унинг сўзларини талаффуз қилиш қийин. Буни бугунги кунда ҳамма хонандалар ҳам уддалай олмайдди. Мавлуда Аъзамованинг ижроси эса бу борада жуда рисоладагидек чиққан. Ушбу асарнинг дутордаги ижроси ҳам мукамал. Асарни бутунча тинглай туриб, Мавлуда Аъзамова дутор чоғусининг ҳам моҳир ижросисига айланган дегер бемалол айта оламиз.

Мавлуда Аъзамова ижро этган асарлардан яна бири «Чўли Ироқ». Бу асарни дастлаб Орифхожи Алимахсумов, кейинчалик кўплаб аёл хонандалар ҳам

ижро этишди. Улар орасида Мавлуда Аъзамова ҳам бор. Мавлуда Аъзамова талқинида «Чўли Ироқ» янада гўзал, сержило, бебаҳо дурдона асарга айланган. Чўли Ироқ ҳақида не не musiқашунос, шоирлар илмий изланишлар, шеърлар яратишмаган. Мавлуда Аъзамова қайси асарни ижро этмасин, албатта унга ўзгача меҳру муҳаббат билан ёндошган ва қалб кўри билан ижро этган. Шунинг учун ҳам унинг ижросидаги асарлар халқимиз томонидан бугунги кунда ҳам севиб тингланади ва ёш ижрочилар томонидан ижро этилади. Театрда ўйнаган роллари эса санъатимиз тарихида ўчмас из қолдиради.

Бетақдор овозга, ижро маҳорати эга бўлиш билан бирга Мавлуда Аъзамова талқинида қойилмақом ижро этиб халқимизнинг олқишига сазовор бўлган яна бир аёл ижодкор Назира Юсуповадир. 1944 йилдан Назира Юсупова вилоят театрига ишга тақлиф этилган ва шу даврдан бошлаб ёш хонанда концертларда ўзбек мумтоз ашулаларидан «Феруз», «Талқини Рост», «Ёрни гули галди», «Рост Фарёди», «Ушшоқ» каби асарларни қуйлаб муҳлислар олқишига сазовор бўла бошлади. Назира Юсупованинг жозибали «халқумли» овози ўзига хос бўлиб, у ижро этган ашулаларни, бошқа аёл хонандалар у даражада маромига етказиб ижро қила олмаганлар. Бунинг ёрқин мисолини «Феруз» асарида яққол пайқашимиз мумкин. Назира Юсупова талқинидаги «Феруз» мутахассислар томонидан, бошқа, ҳатто эркак хонандалар талқиниданда юксак баҳога лойиқ топилган. «Феруз» дарҳақиқат, аёл ижрочилари орасида Назира Юсупова талқинида жуда беназир. Ўзига хос яратилиш тарихига, ижро қонуниятларига, қатъий тартибига эга бўлган бундай асарни ижро этиш хонандадан маҳорат, жасорат, истеъдод, кучли овоз ўзига хос ижро услуби ва улкан юрак талаб этилади. Демак, Назира Юсуповани ана шундай ижрочилар қаторига қиритиш мумкин.

Назира Юсупова театрда ҳам хонанда, ҳам актриса сифатида танила бошлади. У ҳамisha халқ хизматида бўлди. Халқнинг кўнглидан жой олишга, уларни бетақдор асарлардан баҳраманд этишга ҳаракат қилди. Бу интилишлар бесамар кетмади, албатта. У 1950 йили ўзбек театр санъати ривожини йўлидаги хизматлари учун Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист унвонига сазовор бўлди.

Мақом хонандалиги ва актрисалик фаолиятини қойилмақом олиб борган яна бир аёл ижодкор Зайнаб Полвоновадир. У Избоскан тманида тузилган musiқали

театрдаги фаолиятини 1939 йилдан бошлаган. Айнан мана шу фаолият Зайнаб Полвоновани катта санъат ҳаётига олиб кирди. Санъат соҳасидаги илк қарашлар, сахна сирлари, устозлар сабоғидан мана шу ерда баҳраманд бўлди.

Зайнаб Полвонова театрда кўп роллар ижро этишга муяссар бўлди. Ижро этган роллари, яратган образлари унинг фаолиятида жуда катта аҳамият касб этади. У «Гулсара»да Ойсара, «Аршин мол-олан»да Жаҳон хола, «Ҳалима»да Руқия опа каби ўнлаб ролларни ижро этади. Шундан сўнг унинг театр соҳасидаги фаолияти анча оммалашади. Уни Андижон ва Қўқон театрларида ҳам хонанда сифатида ишлашга таклиф этишади. Шундан сўнг Зайнаб Полвонова бошқа вилоятлар театрларида ҳам фаолият олиб бора бошлайди [1:8]. Зайнаб Полвонованинг репертуарида аввалига лапарлар бўлган бўлса, кейинчалик “Самарқанд ушшоғи”, “Феруз”, “Талқини баёт” каби мумтоз асарлар ҳам ўрин ола бошлади.

Театрда фаолият юритиб, ўзбек мумтоз мусикасининг, мақомларимизнинг ривожланишига ўзининг гўзал овози, маҳорати, истеъдоди билан хиссасини қўшган аёл ижодкорлардан яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Улар орасида яна Ҳабиба Охунова, Фотима Борухова, Коммуна Исмоилова, Ҳалима Носирова, Султонпошша Раҳимовалар ҳам бор. Уларнинг ҳар бирининг ижодини ўрганар эканмиз ўзбек халқининг ғурури саналган мақомларимизни профессионал дражада ижро этиш билан бир вақтда топширилган рольни юксак маҳорат билан

ўйнаганликларининг гувоҳи бўламиз. Бугунги кунда ёш хонандаларимиз ёки мусикали театр актрисалари орасида улар каби ижод қила оладиган, маҳорати билан тенглаша оладиганлари топиладими? Бу албатта бизнинг энг оғрикли нуқталаримиздан биридир. Ушбу муаммо мақом театрларини ташкил этиш ва у ерда спектакллари сахналаштириш жараёнида юзага калқиб чиқа бошлади. Марғилон шаҳар мақом театри фаолиятини ҳам кузатар эканмиз бунинг яққол далилини кўрамиз. Албатта ушбу театрнинг бажараётган ишлари таҳсинларга лойик. Асарлар жуда гўзал ва профессионал тарзда ижро этилмоқда, роллар маромига етказилмоқда. Аммо эътибор берадиган бўлсак, мусикий сахналарни фақат мақомдон хонандалар ижро этишмоқда, актёр ва актрисалар эса фақатгина роль ўйнамоқдалар. Яъни хонандалар ролларни актёрлик маҳорати билан, актёр ва актрисалар эса мусикий асарларни профессионаллик билан ижро эта олмаяптилар. Аммо бу албатта ечими бор бўлган масаладир. Бунинг учун кўпроқ маҳорат дарсларини ташкил қилиш ва олий таълимда таҳсил олаётган бўлажак мақом хонандаларига актёрликдан, бўлажак актёрларга мақом ижрочилигидан ҳам сабоқ берилса нур устига аъло нур бўлар эди. Бу борада барча талабаларга, ижодкорларга муваффақиятлар тилаб қоламиз ва келажакда Назира Юсупова, Мавлуда Аъзамова, Зайнаб Полвонова, Ҳабиба Охунова, Фотима Борухова, Коммуна Исмоилова, Ҳалима Носирова, Султонпошша Раҳимовалар каби маҳоратли хонанда-актрисаларимиз етишиб чиқади деган умиддамиз.

Адабиётлар

1. Бўриева К. Анъанавий хонандалик (аёллар овозлари учун). Академик лицей ва коллеж ўқувчилари учун ўқув-услубий қўлланма. –Тошкент: 2008.
2. Матёкубов Ш. Анъанавий хонандалик асослари. –Тошкент: 2022.
3. Ражабий Ю. Ўзбек халқ мусикаси. I-V томлар. –Т.: 1957-1959.
4. Ражабов И. Мақомлар. –Т.: 2006.
5. Эрматов М. Анъанавий хонандалик. –Т.: 2003.
6. Юсупов М. Ўзбек халқ мусикаси (Хоразм ашуллари). –Т.: 1962.

РЕЗЮМЕ

Театр ва мақом уйғунлиги бугунги кунда ўзгача замонавий тус олди. Бу эса ўзбек миллий мусика санъатининг, мақомларимизнинг янада кенг тарғиб қилинишига катта туртки бўлди. Аслида XX асрнинг биринчи ярмида мусикали театрда фаолият олиб борган ижодкорлар ҳам актёрлик, ҳам мақом ижрочилигидан профессионал даражада бохабар бўлганлар ва ҳар қандай ролни қойилмақом ижро этганлар. Ушбу мақолада XX асрнинг биринчи ярмида мусикий театрда ижод қилган хонанда аёллар ҳақида маълумотлар берилади. Шу билан бирга ушбу мавзуга оид долзарб масалага ҳам тўхталиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ

Сочетание театра и макома сегодня получило необычный современный оттенок. Это придало большой импульс более широкой пропаганде узбекского национального музыкального искусства, нашего макома. На самом деле в первой половине XX века творческие люди, работавшие в музыкальном театре, профессионально занимались как актерским мастерством, так и макомным исполнением, и блестяще играли любые роли. Данная статья расскажет о женщинах-певицах, работавших в музыкальном театре в первой половине XX века. В то же время будет затронут актуальный вопрос на эту тему.

SUMMARY

The combination of theater and makoms and today has received an unusual modern shade. This gave a great impetus to the wider promotion of the Uzbek national musical art, our makom. In fact, in the first half of the twentieth century, creative people who worked in musical theater were professionally engaged in both acting and makom performance, and brilliantly played any role. This article will tell about female singers who worked in musical theater in the first half of the XX century. At the same time, a topical issue will be touched upon on this topic.

ИЗУЧЕНИЕ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА

Б.Турдыев – преподаватель

Нукусский филиал Узбекского государственного института искусств и культуры

Таянч сўзлар: реалистик ҳусусият, бадий тадқиқ, манба, когнитив, ғайриоддий очерклар, фундаментал тасниф, хронологик этнограф, Олтин Ўрда.

Ключевые слова: реалистическая черта, художественное исследование, источник, познавательный, неординарные очерки, фундаментальная классификация, хронологический этнограф, Золотая Орда.

Key words: realistic feature, literary analysis, source, cognitive, extraordinary essays, fundamental classification, chronological ethnographer, Golden Horde.

Каракалпакский народ имеет древнюю и богатую историю. Он известен всему миру своей национальной культурой, своеобразным искусством, классической литературой, духовными ценностями и традициями.

Актуальной является на современном этапе развития исторической науки Каракалпакстана найти наиболее эффективные пути использования достижений художе-

ственной литературы, словесного искусства каракалпак-ков в интересах исторической науки, в целях воспитания историй. Исторические песни каракалпак-ков являются продуктом поэтического творчества народа, порой смыкавшейся с фольклором. Поэтические памятники, поэтические документы эпохи — так нередко называют исторические песни, отобразившие существенные черты

своего времени. И это не только образное выражение, это верно по существу. Каждая эпоха рождает свои песни. Особенно богаты поэтическим наследием каракалпаков XIII-XIX века. В исторических песнях этих столетий отобразилась особая атмосфера этих веков, их неповторимый колорит, общественная психология.

Наиболее талантливые и реалистические исторические песни каракалпакского народа отобразили важнейшие черты XIII-XX веков и могут быть ее своеобразной художественной моделью, которая порой способна гораздо выразительнее и ярче рассказать нам о характере изменений, происходивших в народном сознании, чем об этом свидетельствуют архивные документы, исторические материалы.

Освоение каракалпакской поэзии, как и художественной литературы вообще, делает свои первые шаги. Впереди - большая работа по освоению нового пласта проблем, большинство которых возможно лишь совместными усилиями историков, философов, литературоведов, представителей других наук.

Возможность более активного использования в исторических исследованиях исторических песен каракалпакского народа обусловлена не только тем, что они расширяют источниковую базу исследования, но и повышением воспитательного потенциала исторической науки. Использование исторических песен каракалпакского народа в исторических исследованиях открывает путь соединения познавательных и воспитательных возможностей исторической науки и искусства с целью решения задачи по формированию гармонично развитой, общественно активной личности, сочетающей в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство.

Сейчас необычайно возрос интерес народа к истории своего Отечества. Мысли о необходимости глубокого изучения истории нашей страны, о воспитании историй, об ответственности историков, журналистов, интеллигенции за освещение правды истории были в центре внимания. Эффективнее использовать огромные познавательные и воспитательные возможности истории и исторических песен каракалпаков безусловно поможет их более тесный союз [2].

В историографии сложилась большая традиция изучения каракалпакского фольклора в качестве исторического источника [5]. В 1920-1930-е годы благодаря фольклорной экспедиции профессора А.А.Соколова в районах Каракалпакстана были собраны ценнейшие материалы, в том числе некоторые исторические песни каракалпаков. Выдающийся этнограф Т.А.Жданко при написании фундаментальной книги «Очерки исторической этнографии каракалпаков» использовал данные исторических песен. Профессору Б.В.Андрианову удалось зафиксировать процессы миграции каракалпаков благодаря использованию исторических песен каракалпаков. В трудах академика С.К.Камалова исторические песни каракалпаков стали неотъемлемой части исторического источника. Тем не менее, справедливости ради отметим, что только Адилбай Кожыкбаев обратил внимание на особенности исторических песен, опубликовав специальную книгу на эту тему. К сожалению в этой книге не дана классификация исторических песен каракалпаков, не отражена хронологическая рамка, периодизация, не проведен источниковедческий анализ и другие процедуры методологии. Этнограф Л.С.Толстова в 1980-1990-е годы успешно занималась источниковедческим анализом в вводом в научный оборот исторических преданий и легенд народов Южного Приаралья, где важнейшей частью выступали также исторические песни каракалпаков. Другой этнограф Г.П.Снесарев также обратил особое внимание на хорезмские легенды в качестве ценнейших исторических источников по истории религиозных культов

Средней Азии. Из отечественных историков важное значение имеют труды А.Кошанова и М.Глеумуратова, написавших книги и статьи о важности исторических песен каракалпаков. Вслед за Т.А.Жданко Х.Есбергенов, Ж.Хошниязов, У.Оразбаева тщательно анализировали историко-этнографические мотивы в дастанах каракалпакского народа. Эти материалы послужили фундаментом для написания кандидатской диссертации Ж.Бердиева «Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв.».

Приоритетной целью является систематизация, классификация и обобщение с новых методологических позиций этого огромного комплекса исторических песен каракалпакского народа, историко-этнографический анализ, выявление скрытой информации и обоснование перспективных направлений их использования в качестве важнейшего источника по истории каракалпакского народа.

В контексте целевых установок, актуальными являются:

- осветить историю сбора исторических песен каракалпаков в 1920-1970-е годы;
- дать характеристику этого комплекса, воздать должное историкам, этнографам, фольклористам, энтузиастам сбора этого духовного наследия каракалпакского народа;
- анализировать исторические песни эпохи завоеваний Чингисхана Хорезмского оазиса, показать при помощи этого комплекса источников военно-политическую атмосферу тех лет, надежды и чаяния беженцев, миграцию большинства каракалпаков за пределы своей Родины;
- провести анализ исторических песен каракалпаков, которые жили в составе Золотой Орды, воссоздать в исторической памяти народа выдающихся сыновей и дочерей Ормамбет бия, Орыс бия, Ногай бия и др.;
- осветить историческую жизнь каракалпакского народа, когда они вернулись на низовья Сырдарьи и обосновали Каракалпакскую Орду;
- изучить исторические песни аральских узбеков и каракалпаков XVIII-XIX веков, военно-политические события, взаимоотношения с Хивинскими ханами, быт и традиции землепользования, животноводства, рыболовства, торговли.

Большую ценность представляют исторические песни, зафиксированные в северо-восточном Каракалпакстане в 1933 г., во время этнографической экспедиции сотрудниками Каракалпакского НИИ проф. А.А.Соколовым и У.Кусекеевым. В ту пору исторические песни полнее сохранялись в памяти населения, и записи эти ценны своей полнотой. В последующий период отдельные сюжеты постепенно исчезают из памяти населения, и даже уже 1960-е годы исследователям порой удавалось фиксировать лишь их краткие и схематичные пересказы.

В 1945 г. среди каракалпаков вела собирательскую работу сотрудник Каракалпакского НИИ А.С.Морозова, записавшая немало интересных исторических песен. С 1945 г. и в течение двух десятилетий в Каракалпакстане вел исследования Каракалпакский этнографический отряд Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (Ин-т этнографии АН СССР), возглавляемый доктором исторических наук Т.А.Жданко. Фольклорные материалы, собранные Т.А.Жданко, охватывают в наибольшей своей части средневековый период истории каракалпаков и северо-западную (Поволжье, Приуралье) линию связей каракалпаков и их предков.

После открытия в Каракалпакстане филиала АН Узбекистана (1959) сбор записей по историческому фольклору народов Каракалпакстана вели сотрудники ряда

секторов Института истории, языка и литературы, вошедшего в филиал. Тематика некоторых из этих записей представляют интерес для наших исследований и мы ознакомились с ними в рукописном отделе фундаментальной библиотеки ККО АН РУз. Это — полевые записи кандидатов исторических наук А.Утемисова (сектор этнографии), Т.Бегжанова (сектор истории и диалектологии каракалпакского языка), М.Глеумуратова (сектор истории Каракалпакстана дореволюционного периода), записи велись среди каракалпакского и казахского населения Ходжейлинского, Тахтакупырского и Муйнакского районов, а также среди узбеков Кунградского района) [4].

В 1960, 1962 и 1963 г. Л.С.Толстова собрала полевые материалы, в процессе работы Северного Каракалпакского этнографического отряда и Зеравшанского этнографического отряда.

Характерной особенностью археологических и этнографических исследований была широкая рекогносцировка и крупные стационарные исследования приведшие к накоплению огромного археологического и этнографического материала.

Т.Н.Кары-Ниязов отметил недостаточную изученность этногенеза каракалпакского народа. «Основным вопросом при изучении истории всякого народа, а следовательно и каракалпакского народа, говорил он, — является вопрос о его происхождении. Первоисточники, имеющие как прямое, так и косвенное отношение к рассматриваемому вопросу, все еще полностью не изучены, а без этого немислима серьезная работа по изучению прошлого каракалпакского народа». Далее Т.Н.Кары-Ниязов указал: «Строго научная разработка вопросов прошлого каракалпакского народа может быть выполнена, прежде всего, только на основе всестороннего и глубокого изучения письменных и других исторических источников» [7].

За годы своей работы (1937—1960 гг.) Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция открыла и изучила более 650 археологических объектов относящихся к разным периодам истории Хорезма и сопредельных с ним степных областей Приаралья—начиная от стоянок эпохи перлита, кончая замками, городами и селениями позднего средневековья [3].

Сотрудники Каракалпакского этнографического отряда Т.А.Жданко, Б.В.Андрианов, М.В.Сазонова, К.Л.Задыхина, Н.П.Лобачева, С.К.Камалов,

Р.К.Косбергенов, У.Х.Шалекенов записали со слов старшего поколения —знатоков исторических традиций каракалпакского народа —множество устных преданий о происхождении и составе каракалпакских племен, родов и родовых подразделений, об их передвижениях до и после прихода в дельту Амударьи [1].

Важным вкладом в изучение истории Каракалпакии явились «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции» АН СССР. В них собран, систематизирован и научно проанализирован большой комплекс материалов, характеризующих (историю хозяйства, общественного строя, искусства каракалпакского народа. В этом многотомном издании на основе новых археолого-этнографических материалов был разработан ряд важных проблем этнической истории, этнографии, быта и культуры каракалпакского народа.

Труды Хорезмской экспедиции в последствии послужили надежной основой для более широкого и углубленного исследования истории автономной республики.

В работе Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР активно участвовали сотрудники Каракалпакского научно-исследовательского института экономики и культуры. В результате этого в Каракалпакии выросли новые молодые ученые, прошедшие путь от студентов-практикантов до сложившихся научных работников. Примером могут служить С.К.Камалов, У.Х.Шалекенов, Р.К.Косбергенов, ставшие позднее известными каракалпакскими учеными.

Это были первые публикации источников после «Материалов по истории Каракалпакии и каракалпакцев», изданных еще в 1935 г Институтом Востоковедения АН СССР. Ценность этих изданий определяется тем, что они существенно расширили источниковую базу, ввели в научный оборот много новых фактов, что позволило подробно осветить вопросы социально-экономической истории и этнографии каракалпакцев в XIX—начале XX вв., последовательно вскрывать как деспотизм хивинских ханов, так и колонизаторскую, реакционную политику русского царизма.

Открытие и публикация источников сопровождались развитием специальных источниковедческих исследований по истории Каракалпакстана. Это создает необходимые предпосылки для подготовки новых обобщающих трудов по истории Каракалпакстана [6].

Литература

1. Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе Каракалпакской АССР. —Краткие сообщения Института этнографии, 1947, вып. 2, —С. 5-16; Еее. Родо-племенная структура и расселение каракалпакцев в низовьях Амударьи в XIX — начале XX в. Краткие сообщения Института этнографии. —М.: 1949, вып. 6, —С. 58-63; Бломквист В. Э. Этнографическая работа среди «уральцев». Краткие сообщения Института этнографии, 1947, №3, —С. 142-159; Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпакцев. —М.: —Л.: АН СССР, 1950; Е е ж е. Каракалпаки Хорезмского оазиса. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. —М.: 1952, т. I, —С. 461-566; Еее. Каракалпакская эпическая поэма «Кырк кыз» как историко-этнографический источник. Краткие сообщения Института этнографии, 1958, вып. 30, —С. 112-120; Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпакцев в Северном Хорезме в XVIII—XIX вв. Автореф. Дис. канд. ист. наук. —М.: 1951; Сазонова М.В. К этнографии узбеков Южного Хорезма. Труды Хорезмской экспедиции. —М.: 1952, т. I, —С. 247-318; Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. Там же, —С. 319-426.
2. Кошанов Б.А. Каракалпакские исторические песни XIII-XX вв. как исторический источник// История и культура Узбекистана. Материалы республиканской научно-практической конференции. —Ташкент: Академия государственного и общественно-го строительства при Президенте Республики Узбекистана. Центр новой истории Узбекистана. —Ташкент: 2011, 151-154-б.
3. Морозова А. С. Очерки по одежде и пище каракалпакцев. —Нукус: 1945; Еее. Очерки быта узбеков Нукусского Района ККАССР. —Нукус: 1944. Рукописи хранятся в архиве Каракалпакского филиала Академии наук УзССР; Толстов С.П. Итоги двадцати лет работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (1937—1956 гг.), Советская этнография, 1957, №4, —С. 31-60; Толстов С.П.; Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958—1961 гг. Материалы Хорезмской экспедиции АН СССР. —М.: 1963, вып. 6, —С. 32-90.
4. Материалы историко-этнографического отряда Каракалпакского института экономики и культуры АН УзССР. Р-121; Полевые материалы сектора истории дореволюционного периода, собранные во время экспедиции в Тахтакупырском и Муйнакском районах в 1961 г. Р.Косбергеновым, И.Косымбетовым, Ж.Уббиниязовым, М.Глеумуратовым, Б.Казахбаевой и Р.Генжемуратовой. Р-101; Камалов С.К. Полевые записи историко-этнографической экспедиции Каракалпакского комплексного НИИ АН УзССР. Р-1959; Кошанов А. Полевые отчеты за 1969 г. на территории Ходжейлинского и Кунградского районов. Р-273; Его же. Полевые отчеты за 1970 г. Р-273; Толстова Л.С., Утемисов А. Материалы, собранные во время Зеравшанского и Бухарской экспедиции в 1960-1961 гг. Р-180; Толстова Л.С., Утемисов А. Материалы, собранные во время экспедиции Тахтакупырского и Муйнакского этнографического отряда в 1962 г. Р-180; Каримов А. Хожели хэм Нокис каласында командировка уактында жыйнаган материаллар. Р-89; Полевые записи К.Махсотова в экспедиции в Тахтакупырском и Чимбайском районах.

P-84; Пирназаров А. Полевые записи во время научной командировки в Тахтакупырском, Чимбайском и Кегейлинском районах в 1962 г.

5. Соколов А.А. Основные этапы истории каракалпаков, по данным народных преданий каракалпаков и других памятников живой старины. –Турткуль: 1932; Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. –М.: –Л.: 1950; Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме // ТХАЭЭ, т.3. –М.: 1958; Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. –Ташкент, 1968; Кожыкбаев А. Тарийхый косыклар. –Нөкис: 1980; Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. –М.: 1984; Еее. Воспросы ранней этнической истории народов Приаралья (по данным исторического фольклора и ономастики). –Нукус: 1984; Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. –М.: 1983; Есбергенов Х., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. –Ташкент: 1988; Кошанов А. Каракалпаклардын ХУШ асирдеги тарийхы коркем эдебият бетлеринде // Амударья, 1974, №8; Тлеумуратов М. Каракалпак поэзиясы – тарийхый дерек. –Нөкис: 1994; Оразбаева У. «Кырк-кыз» дастанында тарийхый-этнографиялык дереклер. –Нөкис: 1990; Махсегова М. Исторические корни эпоса «Едиге». Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Нукус: 1995; Бердиев Ж. Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Нукус: 1995 и др.

6. Тлеумуратов М. Бердак как историк. –Нукус: //Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, №4; Его же. Бердактын шығармаларындағы тарийхый дереклер. –Нукус: «Каракалпакстан», 1968.

7. Толстов С.П. Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпакии и каракалпаков. Бюллетень Академии наук УзССР, 1945, №9-10, –С. 9-16. Морозова А.С. Этнография - как материал для изучения истории народа. Бюллетень Академии наук УзССР 1945, № 9-10, С. 34-35.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ халқ тарихий күйиқларини қарақалпақ фольклориди ўрганишга бағишланган. Қарақалпақ халқининг қадимий ва бой тарихига, миллий маданиятига, ўзига хос санъати, мумтоз адабиёти, маънавий қадриятлари ва анъаналарига қисқача тўхтаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению исторических песен каракалпакского фольклора. Кратко описаны древняя и богатая история каракалпакского народа, национальная культура, уникальное искусство, классическая литература, духовные ценности и традиции.

SUMMARY

The article is devoted to the study of historical songs of Karakalpak folklore. The ancient and rich history are briefly described of the Karakalpak people, national culture, unique art, classical literature, spiritual values and traditions.

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКИМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВОМ В КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ

И.Х.Шоев – старший преподаватель

Бухарский государственный университет

Таянч сўзлар: Туркистон генерал-губернатори, Россия империяси, мустамлакачилик сиёсати, Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низомлар, генерал-губернатор, генерал-губернатор хузуридаги Кенгаш, генерал-губернатор идораси, уезд маъмурияти, оксоқолчилик.

Ключевые слова: Туркестан, Туркестанское генерал-губернаторство, Российская империя, колониальная политика, Положения об управлении Туркестанским краем, генерал-губернатор, Совет при генерал-губернаторе, канцелярия генерал-губернатора, уездная администрация, аксакалства.

Key words: Turkestan Governor-General, Russian Empire, colonial policy, Regulations on the administration of the Turkestan territory, Governor-General, Council under the Governor-General, Office of the Governor-General, county administration, aksakalstva.

Существование Туркестанского генерал-губернаторства в составе Российской империи выявило отсутствие выверенной региональной политики самодержавия, что часто приводило к непоследовательности в правительственных действиях. Наиболее важным в истории Туркестанского генерал-губернаторства оказалось начало XX века, когда на фоне развития экономических связей генерал-губернаторства с имперским центром проявились существенные организационные недостатки существующей системы управления.

Деятельность управленческих структур в Туркестане развивалась в условиях скрытых и явных конфликтов, основой которых стал вопрос о широте административных полномочий центральных и местных властей.

После присоединения Южного и Юго-Восточного Казахстана, а также ряда районов Средней Азии к Российской империи в 1867 году было образовано Туркестанское генерал-губернаторство в составе Семиреченской (до 1882 г.) и Сыр-Дарьинской областей. Туркестанское генерал-губернаторство с 1886 года официально стало называться Туркестанским краем (неофициально “Русским Туркестаном”). С 1898 года в состав Туркестанского края входили Закаспийская, Самаркандская, Семиреченская, Сырдарьинская и Ферганская области. Соседние с Туркестанским краем Хивинское и Бухарское ханства фактически являлись вассалами царской России [1:3].

Одним из важнейших источников для изучения состояния системы управления Туркестанским краем в начале XX века являются материалы отчетов графа Константина Константиновича Палена, под руководством которого в 1908–1909 гг. на территории Туркестанского края проводилась сенаторская ревизия. В

ходе ревизии К.К.Пален должен был следовать специальной инструкции, утвержденной 18 июня 1908 г. Николаем II. Сенатор граф К.К.Пален, характеризуя период правления первого Туркестанского генерал-губернатора, инженер-генерала, генерал-адъютанта Константина Петровича фон Кауфмана (1867-1882 гг.), писал о том, что «силами своей мощной личности он мог устранять вмешательство в его дела какого-либо постороннего ведомства и нес один всю ответственность перед Верховной властью, от которой получал лично указания» [2:6].

К.К.Пален не учитывал тот факт, что время управления краем К.П.Кауфмана было периодом, в течение которого колониальный аппарат Туркестана развивался параллельно с захватом новых территорий. И естественно царизм стремился насадить единую военную власть, основанную на принципе единоличия, выраженного в правах генерал-губернатора — «принимать все те меры, которые признает он полезными и неотложно необходимыми для устройства края» [3:4]. Это был период, когда политика царизма отражалась в лице и действиях генерал-губернатора и когда царизм нуждался в таких «сильных» личностях, как К.П.Кауфман.

В период правления К.П.Кауфмана Туркестанское генерал-губернаторство управлялось на основе режима личной власти генерал-губернатора. «Одним из крупных факторов административной краевой деятельности является Совет при генерал-губернаторе, учреждение подобного коему нигде в империи не существует» [4:7], — писал граф К.К.Пален.

Совет Туркестанского генерал-губернатора по представленным ему полномочиям представлял собою по

«Положению об управлении Туркестанского края» 1886 года губернское учреждение, совершенно отличающееся от других, не имеющее себе подобного во всей Российской империи. Совету при генерал-губернаторе при решении многих важных вопросов отводилась решающая роль [5:134].

Ведению Совета по статье 20 [6:45] подлежали:

1. Все законодательные вопросы по общему управлению и все другие дела, которые генерал-губернатор признавал нужным передать на его обсуждение. По делам, относящимся до общего управления краем, заключения Совета имело совещательное значение.

2. Рассмотрение смет денежных земских повинностей, определение размера натуральных земских повинностей, разрешение сверхсметных расходов и т.д.

3. Общее руководство ходом дел поземельного и податного устройства, соображение предположений о податном обложении и рассмотрение принесенных генерал-губернатору жалоб по данной отрасли. Следует подчеркнуть, что по делам о земских повинностях и по земельному и податному устройству все вопросы решались большинством голосов. Но в случае несогласия генерал-губернатора с мнением большинства членов Совета, ему предоставлялось право, не приводя постановление в исполнение, передать вопрос на разрешение соответствующего министерства.

Совершенно особое место занимал в главном управлении его исполнительный орган – канцелярия генерал-губернатора, которая состояла первоначально из четырех отделений. Первое отделение ведало вопросами административно-штатного и инспекторского порядка. Ведение дел в первом отделении было распределено между четырьмя столами, три из которых занимались главным образом, делами личного состава, а четвертый имел в своем ведении «дела об иностранцах». Второе отделение занималось земскими вопросами и повинностями, оно подразделялось по функциям на пять столов, дела которых отражали финансово-хозяйственную деятельность главного управления. Третье отделение занималось вопросами поземельно-податными, устройством городов и городскими сметами (эти дела распределялись между тремя столами), а также разработкой законоположений по вопросам управления краем. Четвертое, учрежденное К.П.Кауфманом, было особое Судное отделение, рассматривавшее в порядке кассации судебные решения и вопреки указаниям министра юстиции и военного министра [7:20] и просуществовавшее до 1886 года.

Судное отделение канцелярии вплоть до 1886 года пользовалось такими правами, которых не имело по отношению к подведомственным судьям даже министерство юстиции. По его докладом генерал-губернатор учреждал новые судебные должности. Канцелярии было предоставлено рассмотрение кассационных жалоб на приговоры судебных учреждений. Она не ограничивалась разрешением вопросов, возбуждаемых судебной практикой и толкованием законов, но и составляла доклады, предвещавшие направление дел. При отмене решений областных правлений генерал-губернатор по докладу канцелярии разрешал судебные дела по существу.

Хотя проект положения 1867 года и «Положение об управлении Туркестанского края» 1886 года не содержали в себе специальных правил, определяющих круг прав и обязанностей относительно канцелярии, тем не менее, она играла решающую роль в органах управления. Правитель канцелярии тоже занимал исключительное положение: определялся и увольнялся по «высочайшему повелению императора через военного министра». В служебном отношении правитель канцелярии был только исполнителем распоряжений генерал-губернатора, но на практике занимал более высшее положение, чем военные губернаторы областей.

Канцелярия генерал-губернатора была центром, куда стекались каждодневная информация о положении дел в той или другой области. Генерал-губернатор редко бывал на местах и поэтому при ознакомлении с жизнью областей имел дело только со своей канцелярией. При таком положении, естественно, управляющий канцелярией превращался со временем из чиновника-исполнителя в чиновника-распорядителя. Громадный фактический материал, освещающий многие стороны административной, хозяйственной, культурно-бытовой жизни Туркестанского края, был сосредоточен в отделениях канцелярии генерал-губернатора.

Таким образом, в конце XIX века система управления Туркестанского края представляла собой систему тесно связанных друг с другом основных элементов административного механизма и соответствующих им органов, действующих в интересах царизма и его колониальной политики. Характерной чертой этого аппарата была его чрезмерная бюрократическая централизация, заключающаяся в сосредоточении в его недрах законодательных, распорядительных, исполнительных и контрольных функций управленческого аппарата была передана в ведение местных институтов власти – аксакальств и волостных управлений, действовавших под контролем русской власти.

Литература

1. Альжанова Э.Е. Система управления Туркестанским генерал-губернаторством в конце XIX – начале XX века. // «Вестник КазНПУ». – Алматы: 2016. -С.3.
2. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчёта о произведённой в 1908-1909 гг., по высочайшему повелению сенатором гофмейстером, графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края, часть II, СПб.,1910. -С.6.
3. Положение об управлении Туркестанского края. Составитель И.Абрамов. –Ташкент: 1916. -С.4.
4. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчёта о произведённой в 1908-1909 гг., по высочайшему повелению сенатором гофмейстером, графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края, часть II, СПб.,1910. -С.7.
5. Махмудова Н.Б. Сенаторская ревизия графа К.К. Палена в Туркестане: причины, ход, последствия. // Метаморфозы истории. 2016. № 7. -С.134
6. ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 1674, л.45. www.archive.uz, central.archive.uz
7. ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 923, л.20. www.archive.uz, central.archive.uz

РЕЗЮМЕ

Макола XIX аср охири – XX аср бошларида Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатида Туркистон генерал-губернаторлигини бошқариш муаммолари ҳамда Туркистон ўлкасидаги бошқарув тузилмалари фаолиятининг қисқача тарихий шарҳига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена краткому историческому обзору проблем управления Туркестанским генерал-губернаторством в колониальной политике Российской империи в конце XIX – начале XX вв., а также деятельности управленческих структур в Туркестанском крае.

SUMMARY

The article is devoted to a brief historical review of the problems of management of the Turkestan Governor-General in the colonial policy of the Russian Empire in the late XIX – early XX centuries, as well as the activities of management structures in the Turkestan region.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ҲАМДА РАҲБАР КАДРЛАР МАСАЛАСИНИНГ ТАРИХИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

А.А.Юлдашев – *тарих фанлари бўйича фалсафа доктори*
Наманган муҳандислик-технология институти

Таянч сўзлар: давлат, бошқарув, раҳбар, республика, монархия, демократия, нодемократия.

Ключевые слова: государство, управление, руководитель, республика, монархия, демократия, антидемократия.

Key words: state, government, leader, republic, monarchy, democracy, anti-democracy.

Инсоният тарихида илк давлатлар пайдо бўлгандан то ҳозирги даврга қадар давлат ва жамиятларни бошқариш, таркибий шакллантириш, тартибга солиш, тўғри ва тенг сиёсатни олиб бориш ҳамда кадрлар масаласи алоҳида эътибор марказида бўлган. Давлат ва жамиятни бошқариш, халқни ягона мақсад йўлида бирлаштирган ҳолда ҳаракатлантириш масаласи ўтган давлар мобайнида ўзининг долзарблигини йўқотмаган. Бу соҳа тадқиқотчи ва олимлар томонидан доимо ўрганилиб, улар давлат, давлат бошқаруви ва раҳбар тушунчаларининг мазмун-моҳиятини ёритиб келганлар.

Давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ривожда ҳукмдорнинг тутган роли, мамлакатни одилонга бошқариш усуллари масаласида қадимдан турли қараш ва ёндашувлар мавжуд. Давлатчилик тарихи инсоният цивилизациясининг сўнгги беш минг йиллиги билан боғланиб, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари – деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик ривожланган ҳудудларда пайдо бўлган[11:9]. Илк давлатчиликнинг тарихий илдизлари фақат ички сабабларгагина боғлиқ бўлмай, балки тарихий-маданий муносабатларнинг юксак даражада ривожланганлигига ҳам боғлиқ бўлган.

Бошқарув ўзига хос ижтимоий жараён бўлиб, у инсонларнинг тафаккур доираси, билим даражаси ёки характери хисобга олган ҳолда ёндашувни талаб этади. Ўз навбатида, бошқарув одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш қонуниятларини, уларнинг ҳуққ-атворини, ҳатти ҳаракатини тушуниш ва англашда чуқур билимга эга бўлишни доимо изланишда бўлишни талаб этади.

Қадимги Шарқ алломалари давлат бошқаруви ҳамда раҳбарликнинг хусусиятлари ҳақида ўз қарашларини, тавсия ва таклифларини мерос қилиб қолдирганлар. Уйғониш даври мутафаккири Абу Наср Фаробий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида жамиятни бошқаришда шаҳар ҳокими ўн иккита ҳислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур деб ҳисоблайди[2:159]. Агар барча ҳислатларга эга одам топилмаса, шу ҳислатларга эга одамлар гуруҳи бирлашиб, шаҳарга ҳокимлик қилиши лозим дейди. Раҳбарлар фуқароларнинг бахтга етиш йўлидаги хайрли ишларнинг моҳиятини англаши ва уларни рўёбга чиқариш воситаларини билиши керак, деб таъкидлаб ўтади.

Амир Темури ўзининг “Темур тузуклари” асарида давлат бошқаруви санъати, раҳбарлик масъулияти ва маҳорати каби масалаларга эътибор қаратган. Унинг фикрича, давлатни бошқаришда раҳбар кенгаш, машварату маслаҳат, қатъий қарор, тадбиркорлик ва эҳтиёткорликка алоҳида аҳамият бериши керак. Шу сабабли, Амир Темури вақти-вақти билан олимлар, файласуфлар, ҳокимлар, табиблар, мунажжимлар, муҳаддислар, амирлар, вазирлар, донгдор санъат намояндлари, турфа касб-ҳунар эгалари билан учрашувлар ўтказиб, улар билан давлат ва жамият бошқарувидаги масалаларни маслаҳатлашиб турган.

Айниқса, давлат бошқарувидаги кўп масалаларни ўз пирлари Шамсиддин Кулол, Саййид Барака, Зайниддин Абубакр Тойбодийлар билан маслаҳатлашган. Амир Темурнинг фикрича, ҳеч бир мансабдор ўзига қўйилган талаблар даражасида мукаммал фаолият юрита олмайди. Мансабдор ўз касбий маҳоратини ўз фаолиятида дуч келадиган хилма-хил ташвиш-муаммолар, чигалликларни ечиш давомида ошириб боради, бунинг учун эса, узок вақт талаб этилади [3:196].

Ҳар бир давлат такрорланмас ижтимоий ҳодиса бўлиб, у тегишли халқларнинг тарихий тараққиёти ва маънавий-маданий ривожланишининг натижаси ҳисобланади. Турли тараққиёт босқичларида давлатлар шаклланиб, ривожланиб ва ўзгариб келган. Давлатни шаклий жиҳатдан ўрганиш, аввало, давлат тузилиши, таркибий қисмлари ва ички структураси, шунингдек, давлат ҳокимиятини ўрнатиш ва амалга оширишнинг асосий усуллари аниқлашни назарда тутди. Тарихий шарт-шароитлар, ижтимоий тузумлар, табиий иқлим, ташқи муҳит, аҳолининг ижтимоий таркиби ва сиёсий қурашлар давлатларнинг ташкил этиш шакллари тақомиллашувига таъсир кўрсатиб келган. Давлатлар бир-биридан бошқаруви, таркибий тузилиши, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш усуллари қараб фарқланади.

Давлат бошқаруви – давлат ҳокимияти ва бошқарувни тузиш ҳамда ташкил этишнинг муайян тартиби бўлиб[9:7], у давлат ва жамиятни тегишли институтлар орқали бошқариш, инсонларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, миллатлараро муносабатларни тартибга солиш, диний бағрикенглик билан аҳолининг барча қатламларини бирлаштириш орқали уларни ягона мақсад сари ҳаракатлантиради. Мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий салоҳиятини ошириш йўлида изчил ислохотларни амалиётга татбиқ этади. Давлат бошқарувидаги бу ишлар давлат ва нодавлат институтларга таянган ҳолда амалга оширилади.

“Давлат бошқаруви”ни давлатнинг жамиятда тутган ўрни ва ролидан келиб чиққан ҳолда, бошқарувни амалга оширувчи институт, унинг мақсад ва вазифалари, йўналишлари мажмуи сифатида тавсифлаш мумкин [6:18]. Давлат бошқаруви жамоат ташкилотларининг алоқаларини ҳамда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимиятларининг фаолиятини қамраб олади. Шунингдек, жамиятдаги аъзоларнинг биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этган ҳолда, уларнинг яхлитлигини, бир-бирига мослигини ва тартиб-интизомини таъминлайди.

Давлат тушунчаси ва унинг мазмун-моҳиятини англашда давлат бошқаруви шакли алоҳида аҳамият касб этади. Бошқарув шакли давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва амалга ошириш тизимини англатади. Давлат бошқарувининг монархия (юн. “monarchia” – яқка ҳокимлик) [10:314] ва бошқарувининг республика (лот. “res publica” – жамоат иши, умумхалқ иши) [10:383] шакллари мавжуд. Улар ҳам ўз нафатида

гурухларга ажратилган. Масалан, монархиянинг мутлок, конституциявий ва теократик шакллари мавжуд. Республиканинг эса, президентлик, парламентар ва аралаш шакллари мавжуд [1].

Бошқарув шакллари ҳар бир давлатларнинг тарихий қадрият ва анъаналари, минтақавий шарт-шароитлари ҳамда фуқароларининг сиёсий дунёқараши асосида шакллантирилади. Бошқарувнинг қандай шакли амалда бўлишидан қатъий назар, у ерда қонун устуворлиги таъминланган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинган ҳамда уларни эркин яшаши учун муносиб шарт-шароитлар яратилган бўлиши муҳим ҳисобланади. Бу албатта, давлат бошқарувида “сиёсий режим” билан боғлиқ бўлиб, ҳокимиятни амалга оширишда фойдаланиладиган тартиб ва усулларга алоқадор бўлади.

Бошқарувнинг сиёсий режими аҳолининг манфаатлари ҳисобга олинishiга қараб демократик ва нодемократик турларга бўлинади. Нодемократик режимда демократик принцип ва қоидалар тан олинмайди. Бу режим ҳам ўз навбатида тоталитар, фашистик ва автократик кўринишларда учрайди. Тоталитар режимда кўп партиявийлик тизими рад этилиб, жамиятда яқка партия етакчи куч ҳисобланади. Хукмрон партия давлат органларини назорат қилиб туради ва сиёсий плюрализмга йўл қўймайди. Партия етакчиси давлат раҳбари ҳисобланади. Фашистик режим тоталитар тузумнинг авж олган шакли бўлиб, унда миллатчилик мафкурасига таянган ҳолда, инсонларнинг миллати ёки ирқига қараб ҳуқуқ ва бурчлари белгиланади. Автократик режимда эса, фуқароларнинг ҳуқуқлари чекланган ёки умуман белгиланмаган, мамлакатни бошқариш яқка бир шахсда ёки маълум бир табақа вакиллари қўлида бўлади [7:96-98].

Демократик режимда инсонларнинг тенглиги ва эркинлиги тан олинади, фуқаролар турли жамоат ташкилотлари ёки сайловларда қатнашиш орқали давлат бошқарувида иштирок этадилар. Демократик режимнинг вакиллик демократияси ва бевосита демократия турлари мавжуд бўлиб, вакиллик демократиясида халқ ўзи сайлаган депутатлари орқали давлат аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилиш ва қарорлар қабул қилишда иштирок этади. Бевосита демократияда эса, давлат бошқарувида халқнинг бевосита иштироки таъминланади, яъни давлат аҳамиятига молик масалалар референдум шаклида ҳал этилади [7:98-99].

Давлат бошқарувида раҳбарлик масаласи муҳим саналади. Бунда давлатни қайси раҳбар бошқаради, қандай бошқаради деган саволларга кўплаб жавоблар топиш мумкин. “Раҳбар” сўзи форсча сўздан олинган бўлиб, йўлбошчи, йўл бошловчи (кўрсатувчи), бошлиқ маъноларини англатади [8:362]. Раҳбар белгиланган қонуний ва ҳуқуқий меъёрлар асосида фаолият юритиб, ташкилот ёки идоранинг самарали фаолияти унинг тафаккури, ақл-идрокига боғлиқ бўлади.

Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, шу мақсадда ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади. Натижада тўплаган билимлари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб ўзининг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усуллари шакллантиришда мутлақо эркин шахсдир, аммо унинг раҳбарлик усули ижобий натижа бериши керак [5:5]. Олимлар раҳбарлик фаолиятини авторитар, демократик, либерал каби учта

услубга ажратганлар [4:34-35].

Авторитар услубда ходимлар фақат раҳбар томонидан берилган вазифаларни бажарадилар ва улар ўзлари манфаатдор бўлган бир томонлама маълумотга эга бўлади. Бу услубдан кўпроқ ҳарбийлар фойдаланади. Бунинг афзал томони бўйсунувчиларга таъсир этишни марказлашган ҳолда олиб борилишида кўринади ва таъсир кўрсатишга осон эришилади.

Раҳбарликнинг демократик услубида қарорлар қабул қилиш, уларни ҳал этишда ходимларни кенг жалб қилиш билан фарқланади ҳамда бошқарувда мувофиқлаштириш ва назорат қилишнинг жамоавий шакллари кўпроқ фойдаланилади. Раҳбар ваколатларининг баъзилари қўл остидагиларга ўтказиб берилади. Бу услубда ходимлар ўз фаолиятининг келажаги ва ривожига тўғрисида керакли маълумотлар ҳамда зарур ахборотларга эга бўлади. Бу услубнинг афзаллиги ходимлар ташаббускорлиги ва ўз фаолиятдан рози бўлишида кўринади.

Раҳбарликнинг либерал услуби раҳбарнинг жамоа аъзоларининг ишларига кам даражада аралашуви билан фарқланади. Раҳбар жамоа аъзолари орасида воситачи ролини бажаради. Ходимларнинг самарали фаолият олиб бориши учун уларни керакли маълумотлар билан таъминлаб боради. Бундай вазиятларда жамоа аъзолари ўз ишларини аниқ режалаштирган ҳолда ташкил этадилар ва раҳбарга фақат керакли вазиятлардагина мурожаат қиладилар.

Мутахассисларнинг фикрича, амалда аниқ бир услуб соф ҳолда қўлланилмай, кўп ҳолларда бир неча услублар йиғиндисидан фойдаланилади. Фаол раҳбар онгли равишда муайян услубнинг ижобий томонларидан фойдаланишга, салбий томонларини бартараф этишга ҳаракат қилади [4:35].

Шуни қайд этиш лозимки, бошқарув тизимидаги раҳбар кадрлар ўз вазифаларини амалга оширишда бурч ва мажбуриятга эга бўлиш билан бирга, муносиб ваколатга ҳам эга бўлишлари лозим. Бошқарувда мажбурият билан ваколат ўртасидаги мувозанатни тенг бўлишига алоҳида эътибор қаратиш керак. Албатта, бу демократик принциплар билан бирга, марказий ва маҳаллий давлат ҳокимиятлари ўртасидаги ваколатларнинг тақсимланишига ҳам боғлиқ ҳисобланади.

Белгиланган мажбурият ва вазифалар, берилган ваколатларни муносиб тақсимланишида раҳбар ҳам юксак даражада ишбилармон, маънавий-ахлоқий етук, жамоада бирдамликни таъминлайдиган, келажакни кўра оладиган, иқтисодий билимларга эга, тартиб-қоидага риоя этадиган, масъулиятни тўлиқ ҳис қиладиган ҳамда ўзгаришларга тез мослаша оладиган бўлиши лозим. Шу билан бирга, раҳбар ходим турли вазиятларда ўзини хотиржам тутган ҳолда ишонч билан ташкилотчиликни қўлга олиб ҳаракат қилиши керак. Раҳбар маслаҳат бериш билан бирга ходимларни тинглай олиши ҳам лозим. Ходимларнинг билим ва қобилиятига тўғри баҳо бериб, уларни эгаллаб турган лавозимига муносиблигини аниқлай олиши зарур. Чунки, амалга оширилаётган ишлар, ислохотлар жараёни, маънавий-ахлоқий муҳитнинг соғломлиги биринчи навбатда раҳбарга боғлиқ ҳисобланади. Раҳбарларнинг фаолияти тегишли комиссия, аттестация каби махсус тузилмалар ҳамда ҳуқуқ-тартибот идоралари томонидан назорат қилиб борилади.

Хулоса қилиб айтганда, давлат, бошқарув ва раҳбарлик тушунчалари узоқ ўтмишга бориб тақалиб, инсониятнинг давлатчилик тарихи давомида бу

тушунчаларнинг мазмун-моҳияти ва қамрови тобора кенгайиб борди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаган бу тушунчалар, жамиятни мувофиқлаштириш, ташкил этиш, назорат қилиш, тартибга солиш, ижтимоий муҳитни сақлаш ва ривожлантиришда асосий омилларга айланди. Жамиятни ўз қонун-қоидаларига кўра идора қиладиган,

турли тип ва шакллардан ташкил топган – “давлат” атамаси ҳамма замонларда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотмади. Давлат, бошқарув ва раҳбарлик тушунчаларининг мазмун-моҳиятини кенгайиб, функцияларини такомиллашиб бориши ҳамда уларга оид қарашларни ривожланиши давлат ва жамият, раҳбар ва бошқарувга оид билимларни кенгайишига хизмат қилди.

Адабиётлар

1. <https://ru.m.wikipedia.org>.
2. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: “А.Қодирий номидаги Халқ мероси”, 1993.
3. Амир Темур Кўрагон. Темур тузуклари. –Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2014.
4. Ахмедов Х. Ислоҳ Каримов асарларида раҳбар кадрлар тайёрлашнинг ижтимоий-сиёсий масалалари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент: 2008.
5. Боймуродов Н. Раҳбар психологияси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007.
6. Куранбоев Қ. Давлат бошқарув кадрлари тизими: шаклланиш ва ривожланиш муаммолари (Сиёсий-ижтимоий жиҳатлари). Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Тошкент: 2008.
7. Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: “Адолат”, 2018.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
9. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.
10. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Тошкент: “Адолат”, 2009.
11. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада давлат, бошқарув ва раҳбарлик тушунчалари ва уларнинг мазмун-моҳияти, жамиятни мувофиқлаштириш, ташкил этиш, назорат қилиш, тартибга солиш, ижтимоий муҳитни сақлаш ва ривожлантиришдаги ўрни ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещена роль понятий государства, управления и руководство в координации, организации, контроле, регулировании общества, в охране и развитии социальной среды.

SUMMARY

In this article stressed about the concepts of state, governance and leadership and their content, their role in the coordination, organization, control, regulation, preservation and development of the social environment.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

I.YUSUPOV SHÍĞARMALARINDA METAFORALARDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

A.Abdiev – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

M.Ibraymova – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: tilshunoslik, badiiy vositalar, troplar, metaforalar, uslub, she'r tili.

Ключевые слова: языкознание, художественные средства, тропы, метафоры, стиль, язык поэзии.

Key words: linguistics, artistic means, tropes, metaphors, style, poetic language.

Hár qanday jazıwshı yamasa shayır óz shıǵarmasında ulıwma xalıqlıq tilden kórkem obrazlar dúziw ushın sózlerdi, sóz formaların tańlap qollanadı, sonlıqtan shıǵarmadaǵı barlıq sózler obrazlı bola bermeydi.

Kórkem ádebiyatta súwretlew qurallarınıń biri sıpatında qollanılataǵın metaforalardıń ulıwma qaraqalpaq tilinde sóylewshı adamlar tárepien tanılǵan máni sıpatında qabıl etilgenleri ǵana tildegi leksikalıq mánilerdiń belgili bir túrin qurawı kerek. Al ulıwma xalıqlıq tanımалılıqqa iye bola almay júrgen kórkem sóz sheberiniń ayırıqshı stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jekke mánilik boyawlar sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilindegi metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úsh toparǵa bóliwge boladı.

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq tarawlarında, xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde kórkem shıǵarmalarda da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi. olar arnawlı kórkem súwretlew quralı sıpatında qollanıla almaydı, obrazlılıqqa iye emes.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılataǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar. Buǵan, tiykarınan alǵanda, kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımалılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarda qálegen sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline baylanıslı ayırıqsha stilik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforalardı kóriwge boladı. Misalı:

Ótti ásirler quwıp arbasın,

Ál-Beruniy tuwılǵan jerde («Ál-Beruniy tuwılǵan jerde»).

Bul misaldıǵı *ásirler arbası* degen metafora shayır tilindegi stillik ózgesheligin kórsetetuǵın jekke metafora bolıp esaplanadı. Bunday jekke stillik metafora ulıwma tildegi metaforalarday qálegen adamnıń leksikasında ushırasa bermeydi. Al ulıwma metaforalar bolsa keń óriske iye, ulıwma xalıq tárepien teńdey túsinile beredi.

Obrazlılıq ushın shayır sózlerdi ádettegiden basqasha awıspalı mánilerde qollanǵan. Misallar:

Balların qımtaǵan ana qolınday,

Biysheklerin qımtar qawın pálegi.

Samal oynap ústin ashıp ketkeney,

Jalańash teńkeyip uyqılar ǵarbızlar.

Bul qosıqlardaǵı awıspalı máni, metaforizaciya shayırdıń jekke stiline tán hám xalıq tilinde qalıplesken metaforalarǵa qaraǵanda úlken obrazlılıqqa iye.

Metafora mánisi, xızmeti jaǵınan teńewge uqsas bolıp keledi. Teńewde predmettiń uqsaslıq belgileri salıstırılıp súwretlense, metaforada olardıń uqsaslıqları kesip ayıladı. eki predmet yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq táreplerine tiykarlanıp onıń birewine tiyisli belgili awıspalı mánide ekinshi predmetke baylanıstırıp ataw *metafora* delinedi. Metaforalar ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úshke bólinedi:

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan ulıwma xalıq tilinde qollanılıp júrgen, biraq obrazlıq xarakterge iye bolmaǵan metaforalar kiredi.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılataǵın, obrazlıq xarakterge iye metaforalar. Buǵan kórkem súwretlew retinde qollanılıp júrgen metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımалılıqqa iye emes, geypara shayırlardıń stiline baylanıslı bolǵan metaforalar [2:116].

Metaforalardı paydalanıwda I.Yusupovtıń stillik ózgeshelikleri ayırıqsha kózge túsedi. Misallar:

Dalada teńew hám megzetiwler kóp,

Kel janım, tamasha baslandı jáne,

Dala – stadion, quyash – otlı top,

Batıs gorizontqa zıńǵıdı áne.

Qaysar qurǵaqshılıq shól armiyası,

Meni kirpik baqpay turadı baǵıp.

Jıq-jıq qarlıǵashlar bolelshik balları.

Shól táńirisi-atań, qurǵaqshılıq eneń.

Quyın – shırdawıq, úrgin – mámelek.

Geologlar – dala robinzonları,

Ómiri izleniw, sayaxat, gúres,

Shayır shıǵar deymen olardıń bári,

Olar túnep ketken jer tegin emes.

Bul misallardaǵı *dala-stadion, quyash-otlı top, qaysar qurǵaqshılıq – shól armiyası, geologları – dala robinzonları, qarlıǵashlar – bolelshik balalar, quyın – shırdawıq, úrgin – mámelek* sózleri – shayırdıń jeke stilinen dóregen metaforalar. Sonlıqtan da predmettiń uqsaslıq belgileri kesip ayılıp, shıǵarmanıń tiline ayırıqsha kórkemlik, ótkir obrazlılıq berip, oqıwshıǵa ayırıqsha tásir etedi.

I.Yusupov kelbetlik sózler arqalı metaforalardıń san álwan túrlerin, kórinislerin jasaǵan, kelbetliktiń semantikalıq strukturasında jasırınıp ashılmay atırǵan mánilik sırlı boyawlardı, ekspressiyanı tapqırılıq penen júzege shıǵara alǵan.

Misalı:

Mafiya hám sawdagerdiń mańqası,

Qashshan bul bazarǵa kirdi, jigitler. («Bazar jolında»).

Mańqa sózi adamnıń tábiyiy kemislik belgisin ańlatadı.

Bul sóz emocional boyawlı. onıń dáslepki mánisi adamnıń murın quwıslıǵındaǵı hár qıylı kemislik mánisin bildirse, tilde bul semema kúsheytilip, ótkirlesip, awısıp, adamdaǵı unamsız geypara, natıq óz pikirin tolıq, túsiniqli etip bayanlay almaytuǵın, kópshiliktiń ortasında sózin durıslap, jónlep sóyley almaytuǵın, qolınan is kelmeytuǵın hám t.b. mánilerdi bildirip keledi. Shayır xalqımızdıń dúnya júzilik bazarda, rawajlanıwda artta qalıp atırǵanın, bul iste iskerliktiń, isbilermenliktiń zárurlıǵın, bazar sistemasınıń ilgerlikti, shaqqanlıqtı talap etetuǵının ayta otırıp, *mańqa* sóziniń fonında hátteki, eń isjaqqas, jalqaw, hayyar degen adamlar da bazardan óz ornın iyelep aldı deydi. Bunda shayırdıń qatnası da qosa sáwlelengen.

I.Yusupov tábiyattaǵı, obektiv dúnyadaǵı predmet, qubılıs, waqıyalarıdaǵı qásiyet, reń, sapa, kórinis hám t.b. belgileri salıstırıp, olar ortasındaǵı uqsaslıqlardıń eń názik táreplerin serli kóz benen ańlap, individual avtorlıq metaforalar dóretti.

Qálegen eki premetti, qubılıstı, waqıyanı, olardıń belgilerin salıstırıwdan metaforalar dóretilme bermeydi. Metaforanı dóretiliw, qollanıw ushın sóz sheberine obekt penen subektti, olardıń ishki, eń názik ózgeshelik qásiyetlerin, belgilerin asa sezimtal talǵam menen obrazlı salıstırıwda «ótkir kóz», «saq qulaq», «sezgir kewil» zárúr.

I.Yusupovtıń shıǵarmalarında obektiv, tábiyattı, turmıstı onıń barlıq qospalılıǵı menen obrazlar arqalı joqarı estetikalıq talǵam menen qabıl etiwden hám olardaǵı hár bir predmettiń, qubılıstıń, waqıyanıń hám t.b. belgilerin dál

jàne sheber salistiriwdan tuwılǵan ájayıp metaforalar kóplesh ushırasadı. Misalı:

Altın japıraq, *aq baltır*lı qayınlar,
Sharpıdı ma qonır gúzdıń ızǵarı?

(«Sulıw eken Alma-Atanıń qızları»)

Shayır tábiyat gózzallıǵın metaforanı úlken tapqırılıq penen paydalanıw arqalı bere alǵan. Biziń kóz aldımızda janlı tábiyat buringıdan da kórkem. Ádette, *aq baltır*, *aq baltır*lı sózleri hayal-qızlar portretin, olardıń sulıwlıǵın súwretlewde qollanıladı. Al shayır *aq baltır*lı sóziniń jańa mánisin sol sulıwlıq, kórkemlik, náziklik, yaǵnıy sırtqı belgini basqa zattuń – qayınıń belgisine kóshiriw arqalı individual-avtorlıq metafora dóretken.

Shayırdıń poeziyasındaǵı metaforalardıń jáne bir toparı adamlarǵa tán qásiyet, sapa, belgilerdi basqa predmetlerge kóshiriwden payda bolǵan. olar tábiyat, onıń predmetlerin, qubılısların adam turmısı, ómiri menen ajıralmas baylanısta, birlikte olar arasındaǵı qarama-qarsılıq hám sáykeslilikke alınıp, kontekstte basqa sózler menen kúta úylesip, poetikalıq mánide qollanılgan:

Qaytpas miynet *qattı qolı* tábiyat,

Arpalısqa qızǵın gúres, óshegis. («Joldas muǵallım»).

Adamdaǵı sıqmarlıq, tarlıq qásiyetler keltirilgen qosıq qatarlarında kók egis tábiyat qushaǵındaǵı miynetniń qızǵınlıǵın súwretlewde tábiyattıń da ózinshelik qásiyetin sáwlelendiriwge kóshirilgen.

Dara turǵanda biytárep yamasa emocional-ekspressiv

Адебиётлар

1. Каримов И. Юсак маънавият энгилмас куч. –Тошкент: «Манавият», 2008.
2. Бердимуратов Е. Эдебий тилдиң функционаллық стильериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис, 1973.
3. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, 1994.
4. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Хэзирги қарақалпақ тили. –Нөкис, 1979.

Ushbu maqola O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq shoiri Ibroym Yusupov ijodining adabiy tili va metaforalarini chuqur o'rganib chiqildi.

РЕЗЮМЕ

РЕЗИМЕ

Данная статья представляет собой углубленное исследование литературного языка и метафор творчества Героя Узбекистана, Народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана Ибраима Юсупова.

SUMMARY

This article is an in-depth study of the literary language and metaphors of the work of the Hero of Uzbekistan, People's Poet of Uzbekistan and Karakalpakstan Ibrayim Yusupov.

ҚАЗАҚ ТИЛИНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ЭТНОФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Г.А.Адилова – филология илимлери бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: урф-одат, анъана, маънавий маданият, этнофразеологизм.

Ключевые слова: обычай, традиция, духовная культура, этнофразеологизм.

Key words: custom, tradition, spiritual culture, ethnophraseology.

Қазақ фразеологизмлериниң қәлиплесиўиндеги миллий-мәдениет ахмийети бар дереклер тилдиң кумулятивлик қызмет арқалы хәзирги күнге шекем келип жеткен. Хәрбир миллеттиң мәдениет өмириндеги өзгерислер тилинде сақланады. Хәзирги ўақытта тилимизде дәслепки мәнилериниң өзгериш ямаса умытыла баслаған фразеологизмлердиң тамырына ўңилип, олардың түп-төркинин ашыўдың ахмийети күтә зор, өйткені өзгерген, умытылған, жойытылған нәрселерди қайта жаңартып, тилик қолланысқа енгизиў актуаль мәселелердиң бири болып есапланады. Ата-бабаларымыздың өмирден алған билими, ой-пикирлери менен тәлим-тәрбиясын көрсететуғын фразеологизмлердиң тилимиздиң байлығын танытыўда алатуғын орны айрықша. Әсиресе үрип-әдетлерлерге байланыслы қәлиплескен фразеологизмлер халықтың миллий өзгешелигинен, менталитетинен хабардар етеди.

Салт-дәстүрлер хәрбир семьяда қәлиплеседи. Жеке адам салт-дәстүрди ойлап шығара алмайды ямаса бурыннан қәлиплескен дәстүрди жойыта алмайды. Пүткил халық, ел-журт ўақыт өткен сайын салт-дәстүрге жаңалық енгизип, оны жәмийетлик болмыс көринислерине сәйкеслендирип өзгертп отырады. М.Гердер: «Салт-дәстүр – тил менен мәдениет баслама-

қәсийети жоқ сөзлер шайыр поeziyasında poetikalıq tús alıp, kontekstte okkazional mánide kúta tásirli qollanılgan. Avtor adamlarǵa tán belgilerdi basqa zatlarǵa, haywanlarǵa kóshirip, obrazlı metaforalar dóretken. *Jalańayaq* sózi kontekstte okkazional mánide qollanılgan.

Basketbolshı qızlar komandasınday,

Júytkip barar *jalań ayaq* jáyranlar. («Dala ármanları»)

Shayır hár bir sózge, hár bir kórkemlew quralınıń qollanıwına ayırıqsha diqqat qoyıp, olardan zárúrlisin oy-pikirdiń, konteksttiń talabına qaray tańlap alǵan. Sonlıqtan shayır qollanǵan sózler ózlerinde kúshli emocional-ekspressivlik mánini alıp júriwshi quralǵa aynalǵan. Bunday sózler shayırdıń qollanıwında jańa sóz qorshawında kútilmegen mánileri menen ashıladı hám tásirli bolıp keledi.

Ash názerin tikti suǵı ótkenshe,

Dúziw edi arbakeshtiń *júregi*,

«Quday bar» dep kóp jıl baxıt tiledi. («Joldas muǵallım»)

Solay etip, shayır hár bir sózge kórkemlew qurallarınıń qollanıwına ayırıqsha diqqat qoyıp, olardan zárúrligin oy-pikirdiń, konteksttiń talabına qaray tańlap alǵan. Sonlıqtan shayır qollanǵan sózler ózlerinde kúshli emocional-ekspressivlik mánini alıp júriwshi quralǵa aylanǵan. Bunday sózler shayırdıń qollanıwında jańa sóz qorshawında kútilmegen mánileri menen ashıladı hám tásirli bolıp keledi.

ларының анасы» [1:252] -дейди. Жазыў-сызыў менен азаматлық жәмийет қәлиплеспеген ўақытта да салт-дәстүрлер менен үрип-әдетлер мәдениет миýрасхорлықтың жалғыз дереги болды. Сонлықтан ески салт-дәстүр, үрип-әдетлерден миллий мәдениеттиң тийкары аңғарылады. Миллий салт-дәстүрлер адамлардың тиришилик қәсибине, исенимлерине, өмирге, қоршаған ортаға деген көзқарасына байланыслы қәлиплесип әуладтан-әуладқа өтеди, турмысқа кереклиери раўажланып, жаңа жәмийетлик қатнасқа қарама-қарсы келетуғынлары жойытылып отырады. Мысалы қазақ халқы бурынғы жаўгершилиқ заманда ақ қой сойып, қанына найзасын батырып, бир-бири менен қушақласып, төс қағыстырып, «дослықты бузғанды ант атсын» деп, сертлесип дос болатуғын болған. Бул жаўгершилиқ заманда батырларды бирликке тәрбиялаған. Ал, кейин жәмийеттиң раўажланып, өзгериўине байланыслы, жоғарыда көрсетилгендей формада ант бериў дәстүри пүткиллей жойытылды.

Қазақ салт-дәстүрлериниң көпшилиги халқымыздың көшпели турмысы менен байланыслы қәлиплескен. Мысалы, «Наўрыз» байрамы, ериўлик бериў, қыста соғымға шақырыў, отқа май қуйыў, қалың малды мал саны менен бериў сыяқлы дәстүрлердиң көпшилиги

тийкарынан халықтың турмыс-тиришилиги менен байланыслы пайда болған. Яғный, салт-дәстүрлер, бир тәрәпинен, халықтың турмыс-тиришилигиниң көрини-си болса, екннши тәрәпинен мийнетке, адамгершиликке, өнерге үйрететуғын тәрбия куралы болып табылады.

Қазақ тилинде «ала жибин атламады» деген фразеологизм актив қолланылады. Қазақ тилиниң фразеологиялық сөзлигинде бул дизбектиң мәниси «биреўге қыянат ислемер, суғанақ болмаў, арамлыққа бармаў [2:30]» деп түсиндириледі. Усы дизбектиң жасалыў жолын халқымыздың салт-дәстүрлері менен байланыстырсақ, қазақ халқының ерте дәуірлерден бери киятырған тусаў кесий дәстүриниң әхмийети үлкен екенлигин көремиз. Тусаўын кести дегендеги тусаў атамасы жас баланың дәслепп жүре баслаған ўақытта жасалатуғын ырымды билдиретуғын фразеологизмди қәлиплестирген. Тусаў кесий – баланың келешегине жол ашыў, ақ жол тилеў дәстүри. Усы дәстүрди орынлаў ўақытында не ушын ала жип таңланады деген нызамлы сораў пайда болады. Адамлардың бирин-бири көрместей болып аразласыўын сүўретлеп айтқанда *ала жипти кесисти* дейди, яғный тусаў кесий дәстүринде ала жипти пайдаланыў бала ер жеткенде биреўдиң ала жибин атламасын, қыянат ислемесин деген тилекти билдиреди. Екиншиден, дүньяның өзгерип, аўысып, қараңғылықтың, күн менен түнниң аўысыўын, тиришликтиң ағы менен қарасы, жақсылық пенен жаманлықтың гезеклесип отыратуғынлығын билдирген.

Фразеологизмлерде ескирген үрип-әдетлер, исенимлер, тарийхый аңызлар менен гейпара жергиликли тил өзгешеликлериниң, сондай-ақ, хәр түрли турмыслық, этнографиялық, диний затларға қатысы бар гөнерген терминлер менен атамалардың т.б. дәслеппи көрисииниң белгилери көринеди. Ескиниң қалдығы ретинде көплеген этномәдени информацияны бойына сақлаған мәдени лексиканы қазақ тилиниң фразеологиялық байлығынан көплеп табыўға болады. Мысалы: қалжа жеў, көримлик берий, пайғазы берий т.б.

Қалжа жеў. Жас босанған хаялдың сыбағасы *қалжа* делинеди. Ерте ўақытларда қалжаға сойылған қойдың мойын омыртқасын тазалап, мүжип таяқшаға кийгизип қоятуғын болған. Ол жаңа туўылған нәрестеге қырық күн толып, мойны бекигенше шаңарақта илиўли турған. Егер мойын омыртқа шаңарақта илиўли турса, «нәрестеге жин-шайтан жоламайды» деп исенген.

Қалжа сөзи қазақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде «жаңа босанған хаялға я аўырыўдан турған адамға арналып сойылған малдың гөши» [3, IX:137], ал энциклопедиялық сөзликте «Қалжа жас босанған хаялдың сыбағасы. Ертеден киятырған қазақ салты бойынша жас босанған хаялға арнаўлы түрде қой сойып, жас сорпа ишкизеди. Ана менен баланың куўанышына қоңсы-қоба, абысынларын қалжаға шақырады. Қалжа берий босанған хаялға деген айрықша хұрметтен пайда болған» [4:426], – деп көрсетилген.

Е.Жанпейисов «қалжа дәслепп босанған хаялларға ғана берилген тамақ болғаны менен, кейин ол наўқас адамларға да беретуғын тамақтың атамасына айланған» деп, М.Әуезов шығармаларынан мысаллар келтиреді [5:104-105]. В.В.Радлов қалжаны «бир кесек гөш» деп түсиндиреди [6:255]. Татар тилинде қалжа – «кесек гөш» деп түсиндирилсе, түрк тилинде қалжа – «майға куўырылып, овоцтан таярланатуғын тағам», ал қырғыз тилинде қалжа әбден писирилген гөш [7:331]. Е.Жанпейисов қалжа сөзиниң шығыў төркинен ески монғол жазбаларындағы *qalgaqoin* – «таў ешкиси» менен байланыстырады [5:104-105]. Қырғыз хәм қазақ тиллеринде кульжа, қулжа деп «ири арқардың еркегин» айтады. Парсы тилинде қалжа «бир жапырақ гөш»

мәнисинде ямаса «босанған хаялдың тамағы» деген мәниде берилген [8:24]. Усыған қарағанда, қалжа сөзиниң шығыў төркинен парсы тилинен кирген деп шамалаўымызға болады.

Улыўма алғанда, қалжа сөзиниң, оның жоқарыда көрсетилген хәр түрли семантикалық вариантларының ең дәслепп хәлсиреп қалған адамға ишкизетуғын тамақ ретинде пайда болыўы мүмкин. Кейин ала ол хәр түрли мәниге ийе болып, әсиресе жас босанған хаялға қой сойып, таза сорпа ишкизий, соның нәтийжесинде қазақ тилинде белгилі бир атамаға ийе болыўы мүмкин деп ойлаймыз.

Пайғазы берди//сорады – жаңа кийген, көрген кийимге, нәрсеге т.б. қутлы болсын ретинде сыйлық сораў дәстүрине байланыслы қәлиплескен. Хәзирги ўақытта, көбинесе феийл компоненти түсирилип, пайғазы формасында жеке этнографизм ретинде де айтыла береді.

Сабасына түсти. Бул фразеологизм «ашыў-ызасы басылып, сабырлы қәлпине келди» [2:456] деген мәнисти билдиреди. Оның тийкары – қымыз қуатын ыдыстың атамасы – саба (саба – сау//сап// (сапыр)//саб+а). Сабасына түсий деген о баста еркин дизбек ретинде пайда болған. Яғный, қымыз ашығанда көпирип, ыдыстың шетинен шығып төгиледи. Бирақ қымызды сапырғасын өзиниң орнына түседі. Мине, күнделикли турмыста ушырасатуғын усындай қубылыс образлы түрдеги тураклы дизбекке тийкар болған.

Саўға сорады. Қазақ тилиниң фразеологиялық сөзлигинде бул этнофразеологизмниң түрли мәниси берилген: 1. Өзиниң басына азатлық сорады; 2. Олжа сорады [2:456]. Ал қазақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде саўға лексемасы «соғыстан түскен олжадан не аўланған аңнан берилетуғын сыйлық» [3, XIII: 12] мәнисинде берилген. Усы мәниске тийкарланып одан басқа да бас саўға, жан саўға деген фразеологизмлер, саўғала деген феийл т.б. жасалған.

Қазақ халқының турмыс-салты, үрип-әдеті, руўхый мәдениаты әсиресе қыз узатыў, баласын үйлендирий, куда болыў т.б. дәстүрге байланыслы дәстүрлерге байланыслы қәлиплескен. Усы дәстүрлерге байланыслы қәлиплескен этнолексикалық мәдени системаның символлық сыпаты олардың номинативлик мәнисин жойып, этнографизмлер системасын дүзген хәм соның нәтийжесинде қазақ тилинде көплеген фразеологизмлер пайда болған. Олардың гейпараларын анализ етип көрейик:

Бесик куда – перзентлерин бесикте жатқан ўақтынан баслап атастырыўға байланыслы қудалық.

Босаға атлар – қалыңлығын алыўға келген күйеуден алынатуғын кәде.

Кийит кийгизий. Кийит – келинниң үйі тәрәпинен қудаларға берилетуғын сарпай. Қазақ тилинде «кийит – куда түсип қалың мал муғдары белгиленип, пәтия жасалған соң, қыз әкесиниң күйеў тәрәпинен келген бас кудаға сыйлығы [3, VIII:48]» деп анықланған. Ал қазақ энциклопедиясында «қудаларды қайтарғанда беретуғын сый-сыяпат [4:459]» деп түсиндирилген. Қазақ, қарақалпақ халықларында усы соңғы мәнисинде, яғный қудаларды қайтарғанда берилетуғын саўға мәнисинде қолланылады. Ол қудалардың дәрежесине, дәулетине байланыслы хәр түрли болып келеди. Мысалы, бурын қундыз жағалы тон, қасқыр ишик, гилем, тағы басқа қымбат бақалы буйымлар, кийимлер хәм затлар берилген. Демек, кийит этнографизми ерте замандағы халық дәстүриндеги қымбат бақалы кийимди аңлатады. «Қудалық белгиси – кийит, қоныс белгиси – бейит» нақылының қолланылыўының өзи бул дәстүрдиң ертеден киятырғанлығын көрсетеди.

В.В.Радловтың пикиринше, *кийит* сөзиниң мәниси төмендегише: 1) «кийим»; 2) «келинниң әкесине

берилетуғын сарпай»[6:374]. Ал Л.З.Будагов бул сөздин тек бир ғана мәнисте қолланылатуғынын көрсеткен: «келиннің әкесинен сарпай» [9:183]; қазақ тилинде *кіет, кийт, киймек, кийіу* феилинен алынған. Қазақ тилинде бул лексеманың қатнасыуы менен *тоғыз кийит* «тоғыз түрлі нәрселерден қуралған сарпай», *қудаша кийит* «қудашаға берилетуғын сый» этнографизмлери пайда болған хәм фразеологизмлердин жасалуына тийкар болған.

Той баслар— той баслаған адамға берилетуғын кәдесыйлық.

Өли-тирисин беріу. Күйеу тәрпінен қалыңлық тәрпке берилетуғын мал. Оны қалыңлықтың үйи сойып, аүйл-аймаққа берген [5:168]. Этнолингвист-алым Ж.А.Манкеева бул фразеологизмнің соңғы сыңары, яғный тириси — қалың малдың аяқлы түри, ал өлиси — жыртыс, жасау сыяқлы қымбат затлар [10:86],— деп көрсетеди. Ал А.Жүнісов: бул дизбектеги өли менен тиринің айтылуы «Алдағы қудалық баянлы болыу ушын еки тәрп өли менен тиринің алдында үәде берип, ант етеди!» дегенди айтады, сонлықтан да әкелінген мал усы үәдеге аталып сойылады, енди еки тәрп бир-бирин куда-кудағай деп атауларына болады [11:79]. Өли-тириге деп берилген мал қурбанлықтың қорғаушы әруақларына арналып қурбанлыққа шалынады. Өли-тирисин беріу — халқымыздың «өли ырза болмай, тири байымайды» деген түсинигинен тууған дәстүрге байланыслы пайда болған фразеологизм. Бул халықтың әруақты құрмет етиуинің,

ийманлығының белгисин көрсетеди. Екинши тәрптен, шаңарақ көтерген еки жасқа өлинің де, тиринің де тилекши болыуын қаләу нийетин де билдиреди.

Илиу беріу— күйеу есик ашып келгенде әкелетуғын қалың малдың басы.

Жыртыс сыйлық, жыртыс тауар— күйеу биринши рет келгенде қалыңлық тәрптен жол ашатуғын адамларға арнап әкелетуғын шапан, көйлек орнына берилетуғын тауарлар.

Қол услатар, шаш сыйпау— қол ушлау, шаш сыйпатыу ырымларын жасауға жәрдем еткен жеңгениң алатуғын сауғасы.

Сүт хақы— күйеу баланың қәйин енесине беретуғын сауғасы.

Қазақ халқының қыз узатыу, келин түсириуіне байланыслы қәлиплескен көплеген фразеологизмлер тойға байланыслы оғада бай дәстүрлери менен салт-санасына тийкарланған мәдени мийрасы бар екенлигине көз жеткізеди. Хәр түрлі ырымларға сәйкес сый-сыпатлардың атамалары тек материаллық байлықты ғана емес, миллеттин руұхый байлығын да көрсетеди.

Жуұмақлап айтқанда, қазақ тилиндеги этнофразеологизмлер қурамындағы руұхый мәдениетке байланыслы атамалар көркем сөз сыпатында, хәр түрлі затлар менен кубылысты образлы етип атау ушын әуладтан-әуладқа берилип қиятырған таяр сөз үлгилери, тил бирлиги ретинде тарийхый-лексикологиялық сөз туұдыратуғын қурал сыпатында хызмет етеди.

Әдебиятлар

1. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человека. —Москва: 1977. —С.712
2. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. —Алматы: «Ғылым». 1977. 507-б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. -Т.8, 9, 13.—Алматы: «Дәуір», 2011. 48-б; 137-б; 12-б.
4. Қазақ ұлттық энциклопедиясы.—Алматы: Т.7. Қазақ энциклопедиясы, 2004. 426-б; -Т. 6. 459-б.
5. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. —Алма-Ата: «Наука», 1989. —С. 104-105.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Т. 2. СПб, 1911. —С. 255; 374.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. —М.: Советская энциклопедия, 1965. —С. 331.
8. Ондасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. —Алматы: «Білімі», 2003. 246-б.
9. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко- татарских наречий. (СПб. Типография императорской Академий наук, 1871.—Т. II.). —Москва: Изд-во вост. лит., 1960. —С. 183.
10. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. -А.: 1997. 86-б.
11. Жүнісов А. Бабалар дәстүрі. —Алматы: 1992. 79-б.

Хар бир халқнинг тилида миллий урф-одатлари билан боғлиқ этнофразеологизмлар қўлланилади. Улар халқнинг атроф-мухитта, хаётта бўлган дунёкараши, ишончларига боғлиқ ривожланиб, авлоддан-авлодга ўтиб бугунги кунга етиб келган. Мақолада қозоқ халқининг урф-одатига, маънавий маданиятига, тўй бериш, куда бўлиш каби оилавий аңғаналарга боғлиқ «бешик куда», «сарпо бериш», «тўй бошлар» ва ҳоказо этнофразеологизмларга лингвистик таҳлил қилинган.

В языке каждого народа используются этнофразеологизмы, связанные с национальными обычаями и традициями. Они формировались и передавались из поколения в поколение в связи с отношением населения к окружающей среде, к жизни, убеждениями и дошли до наших дней. В статье сделан лингвистический анализ этнофразеологизмов, сложившихся в связи с семейными традициями казахского народа, духовными обычаями, обрядами как «бесик куда», «кийит кийгизіу», «той баслар» и т.д.

In the language of each nation has ethnofraseologisms associated with national customs and traditions. They were formed and passed down from generation to generation in connection with the attitude of the population to the environment, to life, beliefs and have reached our days. The article makes a linguistic analysis of ethnofraseologisms that have developed in connection with the family traditions of the Kazakh people, spiritual customs, rituals such as "besik kuda", "kiyit kiygiziw", "toy baslar" and so on.

О‘ЗБЕК ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛЛАРИДАГИ “НУТҚ” МА‘НОЛИ ФРАЗЕМАЛАРДА ПАРАДИГМАТИК ВА СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТЛАР

N.G.Allamberganova – mustaqil tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: frazema, frazosemema, “nutq” ma‘noli frazemalar, paradigmatic munosabat, sintagmatic munosabat, tayanch a‘zo.

Ключевые слова: фразовый глагол, фразовые глаголы со значением «речь», парадигматическая связь, синтагматическая связь, базовый член.

Key words: phrasal verb, phrasal verbs with the meaning "speech", paradigmatic connection, syntagmatic connection, basic member.

Prof. B.Yo‘ldoshevning ko‘rsatishicha frazemalarning morfologik strukturasi va paradigmasi bo‘yicha V.P.Jukov, A.M.Chepasova, L.V.Semenkova, A.V.Jukov, V.N.Grishanova, frazemalarning gap tarkibidagi sintaktik vazifasi haqida S.G.Gavrin, L.A.Kim, O.V.Shavkunova, V.M.Burmakov kabi olimlarning tadqiqotlari e‘lon qilingan [1:5].

Tayanch a‘zosi ot leksema bilan ifodalangan, sintaktik qurilishi birikmaga teng frazemalarning bir qismi sifat turkumiga mansub. Bunday frazemalar mazmunan (“predmetning sifatiy belgisi” semasi bilan) va grammatik shakli bilan ot frazemalardan farq qiladi. Sifat frazema tarkibida, sonlovchi va turlovchi qatnashmaydi, nutqda sifatlovchi vazifasida keladi (shunga ko‘ra “sifatlovchi” sintaktik semasi qo‘shiladi) [2:192].

Nutq ma'noli frazemalar tarkibida asosan tayanch a'zosi sifat bilan, notayanch a'zosi nisbatlovchi ot bilan ifodalangan sifat frazemalar uchraydi. **Til(i) kesik** frazeması tayanch a'zosi hech qanday grammatik vositalarsiz keyingi bo'lakka bog'lanadi. Misol: *Yo'ichi... bir zumda odamlarga qarab chiqdi. Ba'zilarining ko'zida zulmga nafarat, ba'zilarida yolg'iz, qo'rquv ko'rdi: Hammaning tili kesik, faqat shipga osilgan bedanalar urinadi* (Oybek).

Nafasi sovuq frazeması otlashganda ot qabul qiladigan morfemalarni o'ziga olib, grammatik munosabatga kirishadi. Misol: *Bu nafasi sovuqni qishloqdan haydash kerak!* (S.Anorboev). Otga bog'lanib kelganda esa grammatik ko'rsatkich olmaydi. Misol: *Viliyam dedingizmi? Muncha ham nafasi sovuq odam ekan* (S.Nazar).

Qoraqalpoq tilidagi awızı jeñil, sózi ótkir frazemalarining morfemalarni qabul qilishi va grammatik munosabatga kirishishi o'zbek tilidagi frazemalarnikiga o'xshash. Misollar: *Onıń awızı jeñil. Uyat-ábireysiz, keldi-ketpeli gáppler shıǵ'adı onıń awızınan* (M.Nızanov).

Nayatiy ótkir dım sózi zang'ardıń,

"Qaymtıqpań tilip keter qılıstay (H.Ayımbetov).

Sifat frazemalarga grammatik shakllarda ishlatilish xos emasligi ma'lum bo'ladi. Yuqoridagi ko'rinishdagi qurılıshi gap shaklga teng iboralarda ham sifat frazemalar grammatik shakllanmasligini ko'rdik.

Tayanch a'zosi fe'ning vazifadosh shakllari bilan ifodalangan ravish frazemalarda tayanch a'zo **-gan** sifatdosha shakli, **-da** morfemasini olib, payt ma'nosini ifodalaydi. **Og'iz juftlaganida** frazemasidagi kabi. Misol: *Bizga ko'zi tushib, bir narsa demoqchi bo'lib og'iz juftlaganida, Golovin uning so'zini bo'ldi.* (M.Muhamedov). Frazemaga ko'makchi fe'llar qo'shilganda, tuslovchi qo'shimchalar oxirgi komponentga qo'shiladi: *Bir narsa aytmoqchi bo'lib og'zimni juftlab turgan edim, telefon jiringlab qoldi.* (Oydin).

Lab(i) lab(i)ga tegmay frazeması tarkibidagi birinchi komponent nisbatlovchi olgan, ikkinchi komponent nisbatlovchi va jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olgan, uchinchi komponent fe'ning bo'lishsizlik shakli va ravishdosha yasovchi qo'shimchani olgan. Harakatning bajarilish holatini bildirib kelgan. Misollar: *Hojimat labi labiga tegmay javrab ketdi* (S.Ahmad). *Undan narida bir qalalar labi labiga tegmay g'azal o'qiydi* (Sh.Toshmatov).

Lab(i) lab(i)ga tegmaydi frazeması ham mavjud bo'lib, u tuzilishiga ko'ra gapshaklga teng hisoblanadi [3:166].

Qoraqalpoq tilidagi erini erinine tiymey (**labi labiga tegmay**), jag'ı jag'ına juqpay (**jag'i jag'iga tegmay**), awızı-awızına juqpay (**og'zi -og'ziga tegmay**) frazemalarining tuzilishi, komponentlari qabul qilgan morfologik ko'rsatkichlar o'zbek tilidagi **labi labiga tegmay** frazemasiniki bilan o'xshash. Misollar: *Bala Shımbaydan qashan shıqqanın, keshirim xat alg'anın, qandasın kórip ketiwge kelgenin, qudasınń "búginnen qalsa kóre almay qalasań", degenin awızı-awızına juqpay, sawdırap aytip shıqtı* (Sh.Seytov).

"Lom-mim" demay II frazeması tarkibidagi birinchi va ikkinchi komponentlar arab imlosidagi harflarning nomi bo'lib, ko'chma ma'noda "mutlaqo gapirmaslik" ma'nosida ishlatiladi. Uchinchi komponent fe'ning bo'lishsizlik shakli va ravishdosha yasovchi qo'shimchani olgan. Harakatning bajarilish holatini bildirib keladi. Ba'zan birinchi va ikkinchi komponentni bir-biriga bog'lash uchun **-u** yuklamasi ham ishlatilishi mumkin. Misollar: *Hamma uning aytganini "lom-mim" demay bajarayotganini Rahim ko'rib turgan edi* (H.Nazir). *Qolgan fuqarolarning osoyishtalik bilan kori-xayr ishida "lom"-u "mim" demay ish-lamog'ları lozim ekanini so'yladi* (G'.G'ulom).

Ikki og'iz frazemasining birinchi komponenti son, ikkinchi komponenti otidan iborat bo'lib, miqdor ma'nosini ifodalaydi. O'zidan keyingi qismga hech qanday

morfologik ko'rsatkichlarsiz bog'lanadi. Nutqda **bir-ikki og'iz, ikki-uch og'iz** shaklidagi allofrazemalari ham ishlatiladi. Misollar: *Siz bilan bir-ikki og'iz suhbatlashgani kelgan edim* (N.Maqsudiy). *Jo'ra... mehmonlar tomonga bemalol yurib bordi, hatto ba'ziları bilan ikki-uch og'iz so'zlashib, ko'chaga chiqib ketdi* (Oybek).

Qoraqalpoq tilidagi **tilin jutıp qoyg'anday** (tilini yutib qoyg'anday), **awızın buwg'an ógizdey** (og'zini bog'lagan ho'kizday) frazemalari tarkibidagi birinchi ot komponenti tushum kelishigi qo'shimchasini (**-n**), ikkinchi fe'l komponent birinchisida ravishdosha (**-ıp**), ikkinchisida sifatdosha (**-g'an**) qo'shimchasini, uchinchi komponenti birinchi frazemada fe'l asosga sifatdosha (**-g'an**) qo'shimchasini, undan keyin o'xshatish qo'shimchasini (**-day**), ikkinchi frazemada uchinchi ot komponent o'xshatish qo'shimchasini (**-day**) olish orqali keyingi bo'lakka bog'lanadi. Misollar: *Qalbay tilin jutıp qoyg'anday ses semirsiz qaldı* (A.Baymuratova). *Qalbay ele tilin jutıp alg'anday únsiz kiyatır* (A.Baymuratova). *Ushpag'a qanatı bolmay asıǵ'ıp otırǵ'an jigıt, endi álle nemirge shekem awızın buwg'an baspaqtay úndemey otırdı* (O.Xojaniyazov). *- Bizin bir jaman jiyennin úyi bar. Sog'an barayıq, - dedi kúni menen awızın buwg'an ógizdey tım-tırıs kiyatırǵ'an Sayımbet* (O.Xojaniyazov).

Prof. Sh.Rahmatullayev "O'zbek tilida fe'l frazemalarining bog'lashuvi" nomli tadqiqotida frazemalarni dastlab bog'lashuvli va bog'lashuvsiz frazemalarga ajratadi. Bog'lashuvli frazemalarni :a) bir bog'lashuvli; b) ikki bog'lashuvli; v) uch bog'lashuvli frazemalar deb tasniflaydi. Bir bog'lashuvli frazemalarni: a) ega bilan bog'lashuvli frazemalar; b) qaratuvchi bilan bog'lashuvli frazemalar; v) to'ldiruvchi bilan bog'lashuvli frazemalar deb uchga bo'lib tahlil qiladi. Ikki bog'lashuvli fe'l frazemalarni: a) ega va qaratuvchi bog'lashuvli frazemalar; ega va hol bilan bog'lashuvli frazemalar deb ikkiga ajratadi. Uch bog'lashuvli fe'l frazemalarni alohida tahlil qiladi [4:125].

Qoraqalpoq tilshunosi J.Tanirbergenov "Qoraqalpoq tilida fe'l frazeologizmlarning lingvistik tahlili" nomli dissertasiyasining uchinchi bobida qoraqalpoq tilidagi fe'l frazeologizmlarning struktur tiplari va paradigmatic xususiyatlarini tadqiq qilgan. Bobning "Fe'l frazeologizmlarning struktur tiplari" deb nomlangan birinchi bo'limida qoraqalpoq tilidagi fe'l frazeologizmlarning tarkibi, qurilish modellari o'rganilgan. "Fe'l frazeologizmlar paradigmasi" deb nomlangan ikkinchi bo'limda fe'l frazeologizmlarning paradigmatic shakllari tahlil qilingan. "Fe'l frazeologizmlarning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari" deb nomlangan uchinchi bo'limida: 1. Bo'lishli va bo'lishsiz shaklda ham ishlatiladigan: 2. Bo'lishli shaklda ishlatiladigan: 3. Bo'lishsiz shaklda ishlatiladigan fe'l frazemalarga tasnif qiladi [5:19-23].

Frazema nutqqa kiritilganda, u boshqa til birliklari bilan grammatik aloqaga kirishadi va fikrni ta'sirli, obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Tuzilishiga ko'ra birikmaga, gapga yoki gapning turli tiplariga teng qurilishli bo'lsa ham, gapda asosan gap bo'lgi vazifasini bajaradi va turli vazifadagi so'zlar bilan bog'lanadi. Mana shunday bog'lanish sintaktik qurshov deyiladi. Frazemaning biror sintaktik qurshovga ega bo'lishi uning turkumiga, ichki sintaktik qurilishiga, fe'l frazemalarda fe'l so'z-komponentning boshqaruviga va bu boshqaruvning frazema tarkibida reallashgan va reallashmaganligiga, ot komponent tarkibida qatnashadigan egalik affiksiga bog'liq bo'ladi.

Frazemalarning bog'lashuv imkoniyati asosan ularning qaysi turkumga mansubligi bilan belgilanadi. To'plagan misollarimizda har ikki tilda ham ot turkumiga mansub "nutq" ma'noli frazema uchramadi. Ularning ko'pchilik qismi fe'l, kam qismi sifat va ravish turkumiga mansub ekanligi aniqlandi.

I. Sifat frazemalarning bog'lashuvi sintaktik qurilishiga va gapdagi vazifasiga bog'liq bo'lib keladi.

1. Birikmaga teng qurilishli frazemalar:

a) ot leksemaga bog'lanib, gapda sifalovchi vazifasida keladi: **shirin so'z yigit, og'zi mahkam brigadir, otash zabon shoir** kabi. Misollar:

“Brigadir deganingiz... **og'zi mahkammi?**” – “Bu tomondan shubham yo'q, mana to'rt yildan buyon changini chiqarmaydi”. (R.Fayziy).

U ming'irlab, ma'ruzachi **otash zabon** ko'p qadrli shoirlarga til tegizganini aytib, “Adabyotimizning gullari bo'lgan u muhtaram shoirlarning obro'sini tushirish g'oyat uyat, fojiiy”, – dedi (Oybek).

Qoraqalpoq tilida: **tili ashshi hayal, awizi ashq adam, tili mayli adam** kabi. Misollar: *Qalay oylamastin? Tili mayli adam. Amanliqqa takir-tukirlik etpeydi* (T.Qayipbergenov). Gapga teng qurilishdan birikmaga teng qurilishga va aksincha aylanish “nutq” ma'noli frazemalarda juda kam uchrashi aniqlandi. Qoraqalpoq tilidagi **awizi ashq (og'zi ochiq)** frazemasiga gapga teng qurilishli bo'lib, “Qoraqalpoq tilining frazeologik so'zligi”da “sir saqlay olmaydigan, g'iybatchi” ma'nolarini ifodalashi ko'rsatilgan. [6, C.17]. **Ashq awiz (ochiq og'iz)** frazemasiga ham “sir saqlay olmaydigan, g'iybatchi” ma'nolarini ifodalashi ko'rsatilgan [6:22].

Sariatawduh' usti menen Shag'al jag'isina tawir-aq qalg'anda bir sharwan'ni uytine qos basti. uy iyasi anqildag'an ashq awiz adam eken, bir serkeni kehespesten jayratt da taslad (Sh.Seyitov).

Frazemalarning birinchisi gapga, ikkinchisi birikmaga teng qurilishli hisoblanadi. Misollar: “Bar, joldas Saparov. Men siz aytqanday anqawda, awizina kók shb'n kirip shig'atug'in **awizi ashq ta emespen, bildin bez!**” (Sh.Seyitov). – **Awizi ashq** bolmasan, shabarman degen za'ng'ardan ispolkomni parmanin soramaymisan, tildey qag'az almaymisan! – dep kuyindi Saparov (Sh.Seyitov).

b) egaga bog'lanib, gapda kesim vazifasida keladi. Tili uzun, tili o'tkir kabi: *Shu tobda uning tili uzun edi, chunki u hammadan oldin o'z uyidan bir zambilg'altak novda keltirgan edi* (H.Nazir). Gapingni bilib gapir, hushyorroq muomala qil. Ko'ngli nozik, **tili o'tkir** – bir so'z bilan umidingni shart kesib qo'yishi mumkin (I.Rahim).

Qoraqalpoq tilida: **tili bay (juyrik), tili muki, so'zi otkir** kabi. Misollar: *Qaraqalpaq xalqi – so'zge sheber, tili bay, har bir aytqan so'zin naqil-maqal, frazeologizm menen tastiyqlap soyleytug'in xalq* (A.Pirniyazova). *Soni alams, soni uytde kimni so'zi otkir ekenin bilip qoyadi* (B. Ziywarova).

2. Gapshaklga teng qurilishli birikmalar:

1) ot leksemaga bog'lanib sifalovchi vazifasida keladi; bunda tuslovchi tashlanib, “sifatlovchi” sintaktik semasi qo'shiladi; ega bo'lak tarkibida ko'pincha nisbatlovchi qatnashadi; odatda III shaxs nisbatlovchisi, ba'zangina boshqa shaxs-son nisbatlovchisi qatnashadi: **Tili achchiq. Balki bu yosh yigitning (Sherbekning) tili achchiqdır...** *Balki u ba'zi birovlar qilgani kabi hayotimizdagi nuqsonlarni ko'ra-bila turib ko'z yumib o'ta olmas* (S.Anorboyev). *Elmurodga rota komandiri yoqmadi, qalampir, tili achchiq, har gapni pisanda qilganday, burab gapiradi* (Shuhrat).

Qoraqalpoq tilida: **tili zahar (uwayday), awizi buzliq** kabi.

Men tentekpen tilim ashshi zahardey, Tenep jurmen jang'a jaqqan bahardey (Arıwxan).

2) Gap vazifasida keladi; frazemaning ega a'zosi tarkibida nisbatlovchi qatnashadi va uch shaxs-son nisbatlovchilaridan biri tanlab qo'shiladi; demak, bunday frazemalarda qaratuvchi bo'lak bilan bog'lanish imkoniyati mavjud; tayanch a'zo:

a) hozirgi-kelasi zamon shaklidagi fe'l leksema bilan ifodalanadi: **bir so'zi eki shiqti (kimning), aytıwǵ'a tili (awizi) barmadı (kimning)**, kabi. Misol: *Sen uslap tutqan buyımlardı maılayına tiygizip, sıyıp jıladı. Onı qoydıra almadım. Qoy dep aytıwǵ'a tilim barmadı* (M.Nızanov). *Ondag'ı eki jas pa? Onda bizler-ám eki*

jıldan keyin... — Arjag'ın aytıwǵ'a awızım barmadı (M.Nızanov).

b) sifal leksema bilan ifodalanadi: *Atın tórt buwınan, aytıwǵ'a tilge awır* (I.Yusupov)

Demak, gapshaklga teng qurilishli frazema (umuman har qanday sintaktik birlik) nutqda o'z sintaktik qurilishiga mos holda gap (jumla) vazifasida ham, shuningdek o'rni bilan birikmaning bo'lagi (masalan, sifalovchi) vazifasida ham ishlatiladi.

II. Ravish frazemalar sintaktik qurilishi va grammatik shaklidan qat'i nazar fe'l leksemaga, kesimlik leksemasiga bog'lanib hollovchi vazifasida keladi: **og'ziga kelganini bo'g'zidan qaytarmay haqorat qildi, tilingizni bir qarich qilib gapir-, ikki og'izgina suhbatlash-, qoraqalpoq tilidagi awizin ashaman degenshe bolw, awizina qum quyılǵ'anday soylemedi, tilin jutıp qoyǵ'anday undemeydi** kabi.

III. Fe'l frazema kamida ikki leksemadan tarkib topadi. Fe'l frazemalarda tayanch a'zo fe'l leksema bilan, notayanch a'zo esa asosan ot leksema bilan, ba'zan boshqa turkum leksemasi bilan ifodalanadi. Fe'l frazemaning bog'lashuv imkoniyati avvalo uning tarkibidagi fe'l leksemaga qarab belgilanadi.

Fe'l frazemalarning bog'lashuvi ot, sifat va ravish frazemalarga qaraganda nihoyatda murakkab va xilma-xil ekanligi adabiyotlarda ko'rsatilgan. To'plagan misollarimizda “nutq” ma'noli fe'l frazemalarda ham bir bog'lashuvli, ikki bog'lashuvli, uch bog'lashuvli frazemalar borligi aniqlandi. Bir bog'lashuvli frazemalar:

Chiqish kelishigida shakllanadi: **og'z(i)dan bol tomadi (kimning), gap(i)dan latta hidi keladi (kimning)** kabi. Mazkur frazemada ega bo'lak qaratuvchili birikma bilan ifodalgan. Qoraqalpoq tilida: **awızınan pal tamadı, sózinen pal tamadı** kabi.

Kórip turg'an joqpan ba ya túsimde,

Sóylegenin pal tamızıp sózinen (A.Qayıpov).

Uchinchi a'zo sifatida jo'nalish kelishigidagi so'zshakl qatnashadi: *chakagi chakagiga tegmaydi* (nimaning). Qoraqalpoq tilida: **awız awızına juqpadı (tiymedi), erini erinine tiymeydi, jag'ı jag'ına juqpadı** kabi.

“Nutq” ma'noli ikki bog'lashuvli fe'l frazemalarning quyidagi shakllari uchradi:

1) frazemaga bog'langan vositali to'ldiruvchi jo'nalish kelishigida shakllanadi.

a) Frazema tarkibida vositasiz to'ldiruvchi qatnashadi: *gap bermoq* (kim kimga), *dakki bermoq* (kim kimga), *baytu g'azallar aytmoq* (kim kimning sha'niga).

Oxirgi frazemada vositali to'ldiruvchi qaratuvchili birikma bilan ifodalanadi.

Ko'rinadiki, bu tur frazemalar tarkibidagi vositasiz to'ldiruvchining kelishigi odatda belgisiz bo'ladi. Faqat bir frazemada vositasiz to'ldiruvchining belgililigi uchraydi: *gapni to'kib solmoq* (kim kimga).

b) Frazema tarkibida vositasiz to'ldiruvchi va chiqish kelishigida shakllangan vositali to'ldiruvchi qatnashadi: *gapini og'zidan oldirmoq* (kim kimga).

2) Frazemaga bog'lanadigan vositali to'ldiruvchi chiqish kelishigida shakllanadi:

a) frazema tarkibida vositasiz to'ldiruvchi qatnashadi: *bir gapdan qolmoq* (kim kimdan).

b) frazema tarkibida vositasiz to'ldiruvchidan tashqari ravish holi ham qatnashadi: *gapini og'zidan yulmoq* (kim kimdan). Bu frazema tarkibida vositasiz to'ldiruvchi sifatlovchili birikma bilan ifodalgan.

3) Frazemaga bog'lanadigan vositali to'ldiruvchini bilan ko'makchisi shakllantiradi, frazema tarkibida vositasiz to'ldiruvchi qatnashadi: *og'zining tanobini tortmoq* (kim kimning), *til-jag'ini bog'lamoq* (kim kimning). Oxirgi ikki frazemada vositasiz to'ldiruvchi vazifasida predikativ sintagma kelgan.

“Nutq ma’noli frazemalardan uch bog’lashuvli ega qaratuvchi va to’ldiruvchi bilan bog’lashuvli frazemalar turiga kiradigan bir frazema uchradi. Bunday frazemaning ega bilan bog’lashuvi odatda kishiga atalgan bo’ladi (nima (o’zining) kimni).

Bu tur frazemalarning qaratuvchi bilan bog’lashuvi ham kishiga atalgan bo’ladi. Faqat bir frazemada qaratuvchi bilan bog’lashuv narsaga atalgan bo’lib chiqdi: *uchini chiqarmoq* (kim nimaning, kimga). Ko’rinadiki, bu frazema tarkibida jo’nalish kelishigidagi vositali to’ldiruvchi qatnashadi, fe’l a’zo umumlashgan fe’l bilan ifodalanadi.

Adabiyotlar

1. Yo’ldoshev B. O’zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Toshkent: “Muharrir”, 2013. 5-b.
2. Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o’zbek tili. Ikkinchi kitob. – Toshkent: «Mumtoz so’z», 2010. 192-b.
3. Rahmatullaev Sh. O’zbek tilining frazeologik lug’ati. – Toshkent: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1992. 380-b.
4. Rahmatullaev Sh. O’zbek tilida fe’l frazemalarning bog’lashuvi. – Toshkent: Universitet, 1992. 125-b.
5. Tanirbergenov J. Qoraqalpoq tilida fe’l frazeologizmlarning lingvistik tahlili. Filol. fan. bo’y. fals. dokt. (PhD) diss. avtoref. – Nukus: 2020. 19-23-b.
6. Paxratdinov Q., Bekniyazov Q. Qoraqalpoq tilini frazeologizmlar so’zligi. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2018. 160-b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada o’zbek va qoraqalpoq tillaridagi “nutq” ma’noli frazemalardagi paradigmatic va syntagmatic munosabatlar tahlil qilingan. Frazemalarning boshqa gap bo’laklari bilan bog’lanishi uchun ma’lum paradigmaga ega bo’lishi va sintaktik vazifalari asoslangan.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются парадигматические и синтагматические отношения в словосочетании «речь» в узбекском и каракалпакском языках. Фразы имеют определенную парадигму и синтаксическую функцию для связи с другими частями речи.

SUMMARY

The article is analyzed paradigmatic and syntagmatic relations in the phrase "speech" in the Uzbek and Karakalpak languages. Phrases have a specific paradigm and syntactic function to connect with other parts of speech.

«ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ЖАҢА ТАРИЙХЫ БОЙЫНША ОЧЕРКЛЕРИ» ҲАҚҚЫНДА

Б.Аманбаев – магистрант

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тил, туркологлар, қорақалпоқ тили, ривожлантириш, графика кириллча, лотин, муаммолар, халқ.

Ключевые слова: язык, тюркологи, графика, каракалпакский язык, развитие, кириллица, латиница, проблемы, народ.

Key words: language, turcologists, graphics, the karakalpak language, development, cyrillic, latin, problems, people.

Қарақалпақ тил илимининң раўажланыўына тарийхий тәрептен нәзер салатуғын болсақ, қарақалпақ тилиниң дәслепки изертлеўшилиери шет ел туркологлары болған. Атап айтканда, Н.А.Баскаков, А.Беляев, В.В.Радлов, И.Березин, С.Е.Малов, К.Г.Менгес, Е.Д.Поливановлар қарақалпақ тили, тарийхы ҳәм курамалы машқалалары бойынша бир қанша илимий арнаўлы изертлеўлер алып барған.

Шет ел туркологларының қарақалпақ тилине болған қызығушылығы XVIII әсирден басланған. Ал, олардың тийкары мақсетлериниң бири бул түркий тиллердиң классификациясын жаратыўдан ибарат болған. Узақ жыллар даўамында, көплеген изертлеўлер өз жемисин бере баслаған. Алымлар бәрше түркий тиллерди бир неше топарларға бөле баслағаннан соң, өз ара түсинбеушиликлер ҳәм ҳәр түрли дискуссиялық пикирлердиң келип шыққанының гүўасы боламыз. Соның ишинде Н.А.Баскаковтың классификациялық схемасы айрықша орынға ийе десек қателеспеген боламыз. Ол тиллердиң бәршесин еки үлкен топарға бөледі-«батыс хун» ҳәм «шығыс хун». Оннан кейин бул еки тармақты бир неше үлкен ҳәм киши топарларға бөлип шығады. Усы күнге шекем түркий тиллердиң 70 тен аслам классификациясы жаратылған болса да, олардың бирде биреўи дүнья жүзлик туркологлары тәрепинен бир аўыздан мақуланбаған. Буның тийкары себеби, тиллер арасындағы жақынлық дәрежесин көрсететуғын өлшемлердиң жаратылмағанлығы менен байланысly болып атыр. Соның менен бирге бул машқала тек ғана түркий тиллерге тән қубылыс болмастан, ал дүнья жүзлик тиллерге де тийисли болып отыр. Замаңағөй методлар ҳәм илиминиң раўажланып атырғанлығы себепли тил билиминде келип шыққан машқалаларды шешиў имканиятларына ийе болмақтамыз. Мысал ретинде айтатуғын болсақ, квантикалық моделлестиріў методлары жәрдеминде тиллердиң жақынлық дәрежесин анықлаў мүмкиншиликлери табылды ҳәм ол биринши мәрте түркий тиллерде сынап көрилди. Хәзирги ўақытта бул моделлерди басқа топардағы тиллерде пайдаланыў мүмкиншилиги бар екенлиги анықланды. Солар ишинде фин-угор, кавказ ҳәм семит тиллери буған мысал бола алады [1:7,11].

Биз билемиз, Орта Азия түркий халықлары ислам дининде болғанлығы себепли өз әдебиятын, тилин, жазыўларын араб графикасында жаратқан. Совет дәўирине шекем белгили қарақалпақ шайырлары, жазыўшылары өз шығармаларын араб графикасында жазған. Елимизде Совет ҳүкметиниң орнаўы менен мусылман динине қарсылық күшейе баслайды ҳәм уламалар, молла-ийшанлар қуўдалаўға ушырайды. Сол себепли үлкемизде рус-тузем мектеплердиң ашылыўы хәўиж алады ҳәм де араб графикасынан латын графикасына өтиў жумыслары басланады. 1924-1925-жыллары «Еркин Қарақалпақстан» газетасы шығады ҳәм Төрткүлде педагогикалық техникумлар ашылады. Бул биринши билимлендириў мәдениетимыз бенен баспа сөздиң пайда болыўы қарақалпақ халқының илиминиң раўажланыўына тийкары салды десек болады. Бирақ бул өзгерислер жүдә аўыр шараятларда алып барылады. Атап өтетуғын болсақ, типовой имараттың болмаўы, педагог кадрлардың жетиспеушиликлери, сабақлықлар ҳәм оқыў қолланбалары менен тәминлеу сыяқлы машқалалардың шешимин табыў менен бир қатарда оқыў процессин шөлкемлестиріў мәселеси ўазыйпа болып белгиленген еди. Қарақалпақ тилиниң раўажланыўында пидайы хызмет еткен Бахий Иргалиев пенен Генжебай Убайдуллаевтың орны да жүдә айрықша. Олар педтехникумды жақсы бақаларға питкерип усы оқыў орнында жумыс ислеп қалып, қарақалпақ тили ҳәм әдебияты сабақлықларын, бағдарламаларын, ҳәм оқыў қолланбаларын дүзип шыққан.

Жоқарыда атап өткен жағдайлар 1926-жылы Баку қаласында шөлкемлестирілген 1-Туркологиялық съездинде итибардан шетте қалмады ҳәм бир қанша хўжимлер ҳәм наразылықлар келтирип шығарды. Усындай жағдайларда елимиздың абыройын сақлап қалыў ушын, мәселелерди дурыс аңлаўшы, объектив бақа беріўши, қала берсе өзиниң әдеплилиги, киши пейиллиги ҳәм ораторлық қасийетлери менен айрылып турған Қасым Әўезов, Нәжим Дәўқараев, Қаллы Айымбетов киби ел басшыларымыз халық ары ушын жүрип, ана тилимизди жәхән аренасына танытқан ҳәм сақлап келген.

Қысқа мүддеттиң ишинде Төрткүл қаласында 1929-жылы дәслепки сабақлықлар менен оқыў қолланбалар

қарақалпақ тилинде басылып шыға баслайды. Қ.Айымбетов пенен Б.Ергалиевтиң биргеликте «Қарақалпақ әлипбеси», «Қарақалпақ тили сабағы» хэм т.б. дүзиліп шығарылған. Кейинги жылларда К.Ерманов, А.Бегимов, Қ.Айымбетовтың, «Әдебиат хрестоматиясы», Н.Дәўқараев, К.Абдиқаликовтың «Оқыў китабы» баспадан шығады. Усы аты айтылған елимиздиң алымларының илимий изертлеўлери хэм жумыслары қарақалпақ тилиниң раўажланыўына көп үлес қосты. Соның менен бир қатарда қарақалпақ тил илиминиң тийкар салыўшылары хэм изертлеўшилері шет ел тюркологлары болып есапланады десек қәтелеспеген боламыз. «Едиге» хэм «Алпамыс» дәстанларының текстлерин араб жазыўынан латын графикасына өткерип Москва қаласында «Литиздат» баспасында бастырып шығарыўға ересе алыўлары болса миллийликти қәстерлеў жолындағы үлкен бир адым болды. Н.А.Баскаковтың төрт томлық «Қарақалпақский язык» атлы китабы тек ғана қарақалпақ тил билими емес, ал бәлким тюркологияда табылған ең ири илимий жаңалықлар қатарынан орын алды.

Ол 1924-жылы М.В.Ломоносов атындағы Москва мәмлекетлик университетиниң тарийх-этнология факультетиниң тюркология бөлиминен оқыўға түседі. Бул оқыў орнының биринши курсында оқып жүргенинде оны әмелият жумысларын орынлаў мақсетинде Қарақалпақстан автоном областына хызмет сапарына жибереди. Бул хызмет сапары оның ертеңги күндеги тағдирин белгилеп бериўине себепши болады. Николай Александрович ол ўақытларда жигирма жастағы күш-қуўатқа толған жигитлик дәўири еді. Илимдеги бурыннан қәлиплескен, қалаберсе жоқарыда режедеги жуўапкершиликти пазыйлетлерине ийе болғанлықлары себепли Қарақалпақстанда экспедиция материалларын жыйнаў менен изертлеў жумысларын баслап жиберіўге таяр еді. Өмирлик жолдасы А.Торчинская менен биргеликте бул үлкенің этнографиясы, мәдениеті менен тарийхый материалларды жыйнаў хэм олар бойынша изертлеў жумысларын алып барыўды алдыларына мақсет етип қояды. Н.Баскаков қарақалпақ тили бойынша бир қатар монографиялық, илимий дәрежелі миллий кадрларды таярлаў менен бир қатарда русша-қарақалпақша хэм қарақалпақша-русша сөзликлерин дүзиўге басшылық етеді. Н.А.Баскаков қарақалпақ тилиниң фонетика, лексика, морфонология хэм синтаксиси бойынша бийбаха фундаментал мийнетлерди дәретти. Қарақалпақ тилине болған бундай мухаббат 1950-жылы Москва қаласында «Қарақалпақ тили. Соз шақаплары хэм сөз жасалыў» темасындағы докторлық диссертациясын жоқары жақлаўына тийкар жаратты. Илимдеги алынған жоқары көрсеткишлер, оған үлкен абыройды алып береді. Бул абырой арқалы Россия, Қазақстан, Түркменистан хэм Қарақалпақстан Республикаларына хызмет көрсеткен илим ғайраткери атағын алыўға миясар болады [1:48].

Н.А.Баскаков көплеген қарақалпақ алымларының илимий басшысы болды. Оның басшылығында, М.Аўезов, К.Абдимуратов, А.Жақсыбаев, О.Доспанов, А.Умаров, Н.А.Урынбаев, Б.Хошановлар кандидатлық хэм докторлық диссертацияларын жақлап шықты. Н.А.Баскаковтың изертлеў жумыслары жазыўлардың алмасыў жылларына сәйкес келді. Жергиликли халық ушын жазыўлардың алмасыў дәўири қурамалы хэм аўыр жылларды өз ишине алды. Қарақалпақ тилиниң латын графикасынан кириллицаға өтиў жағдайына келетуғын болсақ, онда латын графикасына өтиў сыяқлы машқалалар жүз бермейди. Буның тийкарғы

себеби, Н.Дәўқараевтың дүзген илимий мектеби бул дәўирге келип, соңғы пикирталасларды дурыс аңлаўшы, оған дәл баха бере алыўшы хэм қурамалы мәселелерди шеше алыўшы жәмәәт болып жетилискен еді. 1940-жылдың 18-июнинде Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов хэм К.Убайдуллаев тәрәпинен дүзилген қарақалпақ қағыйдалары тастыйықланады. Халық билимлендириў тараўының бәрше сабақлықлары, оқыў қолланбалары хэм хрестоматиялары кириллицада баспада шығарылады. Қала берсе радиотелевидение менен газета журналлардың, текстлердиң бәршеси рус шрифтында әмелге асырылды, қарақалпақ тилиниң рус шрифтларындағы айтылыў хэм жазылыў қағыйдалары исленип шығылды. Бул жазыў турмысымыздың бәрше тараўына кирип, жедел пәтлер менен қолланыла бастады. Улыўма алғанда 1940-1976-жыллар аралығында қарақалпақ тилиниң салыстырмалы изертлеў хэм аўдарма мәселелерине бағышланған 27 жумыс баспада жәрияланады. Солардан 5 кандидатлық диссертацияны жақлаў ушын орынланған автореферат, 3 монография хэм 19 илимий мақаланы қураған. Олардың ишинде М.Аўезов, К.Абдимуратов, А.Жақсыбаев, А.Умаров, Н.А.Урынбаев, Б.Хошановлардың атларын атап өтиў мумкин. Қарақалпақ тилине рус тилинен кирип келген лексикалық бирликлердың қубылыслары изертлене баслайды. Бул жағдай К.М.Кошановтың «Рус хэм қарақалпақ тиллериниң өз ара байланысы мәселелери» атлы монографиясында сәўлелендириледі. Сол сыяқлы қарақалпақ тилиниң русшадан өзлестирілген лексикалық бирликлери де хәр тәрәплеме изертленип, монография болып баспасөзде жарық көреді.

Деген менен соңғы жыллары, айырым Қарақалпақстанлы алымларымыздың, жигирмаланшы әсирдиң басларында, болып өткен тилимиз тарийхындағы өзгерислерге сиясий түс берип, рус халқы жәрдеми менен ерисилген таўдай жетискенликлерди емес ал анық дәлили болмаған, тек жеке көзқараслары мысалындағы кеңес сиясатын қаралаўшы пикирлерин, баспа сөзлерде шығарып атырғанлығы жас филологларды терең ойға салмақта. Өйткени бундай пикирлеўши айырым илимпазларымыздың екилениўлери, өткен қарақалпақ тил илиминиң жетискенликлери хэм барлық белгилі алым, илимпазлардың бийбаха мийнетлерине сая салып атырғандай көринеди. Атап айтқанда илимпаз М.Қ.Айымбетовтың «Қарақалпақ тилиниң жаңа тарийхы бойынша очерклер» атамасындағы илимий мийнетинде Кеңес хукиметиниң мәмлекетлик тил бойынша алып барған сиясатын, басқа тиллерди, соның ишинде түркий тиллес халықлардың да тиллерин жойтыў сиясаты-деп түсиндириўин, бул илимпаздың пикирине қосылғымыз келмейди. Қарақалпақстандағы болып өткен илимий-изертлеўлер бул рус халқының туўысканлық жәрдеми десек қәтелескен болмаймыз, себеби тарийхымызға нәзер салатуғын болсақ, Кеңес хукиметиниң халықлар дослығының тамырлары узак өтмишке кететуғынын дәлиллеп отыр. Көп әсирлик рус-қарақалпақ мәдени байланыслары буның айқын мысалы есапланады. Кеңес дәўиринде өткерилген оғада үлкен қайта дәрелиўлер нәтийжесинде, Қарақалпақстанда Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы, Нөкис мәмлекетлик университети, Нөкис пединституты Шымбайдағы Ш.Мусаев атындағы дийқаншылық илимий изертлеў институты, салы, мал шарўашылығы, көплеген техникумлар хэм т.б. тараўлар бойынша илимий-изертлеўлер көплеген илимлердиң раўажланыўына тийкар болды.

Әдебиатлар

1. Айымбетов М.К. Қарақалпақ тилиниң жаңа тарийхы бойынша очерклер. –Нөкис: 2021.
2. Бекбергенов А., Пахратдинов К. Қарақалпақ тилин изертлеўшилер. –Нөкис: 2000.
3. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. –Т.: 1933.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада туркий олимлар томонидан қорақалпоқ тилини ривожлантириш ва шакллантириш тарихи, шунингдек, уларнинг туркий тилларни, хусусан, қорақалпоқ тилини ривожлантиришга қўшган бекиёс ҳиссаси кўриб чиқилади. Алоҳида эътибор Н.Баскаковга - қорақалпоқ грамматикаси назарияси ва асосчисига қаратилмоқда. Шунингдек, қорақалпоқ графикаларини араб графикасидан лотин ва кирилл ёзувларига ўтиши ҳақида мулоҳаза юритилади are briefly described.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается история развития и формирования каракалпакского языка учёными-тюркологами, а также их невосомый вклад в развитие тюркских языков, в частности, каракалпакского языка. Отдельное внимание уделяется и Н.Баскакову - теоретику и основоположнику каракалпакской грамматики. А также переход каракалпакской графики с арабско-го на латинский и на кириллицу.

SUMMARY

This article examines the history of the development and formation of the Karakalpak language by turkologists, as well as their weightless contribution to the development of turkic languages, in particular, the Karakalpak language. Special attention is paid to N.Baskakov, the theorist and founder of the Karakalpak grammar. As well as the transition of karakalpak graphics from arabic to latin and cyrillic.

GAPNING STRUKTURA TURLARI - ABDURAUFI FITRAT TALQINIDA

S.Ashirboev – filologiya fanlari doktori, professor

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch soʻzlar: nahv, sarf, sintaksis, toʻliq gap, tugal gap, leksik gap, gap boʻlaklari, zarur boʻlak.

Ключевые слова: грамматика, наречие, синтаксис, полное предложение, полное предложение, пропущенное предложение, части речи, необходимая часть.

Key words: grammar, adverb, syntax, complete sentence, complete sentence, missing sentence, parts of speech, necessary part.

Kirish. Mustaqillik yillarida Abduraufi Fitratning lingvistik merosini oʻrganishga qiziqish kuchaydi. Buning oʻziga yarasha sabablari bor edi, yaʼni uning asarlari sobiq Ittifoq davrida koʻp yillar qatagʻon qilingan, kutubxonalardan olib qoʻyilgan edi. Bu esa XX asr boshlarida yaratilgan ilmiy merosdan foydalanish imkoniyatlarini yoʻqqa chiqargan. Istiqloq yillarida uning tilshunoslik sohasidagi qarashlari ilmiy jihatdan oʻrganila boshlandiki, uni davrimizning eng eʼtiborli tadbirlari deb hisoblash kerak. Shuni alohida taʼkidlash mumkinki, garchand, Abduraufi Fitrat asarlaridan foydalanish taqiqlab qoʻyilgan boʻlsa-da, uning sintaksis (umuman, tilshunoslik) sohasidagi fikr va mulohazalari, u qoʻllagan terminlar oʻz davrida ham, keyinchalik ham adabiyotlarda aks etib keldi. Bu jarayon, bizningcha, ikki yoʻl bilan amalga oshirilgan: biri Abduraufi Fitrat asarlarining xalqimiz shaxsiy kutubxonalarda (yashirib boʻlsa ham) saqlanib qolgan nusxalari keyingi davrda ayrim tilshunoslarimizga yetib kelgan, ikkinchisi, Abduraufi Fitrat asarlaridan bevosita foydalanish taqiqlangan boʻlsa-da, uning gʻoyalari oʻz davri va keyingi davr sintaksisiga oid boshqa asarlarda davom ettirilgan. Shu maʼnoda A.Nurmonov fikrlari asoslidir [Nurmonov 2002, 164].

Abduraufi Fitrat yashagan davr ixtilofli boʻlganligi va ilmiy faoliyat yuritish uchun sharoitlar yetarli boʻlmaganligiga qaramay, undagi vatanparvarlik hisi, millatiga boʻlgan muhabbati, davr ilmiy qashshoqligiga qarshi kurashish ishtiyoqi uni oʻzbek tiliga nisbatan beparvo qoldirmadi. Buni Abduraufi Fitratning: “*Men turk ulusigʻa oʻz boshli (mustaqil) bir til va shu tilda yozilgan ilm istayman*”, [Fitrat 2006, 128] - degan soʻzlari isbotlab turibdi. Abduraufi Fitrat tilning ilmiy masalalarini tavsiflar ekan, unda, avvalo, oʻz original tizimini yaratishga, tashabbus koʻrsatishga intilgan.

Matn. Abduraufi Fitrat sintaktik sistemasidagi gapning boʻlaklari, kommunikativ boʻlaklar, soʻz birikmasi talqini boʻyicha avval ham fikr yuritilgan, ushbu maqolada uning toʻliq va toʻliqsiz gap toʻgʻrisidagi qarashlari tahlil qilinadi.

Toʻliq va toʻliqsiz gapni Abduraufi Fitrat “Gap turlari” mavzusida oʻrganadi va toʻliq gapni **tugal gap** va toʻliqsiz gapni **eksik gap** terminlari bilan yuritadi. (eksik soʻzini Abduraufi Fitratning “Tanlangan asarlar”ini nashrga tayyorlovchilar **atov gap** deb notoʻgʻri koʻrsatgan, qarang: 329-bet). Abduraufi Fitrat qoʻllagan bu terminlar mohiyatni anglatishda noqulay boʻlmasa-da, ular uchun asos boʻlgan oʻsha soʻzlar tushunchani toʻliq aks ettira olmas edi, chunki **tugal** soʻzida toʻliq maʼnosidan koʻra, tugallanish (poyoniga yetish) maʼnosi ustuvor, **eksik** soʻzi (u til tarixida **eksik**, **eksuk**, **uksuk** variantlarida qoʻllangan) **kam**, oz maʼnolarida qoʻllangan, shunday boʻlsa-da, Abduraufi Fitratning **tugal**

va **eksik** soʻzlaridan termin sifatida foydalanishiga haqi bor edi, chunki hozirgi tilshunoslikda qoʻllanayotgan aksariyat terminlar ham soʻzning bosh maʼnosiga asoslangan emas. Abduraufi Fitrat tomonidan toʻliq va toʻliqsiz gapga berilgan taʼriflar M.Qurbonova va A.Nurmonovlar tomonidan keltirilgan va qisman tahlil qilingan [Qurbonova 1996, 15].

Abduraufi Fitrat toʻliq gapga taʼrif berishda sof mantiq jihatdan yondoshadi. Uning taʼrifidagi “oʻyning butun boʻlaklari gapdagi soʻzlardan anglashilsa” (39-bet) iborasi aslida fikrning barcha boʻlaklari - subʼekti, obʼekti va predikatlarining muayyan soʻzshakllar - gap boʻlaklari bilan reallashishi haqida borayotganligini nazarda tutish lozim, bu iboralar boshqa izoh, yaʼni “gapdagi soʻzlar oʻydagi maʼnolarning hammasini ifoda qila olsa” iborasi bilan yanada oydinlashtiriladi. Aslida bu taʼrifni, umuman, gapga ham, toʻliqsiz gapga nisbatan ham qoʻllash mumkin, chunki «toʻliqsiz gap» tushunchasi kontekstual, situativ holatda fikrimizdagi barcha argumentlarni anglata oladi.

Abduraufi Fitrat talqinidagi “eksik gap” A.Nurmonov taʼkidlaganidek [Nurmonov 2002, 161], faqat toʻliqsiz gap emas, shu bilan birga bir bosh boʻlakli gapni ham ifoda qiladi, lekin bunday gapni ham mantiq qoidalariga asosida tushuntiradi, yaʼni, uningcha «oʻyning boʻlaklari boʻlgʻan maʼnolarning (gap semantikasi - S.A) bir-ikkitasiga gapdagi soʻzlardan emas, **boshqa vositalar** bilan anglashilsa, shuning uchun shul maʼnolarni ifoda qilgʻuchi soʻzlar gapda aytilmay qolsa” (40-bet) “eksik gap” boʻladi. Bu taʼrifdan quyidagi mantiqiy xulosalar kelib chiqadi:

1. Fikr toʻliqligiga ishora bor.
2. Soʻzlar (gap boʻlaklari) ishtirok etmasa ham, uning oʻrni maʼlum.
3. Gapda ishtirok etmagan soʻzlar (gap boʻlaklari)ni kompensatsiya qiladigan “boshqa vositalar”, yaʼni kontekst yoki situatsiya mavjud. Taʼkidlash joizki, Abduraufi Fitrat tilga olgan “boshqa vosita” iborasi oradan 70 yil oʻtgandan soʻng yana takrorlandi.

Toʻliq gap va toʻliqsiz gap muammosi qachon boshlanishidan qatʼiy nazar, hamon oʻzbek va jahon tilshunosligi tadqiqotlari, darslik va qoʻllanmalaridan tushmay kelmoqda [Sovr. rus. yaz. 2001, 363]. Oʻzbek tili sintaksisiga oid adabiyotlarda gap va toʻliq gap chegarasi toʻgʻrisida fikrlar ham eʼtiborga molik emas. Ilmiy sintaksisning boshlanishi boʻlgan A.Gʻulomov va M.Asqarovalarning asarlarida ham toʻliq gapni toʻliqsiz gapga oppozitsiya qilgan holda, unga “*biror boʻlakning ifodalanmasligi – “tushib qolganligi” sezilmasligi, zarur boʻlaklar oʻz ifodasini topganligi*” bilan izohlanadi [Gʻulomov, Asqarova 1961, 148]. Ayni shu qoida keyingi nashrlarda ham saqlangan [Gʻulomov, Asqarova 1987, 127]. Bu qoidaga koʻra, **biror boʻlak** vazifasini qaysi boʻlak

bajaradi, **zarur bo'lak** birikmasi terminologik ma'noga egami? degan savollarga javob bera olmasligi ko'rinib turibdi. Oliy maktab uchun yaratilgan boshqa asarlarda ham to'liq gapning "to'liq"lik definitsiyasi yo'q. Mavjud qoidalarga amal qilinadigan bo'lsa, to'liq gapda barcha gap bo'laklari aks etishi kerak. Ammo Abdurauf Fitrat keltirgan misollarda ham, hozirgi o'zbek tili sintaksisiga oid asarlardagi misollarda ham bu talabga to'liq javob beradigan misollar yo'q. Aftidan, *to'liq gap, to'liqsiz gap* tushunchalarining farqlanishi faqat formalizmga ko'radir. Bizning nazarimizda, gapni to'liq va to'liqsiz turlarga ajratish ilmiy natija bermaydi, lekin adabiyotlarimizda hamon to'liqsiz gap terminini uchratib qolamiz.

Endi Abdurauf Fitratning gapning to'liqsizligi ochiqqlamasiga to'xtalamiz. Bu masalani Abdurauf Fitrat "Gap bo'laklarining tushib qolishi" sarlavhasi ostida o'rganadi va "Gapning turlari" to'g'risida fikr bayon qila turib, "eksik gap" izohini (29-bet) beradi. Bu fikr "Nahv" asarining 1927-yilgi nashri 28-32-betlarida keltiriladi.

Unda quyidagi holatlar aks etgan:

1. "Eksik gap"ning xususiyati oydinlashtiriladi. Uningcha, gapning "...o'n asosli bo'lagidan birta-yarimtasining ma'nosi **quloq, ko'z** kabi vositalarning yordami bilan anglashilib qolsa, gapning shu bo'lagi aytilmay qoladir" (28-b). Ma'lum bo'ladiki, to'liqsiz gapning xususiyatini belgilashda ekstralingvistik faktorga tayanadi. Abdurauf Fitrat tomonidan aytilgan va keyinchalik A.G'ulomov, M.Asqarovalar takrorlagan "boshqa vositalar" tushunchasi shu o'rinda (**quloq, ko'z** ekanligi) aniq bo'ladi.

2. Kesimning "ora-sira tushib qolishi" qayd qilinadi: *Kim keldi? – Karim. Nima tushdi? – Tosh.* Bunday sintaktik vaziyatda kesimning qo'llanmasligi uchun "ora-sira" so'ziga hojat yo'qligini ta'kidlab qolamiz. Bunday hol normal sintaktik vaziyat hisoblanishi ma'lum.

Abdurauf Fitrat kesimning qo'llanmasligi bilan bog'liq ba'zi misollarni tahlil qilar ekan, uning gap bo'laklarini tayin qilishda sintaktik pozitsiyaning hal qiluvchi roli to'g'risidagi dastlabki fikrlarni bildirganini payqash mumkin. *Ahmad bu kun uyda, erta qishloqda. Kitob menda kabi gaplarda "kesim aytilmay qolgan", "Uning o'rnig'a o'rin to'ldirg'ichi o'tgan"* deb yozadi. Demak, *uyda, qishloqda* (aslida o'rin holi), *menda* (afsuski, uni ham "o'run to'ldirg'ichi" demoqchi) so'z shakllarini kesim deb qarashga yaqinlashadi [Abdurahmonov 1973, 95]. Shu kabi ijobiy fikrlari bilan birga "Yaxshi otqa bir qamchi, yomon otqa ming qamchi" misoliga ijodiy yondosha olmagan va bu gaplarda kesim tushib qolganligini qat'iy ta'kidlaydi.

3. Eganing ham "ora-sira" tus'ib qolishi haqida ma'lumot beradi. Abdurauf Fitrat implitsit ega va diskurslardagi aytilmagan egani farqlay olgan, lekin ularni bir xil hodisa sifatida izohlaydi. Dialogda *Ahmat keldimi?* so'rog'iga *keladir* javobi berilganda, eganing tushib qolishini ko'rsatgan holda, *kema* (so'zlashuv nutqi talaffuzi olingan, aslida *kelma*), *qoch*, *keldim* so'z shakllarining har qaysisini bir gap deb qaraydi hamda uni "**kema, qoch deganda, buyurilg'an kishiga qarab aytganimiz uchun**", "**keldim**" deganda **m** harfi (shaxs-son qo'shimchasi – A.S.)dan anglashilgani uchun egani aytishga hojat qolmaydir (30-b), deb izohlaydi. Ko'rinadiki, bu o'rinda u implitsit ega haqida fikr yuritmoqda. Bu o'rinda ega implitsitmi, yo'qmi, qat'iy nazar, gap mavjudligi to'g'risida fikr yuritilishi lozim edi.

Maqolamizning avvalida Abdurauf Fitratning 10 asosli gap bo'lagidan birortasining tushib qolishi va ularning ma'nosi **quloq, ko'z** kabi vositalar bilan anglashilishi haqidagi fikrini keltirgan edik. U, garchand, **quloq** vositasini tilga olmasa-da, **ko'z** vositasida aytilmagan bo'lakni anglash mumkinligini misollar asosida tushuntiradi. Bunga *yiqli* so'zini keltiradi va bolaning yiqilganini ko'rgan kishilar bolani ko'rib turganligi uchun *yiqli* so'zinigina aytishlari normal holat ekanligini aytadi.

Demak, bu situativ xususiyatni to'g'ri anglay olgan. Shu o'rinda o'n asosli gap bo'lagi tushunchasiga izoh berilishiga hojat bor. U gapda 10ta gap bo'lagi mavjud deb hisoblaydi va ular ega, kesim va 8ta - tus'um, borish, chiqish, o'run, birgalik, chog', nechunlik, nechuklik "to'ldirg'ich"laridir. Bu tasnifga keyingi ishlarimizda to'xtalamiz.

Dialogik nutqda ega va kesim bo'laklarining tushib qolishi natijasida to'liqsiz gaplarning shakllanishi keyingi davr adabiyotlarida rivojlantirildi [3:110].

Abdurauf Fitratning to'liqsiz gap to'g'risidagi ilk ilmiy qarashlari va uning keyingi davrda rivojlantirilishi bilan bog'liq ravishda ayrim munozarali masalani o'rta tashlagan bo'lar edik:

1. Gapning to'liqligi to'g'risidagi hozirgi davr adabiyotlarida aytib kelinayotgan fikr qanchalik ilmiy haqiqatga yaqin. Gapning to'liqligi va to'liqsizligi tushunchasining ilmiylikdan holi ekanligi shu masalada fikr yuritilgan asarlarda ham ixtiyor va beixiyor o'z haqiqatini topgan. Aslida ham, to'liqsiz gapga nisbatan gap degan terminni ishlatar ekanmiz, uning talablariga javob bera olganligini tan olishimiz kerak. Zero, *«Har bir gap odatda nutq ichida yashaydi, shu bilan uning mazmuni yana ham konkretlashadi, shuningdek, gaplarning bir-biri bilan bog'lanishi ular ba'zi bo'laklarning takrorlanmasligiga, shusiz ham fikrning anglashilishiga, ifodalaniishi, ixcham bo'lishiga imkon beradi»* [G'ulomov, Asqarova 1987, 149]. Bu fikr, bizningcha ham, to'liqsiz gap termini va tushunchasiga ehtiyoj qoldirmaydi. Shu jihatdan N.Mahmudov va A.Nurmonovlarning «O'zbek tilining nazariy grammatikasi»da bu mavzuda fikr yuritilmaganligini tushunish qiyin emas.

2. "To'liqsiz gap" tushunchasi ilmiylik tamoyillariga javob bera olmas ekan, unda shu sintaktik hodisani qanday nomlash mumkin? Uni gap sintaktikasiga ko'ra, elliptik yoki to'liqsiz, mazmuniga ko'ra, situativ gap deb yuritish lozim bo'ladimi? Bu masalani nazariy sintaksis tadqiqotchilariga havola qilib qolamiz.

3. Gap qanday strukturada bo'lmasin, uning asosiy vazifasi fikr ifodalash va bayon qilish ekan [Mahmudov, Nurmonov 1995, 37], nega gap strukturasi va turlarini qaysidir bo'lakning "tushirilishi", "yashirinishi"ga qarab, uning sintaktik tabiatini belgilaymiz?

4. Abdurauf Fitrat keltirgan "Yaxshi otqa bir qamchi, yomon otqa ming qamchi" misoli va *Unda har turli ko'katlardan bor, Unda har turli ko'katlar bor* kabi gaplardagi so'z shakllarning sintaktik maqomini belgilashda yana qandaydir nazariya zarurdir? Bu o'rinda gap "*Unda har turli ko'katlardan bor*" [G'ulomov, Asqarova 1987, 149] gapida *ko'katlardan* so'z shaklini to'ldiruvchi deb qarash haqida bormoqda. Bizning nazarimizda, gapni gap bo'laklariga ajratishdagi pozitsion yondashuvga nisbatan yangicha qarashlarga hojat bor. Bunda biz *ko'katlardan bor* kabi qo'llanishda chiqish kelishigi affiksi qatnashishidan qat'iy nazar, shu so'zshaklning o'zi ega pozitsiyasida ekanligini ta'kidlagan bo'lar edik, chunki uni biz transformatsiya qiladigan bo'lsak, *ko'katlardan har xili bor* mazmunini tashiyotganligini ko'ramiz. Bu esa ham semantik, ham pozitsion egani naqd qilib qo'yadi.

Abdurauf Fitrat asarida to'liq va to'liqsiz gap to'g'risida fikr yuritishi, albatta, o'z davri an'anasiga ko'radir. Bu hozir ham an'anaviy tilshunosligimizning o'rganish obyekti bo'lib qolgan. Abdurauf Fitrat asaridan bir muncha oldin nashr qilingan "O'zbekcha til saboqlig'i" asarida ham bu masala aks etgan bo'lib, shu hodisa nisbatan aniqroq o'z ifodasini topgan. Unga ko'ra: *«Ega bilan kesimning gapda bor bo'lishlig'i bilan ergash bo'laklar (ikkinchi darajali bo'laklar - A.S.)dan biri yo bir nechasi bo'lg'an gap to'liq gap deb ataladir»* [O'zbekcha til saboqlig'i 1926, 18]. Demak, "to'liq gap" terminining qo'llanishi tarixi shu asar nomi bilan bog'lanadi.

Abdurauf Fitratning tugal (to'liq –S.A) gapga bergan ta'rifida mantiq jihatdan, "O'zbekcha til saboqlig'i" dagi ta'rifda esa sof sintaktik jihatdan yondashilganligi ma'lum bo'lmoqda. "To'liqsiz gap" termini ham dastlab "O'zbekcha til saboqlig'i" da qayd qilinadi va unga ham sof sintaktik jihatdan yondashiladi, unga ko'ra: "Gapning bosh bo'laklari (ega va kesim)dan birisi yo har ikkisi bo'lmasa ham ergash bo'laklardan birining o'rinbosarlig'i bilan kuzatilgan fikr anglashilgan gap «to'liqsiz gap» deb ataladi" [O'zbekcha til saboqlig'i 1926, 19]. Bu ta'rif, albatta, dialogik nutqdagi to'liqsiz gaplarga tegishlidir. To'g'ri, bu ifodada nazariy kamchilik ham ko'zga tashlanadi, ya'ni ega yoki kesim qo'llanmasa, uning vazifasini ergash bo'lak (ikkinchi darajali bo'lak) egallashi haqida fikr yuritilmoqda, bu fikrlaridan gap bo'laklarining pozitsiyasi haqidagi tushunchaga ega

emasligi namoyon bo'ladi, zero, bu nazariy qoidani 20-yillar tilshunolaridan talab qilib bo'lmas edi ham.

Xulosa.

Abdurauf Fitrat to'liq va to'liqsiz gaplar haqida fikr yuritar ekan, uni o'ziga xos ravishda terminlashtirishga erishgan. Uning nazariy jihatlarini yoritishda esa ko'proq mantiq qoidalariga asoslangan. Bunday yo'l tanlashga qanday asoslar bor edi, degan savol tug'iladi va uni ham Abdurauf Fitratning Moskvadagi faoliyati bilan bog'lash mumkin bo'ladi [Ashirboev 2010, 52]. So'zsiz, u ish va yashash sharoitida Rossiyaning ilmiy maktablarida yaratilgan tilshunoslikka oid, xususan, sintaksisga oid asarlar bilan tanishishga harakat qilgan va undagi logizm, ayniqsa, F.I.Buslaev logizmi Abdurauf Fitratning sintaktik qarashlariga tasir o'tkazgan bo'lishi ehtimoldan holi emas [Berezin 1979, 106].

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. O'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba. Nahv. – Samarqand-Toshkent: «O'zdamnashr», 1927. (arab grafikasida).
2. Абдурауф Фитрат. Тилимиз. // Танланган асарлар. –Тошкент: "Маънавият", 2006.
3. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент: "Ўқитувчи", 1979.
4. Аширбоев С. Абдурауф Фитратнинг синтактик системасидан // Стилистика ва прагматика. –Самарқанд: 2010.
5. Березин Ф.И. История русского языкознания. –Москва: "Высшая школа", 1979.
6. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1995.
7. Минаввар Қори, Қайюм Рамазон, Шорасул Зуннун. Ўзбекча тил дарслиги. IV бўлим. Самарқанд-Тошкент: "Ўздавнашр", 1926 (араб графикасида).
8. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Тошкент: "Ўзбекистон", 2002.
9. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц. – Москва: Академия, 2001.
10. Курбонова М. Фитрат – тилшунос. –Тошкент: Университет, 1996.
11. Фуломов А.Ф., Аскарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1961.
12. Фуломов А.Ф., Аскарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: "Ўқитувчи", 1987.

REZYUME

Abdurauf Fitrat o'zining "O'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba" sirasidagi "Nahv (sintaksis)" asarida o'zbek tili sintaksisining o'z zamonasidagi dolzarb masalalarini ko'tarib chiqqan edi. U ushbu asarida so'z birikmasi sintaksisi, sodda gap, uning sintaktik bo'laklari va gaplarning struktura turlari: bir va ikki bosh bo'lakli gap, to'liq va to'liqsiz gap to'g'risida o'z qarashlarini ilgari surgan. Albatta, bunga uning Sankt-Peterburgdagi ilmiy hayoti tajribalari ish bergan. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning to'liq va to'liqsiz gap to'g'risidagi tizimi to'g'risida gap boradi, bu tushunchalarning Fitrat tomonidan terminlashtirilishiga alohida ahamiyat beriladi. Maqola manbasi uchun "Nahv" asarining 1927-yil (O'zdamnashr) nashri olindi.

РЕЗЮМЕ

Абдурауф Фитрат в своей книге «Нахв (синтаксис)» из серии «Опыт над правилами узбекского языка» поднял актуальные в свое время вопросы синтаксиса узбекского языка. В этой работе он изложил свои взгляды на синтаксис словосочетания, простого предложения, его синтаксических частей, а также на структурные типы предложений: односоставные и двусоставные предложения, полные и неполные предложения. Конечно, это было связано с опытом его научной жизни в Петербурге. В этой статье обсуждается система полной и неполной речи Абдурауфа Фитрата с особым акцентом на терминологию этих понятий Фитрата. Источником статьи является издание «Нахв» (Уздавнашр) 1927 года.

SUMMARY

Abdurauf Fitrat, in his book "Nahv (syntax)" series "An Experiment on the Rules of the Uzbek Language", raised topical issues of Uzbek language syntax in his time. In this work, he put forward his views on the syntax of a phrase, a simple sentence, its syntactic parts, and the structural types of sentences: one- and two-part sentences, complete and incomplete sentences. Of course, this was due to the experience of his scientific life in St. Petersburg. This article discusses Abdurauf Fitrat's system of complete and incomplete speech, with special emphasis on Fitrat's terminology of these concepts. The source of the article is the 1927 edition of Nahv (Uzdamnashr).

KARAKALPAKISMS AND RUSSIAN-LANGUAGE FICTION TEXT

D.U.Dospanova – candidate of philological sciences, docent

Tashkent University of Information Technologies

named after Mukhammad al-Kharezmiy

Tayanch so'zlar: Qoraqalpog'izmlar, o'zaro boyitish, o'zaro ta'sir, o'zaro almashish, so'z boyligi.

Ключевые слова: Каракалпакизмы, взаимообогащение, взаимовлияние, заимствования, лексика.

Key words: Karakalpakisms, mutual enrichment, mutual influence, borrowing, lexicon.

When examining a literary text, it's crucial to recognize the work's language's unique traits, the vocabulary that acts as the principal tool for achieving maximum expressiveness of the narrated events, whether real or imagined.

Interlanguage cross-fertilization and cross-influence is a bilateral process, meaning it is a sort of language interaction in which all languages involved, such as Russian and Karakalpak, are enriched. More and more Karakalpak vocabulary are becoming familiar to Russian-speaking readers as a result of the translation of works by Karakalpak writers and poets conveying the people's peculiar way of life and culture into Russian.

The study of unregistered words in a writer's language or in his particular work, on the other hand, is of interest to lexicology as well as other fields of language science (word

formation, grammar, stylistics, etc.). The study of their structure and functioning idioms in the language of creative works provides useful factual information for solving some general linguistic problems, such as speech activity theory and system-level foundations of text generation [3,5].

It is always possible to identify a collection of terms in the language of a work of fiction that are not listed in dictionaries for various reasons. Individual writers' numbers, statistical evaluations, and the role it plays in a work's system of semantic-stylistic and figurative-tropic methods of language will all be different.

Only in the 1990s of the twentieth century did the Russian language begin to resemble the Karakalpak lexicon. For example, A. Umarov produced "Dictionary of Karakalpak words in Russian text" [7], which comprises over

300 words from Karakalpak to Russian translated literature.

The analysis of A. Umarov's dictionary shows that the composition of Karakalpak words reflected in the Russian-language texts are mostly nouns denoting various concepts. They are divided into the following thematic divisions:

1) Words with the meaning of face (aksakal, aspaz, arabekesh, bajban, beldar, belsendi, jasavyl, zerger, caravanbashi, kurbashi, murap, naspurish, etc.).

2) Words denoting the names of implements (bel, gulmoyyk, gunde, gurek, kakpan, orak, pazna, tyrman, etc.).

3) Words denoting household items (alasha, boyra, gubi shelek, guze, digirman, kebeje, kelikelsap, kozak, kumgan, orlik, sukabak, khurjun, etc.).

4) Words for religious concepts (allah, akhun, imam, maksim, mullah, namaz, oraz, sufi, khoja, shariah, etc.).

5) Words denoting kinship (apa, ata, biykesh, zhenge, kainaga, kainym, kelin, kurdas, myrzaga, sheshe, etc.).

6) Words denoting the names of national dishes and food and drinks (boursak, beshbarmak, gurtik, zharma, zagara, kaimak, katyk, katybylmyk, kaun, kurt, kurdak, may juice, suk, suk gozhe, shaule, shurpa, etc.).

7) Words denoting national customs, games (as, besik, zhyry, betashar, zhuap, kalym, kok bar, suyunchi, talak, taslau, tusau toi, usyr, etc.).

8) Words denoting means of transportation (arba, atshana, keme, ogizshana, from arba, payapil, sokpak, etc.).

9) Words for jewelry, clothes and shoes, fabric, headwear (aydynly, arabek, basorau, bas oramal, belbeu, beshpent, boz, gupi, etik, keush, kimeshek, koilek, kurash, kyzy, masi, saukele, ton postun, sharshy, shogirme, etc.).

10) Words denoting names of plants (azhyryk, jida, jigil, jugara, zheken, koknar, kuga, kurai, yantak; this also includes stable word combinations (terminisms): ak-tal, akterek, juzgun, Karabarak, Karagach, turangil, shengel, etc.).

11) Words denoting national musical instruments and naming performers of songs, dastans (bakhshy, dombra, dutar, zhrau, kobyz, kyssakan, saz girjek, sazendi, synay, ushpelek, shynkobyz, etc.).

12) Words related to agriculture and water management

(ak egis, arpa aspect, basu, boget, kair, kazu, karabura keriz, kamar, tarnau, tartpa, chigir, etc.).

13) Words denoting the names of animals, insects (gabelle, kiyik, nar, serke, tai, tulki, chayan, etc.).

14) Interjective words included in sentences (ai, alla-alla, wai, iye, ha, hau, ettegen - ai, etc.), expressing a vivid national flavor [6].

It should be noted that the considered Karakalpak words have been mastered by the Russian language to a large extent and phonetically. Most of them are transformed, obeying the sound laws of the Russian language (for example, i-jingil is written after the hissing sounds), and some are preserved in the same form as they are used in the source language (shi-shimildik, zhi-zhirau). There is a variation in the graphic design of individual words (korpesh-kurpacha, suyunshi-suyunshi, suiyinshi, etc.). Often there is d (jasaul-jusaul, zhigit-jigit), etc., before the g.

The genus and number of Karakalpak words are determined by the law of the Russian language. Nouns are not usually declined when they end in a sound unusual for the Russian language (sufi, kurbashi, bakhshi, etc.): (Cf.: "But here came the strong voice of the Bakhsha, who sat by the fire itself" - A. Begimov 1987, p.155). Most female names are also not declined if they have a hard consonant at the end [2], etc.

A certain part of the borrowed words, included in the regular word-formation models of the Russian language, gave a number of derivative words with suffixes -chan, -sk, -n, -ov: aul- aulchane; turangil-turangil-turangilov.

There are cases of the use of Karakalpak words in figurative meaning [6]. "Tulpar" - in mythology "winged horse," and in this case it means "railroad."

In conclusion, we can conclude that in Russian-language texts Karakalpak words are used to express a peculiar and multifaceted national and socio-historical coloring. They are woven into the language of the works, as an inseparable important component of artistic and pictorial and semantic and stylistic means.

References

1. Begimov A. The Fisherman's Daughter. A novel. Translation from Karakalpak by M. Sheverdin. -Nukus: «Karakalpakstan», 1987. -P. 188.
2. Bekimbetov A., Crimson Dawn. A novel, narratives and stories. Translation from Karakalpak B. Boxer. -Nukus: «Karakalpakstan», 1980. -P. 351.
3. Bushuy A.M., Bushuy A.M. Text Linguistics and Speech Activity. -Samarkand: 2000. -P. 20-29.
4. Bushuy A.M. Speech Activity in the Perspective of Text Generation. -Almaty: 2000. -P. 62-64.
5. Bushuy T.A. Contrastive lexicography in level interpretation of phraseology of the source language: Author's abstract in Philology.in Philology. -Tashkent: USUWL, 2000. -P. 42.
6. Leontichev Yu. Stingy Tears of the Desert. Novel, novels. -Nukus: «Karakalpakstan», 1983. -P. 288.
7. Umarov A. Dictionary of Karakalpak words in Russian text. -Nukus: «Karakalpakstan», 1995.

РЕЗЮМЕ

Qoraqalpoqlarning rus badiiy matniga ta'siri masalalari ko'rib chiqiladi. Misol tariqasida Qoraqalpog'iston adiblarining rus tilida yozgan yoki tarjima qilgan asarlari keltiriladi.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются вопросы влияния каракалпакизма на русскоязычный художественный текст. В качестве примеров рассматриваются произведения писателей Каракалпакстана написанные или же переведенные на русский язык.

SUMMARY

It is discussed how Karakalpakisms have influenced on Russian-language fiction. As an example presents the works by Karakalpak authors that have been translated or written in Russian.

O'ZBEK ALLALARIGA PSIXOLINGVISTIK YONDASHUV

F.S.Karimova – *tayanch doktorant*

Urgench davlat universiteti

Tayanch so'zlar: alla, psixolingvistika, emotsiya, stress, kayfiyat, assotsiativ birliklar, assotsiativ maydon.

Ключевые слова: колыбельная, психоллингвистика, эмоция, стресс, настроение, ассоциативные единицы, ассоциативное поле.

Key words: lullaby, psycholinguistics, emotion, stress, mood, associative units, associative field.

Psixolingvistikaning vazifalaridan biri til birliklari ortida yashiringan psixologik omillarni matnning lingvistik xususiyatlari bilan uyg'unlikda o'rganishdan iboratdir [9:64].

Allalar psixologlar "onalik melodiyasi" deb nomlagan

yorqin birlashmani tashkil etadi. Bunda faqatgina kuylash nazarda tutilmaydi, balki pichirlash, bola tilida gapirish, mayin ovozda erkalash, shoshilib gapirish va hatto bolani o'pishi ham bolaga kuchli ta'sir kuchiga ega. Ona tovush bilan birga tegish, jestlar va yuz ifodalari orqali ona va

bola o'rtasidagi ko'rinmas rishtani bog'laydi. Onalik melodiyasi go'dakning xohish va ehtiyojlariga to'liq javob beradi [7:220].

Bolaning tovush, mayin kuy, ritmik qo'shiqlarga bo'lgan ta'sirchanligi kichikintoyga uning asab tizimi uchun yengillik va xavfsizlik hissinini shakllantiradi. Ribble bolalarning sog'lom hissiy hayotini rivojlantirish uchun alla kuylash ahamiyati haqida so'z yuritarkan, Rene A.Spitz bolaning dastlabki yoshlarida shakllantirilgan psixologik faktorlar uning keyingi hayotida muhim rol o'ynashini ta'kidlagan.

Til, kognitiv qobiliyatlarning murakkab tarmog'iga kiritilgan. Bola ikki yoshlar atrofida, ikkita so'zni yonmayon qo'yib foydalana olganida tildan foydalanish uchun tayyorgarlik bazasining katta qismi bajarilgan hisoblanadi [4:81-83]. Bu degani, bola shu paytgacha eshitib yurgan narsalari, shu jumladan allalarni endi o'zi qisqa ko'rinishda bo'lsa ham ifodalay oladi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida shu narsaga guvoh bo'ldikki, odatda ko'pchilik bolalarning qo'llariga qo'g'irchoq yoki shunga o'xshash biron narsani olgan holda, ilk qo'llagan so'zlaridan biri bu, alla-yo alla bo'ladi. Bu, o'z o'rnida, allaning bola oningga ta'siri bilan bog'liq hodisa sanaladi. Alla so'zlari bolaning shuuriga singgani tilda o'z aksini topadi.

Insonning ruhiy holati aks etgan mikromatnlar shuni ko'rsatadiki, ularning sintaktik-shakliy tuzilishi hamda matn yaratish uchun lozim bo'lgan nominativ birliklar qanday bo'lishini aynan matnda ifodalalayotgan hissiyotning xarakteri belgilab beradi – matn tuzuvchi shu hissiyotga mos keluvchi so'zlar, jumlar va ohangdan foydalanishga harakat qiladi. Bu matnning muhim psixolingvistik xususiyatlaridan biridir [9:66].

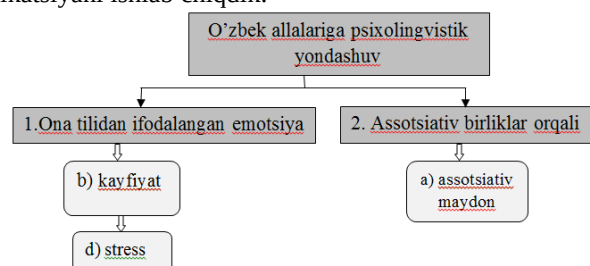
Bola o'z tilining asosiy, birlamchi qonuniyatlarini kashf qilish uchun ota-ona nutqini eshitishi shart [4:105]. Bola uchun tashqi dunyodagi muhim qurol, bu albatta, katta odam. Ota-onaning allalar vositasida olib borgan nutqi esa, oddiy kundalik muloqotdan ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ham samaraliroq xususiyatga ega. Chunki alla nafaqat uxlatishga moslashganligi, balki o'zida atrof-muhit bilan bog'liq bilimlarni qamrab olgani bilan ham oddiy nutqdan farq qiladi. Allalarda bolani tashqi dunyo bilan tanishtiruvchi umumiy bilim mujassam. Shu sababli, allalar vositasida olib borilgan muloqot esa, bolaning ma'naviy jihatdan rivojlanishida o'zining ahamiyatli o'rniga ega.

Lingvistik muloqot, shubhasiz, bola o'z jamiyatining bilim va qadriyatlarini egallashi uchun asosiy vositadir [4:162]. Bolaning ongida tafakkur tizimi vaqt o'tishi bilan atrof-muhitdagi narsalar, hodisalar va vaziyatlarni ifodalovchi vizual, eshitish va tegish stimullari kabi dunyoning qabul qilish stimullari bola tomonidan boshdan kechirilish asnosida rivojlanadi [5:197].

Allaning qudrati hali tug'ilmagan bolaning ya'ni homilaning o'sishi va rivojlanishiga ta'sirida ham seziladi. Yaqinda amalga oshirilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, allani jonli kuylash Yangi tug'ilgan Intensive bo'limidagi chaqaloqlardagi rivojlanish bilan bog'liq bir qancha muammolarni bartaraf etish bilan birga ota-onalardagi stressni kamaytirishda ham samarali ekanligi isbotlandi [1:13].

Psixologiyaga doir adabiyotlarda insonda naqadar tez va barqaror bo'lishiga ko'ra his-tuyg'ularning quyidagi turlari farqlanadi: affekt, kayfiyat, stress va boshqalar [8:233]. Emotsiya turlari, aslida, son jihatdan ko'pchilikni

tashkil qiladi, biroq alla matnlarida bu turlarning bar-chasini uchratish mushkul. Shu sababdan, biz alla matnlarini psixolingvistik tomondan tadqiq qilishda alla matnlaridagi onaning o'zi tomonidan aytilgan, ruhiy holatni ifodalovchi so'zlar va alla matnini tashkil qiluvchi, umumiy ma'noni aniqlashda asosiy vosita hisoblangan assotsiativ maydon hosil qiluvchi birliklardan foydalanishga qaror qildik. O'zbek onalari tomonidan kuylangan allalardagi lingvistik birliklarni onaning psixologik holati bilan bog'liqligini aniqlash maqsadida quyidagi klassifikatsiyani ishlab chiqdik.

Ayrim allalarda ona ruhiy holati kuylanayotgan alla orqali yaqqol aks etadi. Bunda ona butun borliqni, hatto allalayotgan farzandini ham unutib, o'z kechmishlari, o'y-hayollari bilan band bo'ladi. Allada inson emotsiyasining qaysi turi ifodalanganligini aniqlaymiz. Dastlab, tahlilga tortmoqchi bo'lgan emotsiya turlari haqida qisqacha tushuncha berib o'tsak.

Kayfiyat - zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va, odatda, ancha barqaror emotsional holatdir. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, g'amginlik kayfiyati, g'azab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar ko'rinishida kechadi. Odamdagi turli kayfiyat turlicha sabablar tufayli tug'ilishi mumkin. Odamning shaxsiy yoki ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan va shu odam uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan biror voqea mana shu xildagi kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Aynan shu kayfiyat ona kuylagan alla so'zlarida o'z aksini topadi [2:284]. Inson kayfiyatini paydo bo'lishiga va o'zgarishiga ta'sir qiluvchi quyidagi ikkita omillarni tahlil qilish lozim: ulardan bittasi obyektiv va subyektiv xususiyatli vaziyatdir; a) tabiiy omillarga taalluqli bo'lgan vaziyat (havoning sovuqligi yoki issiqdigi); b) shaxslararo munosabatning noqulayligi va boshqalar. Ikkinchisini bir manba sifatida talqin qilish mumkin, bu- subyektiv shart-sharoitlardir [8:235-236].

Stress - inson organizmini haddan tashqari zo'riqish natijasida paydo bo'ladigan tanglik jarayonidir. Stressni fiziologik va psixologik turlari mavjud. Fiziologik stress - bu o'ta jismoniy zo'riqish, biror og'riq, qo'rquv, kasalliklar natijasida vujudga keladi.

Psixologik stress- odamning ruhiy holatiga voqealarni ta'siri tufayli paydo bo'ladigan stress [8:237].

O'zbek alla matnlarida onaning turli xil ko'rinishdagi holati aks etgan alla matnlarini uchratish mumkin. Jumladan, quyidagi alla matnida onaning charchoq tufayli paydo bo'lgan tushkun kayfiyati ta'kidlanadi.

Sen uxlasang pishillab,

Onang ham olar orom.

Otang ham kelar ishlab

Dam olgin yurak poram [6:58].

Bolaning uxlashi asnosida onaning ham orom olishi ta'kidlanayotgan alla namunasida bola uyg'oq paytda onaning tin olmasligi va charchashi anglashiladi. Bu charchoq bola uxlagan paytda chiqariladi. Charchash hissi onani hordiq haqida o'ylashga majbur qilganidan, uni

tilidan chiqayotgan alla namunasida o'z o'ylari aksini topgan. Charchash hissi turli a'zolar ko'rinishida ham kechishi mumkin. masalan, quyidagi alla namunasida alla aytaverib onaning **og'zi** va **tili** charchaganligi ta'kidlanadi.

"Alla, alla" deyishdan,

Men to'xtadim yeyishdan,

Og'zim, tilim charchadi,

O'g'limga alla aytishdan, alla.

Charchash hissini emotsiyaning kayfiyat guruhiga kiritamiz. Biroq ona tushkun kayfiyatda bo'lganligi uchun matnda ifodalangan leksik birliklar orqali ham faqat nolin-his hissi anglashiladi.

Tog'lar boshi dolg'ir tosh alla-ya alla,

Yomon ekan yolg'iz bosh alla-ya alla.

Yolg'iz boshga ish tushsa, alla-ya alla,

Kerak bo'lar qarindosh, alla-ya alla [6:46].

Oilada otaning yo'qligi, butun ro'zg'or tashvishlari onaning yelkasida ekanligi, bu onani charchatib qo'yayotganligi, yolg'iz boshi bilan hayot mashaqqatlarini yengishda qiynalayotganligi anglashiladi. Onaning o'z nutqi orqali ta'kidlanmoqda. Ko'rib turganimizdek, allada bolaning e'tirofini yoki "alla" so'zidan tashqari unga nisbatan qo'llangan biron so'z uchramaydi. Demak, alla bolaga kuylanayotgani holda, ona o'z o'ylari ummoniga g'arq bo'lgan. Ikkinchi satrdagi **"yomon ekan"** birikmasining o'zi onaning mashaqqatini ifodalash uchun yetarli bo'lgan. Bu emotsiya turini kayfiyatga kiritamiz. Tabiiyki, subyektiv shart-sharoitlar tufayli paydo bo'lgan charchoq insonni tushkun kayfiyatda bo'lishiga sababchi bo'ladi. Chunki onada davomli qiyinchiliklar natijasida uzoq va turg'un emotsional munosabat shakllangan.

Kundoshimning yo'g'ida, alla,

Qalayi edi kavushim, alla.

Kundoshligi qurisin, alla,

Balolarga qoldi boshim, alla.

O'zbek millatiga xos bo'lgan **"kundoshlik"** munosabati e'tirof etilgan alla namunasida onaning kuchli stress holatida ekanligi yaqqol ko'rinishda. Izohli lug'atga ko'ra "kundosh" so'zi "bir er nikohidagi bir necha xotin (bir-biriga nisbatan)" deb ta'riflangan. Bir paytning o'zida kuylovchining ikki xil ruhiy holati solishtirilmoqda. Birinchisi, kundoshlikning yo'q holati bo'lsa, ikkinchisi kundoshli bo'lgandan keyingi holat. Dastlabki holatda onaning hayoti tinch, osuda va baxtiyor o'tganligi uning "qalayi edi kavushim" so'z birikmasidan bilinadi. **"Qalay"** – eritib ajratib olish; Mendelev davriy sistemasining IV guruhiga mansub kimyoviy element; bolg'alaganda tez yassilanadigan, yumshoq, kumushsimon oq rangli metal. Mazkur birikmada qalay so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lib, onaning kundoshi bo'lmagan paytda hayoti shohona tarzda o'tganligini bildiradi. Biroq kundoshning tashrifi, ona **"boshini balolarga qolishi"**ga sabab bo'ldi. Mazkur birikmadan onaning ruhiyatiga kuchli ruhiy zarba bo'lganligi anglashiladi.

Farzandi vafot etganda kuylanadigan yig'i allalari ham inson psixologik stress holatidagida aytiladi. Yaqinidan judo bo'lish hissi onani shunday zo'riqishga olib keladi.

Qora ko'zim, alla,

Shirin so'zim, alla.

Havoda uchgan turnalar, alla,

Boshginamdan o'tsalar, alla

Qanotiga xat yozsam, alla,

Dadajoniga eltsalar, alla [3:38].

O'zbek tilidagi ushbu alla namunasi urush davrlariga mansub bo'lib, unda ona sog'inchi yashirin tarzda ifodalangan. Eraklarning uzoq muddat davomida uydan yiroqda bo'lganliklari o'sha davrda kuylangan allalarda o'z aksini topgan. Umr yo'ldoshiga bo'lgan sog'inchi hissi onani boshi ustidan uchib o'tayotgan turnalarning qanotiga xat yozish fikrini uyg'otdi. **"Xat yozish"** va **"dadajoniga eltish"** assotsiativ birliklari onaning sog'inchi assotsiativ maydonini hosil qilgan.

Mening jonim o'lmasin, alla-ya alla,

Bog'da guli so'lmasin, alla-ya alla.

Bag'ri xazon bo'lmasin, alla-ya alla,

Umr to'zon bo'lmasin, alla-ya alla [6:55].

Mazkur alladagi **"o'lmasin"**, **"so'lmasin"**, **xazon bo'lmasin"**, **"to'zon bo'lmasin"** kabi assotsiativ birliklari onaning ruhiy holatini aniqlashda yordam beradi. Ushbu birliklar qo'rquv assotsiativ maydonini yaratadi. Ya'ni ona farzandini yo'qotib qo'yishdan qo'rquvda ekanligi anglashiladi. Bu his onalarda, asosan, farzandi go'dakligida kechadi.

O'zbek alla matnlarida ham, xuddi ingliz tilidagi kabi, ona xotirjamligi paytida kuylangan allalarning diqqat markazida bola yotadi. Bolaning kelajagi, orzulari, tinchligi, farzandining to'yini qilish, yaxshi inson qilib yetishtirish kabi o'y-kechinmalar onaning ruhiy holati yaxshi ekanligidan dalolatdir.

Alla bolam, alla-ya,

Umring uzoq bo'lsin,

Sharofatli zamonda

Iqbolning kulsin, alla-ya [3:21].

Bunday mazmundagi allalar, asosan, mustaqillik davrlarida yaratilgan allalar bo'lib, ona tinch hayotda yashayotganligidan ruhiy holati ham tinch ekanligini va shu sababdan, alla matnini tashkil qiluvchi so'zlar ham faqat ko'tarinki ruhda ekanligini tushunishimiz mumkin. Matndagi "sharofatli zamon" va "iqbolning kulsin" kabi assotsiativ birliklar **tinchlik** assotsiativ maydonini hosil qilgan va bu onaning kayfiyati yaxshi ekanligini ko'rsatadi.

Allalarni psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilish natijasida quyidagicha xulosaga keldik. Allalarda yetakchilik qiluvchi emotsiya turi bu - yaxshi, ko'tarinki kayfiyat. Mahzun mazmunli allalarga kelsak, ular ayollarning ijtimoiy hayotda boshdan kechirgan qiyinchiliklari, yo'qotishlar, urush davrlarida ko'rgan azob-uqubatlari, ocharchilik, kambag'allik va shu kabi mashaqqatlar mahsulidir. Allalar orasida bunday allalarning ko'pchilikni tashkil qilishiga asosiy sabab, o'zbek xalqi deyarli bir asr mobaynida urushning shafqatsiz zarbalari ostida yashaganliklari, ocharchilik, kambag'allik, serfarzandlik, ro'zg'or tashvishlarining katta qismi ayolning zimmasida ekanligi, kelinlik vazifalari va farzand tarbiyasida onaning mas'ul ekanligi kabinlar sabab hisoblanadi. Ya'ni ona ijtimoiy hayotda qanchalik xotirjam va baxtli bo'lsa, kuylaydigan alla matni ham shunday ijobiy ruhda birikmalardan tashkil topadi va u, allani eshitayotgan go'dakda yaxshi hisslarni uyg'otadi. Aksincha, kuchli ruhiy zo'riqish, asabiylik va alamzadalik hissi bo'lgan onalarning allalari faqat qayg'u-hasratni ifodalovchi so'zlardan iborat bo'lganligi sababli, ularni tinglayotgan bolada ham mahzunlik hissini uyg'otadi.

Adabiyotlar

1. Castro L.R. When the cradle falls: The subversion, secrets and sentimentality of lullabies. Project material. 2013.

2. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. –Toshkent: 2008. 284-b.

3. Safarov O. El suyarim, alla. –Toshkent: «O'zbekiston». 2009, 21-b.
4. Slobin D.I. Psycholinguistics. Scott, Foresman Publication. U.S.A. 1979. –P. 244.
5. Steinberg D.D and Sciarini N.V. An introduction to psycholinguistics. Pearson Education Limited. Great Britain. 2006, -P.197.
6. Tilavov A. Eng sara allalar. Adabiyot uchqunlari. –Toshkent: 2017, 58-b.
7. Warner M.No Go the Bogeyman..Farrar, Straus and Girus. -New York: 1999. –P. 220
8. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. –Toshkent: 2010. www.ziyouz.com kutubxonasi. 233-b.
9. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. –Toshkent: «Fan», 2013. 64-b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada o'zbek alla matnlariga psixolingvistik nuqtayi nazardan yondashib, matnni tashkil qiluvchi so'zlarning alla aytayotgan onaning ruhiy holati bilan bog'liqligi ko'rsatib beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье представляется психолингвистический подход к узбекским колыбельным текстам, показывая, что слова, входящие в состав текста, связаны с психическим состоянием матери.

SUMMARY

The article shows the psycholinguistic approach to Uzbek lullaby texts, showing that the words that make up the text are related to the mental state of the mother.

PRAGMATIC INTENTION TO ATTRACT READERS' ATTENTION IN ENGLISH AND KARAKALPAK LITERATURE

D.T.Khadjeva - *PhD in philology*

G.Kurbanbayeva – *a student*

Karakalpak state university named after Berdakh

Tayanch so'zlar: lingvopragmatika, pragmatik niyatlar, "e'tiborni jalb qilish" diqqatni jalb qiluvchi niyat; tasodifiylik, stilistik effect.

Ключевые слова: лингвопрагматика, прагматические интенции, «привлечь внимание», привлекающая внимание интенция, окказионализм, стилистический эффект.

Key words: linguopragmatics, pragmatic intentions, "to attract attention" attention-compelling intention; an occasionalism, stylistic effect.

Introduction. The study of a literary text from the point of view of pragmatics is one of the urgent areas of modern linguistics, because it opens up inexhaustible opportunities for comprehending the totality of linguistic tools that operate at the text level and aimed to the reader.

The purpose of text pragmatics is represented as «study of a language in the context" – social, situational etc., i.e. research of a language as means of communication"[1:7]. Arutyunova defines pragmatics in the following way: "pragmatics (from Greek pragma, pragmatos – business, action) – is the research area in semiotics and linguistics, which studies functioning of language signs in the speech" [2]. According to D.U. Ashurova, "linguopragmatics is the communicative trend of linguistics studying language-in-action, in its relations to the "users" of language, their activity with an accent on social, psychological, cultural aspects of language functioning" [3:196]. As M.Yu. Oleshkov states, in linguopragmatics, two basic approaches can be distinguished: a) approach focused on systematic research of pragmatic potential of language units (texts, offers, words, and the phenomena of the phonetic-phonologic sphere) and b) approach directed on studying the interaction of communicants in the process of communication. Representatives of the first approach investigate the problems of establishment of borders between semantics and pragmatics [4:27].

There are a number of problems that linguo-pragmatics deals with. D.Ashurova summarized these problems and listed the followings as the main ones in pragmatics:

- The problem of understanding; The problem of understanding is the way we use different speech acts according to the situation to make our speech more comprehensible.
- pragmatic intentions and their types [5:277.]

The article is an attempt in investigating the problem of pragmatic intentions and to be exact pragmatic intention of "to attract attention" (attention-compelling intention).

Literature review

Firstly we'll analyze the scientists' points of view on the notion of pragmatic intention. Pragmatic intention is defined as "verbalized in the text the addresser's deliberate intention to exert influence on the addressee with the aim to cause some reconstruction in his/her world picture" [5:141].

In other words, pragmatic intention is understood as a communicative aim or purpose verbalized in the text.

There are different classifications of pragmatic intentions but the most detailed of these classifications, as D. Ashurova cited, is given in a book by Moskalskaya "Text grammar" 1) To inform, to state, to affirm 2) To describe, to tell, to depict, to review 3) To explain, to compare, to summarize, to conclude, 4) To prove, to deny, to expose 5) To comment, to argue 6) To urge, to ask for, to call for, to appeal, to demand, to order, to instruct. 7) To encourage, to discourage, to evaluate, 8) To ask, to request. [6] So, the following types of PI are distinguished:

- -the pragmatic intention "to attract attention" (attention-compelling intention);
- the pragmatic intention "to interest the reader"; - the pragmatic intention "to exert an emotional impact";
- the pragmatic intention "to activate knowledge structures" relevant to the conceptual information;
- the pragmatic intention "to stimulate the addressee's creativity";
- the pragmatic intention "to represent the conceptual world picture" [3:157.]

Pragmatic intention to attract readers attention is associated with the phenomenon of actualization, which has been discussed by many scholars B. A. Larin, R.Yakobson, I. V. Arnold and others. The most detailed analysis was done by the Prague linguistic school. Actualization is understood as the usage of language means which is perceived as unusual, deautomatic, and therefore it attracts attention of the reader [7:355].

The means of "deautomaticization" are mainly found on the surface layer of the text and characterized by various kinds of structural transformations, which serve to realize the pragmatic intention "to attract the readers' attention". To these means we can refer various occasional transformations of words (simple, derivative and compound words, word - combinations), stylistic devices, phraseological units and syntactical structures [3:157].

So, the main device to realize this pragmatic intention is an occasionalism built on deviations from the norms of the literary language [3:159]. The notion of 'occasionalisms' is connected with the frequency of their usage. Such words are usually referred to as 'occasional' or 'nonce-words'. Sometimes occasionalisms are called 'authors neologisms'. Most of them do not live long. They are not meant to live long. They are, as it were, coined for use at the moment of speech, and therefore possesses a peculiar property – that of temporariness features that distinguish occasionalisms from neologisms.

Materials and analysis

Some examples taken from literary texts of English and Karakalpak writers are analyzed:

(1) "Began to look a little Womanish, for I was mighty Grave and Humble; very manner, the ladies say I was Pretty". [Defoe "Moll Flanders" p.3]

Occasional word womanish and usage of capital letters "Womanish, Grave and Humble, Pretty" undoubtedly attracts reader's attention.

We'll analyze some examples from Karakalpak literature. (2) "Сизин силтеген жаққа жумалай беремен, Шерниязға усындай пайытларда Тасполатты қуынтқандай бир гәп керек еди, хәкисине ондайдан хеш нәрсениң оңқасы жоқ". Көзине қарап айдасаң болады ғой, мийлан! Мамонт себебин бирден сораўға наркеллелик ете алмады, ол көп нәрсени жылдырымдай ўақыттың ишинде ойлап алды ... жилигине балта шапқандай қазымыр гәплер менен бийшара қызды азаплаўға киристи. жейтуғын азық-түликлер ортада қалай болса солай жайрап атыр? [K.Rahmanov. Aqibet]

(3). Әй, қойса! - деди оны тапжылтпай ушлап отырған дуғыжым. Жайды қалдырсам, не дырықшылық етеди? [K.Rahmanov. Aqibet]

In this context occasional words on'qasi, miylan, narkellelik, dug'ijim and siltegen jaqqa jumalaw, instead of siltegen jaqqa ketiw, aziq- tu'lik instead of aziq-awqat, also phraseological units jildirimday waqit, jiligine balta shapqanday , epithet qazimir ga'pler attracts readers' attention.

(4) "They seem dreams to you to-day". Yet, if they were dreams, dreamed then, whence the substance of them? But to-night he'll turn the automatics over to me in the bakery. You've got a good stool there. He'll make you his report to-morrow." I have been alone with my many selves to consult and contemplate my many selves [The Jacket (The Star-Rover) By Jack London]

The statements excerpted from J. London's novel "The Jacket (The Star-Rover)" is characterized by a high degree of emotiveness created by the convergence of stylistic devices - repetitions, metaphor, epithet, irony. But the first thing to attract attention is an abnormal use of the compound pronoun (myself – my many selves which is repeated two times). Decomposition of the compound word leads to the change of its accentual and intonational pattern. Each component of the decomposed word gets the status of an independent word. Also the words today, tonight, tomorrow are hyphenated (to-day, to-night, to-morrow) Consequently, these words become conspicuous, notable and attract the reader's attention.

Any deliberate deviation from the norms attracts the addressee's attention, and gives rise to some stylistic effects, thus influencing the process of perception. The following may serve as an example:

(5) I can pick the high-percentage butter-fat cow with my eye and let the Babcock Tester prove the wisdom of my eye. I can look, not at land, but at landscape, and pronounce the virtues and the shortcomings of the soil. Litmus paper is not necessary when I determine a soil to be acid or alkali. I repeat, farm-husbandry, in its highest scientific terms, was

my genius, and is my genius.

(6) As for myself, at the beginnings of my vocabulary, at so tender a period that I still made hunger noises and sleep noises, yet even then did I know that I had been a star-rover [The Jacket (The Star-Rover) By Jack London]

In these extracts unusual usage of compounds high-percentage butter-fat cow, Babcock Tester, farm-husbandry, star-rover and convergence of stylistic devices such as personification "wisdom of my eye", repetitions "land, landscape", "was my genius, is my genius", epithets "hunger noises and sleep noises" and inversion in the whole extract attracts readers' attention.

It is necessary to note, in passing, that occasional transformations are mostly observed in word-formation. It can be explained by the fact that derivative and compound words, being constitutive and divisional by nature, are predisposed to various transformations: decomposition and rearrangement of the components, blending and clipping, the use of a morpheme as an independent word, violations in the morphemic word structure, repetitions of morphemes, etc. All these transformations lead the language units out of the scope of generally accepted, traditional forms, and that puts them in the forefront of the reader's attention. Here is an example:

(7) "But he fooled them in the end, forty of the bitterest-wise ones in the pen" [The Jacket (The Star-Rover) By Jack London]

Decomposition of phraseological unit bittersweet into bitterest -wise attracts readers attention by its unexpectedness.

In Karakalpak language in fictional works there are used decomposition of phraseological units.

For example: (8) "Ақшаның бет-жүзине қарамай билет алмасак болмайды", Жумыстан қолы бос адамлар бундай мыс қайнаған ыссыда әйнеклерине саңлақ қалдырмастан қалың нәрселерди тутып, дем алғанды тәуір көреді. [K.Rahmanov. Aqibet]

In these examples "Aqshanyin' bet-juzine qaramaw", instead of "adamnin' bet-juzine qaramaw" and decomposition of phraseological unit "suw qaynag'an issida" into "mis qaynagan issida" are used for pragmatic intention to attract readers' attention.

(9) "Eileen had long white hands. One evening when playing big she had put her hands over his eyes: long and white and thin and cold and soft. That was worry: a cold white thing. That was the meaning of Tower of Ivory". [D.D.M.F.p.249]

How could a woman be a tower of Ivory? Undoubtedly this description gives a light and bright character – drawing. The woman's hands couldn't be Ivory. Allusional metaphor used in the extract from pragmatic point of view is used for attracting reader's attention.

From the point of view of the distribution of the epithets in the sentence, the first model to be pointed out is the string of epithets. In his depiction of one of his characters D.Defoe gives the following string of epithets:

(10) He was a Quiet, Sensible, Sober man, Virtuous, Modest, Sincere, and in his Business Diligent and Just. [D.D.M.F.p.184]

As in any enumeration, the string of epithets gives a many – sided depiction of the object. But in this many-sidedness there is always a suggestion of an ascending order of emotive elements. This can easily be observed in the intonation pattern of a string of epithets. There is generally an ascending scale which culminates in the last epithet and

graphically using Capital letters in these string of epithets “Quiet, Sensible, Sober man, Virtuous, Modest, Sincere, Business Diligent and Just” in the context attracts reader’s attention.

(11)... for Miss Tox escorted a plump, rosy-cheeked, wholesome, apple-faced young woman, with an infant in her arms; a younger woman not so plump, but apple-faced also, who led a plump and apple-faced child in each hand; another plump and also apple-faced boy, who walked by himself; and finally, a plump and apple-faced man, who carried in his arms another plump and apple-faced boy. [Ch. Dickens DS].

In the given extracts taken from the novel ““Dombey and Son”” by Ch.Dickens we see unusual repetition of epithets plump (6 times), apple-faced (6times) undoubtedly attracts the reader’s attention.

(12) “... бүгін мине бунысын да қаңғыған самал айдап келди”, “сонлықтан оның көкірегі адам танығыш еді”[K.Raxmanov,Aqibet]

(13) “Усындай зил сөзлердің кимге керегі бар екен? Шернияз ошақ басында талай сапар урыс-қағыс шығаруға бәне таппай аннан-мыннан келіспеген көдірең гәплерді айтқанда да тонын теріс киймеді, оның қабағынан қар жауғанда буның жүзлерінен нур жауды, ол гүрлеп тұрған отқа суу куйғанда бұл май куйды, қулласы кәләм, хожалықта оңысық болыу ушын Шернияздың барлық қылұаларына шыдам берді.”[K.Raxmanov, Aqibet]

In these sentences epithets “qan’g’ig’an samal”, “zil so’z”, “ko’diren’ ga’p”, phraseological unit tonin teris kiyiw,otqa suw quyiw,otqa may quyiw, “qabaginan qar jabiw”, ju’zinen nur jabiw, periphrasis “ko’kiregi adam tanig’ish”, “qullasi qalem” are used for fulfilling pragmatic intention to attract reader’s attention.

(14) “Mr. Dombey’s cup of satisfaction was full at this moment however, that he felt he could afford a drop or two of its contents, even to sprinkle on the dust in the by-path of his little daughter”. [Dickens, “Dombey and Son”].

In the example given the word combination “cup of satisfaction” deconstruction of the traditional word combination “cup of tea” attracts reader’s attention

Some more examples of the same kind: “expressionless face” is a frequently occurring word-combination which reflects a frequently occurring phenomenon; the word-combination “expressionless voice” can be regarded as a transitional, intermediate case, while the word-combination “expressionless mood” in the following sentence is unique, the natural combinability of things meant being deliberately ignored.:

(15) Sharp words of disagreement had never ruffled her expressionless mood. (G.Green ST).

On the other hand there are word-combinations which are private property, which are unique, absolutely original, idiosyncratic, which have been created by this or that author

in order to achieve all kinds of pragmatic intentions, to interest the reader or to attract reader’s attention. Word-combinations of this kind are used to realize the pragmatic intention to attract reader’s attention and, consequently, they can be regarded as a characteristic feature of the style of fiction.

At the same time we know for certain that there is no word that cannot be used in a specific word-combination-for stylistic purposes. There is no limit to the way words can expand, they can acquire unthinkable connotations, with the sociolinguistic aspect playing the leading role. The closely bound, usual, fixed units which are regularly reproduced in speech are opposed to the so-called “occasional” word combinations that have been created by the writer for this or that particular situation, to suit the particular context. They have been created to evoke some emotional or evaluative reactions, to attract the reader’s attention to something special.

Results

Language	occasional words	Stylistic devices	Phraseological units
English	35	48	22
Karakalpak	28	44	28

Having analyzed more than 200 examples from literary texts in English and Karakalpak languages we’ve come to conclusion that pragmatic intention to attract reader’s attention is realized in literary texts in both languages with the help of occasionalisms and convergence of stylistic devices, transformation of words and phraseological units, but mostly it is achieved with the help of decomposition of words - occasionalisms and convergence of stylistic devices.

CONCLUSION. All the above mentioned transformations make the language units look unusual and non-standard thereby attracting the reader’s attention. Of great interest are the texts where occasionalism, convergence of stylistic devices, decomposition of phraseological units are used for pragmatic intention to attract reader’s attention in the analyzed extracts taken from English and Karakalpak writers works of art.

In conclusion we may state that such accumulation of correlated words and the use of occasionalisms based on it within the framework of the literary discourse attracts the reader’s attention as well as puts them forward as keywords usually embodied with conceptual information.

References

1. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. // Известия АН. Серия литературы и языка, том 63, № 3, 2004
2. Arutyunova N.D. Discourse // LED -M.: 1990.
3. Ashurova, Galieva M.R. (2016) Text Linguistics. – Tashkent: «Turon-Iqbol», -P.324.
4. Олешков М.Ю. Основы функциональной лингвистики: дискурсивный аспект. -Нижний Тагил. Учебное пособие для студентов факультета русского языка и литературы. 2006.
5. Ashurova D.U.,(2012) Text linguistics. -Tashkent: «Taffakur qanoti». 2012.
6. Москальская О.И. Грамматика текста. -М.: Наука. Высшая школа, 1981.
7. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. Пражский лингвистический кружок. - М.: «Прогресс», 1967.
8. Defoe D. “Moll Flanders” Wordsworth Classics, Wordsworth edition Limited Great Britain. 1993. – P.339.
9. Jack London The Jacket (The Star-Rover [https://linguabooster.com/ru/en/book/the-jacket\(the-star-rover\)](https://linguabooster.com/ru/en/book/the-jacket(the-star-rover))).
10. Dickens . “Dombey and Son” <https://linguabooster.com/ru/en/book/dombey-and-son/>
11. Greene G. “Stamboul Train”. –London: 1982.
12. Rahmanov K. “Aqibet” <https://t.me/BaxitliSaribaev>

РЕЗЮМЕ

Maqolada lingvopragmatik matn tahlili muammosi ko'rib chiqiladi. Bu pragmatik niyatlar muammosini o'rganishga urinish va "diqqatni jalb qilish" (diqqatni jalb qilish) ning aniq pragmatik niyatidir. "Kitobxonlar e'tiborini jalb qilish" pragmatik niyati badiiy asarlarda "avtomatlashtirish" yordamida amalga oshiriladi. Bu vositalar qatoriga ingliz va qoraqalpoq yozuvchilarining adabiy asarlaridan olingan tahlillar asosida o'rganilgan so'zlarning (sodda, hosila va qo'shma so'zlar), stilistik vositalar, frazeologik birliklarning turli maqtoqli o'zgarishlarini kiritish mumkin. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi badiiy matnlardan olingan 200 dan ortiq misollarni tahlil qilib, shunday xulosaga keldikki, o'quvchi e'tiborini jalb qilishning pragmatik niyati badiiy matnda okkazyalizm va stilistik vositalarning yaqinlashuvi yordamida amalga oshiriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема лингвопрагматического анализа текста. Это попытка исследования проблемы прагматических намерений, а точнее прагматического намерения «привлечь внимание» (внимание-принуждение). Прагматическая установка «привлечь внимание читателей» реализуется в художественных произведениях посредством «деавтоматизации». К этим средствам можно отнести различные окказиональные трансформации слов (простые, производные и сложные слова), стилистические приемы, фразеологические единицы, которые изучались на основе анализа литературных произведений английских и каракалпакских писателей. Проанализировав более 200 примеров из художественных текстов на английском и каракалпакском языках, мы пришли к выводу, что прагматическая установка на привлечение внимания читателя реализуется в художественных текстах с помощью окказионализмов и конвергенции стилистических приёмов.

SUMMARY

The article deals with the problem of linguopragmatic text analysis. It is an attempt in investigating the problem of pragmatic intentions and to be exact pragmatic intention of "to attract attention" (attention-compelling intention). The pragmatic intention "to attract the readers' attention" is realized in fictional works by the means of "deautomatization". To these means we can refer various occasional transformations of words (simple, derivative and compound words), stylistic devices, phraseological units which were studied on the basis of analysis taken from literary works of English and Karakalpak writers. Having analyzed more than 200 examples from literary texts in English and Karakalpak languages we've come to conclusion that pragmatic intention to attract reader's attention is realized in literary texts with the help of occasionalisms and convergence of stylistic devices.

BERDAQ SHİĞARMALARINDA FRAZELOGIYALIQ SÓZ DIZBEKLERI TIYKARINDA PAYDA BOLĖAN SINONIMLER

P.Kurbanbaeva – student

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, sinonim, frazeologik so'z birikmalari, emocionallıq-ekspressivlik mano.

Ключевые слова: каракалпакский язык, синоним, фразеологизмы, значение эмоциональности-выразительности.

Key words: Karakalpak language, synonym, phraseological phrases, meaning of emotionality-expressiveness.

Berdaq shayır dóretpelerinde sinonimlerdiń frazeologiyalıq sóz dizbekleri esabınan payda bolıwı kóbirek kózge túsedi. Bunda tiykarınan jeke sózdiń pütün bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen hám bir frazeologiyalıq sóz dizbeginiń ekinshi bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen sinonimlik sıñarlardı quraw jaǵdayları ushırasadı. Mısalı: talastı degen sóz benen qızıl qanat boldı, aypaw degen sóz benen awzına bek boldı, batır sózi menen er júrek hám t.b. sóz dizbekleriniń mánileri tuwra keledi.

Bayǵa kóp qızlar **talasıp**,

Tiyemiz dep turgay qızım (127).

Bul dúnya qurısın **kóz jetpes** jeriń,

Aytıwǵa til jetip tarqam sheriń (45).

Kóz jetpes-kóz ushında.

Bul mısallarda bir frazeologiyalıq sóz dizbegi ekinshi bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen mánilik jaqtan sáykes bolǵanlıqtan óz-ara sinonim bolıp tur.

Qaraqalpaq tilinde bunday sinonimler kóbinese aralasıp ketedi, yaǵnıy jeke sóz bir neshe frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen, bir frazeologiyalıq sóz dizbegi bir neshe jeke sózler menen, sonday-aq, bir neshe jeke sózler, bir neshe frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen sinonimlerdi quraydı. Mısalı: *tın'lamaw* sózinin' til almaw, qulaq salmadı, esitpew sıyaqlı frazeologiyalıq sinonimlik sıñarları bar.

Aytısa qaralpaq qılmađı,

Barmań dese **til almadı** (123).

Áwelińde **til almadı**,

Sózine **qulaq salmadı**.

Neǵıp inám etken dedi,

Esitpedi Ernazar bıy.

Qaraqalpaq tilinde sinonimlerde frazeologiyalıq sóz dizbekleri sıyaqlı leksikologiyalıq tolıq izertlenbegen belgili bir tarawı bolıp esaplanadı. Sol ushın da tilimizdegi

sózlerdiń sinonimlik qatnası tek jeke sózlerdiń arasında ǵana boladı dep sheklewge bolmaydı. Oytkeni sinonimlik qatnas frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń arasında da boladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri arasındaǵı sinonimlik qatnas qaraqalpaq tiliniń faktlerine muwapıq qaray otırıp, eki túrge bólip qaraw múmkin [5].

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen jeke sózler arasındaǵı sinonimlik qatnas. Mısalı: qulaq túriw-qulaq salıw frazeologiyalıq sóz dizbegine esitiw, tınlaw jeke sózleri sinonim bola aladı.

Jaqsı sózge **qulaǵıń túr**,

Jaman sózden qashqıl balam (29).

Ásbi jallad tilin alp,

Aldaw sózge **qulaq salıp** (130).

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri jeke sózlediń ekvivalentleri retinde olar menen sinonimles bolıp keledi.

Bári dushpandı óltirdi,

Gellesin kesip keltirdi (112).

Gelle kesip jan almaǵa,

Qay birinńin shamań keldi (113).

Gelle qılıw-gelle kesiw frazeologiyalıq sóz dizbekleri «óltirdi» mánisinde sinonimlik qatardı dúzgen.

Berdaq shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz dizbekleri tiykarında payda bolǵan sinonimlerde jeke sózlerdiń sinonimleri de bir máni ańlatıp kelgen. Bul jaǵday ádebiy tilimizdiń leksikalıq jaqtan ádewir bay ekenligin kórsetedi. Leksikamızdıń quramında bolǵan ózgerisler sinonimlerdiń rawajlanıwına da tikkeley tásirin tiygizip otradı. Berdaq shıǵarmalarındaǵı sinonimlerdi izertlew sinonimlerdiń rawajlanıw zańlılıǵın ańıqlawǵa járdem etedi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki zańlılıqlarına iye. Tilimizdegi sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı.

Berdaq dóretpelerinde tómendegidey frazeologiyalıq sóz dizbekleri hám jay gápler arasındagı sinonimler kóplep ushırasadı. Mısalı: qast etiw-qastın tigiw-qıynaw-azaplaw-ósh alıw.

Xiywa xan **qast etip** postı jurt qańıp (15).

Qast etkendi astım dargá,

Qara jerdi qazıp dizden (190).

Jáne de «aldı artına qaramaw» frazeologizmine oylanbaw jeke sózi menen sinonimlik qatardı dúzedi.

Aldı artına qaramadı,

Hal awhaldı soramadı (124).

Frazeologiyalıq birlik penen jay sóz arasındagı sinonimler leksika-frazeologiyalıq sinonim dep ataladı [7]. Berdaq dóretpelerinde bunday leksika-frazeologiyalıq sinonimler kóplep ushırasadı: qánaatsızlıq-insapsızlıq sózlerine nápsi ashılıw, nápsi tıylmaw frazeologiyalıq sóz dizbekleri sinonim boladı.

Nápsin uraday **ashqanı,**

Abırayınıń qashqanı (19).

Baba bunsha qattı qashpa,

Sum **nápsiniń awzın ashpa** (116).

Leksika-frazeologiyalıq sinonimlerde dizbek óz máni dárejesine qaray, sonday-aq stillik túrlerine qaray ózine sinonim bolǵan jay sózden anıq ayrılıp turadı.

Bir túrli túsinikti frazeologiyalıq birlik penen bildirip, ádette jay sóz benen bildiriwge qaraǵanda obrazlı, ótkir tásirli bolıp keledi. Mısalı: járdemles, kómekles sózleriniń ornına «qolıńdı ber» frazeologizmin qollanıp obrazlı etip súwretlegen.

Jetim kórseń **qolıńdı ber,**

Aǵa bolsa keynine er.

«Ajeli jetiw» frazeologizminiń bir neshe sinonimlik qatarın Berdaq óz dóretpelerinde júdá orınlı qollanǵan. Mısalı: óliw, sheyit bolıw, dúnyadan qaytıw, gúm bolıw, basına jetiw, taǵdır bolıw, jan táslim etiw, góрге kiriw, kóz jumıw, qaza bolıw, qaza tabıw, aqıretke jónew, aqıretke

ketiw, jan beriw, jan tapsırıw, janı shıǵıw.

Jumılǵansha bul **kózim,**

Jılawıńdı jeteklep

Miynetińdi ko'remen.

Sheyit boldı Ernazar biy (124).

Neshshelerdiń **basına jetti**

Heshbir ádil bolǵan emes

Kindikten qan tamıp tuwǵan jer ushın,

Ólip ketkenińshe xızmet jaqsıraq.

Berdimurat aytar kóre almay jaqtı,

Ólip keter boldı ashılmay baxtı (15).

Janımdı aldı qıran suwıq,

Suwıqtan jarıldı uwıq (16).

Ájel jetip ólsem bul künde ózim.

Astırdı dargá Asandı,

El dep Asan **berdi jandı** (113).

Joqdur ólimge hesh shara,

Sheyit óldi Aydos baba (118).

Toli jurtqa dárkar edi,

Sheyit óldi Ernazar biy (124).

Mine, joqarıdagıday mısallarda kórinip turǵanıday, bir frazeologiyalıq sóz dizbeginiń bir neshe frazeologiyalıq sinonimlik variantları bar bolıp, olar jeke sózler menen de sinonimlik qatardı payda etip, leksikamizdiń bayıwına óziniń úlesin qosqan.

Juwmaqlap aytqanda, frazeologiyalıq sinonimlerde emocionallıq-ekspressivlik, stillik máni oǵada kúshli seziledi. Sonlıqtan, Berdaq shıǵarmalarında olar oǵada kóp qollanılǵan. Bul arqalı kórkem sóz sheberi óz oyın, pikirin bizge tolıq jetkere alıw múmkinshiligine iye bolǵan. Berdaq shıǵarmaları tilinde qollanılǵan sinonimler ishinde frazeologiyalıq sinonimler júdá kóp qollanılǵan. Frazeologizmlerdiń basqa sinonimnen payda bolıwına qaraǵanda ónimli qollanıwı olar óz-ara sinonim bolıw menen birge jeke sózler menen de sinonimlik qatardı dúziw múmkinshiligine iye.

Адебиеттер

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердин пайда болыў жоллары. Нөкис, 1963.
2. «Бердақ». -Нөкис, 1977.
3. «Бердақ». Таңламалы шығармалары. -Нөкис, 1987.
4. «Бердақ». Сайланды шығармалары. -Нөкис, 1997.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис, 1985.
6. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. -Нөкис, 1979.
7. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердин грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. -Нөкис, 1989.
8. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. -Нөкис, 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада Berdaq shoyir asarlarida frazeologik sinonimlarning emocional-ekspressiv, uslubiy qo'llanilishi haqida aytib o'tilgan. Xususan, Berdaq asarlari tilida sinonimlerden frazeologik sinonimlar eng ko'p foydalanilganligi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об эмоционально-экспрессивном, стилистическом использовании фразеологических синонимов в творчестве поэта Бердака. В частности, было проанализировано, что среди синонимов в языке произведения Бердака больше всего употребляются фразеологические синонимы.

SUMMARY

The article talks about the emotional-expressive, stylistic use of phraseological synonyms in the works of the poet Berdaq. In particular, it was analyzed that phraseological synonyms are used the most among synonyms in the language of Berdaq's works.

БАС КИЙИМ КОНЦЕПТИНИҢ МИЛЛИЙ ДӘСТҮРЛЕРДЕ СӘҰЛЕЛЕНИҢИ

А.Қ.Пирниязова – филология илимлериниң докторы

Қ.Аяпова – магистрант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: концепт, бош кийим, урф-одатлар, этнолингвистика, маданият.

Ключевые слова: концепт, головной убор, традиции, этнолингвистика, культура.

Key words: concept, headdress, traditions, ethnolinguistics, culture.

Дүньядағы хәр бир халық өзиниң миллий үрп-әдет, дәстүрлерине ийе. Онда сол халықтың барлық миллий өзгешеликleri көзге тасланады. Халық өзиниң бундай үрп-әдет, дәстүрлерин қадирлеп әўладтан-әўдада жеткерип отырады. Олар көп түрлиги, миллий айрықшалықлары менен ажыралып турады. Дәстүрлер, үрп-әдет

жәмийеттеги хәр қыйлы қатнастар түрлерин, жәмийеттиң мәдений раўажланыўын көрсетиў менен бир қатарда тәрбия талапларының негизин курайды

Елдиң экономикасының, мәдениятының раўажланыўы менен бирге дәстүрлер өзгериپ, жаңаланып барады, айырымлары қолланыўдан шығып та қалады.

Халықтың мине усындай барлық үрп-әдет, дәстүр ата-маларын изертлеу тил билиминің әхмийетли ұазыйпарларының бири.

Тилдің сөзлик қурамындағы хәр қыйлы лексикалық бирликлерди арнаўлы изертлейтуғын бир қанша тараўлар болып, олардың өзине тән үйрениу объекти бар. Олардың бири - этнолингвистика тараўы. Қарақалпақ тил билиминің бул тараўы бойынша алып барылған жумыслар оғада аз.

Лингвистикалық терминлер сөзлигинде этнолингвистика: «Белгили бир халық хәм оның тили арасындағы байланысларды, тилдің раўажланыўдағы лингвистикалық хәм этникалық факторлардың тәсирин изертлейтуғын тил билиминің тараўы» деп көрсетилген [7:225].

Қарақалпақ тили өзинің лексикасының байлығы менен белгили. Оның қурамында түрли лексикалық бирликлер өзине тән орны, атқаратуғын хызметлери, өзгешеликлери менен белгили. Олардың бири қарақалпақ тилинің салт-дәстүр лексикасы болып есапланады. Бул бирликлер өзинің өзгешеликлери менен қарақалпақ тили сөзлик қурамының ең ески қатламларының қатарында турады. Салт-дәстүр лексикасы басқа лексикалық қатламлардан бир қанша айырмашылықлары менен өзгешеленеди. Халықтың салты, дәстүрлери менен байланыслы сөзлердің топары салт-дәстүр лексикасын курайды. Бул лексикалық қатлам бирликлери халық өмиринің айнасы болып, халықтың дүньяға көзқарасын, түсиниклерин көрсетеди. Олар әўладтан-әўладқа өтиў барысында өзгерип, жаңаланып, толысып бара береді.

Қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша тилши илимпазлар тәрепинен бир қанша көлемли илимий-изертлеу жумыслары алып барылып, монографиялық бағдардағы жумыслар баспада жарық көрип атырған болса да, олардың арасында этнографиялық лексика хәм оған қатнаслы мәселелердің изертленбегенлиги көзге түседі. Усы көз-қарастан бүгинги миллий қәдирятларды қәдирлеу, қайта тиклеу қолға алынып атырған дәўирде халықтың салт-дәстүрлери, үрп-әдетлери менен байланыслы болған сөзлерди илимий жақтан үйрениу, таллау кең жәмийетшиликке жеткеріу-әхмийетли мәселелердің бири.

Түркий тиллерде бул мәселе бойынша алып барылған бир қанша илим-изертлеу жумысларының бар екенин көрсетиўге болады. Атап айтқанда, өзбек тил билиминде этнографиялық лексика мәселелери Й.Бобожонов, Н.Мирзаев, А.Журабев, З.Хусайнова, А.Ишаев хәм т.б. тәрепинен арнаўлы изертленген. Ал, қазақ тил билиминде Ә.Қайдаров, С.Нурханов, Ж.Манкеева, С.Сәтенова, А.Мухатаева хәм т.б. илимпазлар тәрепинен қазақ тилинің этнолингвистикасы мәселелери үйренілген. Қарақалпақстанда жасаўшы қазақлардың тилиндеги этнографиялық бирликлер Г.Адилова тәрепинен арнаўлы түрде изертленди.

Қарақалпақ тилинің лексикасына байланыслы Ш.Алланиязова, Ш.Абдиназимов, А.Пирниязова, А.Даўлетова, Ж.Нурмахова хәм т.б. көплеген илимпазлар илимий жумыслар алып барды. Ал, қарақалпақ тил билиминде басқа түркий тиллерге салыстырып қарағанда этнолингвистиканың объекти сыпатында салт-дәстүр лексикасы арнаўлы түрде изертленбеди. Сонлықтан, қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша алып барылған жумыслар менен бирге, түркий тиллердеги хәм рус тил билиминде жарық көрген илимий мийнетлердеги жуўмақлар менен пикирлерди басшылыққа ала отырып, қарақалпақ тилиндеги үрп-әдет, дәстүр атамаларын хәр тәреплеме изертлеу теориялық жақтан да, әмелий жақтан да үлкен әхмийетке ийе.

Үрп-әдет, дәстүрлер тек ғана тил билиминің емес, этнография, тарийх, педагогика, психология, әдебиеттану хәм т.б. сыяқлы бир қанша илим тараўларының да изертлеу объекти болып, бул тараўларда сәйкес

мәселелер қарастырылады. Усы тараўлар бойынша да арнаўлы изертленген бир қанша кунлы жумыслар бар.

Қарақалпақ халқының турмысындағы дәстүрлер, үрп-әдетлер хәр қыйлы дәўирлерде шығармалар дөреткен бир қанша шайыр-жазыўшылардың дөретпелеринде көплеп ушырасады. Мысалы, И.Юсуповтың «Аўыл, аўыл!» қосығында мынадай қатарлар бар:

Тоқшылықтың салдарынан

Дәстүри көп ойлап тапқан,

Қыз узатса аўылынан,

Түскен жерин жаўдай шапқан.

Қарақалпақ фольклорының буннан басқа да көплеген жанрларында үрп-әдетлери менен салт-дәстүр атамаларын ушыратыўға болады. «Той десе куў бас жумалайды», «Атыңды атаса сыбағынды ийтке сал», «Елге дәстүр болса, кемпир арқама мин» хәм т.б. сыяқлы нақыл-мақалларда да үрп-әдет, дәстүрлер менен байланыслы ой-пикирлер сәўелениўин тапқан.

Дәўиринің тири архиви есапланған Қаллы Айымбетовтың көлемли мийнетинде тек ғана әдебиет мәселелери емес, халықтың кәсиби, күн-көриси, түсиниклери, соның менен бирге, үрп-әдет, дәстүрлери хаққында оғада бай мағлыўматлар берилген. Демек, этнографиялық изертлеулер жүргизиўде бул дерек бай материал сыпатында хызмет етеди.

Қарақалпақларда айырым халықларда ушыраспайтуғын дәстүрлер де бар. Соның ушын болса керек шайыр И.Юсупов қарақалпақ халқын «дәстүриң пилге аўыр» деп тәриплейди.

Адамзат өз тарийхында жақсы хәм жаман қәдийселерди басынан кеширген. Соның ушын да жақсы қәдийселерди өзине дәстүр сыпатында қабыл еткен. Жаман қәдийселерден қашқан. Мәселен, қәрбир халықтың өзине қонымлы кийимлерди кийиўи – дәстүрге айналған. Өли жайғастырыў, той баслау хәм басқа да өзлерине зәрүр болған жыйын, салтанатлардың режелерин ислеп шыққан.

Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлери көплеген тарийхшы, этнограф хәм әдебиетшылардың мийнетлеринде сөз етилген [1;2;3;5].

Жоқарыда атап өткенимиздей, дәстүрлер хәр бир халықтың турмысында әхмийетли бирликлер сыпатында өмир сүреді. Олар сол халықтың турмысында әхмийетли бирликлер сыпатында өмир сүреді. Олар сол халықтың тилши илимпазлары тәрепинен де үйренилип атырғанын атап көрсетиў орынлы. Түркий тиллерде бул мәселе бойынша алып барылған бир қанша илим-изертлеу жумысларының бар екенин көрсетиўге болады. Қарақалпақстанда жасаўшы қазақлардың тилиндеги этнографиялық бирликлер Г.Адилова тәрепинен арнаўлы түрде изертленди.

Қарақалпақларда қыз айттырып барғанда қызға бес кийим бериў дәстүри бар. Қуда тәреп саўға ретинде айттырып атырған қызға бас-аяқ сарпай ислейди. Халқымыздың тарийхында бурын бес кийим бергенде *сәўкеле, киймешек, көк көйлек, түрме хәм зерли геўиш (етик)* берген.

Ал, хәзирги заманда бул кийим заманагөйлестирилген. Бес кийимге 1. бас кийим, 2. аяқ кийим, 3. Көйлек, 4. Камзол (костюм); 5. Пальто киреди.

Бизиң изертлеўимизге тийисли болған бас кийим - қызға хәзирги ўақытлары орамал яки малақай (норкадан тигилген) апарылады. Бурын сәўкеле, киймешек, түрме сыяқлы қол өнери менен тигилген бас кийимлер апарылған.

Келиншек келгенде шашыў бериледи, узатып алып келсе той бериледи. Келиншекти көриўге келгенлер шәртли түрде келинге *орамал* саўға етеди. Мойнақ районында келинди алып келген күндеги шашыў тойы *«орамал той»* деп аталады [Информатор: Мамбетмуратова М. Мойнақ қаласында туўылған]. Бул күни үйленип атырған жигиттің ағайын-туўысқанлары таза түсип

атырған келиншекке саўғалар алып келеди. Әлбетте, тийкарғы саўға *бас кийим* – *орамал* болады.

Хәзирги ўақытта орамалдың хәрқыйлы түрлери бар. Қыста тартатуғын қалың орамал, мәўсимге қарап гүзде, бәхәрде, жазда тартатуғын жуқа орамаллар. Олардың материаллары да хәрқыйлы болып келеди. Атамалары, көлеми де хәрқыйлы. «Орамал той» ға қымбат бағалы хәм көлеми үлкен орамаллар саўға етиледі. Сегиз, он, он еки шереклик көлемдеги орамаллар болады. Олардың нағыслары, реңлери де хәрқыйлы.

Үйленіў той, қыз узатыў хәм мүшел жас белгиленетуғын тойларда жасүлкенлерге пәтия алыў ўақытында берилетуғын саўғалардың да тийкарғысы *бас кийим* болады. Жигиттің үйленіў тойында беташардан соң жасүлкен ата хәм аналар пәтия береді. Оларға саўға ретинде аталарға тақия хәм шапан, аналарға орамал жаўылады. Сонлықтан халық арасында мынадай нақыл айтылады: *Орамал* тон болмайды, жол болады (Қарақалпақ халық фольклорынан).

Қыз узатылып атырғандағы дәстүрдің бири «*тақия таслаў*» деп аталады. Узатылып атырған қыз үйинде тоғыз тоғыздан кийим таярлайды. Соның биреўи – тоғыз тақия. Барған жеринде жасүлкенлерге сол тоғыз тақия үлестириледі. Сол «*тақия таслаў*» қәде деп аталады [4:98].

Сизге арналған сыйлық пенен сарпайы,
Тоғыз *тақия*, екеў көйлек-ыштаны. (А.Дабылов «Бахадыр» дәстаны)

Қарақалпақлардың өлини жерлеў дәстүрінде «бес кийим үлестириў» әдети бар. Өлини жуўындырыўға кирген адамларға сол адамның кийимлери бериледи. Бунда да *бас кийим* тийкарғы орында турады. Яғный *бас* тәрепинде турған жуўғышқа *бас кийим* бериледи.

Қарақалпақ халқының үрп-әдет дәстүрінде жигит қыз бенен жеңгеси арқалы ғана сөйлескен. Жеңге бий-кеши ушын жуўапкер болған. Усындай дәстүрлердің бири жуўап айтысы арқалы иске асқан.

Бир жигит қәлеп жүрген қызының аўылына барады. Сонда қыздың жеңгеси жигиттің қолындағы *шаршы орамалын* көрип былай жуўап айтады:

- Мен жуўапты баслайын,
Қулағыңнан услайын,
Қуда бала, *шаршыңды* бер,
Бетимди сүртип таслайын.

Сонда жигит:

- Шатыраш көйлек кийипсиз үстиңизге,
Ақ орамал жарасқан бетиңизге,
Орамалда шаншыўлы ийнем бар ғой,
Кирип кетсе қәйтесиз етиңизге? –

деп қыздың жеңгесин жуўаптан жеңеди.

Бул жердеги *шаршы орамал* дегени хәзирги ўақытта *қол орамал*, *бет орамал* деп те айтылады.

Той-мерекеге барарда қыз-келиншеклердің арбасын айдап барған жигитке қыз жеңгеси орамал саўға береді екен. Қәйнисине сыйлап орамал берерде қыз жеңгеси былай жуўап айтыпты:

- Ҳа алмасын, алмасын,
Алла деген қулардың,
Алды-артынан шалмасын,
Орамалды бергендей,
Жағдайы сирә жоқ еди,
Арба айдаған қәйнимнің,

Оның да бир кеўли қалмасын. (Қарақалпақ фольклоры, 329-б.)

Халықтың арасында Рамазан айының басында үйлерге ярамазан айтып барған. Ярамазан айтып келгенлерге орамал-шаршыға түйип саўға берілген. Сонлықтан ярамазанның төмендегидей қатарлары айтылатуғын болған:

Мынаў үйдің есиги шап-шақ ғана,
Ишинде бир жеңгем бар аппақ ғана,
Бизге *орамал* қойыпты сақлап ғана... (90-б.)

Солай етип, халықтың кийим-кеншеклери, соның ишинде *бас кийим* үрп-әдет, дәстүрлерде тийкарғы саўға ретинде қолланылған. Хәзирги дәўирде де бул даўам етип келмекте.

Демек, қарақалпақ тилинің этнографиялық лексикасы еле толық изертленбеген, тың, актуаль мәселелердің бири болып, бул бағдарда монографиялық жумыслар жүргизиў зәрүр. Бул бойынша көлемли жумыслар алып барыў, халықтың барлық үрп-әдетлери, дәстүрлери менен байланыслы болған лексикалық бирликлерди жыйнаў, оларды белгили бир системаға келтириў, илимий айланысқа түсириў, лингвистикалық көз-карастан таллаў, монографиялық бағдарда илимий жумыслар алып барыў, сөзликлер дүзиў хәм баспадан шығарыў қарақалпақ тил билиминің алдында турған актуаль мәселелеринен есапланады.

Әдебиятлар

1. Абдимуратов П. Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлери хәм оның жаслар тәрбиясындағы әҳмийети. – Нөкис: 1996.
2. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Навруз», 2017.
3. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: 1989.
4. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
5. Есбергенов Х., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: «Фан», 1988.
6. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкис: 1999.
7. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-каракалпакша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: 1979.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тилидағы бош кийим атамаларына бағишланған. Қарақалпақ халқы үз урф-одатларына кұра хархил бош кийимлар фойдаланған. Хотин-қызлар ва эр кишиларнинг бош кийимлари ўзига хослиги, атамалари билан ажралиб туради. Халқнинг урф-одатларына, маданияти ва турмуш тарзига мос лексемалар бош кийим концептига жамланған. Халқнинг маданиятида бош кийимлар совға хизматини хәм бажарған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена наименованиям головных уборов каракалпакского языка. По традиции каракалпакского народа использовались разнообразные головные уборы. Женские и мужские головные уборы отличаются и по функциям, и по наименованиям. Языковые номинации концепта «головной убор» тесно связаны с традицией каракалпакского народа. Головные уборы являются элементами обрядности.

SUMMARY

The article is devoted to the names of headdresses in the Karakalpak language. According to the tradition of the Karakalpak people, various headdresses were used. Women's and men's hats differ both in functions and in names. The linguistic nominations of the concept "headdress" are closely related to the tradition of the Karakalpak people. Headdresses are ritual elements.

КРАТКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ДЕРИВАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

З.Б.Сагатов – ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: семантик деривация, инглиз тили, каракалпок тили, полисемия, омонимия, сўз ясалиши.

Ключевые слова: семантическая деривация, английский язык, каракалпакский язык, полисемия, омонимия, словообразование.

Key words: semantic derivation, the English language, the Karakalpak language, polysemy, homonymy, word formation.

Язык, как и все явления в мире, находится в процессе постоянного изменения. В особой мере это касается словообразования как наиболее открытой и динамичной области в системе языка. Изучение общих и частных вопросов словообразования необходимо, прежде всего, для того, чтобы глубже проникнуть в динамику его процессов, постичь их логику и закономерность. Словообразование играет большую роль в выполнении языком важнейшей задачи – обеспечить все стороны жизни и деятельности человека новыми наименованиями. К настоящему времени накоплен достаточно большой опыт в изучении семантики слова, с которой тесно связан семантический способ словообразования. Существование семантического словообразования в системах различных языков свидетельствует о типологической общности данного явления. В исследовании представлен сопоставительный анализ механизма семантической деривации имен существительных в английском и каракалпакском языках. Рассмотрение процесса семантической деривации слов одной парадигмы позволило установить взаимосвязь внутрисловных отношений, выявить некоторые типологические черты механизма семантического словопроизводства данного класса слов.

Активное изучение семантики слова, глубокий анализ ее сложной многоаспектной структуры позволил обратиться непосредственно к выявлению механизма внутрисловной семантической деривации и поставить вопрос о типовых закономерностях этого процесса, установлении моделей, отражающих характер деривационного процесса. Многозначное слово в силу сложности его семантической структуры образует многоярусное деривационное поле, объем и организация которого зависит от ряда факторов. Анализ семантической деривации в английском и каракалпакском языках показал, что объем словообразовательного поля многозначного слова существенно зависит от его словообразовательной активности. Наибольшим деривационным потенциалом, как показал анализ, обладают неприводные многозначные слова, во-первых, более длительного употребления в языке, во-вторых, исконные по происхождению (название частей тела, названия людей, связанных родственными узами, названия животных и птиц, некоторых растений и пищевых продуктов), в-третьих, наиболее частотные по употреблению, и, в-четвертых, имеющие в структуре не менее трех лексико-семантических вариантов, включая и прямое значение.

Среди различных типов производных лексико-семантических вариантов наибольшим деривационным потенциалом в обоих рассматриваемых языках характеризуются метафорические значения, фиксирующие переносы по сходству формы, по сходству внешнего вида, по сходству расположения в пространстве, по сходству количественного признака и некоторые другие, т.е. метафорические переносы, которые являются в системе многозначного существительного наибо-

лее регулярными и типичными. Метонимические переносные значения имеют меньшую активность: животные – его мех, вместительность – его содержимое, дерево, растение – его плод и др.

Анализ формально-семантических деривационных связей слова свидетельствует о том, что реальный процесс образования словообразовательных форм далеко не всегда носит столь же регулярный и всеобщий характер, который свойственен грамматической категоризации лексики. Словообразование не нацелено на сплошной охват лексики, оно весьма избирательно в своем устройстве и тонко реагирует на лексическую семантику. В данной работе лексико-семантический способ словообразования рассматривался как образование нового слова, новой материальной лексической единицы путем семантического расщепления производного слова на омонимы, при переходе нового значения в другой лексико-грамматический разряд внутри одной части речи.

Семантическая номинативная деривация – один из важнейших факторов, лежащих в основе развития, как полисемии, так и омонимии. Результатом семантико-деривационных процессов, имеющих принципиально единый механизм, основанный на явлении аналогии, является возникновение новых номинаций двух разновидностей: слова, либо новых слов омонимичных производным. Во втором случае целесообразно говорить о семантическом словообразовании. Сопоставительный анализ семантических дериватов английского и каракалпакского языков показал, что сравниваемые языки обладают определенными типологически сходными чертами. Изоморфизм проявляется в принципиальном подобии общих тенденций семантики, характеризующих синхронную организацию лексики. Дифференциальный характер проявляется в особенностях операций переосмысления, разном количестве моделей словопроизводства, присущих тому или другому языку. Наши примеры из каракалпакского языка показывают, что лексико-семантическое словообразование в данном языке, по сравнению с подобным процессом в английском языке происходило в основном в сфере конкретно-предметных понятий типа «название животного – название лица» «she is a fox – ол түлки». Семантическое словообразование же, связанное с абстрактными понятиями, развито довольно слабо. Нами были найдены примеры лишь для одной единицы путем семантического расщепления производного слова на примеры лишь для одной модели, связанной с абстрактными понятиями, а именно: для модели «абстрактное понятие – название группы людей» «childhood – children; балалык – балалар».

В английском языке лексико-семантическое словообразование происходит на базе более широкого спектра понятий, например, кроме конкретно-предметных понятий, в процессе словообразования активно использовались также возможности применения внутренней семантической связи между существительными с кон-

кретными понятиями и вновь создаваемыми понятиями, означающими совокупность предметов (зачастую связанную с технической терминологией) и абстрактными понятиями. На наш взгляд, различие в характере и широте диапазона лексико-семантического словообразования в этих двух языках проистекает по двум причинам: лингвистической и экстралингвистической. Внутренне лингвистическая причина заключается в разнице структурного типа этих двух языков. Как известно, каракалпакский язык относится к тюркской группе языков, английский – к германской, каракалпакский язык определяется как агглютинативно-аналитический, английский – как аналитико-синтетический. Агглютинативность каракалпакского языка позволяет ему использовать весь его богатый арсенал послекорневых аффиксов для производства бесчисленного количества новых слов, не прибегая к полисемии и омонимии. Английский же язык, являясь аналитическим, беднее элементами морфологического словостроительства, кроме того, в нем очень много производящих слов, состоящих из одного корня, поэтому в английском языке так развита и многозначность и семантическая номинация как ее основа.

В качестве иллюстрации подобной особенности английского языка можно привести распространенное полшутливое суждение лингвистов о том, что, зная все значения глаголов «to do» и «to get», а также несколько сленговых выражений, можно свободно общаться с американскими молодёжами. На примере каракалпакского языка прибавляя суффикс «-ым» на слово «баўыр» получаем слово «баўырым» что означает «мой родной» то что в английском это звучит совсем по-другому своих родных они не говорят «my liver» то есть у них это «my own», «my people». Социолингвистическая причина заключается в том, что каракалпакский язык до 1989 года утратил статус государственного языка. Вследствие этого развитие языка шло в узкоограниченных сферах: гуманитарно-религиозной и семейно-бытовой. Язык не развивался в таких сферах, как государственное и политическое строительство, граж-

данское право и точные науки, нерелигиозная философия, техника и т.д. Все это приводило к искусственному уменьшению потребности в интенсивном развитии языка. Характерно, что с 1989 года приобретением официального статуса государственного каракалпакский язык начал развиваться более интенсивно. В каракалпакской прессе уже можно было встретить такие новые слова как: үлги «идеал» от үлги «образец», елбасшы «президент» от елбасшы «глава страны», аноним «сочинение без указания имени автора» от «автор, скрывший свое имя», баскыншылык «экспансия» от баскыншылык «ограбление», ғазна «государство как владелец этих средств» от «государственное имущество, денежные и иные средства», касийет «фактор» от касийет «1.особенность. 2.значение», хакимият «администрация» от хакимият «власть», образованные лексико-семантическим способом.

Таким образом, сопоставительно-типологический анализ показывает, что сравниваемые языки, принадлежащие к различным языковым семьям, обладают многими сходными чертами. Общее выражается в наличии у них одинаковых моделей семантического словопроизводства, в принципиальном подобию механизмов изменения значения слова и образования семантических омонимов. Это расширение и сужение значения, ассоциации по сходству (метафора), и по смежности (метонимия), «ухудшение» и «улучшение» значения. Вместе с тем, мы вправе говорить и о дифференциальных особенностях этих языков по сравнению друг с другом, выражающихся в различном количественном соотношении моделей, присущих лишь тому или иному языку; в различном характере операций переосмысления, отражающих национальный менталитет; в разной мере продуктивности той или иной модели семантического словопроизводства.

Несмотря на значительное число дифференциальных признаков, противопоставляющих языки друг другу, наличие типологически сходных черт свидетельствует об определенном сходстве данных языков на синхронном уровне.

Литература

1. Абдурзаев М. А. Очерки по сопоставительному изучению разно-системных языков. —Ташкент. «Фан», 1973- 167 С.
2. Арнольд И.В. Полисемия существительного и лексико-грамматические разряды. – ИЯШ, 1969, №5. – С.10-20.
3. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике. -М.: «Высшая школа», 1991. –С. 140.
4. Архипов И. К. Семантика производного слова английского языка. -М.: «Просвещение», 1984. –С. 128.
5. Буранов Д. Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков. М.: «Высш. Школа», 1983. –С. 268.
6. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. –М.: «Наука», 1982. –С. 108.
7. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. –М.: «Высшая школа», 1989. –С. 58.
8. Юсупов У. К. Проблемы сопоставительной лингвистики. -Ташкент: «Фан», 1980. –С. 136.

РЕЗЮМЕ

Маколада инглиз хэм каракалпак тилларидаги от семантик деривациясин айрим солиштирмалли типологик тадқиқ қилиш механизми келтирилган. Семантик деривация процессларнинг ўхшашлик ва фарқли жиҳатлари, жумладан тилларда уларнинг тилларда вужудга келиш сабаблари кўрсатиб берилган ва анализланган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены некоторые выводы сопоставительно-типологического исследования механизма семантической деривации имен существительных в английском и каракалпакском языках. Описаны и проанализированы черты сходства и различия семантико-деривационных процессов и причины их возникновения в анализируемых языках.

SUMMARY

The article dwells on some results of a comparative-typological study of the mechanism of semantic derivation of nouns in English and Karakalpak. The similarities and differences between the semantic and derivational processes and their causes in the studied languages are described and analyzed.

QARAQALPAQ TILINDE QIZIL LEKSEMASINIŇ MÁNILERI

R.Sankibaeva – erkin izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: qizil, sifat, leksema, semema, frazema, etnografizm, oykonim.

Ключевые слова: красный, имя прилагательное, лексема, семема, фразема, этнографизм, ойконим.

Key words: red, adjective, lexeme, sememe, phrase, ethnographism, oikonym.

Sóz – obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslardıń, olardıń qıymıl-háreketleriniń, belgileriniń, sanınıń hám taǵı basqalardıń adam sanasında sáwleleniw arqalı payda bolǵan obrazlardıń, túsiniqlerdiń tildegi kórinisi, ataması. Sózlerdiń bir toparı zatlardıń atın bildirse, ekinshileri zatlardıń háreketlerin, úshinshileri sanın bildiredi hám t.b. Al, kelbetlikler zattıń belgisin bildiretuǵın sózler toparı bolıp tabıladı.

Kelbetlikler belgi ańlatıwshı sózler sıpatında ulıwma til stillerinde, ásirese, kórkem ádebiyat stiline óziniń jıy qollanıwı, basqa sóz shaqaplarına salıstırǵanda ayrıqsha stillik boyawları, emociional-ekspressivlik qásiyeti, mánilik ózgesheliklerine bay bolıwı menen ajralıp turadı.

Túr-tústi, reńdi tek til ilimi emes, al ilimniń hár túrli tarawları - fizika, psixologiya, fiziologiya, ximiya, kórkem óner hám t.b. ilimler izertleydi. Reń sırmıń kóplegen ilim tarawların izertlew obyektine aylanıwı, onı tábiyatınıń quramalıǵın kórsetedi. Kúndelikli turmısta, jámiyetlik óndiriste reńniń áhmiyeti ayrıqsha. Aytayıq, onıń óndiristegi áhmiyeti – hár túrli boyaw, lak shıǵarıwda, súwret salıwda, adamnıń estetikalıq sezimin oyatıp, ruwxıy dúnyasın bayıtıwda, al til iliminde reń atamaların nominaciyalıq principlerin, atamaların qoyılw nızamlıqların, olardıń belgilerin ashıp, sóylewde, jazıwda durıs qollanıwı úyretiwge baǵdarlanadı. Sonday-aq, túr-tústiń, reńniń hár bir xalıqtıń turmıs-saltı hám úrp-ádetine, isenimine baylanıslı qalıplesken simvolıq mánisi boladı. Máselen, xalqımızdın túsiginde aq – nominaciyalıq mánisinen basqa, tazalıqtıń, hadallıqtıń, qızıl – ottıń, jalınıń belgisin hám t.b. bildiredi.

Türkiy tillerdiń, sonıń biri qaraqalpaq tiliniń tillik materialları túr-tús, reń atamaların semantikalıq ózgeshelikleri hám olardıń etnografiyalıq, simvolıq mánileri, úrp-ádetke baylanıslı mánileri de óz aldına izertlew obyektı bola alatuǵının kórsetedi. Til iliminde túr-tús atamaların semantikalıq ózgeshelikleri, kelbetliklerdiń hám olar ishinde tiykarınan reńdi bildiretuǵın kelbetlik leksemalardıń stillik qural sıpatında poetikalıq sóylewde qollanıw múmkinshilikleri keń. Reń bildiriwshi kelbetliklerdiń ishinde qızıl lekseması ózine tán semantikalıq, stillik ózgesheliklerge iye.

Qızıl lekseması qanǵa uqsas túr mánisin bildirip, bul sóz eski türkiy tilinde usı mánide qollanıw, qız feyiline –ıl qosımtasınıń qosılıwı arqalı jasalǵan [7:539]. Tariyxıy rawajlanıw barısında burın dórendi bolıp morfemalardı bólinetuǵın sóz endi ajıralmaytuǵın pútin túbir sózge aylanadı, yaǵnıy ondaǵı sóz jasawshı morfema pútkilge túbirdiń quramına ótip ketedi de, sóz ápiwayı tábirge aylanadı. Qız-ıl, jas-ıl, jol-das, qarın-das, ún-de sózleriniń ekinshi elementleri de dáslep sóz jasawshı morfema bolıp, keyninen túbir menen sińisip ketken [3:15].

Qaraqalpaq tilindegi qızıl lekseması bir neshe mánilerdi bildirip, tuwra hám awıspalı mánilerde qollanıladı:

1. Túr-tústi, reńdi bildiredi. Mısalı: Ayaǵındaǵı ilgeklı *qızıl tufliyi* házir ǵana tigip kiygen *qızıl shatırash kóylegine* alısqan túsken (G.Esemuratova) Sonda seniń saqıy nurıńdı kórdim, Bala qolındaǵı *qızıl almadan*. (I.Yusupov).

2. “Dán”, “awqat” mánisinde: Qolları jańa *qızılǵa* tiyisip, quwanışqa bólenip atırǵan bir topar adamlar Aytan aǵa qarap turǵan tárepke qarap, ańırayıp turıp qaldı (A.Sadıqov). *Qırman qızıllep*, kún sayın artıp Watan dáwleti, Sen tókken “polat etekten” biniyat appaq dúnya. (I.Yusupov).

3. “Gósh”, “jemtik” mánisinde: Qızıl kórgen ǵarǵaday

4. “Qızıl ayaz” –deneni tońdıratuǵın ayaz.

5. “Qızıl suw” –báhárde erte keletuǵın aǵın suw. Mısalı:

Júz márte mına Oǵuz dáryaǵa, Muz túsip, *qızıl suw* aqqanın kórdi (I.Yusupov).

6. “Qızıl shaqa”-jas nárestelerdiń denesi, pár shıqpaǵan jalańash. Kelip qarasam, *qızıl shaqa*, ittiń jańa tuwǵan kúshigindey balasın jolbarıs jalap atır. (A.Shamuratov). Uzınnan uzaq pátiyadan, saqal sıypaspaqtan keyin Zarımbet molla *qızıl shaqanı* qolına aldı da qulaǵına: - Ismiń Sazturǵa-an, ismiń Sazturǵa-an, ismiń Sazturǵa-an! – dep, úsh márte azan ayttı da anasına qaytıp berdi. (Sh.Seytov).

7. “Qızıl inir”-ımırt jabılıp qarańǵı túsken máhál. Erteńine ol ótken aqshamǵı shala uyqınıń esesin alıw ushın *kúnniń qızıl batpay* jatıp qaldı (K.Mámбетov)

8. “Qızıl iyek”-tisi túsken awız

9. “Qızıl kárwan”-paxtanı, dándi birinshi ret punktke, zavodqa jiberetuǵın kárwan.

“Aq altın” – aq gúrish *qızıl kárwanı*,

Tań qaldırıp barar ashkóz dúnyanı. (Á.Ájiniyazov “Gúz”)

10 “Qızıl qıya shól” – hesh nárese óspegen shólistanlıq. Mısalı: Kempir menen qızdı túyege mingizip, *qızıl qıya shól* menen júre berdi (“Alpamıs”)

11. “Qızıl” altın mánisin bildiredi: “Qızıl kórip perishte joldan shıqqan” degendey jaǵnıw ańsat pa? (K.Mámбетov) Qırq mıń *qızıl* altınǵa da bermeymen,

Hátteki bir ashıwımnıń qayımın. (T.Qabulov)

XX ásirdiń 90-jıllarına shekem qızıl sózi socialistlik jámiyet, siyasat penen baylanıslı túsiniqlerdi bildirip keldi. Usıǵan baylanıslı *qızıl bayraq*, *qızıl ásker*, *qızıl maydan*, *qızıl gvardiya* sózleri qollanıldı. Bul sózler házirge dáwirde kórkem shıǵarmalarda sol dáwirde súwretlew ushın qollanıladı. Mısalı: Oktyabr awdarıspañında ıǵbalı júrisip, jeńiske erisken bolshevikler hókimeti ózlerine *qızıl* reńdi simvol etip aldı. Ózlerin “*qızılǵar*” dep atadı. Bayraǵı qızıl borlattan boldı. Hárqanday shaqırıqlardı qızıl tawarǵa jazıp, kórnekli jerlerge ildirip qoydı. Mekteplerdiń, keńselerdiń, klublardıń esikleri qızılǵa boyaldı. (M.Nızanov “Qaraqalpaqlar”)

Xiywa búgin dúbirliden silkinip,

Óter *qızıl jalawlar* (I.Yusupov)

Men de jıldam ádil jolǵa atlanıp,

Qızıl ásker bolıp aldım sol máhál (I.Yusupov)

Házirge qaraqalpaq tilinde bul sózler sózlik quramınıń sheklengen leksikasına kirip, kórkem shıǵarmalarda XX ásirdiń bası hám ortalarındaǵı waqıyalardı súwretlewde poetikalıq kórkemlik ushın qollanıladı.

Mısalı: Háy, qonıratlı qız, janım Arıwxan,

Qızıl qapı aldında irkildin nege? (I.Yusupov)

Minip sonda arbasına *qızıldıń*,

Baxtıń menen birge kelgenmen, xalqım (I.Yusupov)

Mısalardaǵı qızıl qapı sol dáwirdegi jańa socialistlik dúzimdi, al ekinshi misaldaǵı qızıldıń sózi qızıl áskerdi bildiredi.

A.Abduraxmanov qızıl, oq, qora sózleriniń Aybek shıǵarmalarında awıspalı mánide qollanıw ózgesheliklerin, yaǵnıy simvolikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa háreket etedi. Maqalada kórsetiliwinshe, Aybek qosıqlarında qızıl tolqın, qızıl bayraq, qızıl nur, qızıl armiya, qızıl ásker, appaq dastor, qara jer, qara quyn, qara boyaw, qara dud sıyaqlı dizbekler jámiyetlik-siyasiy turmıstıń túrli qırların obrazlı etip poetikalıq til menen bildiriwge tiykar bolǵan [2:27].

Sózlerdiń awıspalı mánisin reń arqalı bildiriw, ásirese qızıl reń arqalı qızılardı súwretlew kórkem shıǵarmalarda jıy qollanıladı. Kiygen kiyimleri arqalı qızılardıń gózzalıǵın, jaslıǵın obrazlı etip súwretleydi. Qaraqalpaq qızılardıń milliyliǵın kórsetip bereydi. Mısalı:

Qaptalımnan ótken *qızıl kóylekten*,
Jelpigen lep jeliktirdi jas jandı. (I.Yusupov)
Kóshede asıqpay barar Arıwxan,
Qızgısh birtartarı ot qusap lawlap (I.Yusupov)
Qızıl payda boldı qızdın júzinde,
Sóyler, lekin, sır bermegen tilinde (I.Yusupov)

Keltirilgen mısallardağı *qızıl kóylek-jas qız*, *qızıl birtartar-oramal* mánileri túsinedi. Al, qızdın júzinde qızıldın payda bolıw onıń halatın, uyalǵanlıqtan qızdın júziniń qızarıwın obrazlı túrde metonimiya usılında súwretlegen.

Sonday-aq, qaraqalpaq xalqında *qızıl reń* qızlardı, jaslıqtı, gózzalıqtı bildiretuǵın simvolıq belgi retinde qollanıladı.

Mısalı: Ashılǵan baǵda *qızıl gúl*
Xızmetinde bizler qul. (“Edige”)
Soldı, sóytıp, kún túspegen *qızıl gúl*,
Gúrjistan gózzalı Dilara biykeshe (I.Yusupov).
Qızıl gúller ashılǵay da, solmaǵay,
Dushpanlardın aytqan sózi bolmaǵay (“Edige”).
Búlbiller sayraǵan shámen baǵlarım,
Baǵ ishinde *qızıl gúller* aman ba? (“Ájiniyaz”)

Kórkem shıǵarmalarda *qızıl* leksemasınıń hárqıylı semaları jumсалadı.

1) “reń” seması; 2) “jas qız” seması; 3) “muhabbat” seması; 4) “náziklik” seması; 5) “jaslıq” seması. Bul okkazonal semalardıń barlıǵı ulıwma bir-qızıl leksemasınıń awıspalı mánisine-defferencial semaǵa jámlenedi.

Reń bildiriwshi kelbetlikler frazeologiyalıq sóz dizbekleri quramında da qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki ulıwmalıq máni reńge baylanıslı payda bolǵan. Bul tuwralı B.Yusupova bılay dep jazadı: “Qaraqalpaq tilindeki frazeologizmler quramında reń bildiriwshi sózlerdiń payda bolıwı tosinnan emes. Máselen, tildiń reńiniń *qızıl* bolıwına, yamasa hár qıylı sezimlerge berilgende, ashıwlanganda, ǵázeplengende kózdin, júzdin qızarıwına, urısqanda, jánjelleskende kógis tartıwına, ya qarayıwına baylanıslı hár qıylı frazeologizmler payda boladı” [5:51].

Qızıl sózi menen keletuǵın frazeologizmlerge *qızıl til*, *qızıl shaqa*, *qızıl iyek*, *qızıl kegirdek bolıw*, *qızıl qanǵa boyalıw*, *qızıl tumsıq bolıw* frazeologizmleri kiredi.

Qızıl til- sózge sheber, sheshen degen mánini bildiredi.

Mısalı:

Olar bálkim birin-bir aldamas,
Sulıw sóylep *qızıl tilin* jallamas. (I.Yusupov)
Ayıp kórme, sóylep turǵan *qızıl til*,
Gáhi aytqıl, gáhi aytpa ózin bil. (“Edige”)
Qızıl kegirdek bolıw-baqırısw, aytısw, urısw

mánilerin bildiredi. Mısalı: Ushinshi bir ǵarrı *qızıl kegirdek bolıp* onıń sózin bóldi. (K.Mámбетov) Dúnıanı jańadan dúzeyimiz desip,

Qızıl kegirdek bop, qaralay óship. (I.Yusupov)

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh.N., Qurbanov M.D. Qaraqalpaqstan oykonimlerinde reń bildiretuǵın sózlerdiń semantikalıq ózgeshelikleri. QMU, // «Xabarshı» –Nókis: 2021 №1.
2. Abduraxmanov A. Qızıl, oq va qora so'zlarining leksik-semantik xususiyatlari// O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati masalalari (ilmiy maqolalar to'plami), SamDU asarlari, yangi seriya 34, 1978, 27-31-b.
3. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikasi. Sóz jasalıw hám morfologiya. –Nókis: 1994.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. T.II. –Nókis:1984.
5. Yusupova B.T.Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası hám onı izertlewdiń geypara mäseleri (ilmiy maqalalar toplamı). –T.: 2020.
6. Pardaev Z.N. O'zbek tilida sıfatların semantik-uslubiy xususiyatlari. Filologiya fan nomzodi diss. Avtoref. –Samarqand: 2004.
7. Raxmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. –Toshkent: 2000.
8. Саматов К. Цветообозначающая лексика в киргизском языке. Автореф. канд.дисс. –Бишкек: 1997.
9. Sodikova M. Hozirgi o'zbek tilida sıfat. –Toshkent: “Fan”, 1974.

РЕЗЮМЕ
Мақоллада қарақалпақ тилида rangni bildiruvchi “qizil” leksemasının manolari haqida so'z etilgan, semantikasi, qo'llanilishi ochib berilgan. Ushbu leksema faqat rangni bildirib qo'ymasdan, undan tashqari birnecha manolarda foydalanilishi ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ
В статье рассматриваются значения лексемы «красный», обозначающей цвет, в каракалпакском языке, её семантика и применение. Было показано, что он выражает не только цвет, но и может использоваться в других смыслах.

SUMMARY
The article deals with the meanings of the lexeme Red, denoting colour, in the Karakalpak language, its semantics and application. It has been shown that it expresses not only colour, but can also be used in other senses.

Qızıl sheke bolıw-tóbelesiw, mushlasıw mánilerin bildiredi.

Qızıl shúberek-hayal-qız mánisinde: Qılmuńlaǵan jas jigitler *qızıl shúberek* kórse, eleń etip, kóz taslap kiyatır. (K.Sultanov)

Qızıl júzi solıw-awırıwdan yamasa qapalıqtan túr-túsi qashıw, sarǵayıw, júzi solǵın tartıw.

Qızıl júzleriń solmasın,
Ishine árman tolmasın. (“Máspatsha” dástanı)

Qızıl iytke jem boldı-xorlandı, *qızıl* qanat boldı-talasıp qaldı sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Solay etip, *qızıl* sózi menen kelgen frazeologizmler awızeki sóylewde hám kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı.

Reńler xalıqtın etnografiyası menen de tıǵız baylanıslı. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń kiyimlerinde *qızıl* reń ayrıqsha rol atqaradı. *Qızıl* reńdegi kiyimlerde tiykarınan jas qızlar hám kelinshekler kiygen. Sonlıqtan hayal-qızlardın kiyimleri reńine baylanıslı *qızıl kiymeshek*, *aq kiymeshek*, *jipek jegde*, *aq jegde* dep atalǵan. Qaraqalpaqlarda kiymeshekke kelinshekler de, úlken jastaǵı hayallar da kiygen. Kelinsheklerdiń kiymeshegi “*qızıl kiymeshek*” dep atalǵan. *Qızıl kiymeshek* *qızıl* reńdegi ushıǵadan tigilip, hárqıylı reńdegi sabaq penen kestelengen, al úlken jastaǵı hayallardıń kiymeshegi aq gezlemege naǵıs oyılıp kestelengenlikten “aq kiymeshek” dep atalǵan. Aq kiymeshek hám aq jegdeni úlken jastaǵı hayal-qızlar kiygen.

Qızıl lekseması ósimlik hám palız eginleriniń túrine baylanıslı atamanı bildiredi: *qızıl jıńǵıl*, *qızıl burısh*, *qızıl piyaz*, *qızıl gúl*, *qızıl láblebi*, *qızıl tari*.

Mısalı: Saratan ótip hásettiń baslanǵanına qaramastan qara úydiń ortasında oyılǵan jer oshaqta *qızıl jıńǵıl* dástesi menen janıp atır. (T.Qayıpbergenov). Oshaqqa jáne bir qısım duz taslap bolıp, bir *qızıl burısh* penen bir *qızıl piyazdı* tawıp, jipke dizip mańlayshaǵa ildirdi. (T.Qayıpbergenov).

Qızıl sózi onomastikada da, jer-suw atamalarında ushırasadı. Máselen: *Qızılqum*, *Qızılózek*, *Qızılqala*, *Qızılúy* t.b.

Sh.Abdinazimov, M.Qurbanovlardın “Qaraqalpaqstan oykonimlerinde reń bildiriwshi sózlerdiń semantikalıq ózgeshelikleri” maqalasında Qaraqalpaqstan toponimiyasında *qızıl* sózli atamalar kóp emesligin, *Qızılqum*-samal menen ushqısh jeńil qum, *Qızılózek*- *qızıl* saz ilaylı suw mánilerin bildiretuǵınlıǵın, sonday-aq, *Qızılqala*, *Qızıljar* atamalarınıń topıraqtın qızgısh túste bolıwına baylanıslı atalǵanlıǵın atap kórsetedi [1:211].

Solay etip, *qızıl* lekseması reńdi bildiriw menen birge awıspalı mánilerde, frazeologizmler quramında, sonday-aq qaraqalpaq xalıqtın etnografiyasına, úrp-ádet, dástúrlerine baylanıslı keń qollanıladı. Reń bildiriwshi leksemalardıń mánilerin, qollanıwın izertlew házirgi til biliminiń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp tabıladı.

АЛИШЕР НАВОЙИ АСАРЛАРИДАГИ «МЕВА» СЎЗИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

М.С.Усманова – катта ўқитувчи

Жиззах давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: мева, мевазор, фитоним, лексик-семантик хусусият, ўз ва кўча маъно, фонетик, грамматик, услубий, таҳлил.

Ключевые слова: фрукт, фруктовый сад, фитоним, лексико-семантический признак, собственное и переносное значение, фонетический, грамматический, методологический, анализ.

Key words: fruit, orchard, phytonym, lexical-semantic feature, own and figurative meaning, phonetic, grammatical, methodological, analysis.

Жаҳон тилшунослигида Навоий асарлари бўйича тадқиқотлар олиб боришда унинг асарлари тилини фонетик, лексик, грамматик, услубий, лисоний-концептуал хусусиятларини тадқиқ этишга, шоир асарларлари асосида изоҳли, частотали, конкорданс, комусий ва мавзуий лугатлар яратиш жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Жаҳоннинг куйидаги илмий марказлари ҳамда олий таълим муассасаларида Алишер Навоийнинг асарлари адабиётшунослик ва лингвистик йўналишида ўрганилган: Навоийнинг Шарқ адабиётида тутган ўрни очиб берилган (Harvard University, Oxford University, University of Boon, Institut Francaise d'etude sur l'Asie centrele); Навоий ва шарқ ҳамсанавислик анъаналари ўрганилган (Ankara universitesi, Baki Dovlet Universiteti); Навоий асарлари тузилиши, сюжети, образларнинг поэтик хусусиятлари таҳлил қилинган (Slavic Research Centre of Hokkaido University, University of Tehran), Навоий даври муҳити ва шоир ҳаёти ўрганилган, унинг назмий, насрий, тарихий, илмий-назарий асарларининг адабий-эстетик хусусиятлари ёритилган (Москва давлат университети, Санкт-Петербург университети).

Алишер Навоий асарлари тафаккур гулшани бўлиш билан бирга, ғоят бой сўз хазинаси ҳамдир. Шоир асарларида ўзбек халқи турмуш тарзи ва дунёқарашининг барча соҳаларига оид сўз ва иборалар мавжуд. "...ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари, шевалари, тарихий тараққиёти, унинг истикболи билан боғлиқ илмий тадқиқотлар самарасини ошириш, кадрлар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилашга эришмоғимиз зарур"[1].

Ўзбек тилшунослигида турли соҳаларга доир сўз ва терминлар махсус ўрганилган бўлса-да, ўзбек адабий тили тарихининг тўлиқ шаклланиш даври ҳисобланган Алишер Навоий асарлари тилида фитонимларнинг қўлланилиши билан боғлиқ мукамал, умумлаштирилган лексикологик тадқиқотлар кўп эмас. Навоий асарлари тили лексик бойлигининг маълум қисмини ўсимликлар дунёсини акс эттирган сўзлар ташкил қилади.

Алишер Навоий асарлари тилида бир қанча дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган сўзлар бўлиб, улар ўз (тўғри) маънода ҳам, кўча маъноларда ҳам ишлатилгани намоён бўлади. Бундан ташқари, унинг асарларида дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган бир нарса-ҳодисани бир неча хил сўз билан ифодалаш (масалан, *барг* – *варақ* – *яфроқ*; *боғ* – *равза* – *ҳадиқа* – *боғча*; *шоҳ* – *шоҳа* – *шоҳсор* – *мунгуз* каби) ҳам мавжуд. Бундай ҳол, аввало, ўша нарса-ҳодисанинг доминант сўзга нисбатан ўзгача маъно кирраларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, шеърий услубда ритм ва қофия талабини сақлаш аҳамиятига эга бўлган.

Дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган сўзларнинг Алишер Навоий асарларида қўлланиш хусусиятлари боғ сўзида яққол намоён бўлган, чунки боғ сўзида «Мевали дарахт, ток ва гул билан банд ер майдони: мевазор»[6] маъноси мужассам.

1. **Боғ** – «боғ, мевазор» маъносида: Подшоҳ... Хурсон тахтин олғандаким, «Жаҳоноро» боғи тархин солдилар. («ХМ», 698)

Бу сўз *боғу бўстон*, *боғу роғ* жуфт сўзлари таркибида ҳам «боғ» маъносида қўлланган: Соғиниб осудалиғ

бирла ватан, Боғу бўстон бирла гулзору чаман. («ЛТ», 36-10)

Боғ сўзи боғ аврақи ва *боғ гаит* туркий изофали бирикмалари таркибида бўлиб, бирикманинг «япроқлар» ва «боғ сайри» маъноларини юзага келтиришга хизмат қилган: (I, 32); (I, 325)

Бу сўз форсий изофали бирикмалар таркибида иштирок этиб, куйидаги тушунчаларни ҳосил қилишда қатнашган:

- а) боғи висол – «висол боғи» маъносида: (I, 325)
- б) боғи жаннат – «жаннат боғи, бўстон» маъносида: (I, 325);
- в) боғи заған – «Хирот кўчаларидан бирининг номи» (I, 325);
- г) боғи раҳмат – «раҳмат боғи» маъносида. (I, 325);
- д) боғи ризвон – «жаннат» маъносида: (I, 325);
- ж) боғи Сафед – «Хиротдаги боғлардан бирининг номи» (I, 325)
- з) боғи Эрам – «афсонавий жаннатбоғи» (I, 325);
- и) боғи умид – «орзу-тилак», «умид боғи» маъноси (I, 325)

2. **Боғча** – «кичик боғ» маъносида: (Дарвеш Хожига) таъйин қилдимки, ... ул боғчага раёҳин ва ашжор эккай. («ХМ», 697)

3. **Равза** – «боғ, боғча (кичик боғ)» маъносида (II, 591)

Бу сўз *равза бўстони* туркий изофаси таркибида ҳам «боғ» маъносини англатади (II, 591)

Равза сўзи куйидаги кўча маъноларда қўлланган:

- а) «жаннат» (II, 591)
 - б) «мозор, зиёратгоҳ» (II, 591);
 - в) «боб, бўлим, фасл» (II, 592)
- Бу сўз бир неча форсий изофали бирикмалар ҳосил қилишда қатнашиб, бирикмаларнинг куйидаги тушунчаларини юзага келтирган:
- а) равзаи ҳулд – «доимий жаннат», хазон бўлмас боғ» (II, 592)
 - б) равзаи фирдавс – «жаннат боғи» (II, 592);
 - в) равзаи ризвон – «жаннат боғлари»;
 - г) равзаи жинон – «жаннат боғлари»: (II, 592);
 - д) равзаи дорул-бағо – «жаннат боғи»
 - ж) равзаи жон – «жон боғи (гулшани)»: (II, 592);
 - з) равзаи руҳафзо – «жонбахш жой», «кўнгил очувчи боғ» (II, 592);
 - и) равзаи назм – «шеърийат боғи» (II, 592)

Бу сўз воситасида ясалган *равзамонанд* «жаннатга ўхшаш боғ» маъносини ифодалаган: Назоҳат келиб равзамонанд анга («СИ», 1654)

4. **Ҳадиқа** – «боғ» маъносида: Ва бу мазраа ва ҳадиқа маҳсулини фунун касбида сарф қилган. («В», XIII-159)

Бу сўз ҳадиқаи пургул форсий изофали бирикмасида ҳам «боғ, гулзор» маъносида қўлланган: Ушбу ҳадиқаи пургул («СС», 902)

Араб тилидаги кўплик шакли – *ҳадоийқ* шоир тилида ҳам кўплик («боғлар», «гулзорлар») маъносидадир: Ҳадоик жониби тушса гузоринг. («ФШ», 193)

5. **Бўстон** – «боғ, гулзор, чаманзор» маъносида: Не бўстон ки сайр ичра мавжуд эди («СИ», 243a11)

Бу сўз асосида ясалган *бўстонсаро* «боғда, чаманда сайровчи» маъносида қўлланган:

Бу гулшан булбулу бўстон саройи,

Дема бўстонсаро, дostonсаройи. («ФШ», 217)

Алишер Навоий асарларида дарахтли жой (боғ)ни маълум дарахтга хослиги (махсус боғлиги) нуктаи назаридан атайдиган сўзлар ҳам бор. Улар, худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, асосан *-истон* кўшимчаси билан ясалган: *нахлистон, сарвистон* каби: Нечукким сабза сарвистон ичинда. («ФШ», 98)

Ҳозирги ўзбек тилидаги *мева* сўзи Алишер Навоий асарларида бор, лекин бу сўз маъноси учун бошқа бир неча сўзлар ҳам қўлланган:

1. **Мева** – «дарахт меваси, ҳосили»:

Топмасанг давр ахлидин меҳру вафо айб этмаким,

Бутмамиш бу мева даврон боғининг ашжорида.

(«ХМ», Iа-84)

Бу сўз «натижа, ҳосил» кўчма маъносида ҳам қўлланган: Илму адаб мевасидин борвар. («ХА», 168-6)

2. **Фокиҳа** – «мева, ҳосил»

..ва бу ширин мева вилоят боғи шажарасидин бўлғай ва бу лазиз фокиҳа ҳидоят шажарасининг самараси бўлғай. («МБ», 90)

3. **Фавокиҳ** – «мевалар, самара-натижалар»: Ашжорининг ҳар бири чархи аҳзар, ул шажар ва раёхин фавокиҳи нужум ва ахтар. («МК», 47)

Бу сўздан *-лиг* кўшимчаси билан ясалган *фавокиҳлиг* «мевали», «фойдали» маъносида қўлланган: Ҳилм инсон вужудининг фавокиҳлиг боғидур. («МК», XIII-53)

4. **Асмор** – «мевалар, самара-натижалар»:... маонийси ийғон ашжори асморин таҳқиқ саҳоби амтори била шахди ноб этар. («ХМ», 707)

5. **Самар** – «мева, ҳосил»: Саҳоват инсоният боғининг борвар шажаридур, балки ул шажарнинг муфид самаридур. («М», XIII-50)

Бу сўз: 1) «натижа, фойда» маъносини ифодалаган: Шоҳеки курур анда ким кўрди самар ҳаргиз. («ХМ», Iа-184);

2) «наф, фойда, баҳра» маъносида қўлланган: Бўлса илик эгрилик ичра самар («ХА», 120-9);

3) «ноз-неъмат, ҳадя» маъносини ифодалаган: Неча самар сочмоғ эса шох иши («ХА», 105-10);

4) «фойда, наф» маъносини англатган: Оқибат бу навъ топтилар самар. («ЛТ», 154-5)

6. **Самара** – «мева, ҳосил»: Ва алардин сўнгра аларнинг ўрнида самараи шажараи таййибалари... Бухорий эрди.

7. **Бар** – «мева, ҳосил»:

Киши ханзал экса, аччиғ бар топар,

Ва гар найшакар экса, шақкар топар. («СИ», 285а18)

АНАТИЛда шу маънодаги бор сўзи алоҳида лугат мақола сифатида бошқа ўринда қайд этилган ва бу сўз иштирок этган қуйидаги байт мисол сифатида келтирилган.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. / «Халқ сўзи», 2019, 22 октябрь.

2. Абдуллаев Ф. Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, №5, 11-15-б.

3. Абдувалива Д.А. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент: 2017, 29-б.

4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати: 4 томлик. –Т.: «Фан», 1983-1985. Т. I. 782-б. Т. II 642-б. Т. III 622-б. Т. IV 636-б.

5. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари лугати. –Тошкент: 1972. 782-б.

6. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: 5 жилдди. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. I. 2006, 680-б., Т.II. 2007, 672-б., Т. III. 688 б.; 2008, IV–608 б., V–592 б.

Асарлар номланишидаги шартли қисқартмалар

1. «ЛТ» – Лисонут-тайр
2. «ЛМ» – Лайли ва Мажнун
3. «МЛТ» – Муҳокаматул-луғатайн
4. «МН» – Мажолисус-нафоис
5. «МК» – Маҳбул-қулуб
6. «НМ» – Насойимул-муҳаббат.
7. «СИ» – Садди Искандарий
8. «СС» – Сабъаи сайёр
9. «Х» – Хамса
10. «ХМ» – Ҳазойинул-маоний.

Ғам гулшанида қаддим эрур ул яғочким,
Пайкону бори ҳажринг анинг баргу боридур. («», I, 214)

Аммо араб ёзувида бу сўздаги унли товуш забар билан ифодаланганини, иккинчидан, Алишер Навоий тилида тил орқа, очиг «О» унлиси бўлмаганини ҳисобга олганда, лугатда икки хил сўз сифатида кўрсатилган *бар* ва *бор* шакллари бир сўз (*бар*) бўлиб чиқади.[2]

Шоир асарларида учрайдиган *бебарлик* сўзининг (*беборлик* эмас) фонетик тузилиши ҳам бу фикримизни қувватлайди, у «мевасизлик, беҳосиллик» маъносидадир: Жаврдин бас анга бебарлик эрур сарв фани? (I, 249)

Демак, юқоридаги фикрларимиз натижасида қуйидаги хулосалар берилди:

1. Алишер Навоий асарлари тилидаги бир мавзуий гуруҳ сўзлари–фитонимларни ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга. Чунки тилдаги сўзларни мавзуий гуруҳларга бўлиб ўрганиш сўз қўллаш тарихини мукамалроқ ёритишга, сўзларнинг тарихий-этимологик қиёфасини аниқлашга, сўзларнинг диахроник ўзгаришлари ва синхрон ҳолатдаги шаклини баҳолашга, ўрганилаётган тилга қардош ва қардош бўлмаган тилларнинг лексика жиҳатидан таъсирини баҳолашга, сўзларнинг лексик-семантик, семантик-услубий хусусиятларини кенгроқ ёритишга имконият беради. Фитонимлар лисоний ва ботаник бирлик сифатида селекция, нав ва унинг хилини, қандай ўсимлик (сабзавот, полиз, резавор, донли экинларни, мевали ва манзарали дарахтлар)ни ифодалаш, пишиш вақти ва бошқа табиий белги-хусусиятларига кўра таснифланади.

2. Алишер Навоий асарларида дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган сўзлар бир қанча бўлиб, улар ҳам бош (ўз) ва кўчма маъноларда қўлланган. Масалан, шоир асарларида «боғ» тушунчасини ифодалаш учун *боғ, боғча* («кичик боғ»), *равза, ҳадиқа, бўстон*; «ёғоч» тушунчаси учун *йиғоч, кунда, сандал, чўбдаст, хода, суруғ, дор* сўзлари ишга солинган. Албатта, улар «ёғоч» тушунчасининг турли маъно қирраларини ифодалаган.

3. Дарахтли ўсимликларга алоқадор бўлган сўзлар ичида *боғ, равза, сандал, барг* сўзлари турли-туман кўчма маъноларда қўлланганлиги билан ажралиб туради.

4. Навоий асарларида мавжуд бўлган дарахтли ўсимликларга алоқадор 30 дан ортиқ сўздан фақат 13 таси ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдадир: *боғ, боғча, бўстон, йиғоч (ёғоч), хода, шох, суруғ, мева, барг, яфроғ (япроғ), тикан, пўст, пўчоқ (пўчоғ)*; қолган 17 сўз ишлатилмайди: *равза, ҳадиқа, сандал, чўбдаст («хас-са»), суруғ, дор («хода»), шоха, шохсор, фокиҳа, фавокиҳ, асмор, самар («мева»), самара («мева»), бар, варағ («барг»), реша, лиф.*

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Алишер Навоий асарларидаги «мева» сўзининг лексик хусусиятлари, семантик хусусиятлари, хозирги ўзбек тилидаги «мева» сўзи ўрнида қўлланилган сўзлар таҳлили, мевазор - боғ сўзининг қўлланилишига оид олиб борилган тадқиқотлар асосидаги хулосалар берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены лексические и семантические особенности слова «фрукт» в произведениях Алишера Навои, анализ слов, употребляемых вместо слова «фрукт» в современном узбекском языке, выводы на основе исследования употребления слова «сад».

SUMMARY

This article presents the lexical and semantic features of the word "fruit" in the works of Alisher Navoi, the analysis of words used instead of the word "fruit" in modern Uzbek, the conclusions based on research on the use of the word "garden".

Ádebiyattanıw

ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ
В ЭПОСЕ «ЕДИГЕ»

(на примере национальных версий тюркоязычных народов)

К.А.Алламбергенов - доктор филологических наук, профессор

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажизияза

Таянч сўзлар: Ер Едиге, «Едиге» достони, Алтын Орда ва Маверенахр даври, Амиру Темур, Тохтамыс.

Ключевые слова: Эр Едиге, эпос «Эдиге», период Алтын Орды и Маверенахра, Амиру Темур, Тохтамыс.

Key words: Er Edige, "Edige" epic, Altyn Orda and Maverenahr period, Amiru Temur, Tохtamys.

Ценность этого дастана, высокая степень художественности дает возможность поставить и оценить его наряду с лучшими образцами классического эпоса народов мира. Так как в нем особенный пафосом и художественным мастерством воспеваются идеи борьбы, которую совместно вели тюркоязычные народы, жившие в XIV-XV веках под властью Золотой Орды, против произвола монгольских захватчиков, за свободную и благоустроенную, самоуправляемую, независимую Родину, за создание единого тюркского государства.

Эпос «Едиге» широко распространен среди каракалпакского народа и испокон веков вызывает большой интерес и воспевается с особенной бережливостью и любовью.

Главные события, послужившие основой для сюжета эпоса, а именно: раздоры и распри между золотоордынским ханом Тохтамысом и повелителем Маверенахра Амиром Темуром, те сражения, которые вели Амир Темур и Едиге против Тохтамыса, поражение Тохтамыса в этих боях, тот факт, что Едиге с помощью Темура отделяет половину территории берегов Едила (Волги), где образует самостоятельный Мангитско-Ногайский улус и правит им с блеском, дальнейшие раздоры и распри между Едиге и Тохтамысом – все это бросается в глаза в качестве художественного отображения исторической действительности.

Типологическая однородность содержания мотивов национальных версий и характеристики образов их героев подтверждается и их соответствием исторической действительности, то есть примерами их исторической типологии. Например, содержание мотива рождения Едиге, того, что его предки являлись любимыми народом святыми людьми, воплощаются в большинстве национальных версий в близкой к исторической форме.

Вполне возможно, что ввиду того, что Едиге является выходцем из упомянутого рода Мангит и снискал популярность в качестве бия того же рода, ногайцы и каракалпаки признают его своим предком. Как указывают ногайские историки, Едиге признается предком ногайского народа, вождем мангитского рода, а сами ногайцы называют свое государственное образование Мангитской страной, а самих себя – мангитами. Едиге и его сыновья Казый, Нураддин считались первыми ханами той же Мангитской страны.

Большинство русских ученых, занимавшихся исследованием каракалпакской истории, говорят о том, что

ногайцы, в том числе и мангиты, тесно связаны с этногенезом каракалпаков.

Мотивы подрастания и возмужания Едиге, его участие в народной жизни, женитьбы, вырастания в справедливого правителя, мужественного батыра воплощаются в эпосе в фольклорном плане, силой крылатой фантазии, в форма художественного вымысла.

Следы подобной действительности можно обнаружить в мотиве государственной службы Едиге в качестве эмира (военачальника) во дворце Тохтамыса, которые соответствует исторической действительности. Например, Ибн Арабшах в книге «История Амира Темура» пишет, что Едиге являлся предводителем левого крыла Тохтамысова войска, а В.В.Бартольд в статье «Отец Едиге» упоминает о том, что Едиге сперва служил Тохтамысу, а затем Амиру Темуру.

Факты гармонического сочетания художественной и исторической действительности в эпосе ярко прослеживаются и в мотивах ссоры Едиге с Тохтамысом, из-за которой Едиге оказывается вынужденным покинуть родину и уехать в поисках убежища в страну Сатемира (Амира Темура).

Если рассмотреть в обобщенном виде истоки мотива ссоры между Едиге и Тохтамысом из всех версий, то эпос дает нам определенное представление о политикоморальных последствиях царствования Тахтамыса еще до столкновения с Амиром Темуром.

В татарской версии эпоса Шах Темир, обращаясь к Тохтамысу, говорит: «А ведь именно я вскормил (сделал человеком, ханом. – А.К.) тебя». Тохтамыс, действительно, в конце 70-х годов XIV века (в 1378 году) благодаря поддержке Амира Темура восходит на престол Сыгнака (Белой Орды). А до этого он подвергается преследованиям со стороны Орысхана, 1376 году прибывает в Самарканд, на прием к повелителю Маверенахра Амиру Темуру и находит у него убежище. В те времена Амир Темур, который настойчиво боролся за объединение отдельных регионов Средней Азии в единое централизованное государство, замыслил отвести рукой Тохтамыса ту угрозу, которая могла надвинуться на него со стороны ханов Золотой Орды. С этой целью он планировал захватить Отрар и Сауран, даже Сыгнак (сталицу Белой Орды) и передать их во владение Тохтамыса.

Как бы сильно не поддерживал своего подопечного хана, Тохтамысу было отнюдь нелегко вырвать эти го-

рода из рук Орысхана и его сыновей. Как указывает В.В.Бартольд, в упомянутых выше владениях на него (Тохтамыса - А.К.) совершили нападение Орысхановы сыновья. Несмотря на то, что в первом же бою погибает Кутлуг Буга, сын Орысхана, Тохтамысу не удалось одержать победу. Он возвращается к Амиру Темуру за помощью. Тохтамысу, вновь возвратившемуся в Отар с полученной у Амира Темура военной подмогой, наносит сокрушительное поражение на этот раз другой сын Орысхана, Тохта-кия. После того как из сражений Тохтамыса против Орысхановых сыновей ничего не получилось, сам Амир Темур был вынужден в 1377 году лично вмешаться в эту битву, в ходе которой вражеские войска терпят поражение, а сам Орысхан вскоре умер. В дальнейшем ханством правят его сыновья – сперва Тохта-кия, а после его смерти – Темир Малик. Хотя в 1376 году Амир Темур провозглашает Тохтамыса ханом Сыгнака, последний еще долго не смог взойти на престол этого ханства. Лишь узнав через Амира Темура о том, какому бесшабашному пьяному разгулу стал предаваться Темир Малик, Тохтамыс вступает в последнее сражение с ним, и убив Темира Малика, окончательно захватывает его престол.

Вдохновленный одержанной победой, Тохтамыс в марте 1378 года захватывает западную часть территории Золотой Орды. После того поражения, которое наносит 8 сентября 1380 года Дмитрий Донской на Куликовском поле законному хану Золотой Орды Мамаю, Тохтамыс окончательно разбивает его (Мамая – А.К.) неподалеку от Азовского моря. Тохтамыс, ставший с 1381 года новым ханом Золотой Орды, видя что русские отказываются покориться ему, 1382 году вступает в кровавую битву против России. 26 августа того же года он подвергает Москву опустошительному грабежу и окончательно подчиняет ее себе. После всего этого Москва на целых 100 лет оказывается под гнетом монгольских правителей.

Став ханом Золотой Орды, добившись осуществления своего заветного замысла, Тохтамыс отныне отворачивается даже от своего благодетеля Амира Темура и начинает бросать хищные взгляды и на владения Мавераннахра. Чтобы удовлетворить свои захватнические домогательства, Тохтамыс возвращает под власть Золотой Орды прешедший ранее во владения Амира Темура Хорезм и с 1383 года начинает чеканить там монеты с своим именем.

Открытый переход Тохтамыса к вражде с Амиром Темуром ярко проявляется и в его военных походах на Табриз, Азербайджан. В те времена (в 1386-1387 г.г.) Амир Темур ввел ожесточенные сражения за покорение этих регионов – Ирана, особенно Азербайджана, и, как указывает В.В.Бартольд, не уделял серьезного внимания этим вражеским нападкам со стороны Тохтамыса отчасти потому, что был всецело поглощен этими сражениями.

Тохтамыс, который чутьем понял, что Амир Темур когда-нибудь совершит навет через Кавказ на Золотую Орду, не прекращает своих враждебных действий против повелителя Мавераннахра. В тот момент, когда Амир Темур был занят военным походом на Персию (в конце 1387 года) Тохтамыс начинает предавать опустошительному грабежу владения Мавераннахра: доходит до Амударьи, превращает окраины Бухары в безлюдную пустыню.

Не ограничиваясь даже этим, Тохтамыс вступает в сговор с последним представителем династии Суфевидов и Хорезма, выходцем из рода кунград, Сулайманом Суфевидом, организовывает большой мятеж против Амира Темура. Только после этого Амир Темур понял, что настала пора предпринять решительные действия против Тохтамыса.

Кульминационный момент – вспыхнувшая между

Едиге и Тохтамысом ссора, о которой повествуется в версиях эпоса, приходится именно на эти времена. Судя по иносказательному повествованию в эпосе, Едиге, видимо, не смог поладить с Тохтамысом именно из-за его жестоких походов, предпринятых им против тюркоязычных народов.

Вынужденный отъезд Едиге в страну Амира Темура был вызван не только противостоянием между Едиге и Тохтамысом, но и являлся плодом той дружбы, которая существовало издавна между Едиге и Амиром Темуром. Как указывает Ибн Арабшах, Амир Темур давно уже был осведомлен об авторитете, популярности и влиятельности Едиге – он (Едиге – А.К.) являлся одним из испытанных в битвах сорока друзей Амира Темура еще в те времена, когда последний еще не стал повелителем Мавераннахра, а став повелителем, Амир Темур назначает Едиге правителем Керманы (центра одноименной провинции в Иране).

Все национальные версии эпоса придерживаются одного и того же сюжетного содержания и в мотивах того, как Едиге настойчиво призывает Сатемира к войне против Тохтамыса, как осуществляется военный поход, как одерживается победа в сражении. Положительные качества, присущие образам Сатемира и Едиге, все ярче бросаются в глаза в данных мотивах. Например, в них мы представляем в себе Сатемира и Едиге как великих благодетелей тюркских народов, выдающихся катализаторов их дружбы, как исторических фигур, которые были единоклубны и придерживались одной и той же цели в этом направлении.

В словах: «Когда к народу присоединится народ, это благо для народа» Ерполат жырау с народной точкой зрения очень метко оценивает подобное дружеское, братское единомыслие двух великих полководцев.

Действительно, начинать сразу военные действия без верных людей – против сильного врага – Тохтамыса было опасно для Амира Темура. Лишь после настойчивых уговоров и увещаний Едиге Амир Темур начинает ту подготовку к войне, которая изображается в эпосе. Таким образом, с целью испытания на верность своих полководцев и чиновников Амир Темур созывает большой курултай, на котором осенью 1390 года объявляет войну против кровопийцы Тохтамыса, который не переставал зариться на земли Мавераннахра.

Как видим, и эпос, и история оценивают с одной и той же точки зрения ту войну, которую вели против Золотой Орды Сатемир (Амир Темур) и Едиге: если эта война велась Сатемиром за защиту своего государства от захватнической политики Тохтамыса, за окончательное освобождение его от угрозы внешних нападений, за оказание помощи своим тюркоязычным друзьям с берегов Едила (Едигеевому улысу), то она же осуществляется Едиге за спасение своего улыса, своего народа от гнета Тохтамыса, за то, чтобы и его страна зажила, как и государство Мавераннахра, независимо в качестве самостоятельного улуса, народа. Едиге прекрасно понимал, что для успешного осуществления этой цели необходимо заручиться дружеской поддержкой народов Мавераннахра.

Следовательно, военный поход Сатемира и Едиге против Тохтамыса должен оцениваться отнюдь не как захватническая война, а как борьба, которую они вели за освобождение своего народа, соплеменников, всего тюркского мира от почти двухсотлетнего деспотического гнета монгольских завоевателей, как совместное выступление всего тюркского мира против завоевателей.

Эти положительные действия и устремления Сатемира и Едиге на пути к защите счастья, свободы народа и родной земли, к объединению тюркского мира в единое централизованное государство, особенно таких качественных достоинств Амира Темура, как преданность друзьям, верность своему слову, нашедших отражение

в эпосе, не отрицают и исторические источники.

В.Л.Егоров из всех городов прежней Приволжской Булгарии, которые остались нетронутыми во время похода Амира Темура 1395 года, указывает лишь два – Сарайшик на яике и город Сарай, первую столицу Белой Орды, и предполагает, что Амир Темура не тронул этих городов, видимо, от того, что к тому времени уже настала зима. Он, по всей вероятности, не тронул эти города лишь из желания остаться до конца верным данному им Едиге слову – отделить Ногайскую Орду от Тохтамысовых владений и передать ее своему подопечному союзнику (Едиге – А.К.). А раз история признает, что Амир Темура не тронул Едигеевой Орды, то попытки иных литературоведов и историков рассмотреть переход Едиге от службы Амиру Темуру к управлению своей собственной страной как «вероломство» совершенно неуместны. В этом отношении сам эпос значительно полнее и правдивее, чем исторические источники отражает эту историческую действительность:

Мой Едил и Яик,
Мой Чулман и Нократ,
Когда есть мои края, как вы,
Разлучившего вас со мной,
Разлучившего меня с вами,
Поработившего мой богатый народ,
Обрекшего на голод мой сытый народ,
Чтобы уничтожить Тохтамыса,
Чтобы вновь вернуть свою страну себе,
К тебе явился я, родная земля.

Ушбу мақолада эдиге достонининг миллий вариантларида ўз ифодасини топган миллий истиқлол ғоясининг киёсий типологик таҳлили берилган.

В данной статье даётся сравнительно-типологический анализ идеи национальной независимости, которая находит отражение в национальных версиях эпоса «Едиге».

This report deals with comparative-typological analysis of the idea of national independence which is found in the national versions of the epos “Edige”.

NAVOIY ME'ROJNOMALARIDA MUHAMMAD PAYG'AMBAR OBRAZI («Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy» va «Lison ut-tayr» dostonlari misolida)

H.K.Allambergenov – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

D.I.Shamsiyev – *magistrant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Alisher Navoiy, me'roj tuni, «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy», «Lison ut-tayr» dostonlari, Muhammad payg'ambar obrazi.

Ключевые слова: Алишер Навои, ночь мераджа, дастаны «Сабаи саёр», «Садди Искандарий», «Лисон ут-таир», образ пророка Мухаммеда.

Key words: Ali-Shir Nava'i, night me'roj, epic poems «Seven Travelers» («Sab'ai Sayyor»), «Alexander's Wall» (Saddi Iskandari), «Lison ut-Tayr», The image of the Prophet Muhammad.

Turkiy adabiyotning buyuk yalovbardori, fusunkor qalam sohibi Alisher Navoiyning „Xamsa“ dostonlarining muqaddima boblari dastlab olamlar yaratuvchisi, mo'amin-musulmonlarni mag'firat etguvchi – Allohimizga hamd va munajat bilan boshlanadi, undan so'ng esa olamning yaratilishiga sababchi bo'lgan zot – payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga madh, uning vasfi hamda Tangrining mo'jizasi bo'lmish me'roj kechasi ta'rifi kabi boblar bayoni bilan davom etadi. Doston boblarining aynan mana shu tartibda yozilishi Sharq adabiyotidagi o'ziga xos badiiy an'ana bilan bog'liqdir. Xususan, xamsanavislik tarixidan kelib chiqib yondashsak, oldingi salafilar: Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiyilar ham o'z dostonlarini ushbu tartibda yaratganlarining guvohi bo'lamiz. Navoiy ham mana shu an'anani munosib davom ettira oldi. Jaloliddin Rumiy hazratlari kitoblari jumla keltirib o'tsak: „Yaratilgan uch qismga bo'linadi. Birinchisi: malaklar. Bular nuqul aqldirlar. Ibadat, qullik va zikr fitratlarida bor... Malaklar shular asosida yashaydilar. Ikkinchisi hayvonlar sinfi. Bular nuqul shahvatdan iborat. Ularni yomonlikdan qaytaruvchi aqllari ham yo'q. Uchinchi: aql va shahvatdan tashkil topgan zavolli insondir. Ustiga-ustak, inson uchun

В такой именно форме повествуется в татарской версии эпоса об этих полных драматизма моментах из жизни Едиге.

Согласно каракалпакской версии эпоса, Сатемир, победив Тохтамыса и достигнув своих желаний, отделяет от Золотой Орды ту, противоположную сторону Едила (Волги), передает ее во владения Едиге и возвращается обратно в свою страну (Самарканд). В частности, это соответствует и исторической действительности. Эти деяния Сатемира способствовали не только тому, чтобы в 1386 году Тохтамыс взойшел на Кипчакский престол, но вместе с тем это было его вкладом в то, чтобы после поражения Тохтамыса в 1391 году Едиге возвратился в страну Едил, стал править Ногайским улусом (мангитцами), а также это впоследствии оказало свое влияние на то, чтобы после последнего поражения Тохтамыса в 1395 годах большинство золотоордынских ханов, султанов и эмиров, в том числе и Едиге встал у кормила государства.

Таким образом, эти исторические факты показывают, насколько близки к исторической действительности образы героев и основные сюжетные мотивы из эпоса «Едиге». Это, в свою очередь, дает нам широкую возможность сделать вывод о том, что эпос «Едиге» является тем ценным литературно-историческим наследием, которое зародилась на основе происходивших во второй половине XIV – начале XV веков в Золотой Орде и Ногайской Орде событий.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

taklif bor (ya'ni tanlash imkoni – tarj.), hayvon va malaklar uchun bu – istisno edi... Ana shu tarzda doimiy jang barhayot. „Aqli shahvatidan ustun kelgan kishi malaklardan afzal, shahvati aqlidan g'olib chiqqan kimsa esa hayvondan tubandir (hadis)“. [4:106] Hadisda aytilganidek, yuqorida keltirilgan mutafakkirlarimiz malaklardan ustundirlar. Ular jamiyatga, kelajak avlodga ulkan badiiy me'ros qoldira oldi. Shu ma'noda, doston-u devon tuzish an'anasi, ularning tuzilishi tarkibi keyingi davr ijodkorlarining asarlarida ham yangi talqinlarda, yangi joziba va ohang bilan davom etdi. Shular qatorida Alisher Navoiy ham ustoz adiblarning badiiy asar, uning muqaddima qismlari borasidagi talqinlarini yuqori bosqichga olib chiqa oldi. Bunda „Xamsa“ tarkibidagi dostonlarning hamda „Lison-ut tayr“ dostonidagi me'rojnoma boblarining alohida o'rni bor.

Shoir me'roj tuni ta'rifining badiiy talqiniga bag'ishlangan boblarda bu kechani ulug' fazilatlarini va undagi voqealarni badiiy yoritish jarayonida islomiy qarashlar va hadislariga tayangan holda Allohning kalomi bo'lmish Qur'oni Karim oyatlaridan ham misollar keltiradi, qarashlarini faktlar bilan dalillab boradi.

Biz Navoiyning badiiyatga yo'g'rilgan, me'roj kechasi yoritilgan boblarda payg'ambarimiz (s.a.v.) tasvirlari, u kishining me'rojnomalardagi o'xshash va o'zgacha ta'riflarini qiyoslab o'rganamiz. Bilamizki, me'roj kechasida Muhammad (s.a.v.) Jabroil (a.s.) hamrohligida Buroq oti yordamida samoga ko'tarilib, Alloh huzurida bo'lib qaytganlar.

Navoiy „**Sab' ai sayyor**“ dostoni me'rojnomasida ham payg'ambar (s.a.v.)ning bu mo'jizaviy kechadagi samoga ko'tarilish, sayyoralarini kechib o'tish hamda Haq bilan ko'rishish holatini badiiy bo'yoqlarda go'zal tasvirlaydi. Shoir me'rojnomaning kirish qismida payg'ambarga „dashtlarni kezuvchi musofir“ hamda „samoni kezuvchi otliq“ deya ta'rif beradi: „*Ul musofiri bavodiypaymo, balki ul rokibi samo-votpaymo me'roji kechasining ta'rifikim,...*“ [2:12] Ushbu ta'rifning berilishi payg'ambarning Buroq otiga minib samoga ko'tarilishiga ishoradir. Me'roj tuniga bag'ishlangan ushbu IV bob voqealari tunning tasviri bilan davom etar ekan, bu kechada payg'ambarning manzili barcha dostonlar xos bo'lgan „Ummahoniyni uyuide edi“ degan an'anaviy ma'lumotni ham uchratamiz. Biz yuqorida tadqiq etgan dostonlarda ham bu kabi ma'lumotni keltirib o'tgan edik:

Bo'yla tun ul mahi muniri jahon,
Ummahoniyni uyuide erdi nihon.

Ma'nosi: „Ushbu tunda jahonning porloq oyi Ummahoniyni uyuide erdi“. Baytda shoir payg'ambarni „porloq oy“ deya ta'riflaydi. Ushbu tasvirdan so'ng payg'ambar huzuriga Jabroil (a.s) Haqning xabarini yetkazish uchun yetib keladi. Navoiy bunda payg'ambarni „xoja“ deya ta'riflaydi:

Chun alar yetti, xoja ochti ko'z,
Yer o'pib qosid, ayta boshladi so'z,

Haqning xabaridan voqif bo'lgan payg'ambar elchi hamda samoviy Buroq oti yordamida yetti sayyorani hamda sakkizinchi osmondagi burj yulduzlarini kechib o'tadi. Shu bilan birga Allohning yaratilqlari sanalmish Kursiy, Arsh, Lavh va Qalam, Lomakon va (yakka o'zi) Rafrat manzillaridan o'tadi. Bunda payg'ambarning o'zligidan kechishi, nafaqat o'zligidan, balki barcha tomonlardan xoli bo'lgan holda Haq vasliga yetishi bayoni keltiriladi. Yuqorida tahlil etilgan me'rojnoma singari, ushbu doston me'rojnomasida ham payg'ambarning Haqdan tilagani o'z ummatining gunohlarini afv etish bo'ladi:

Istabon ummati gunohlarin,
Oq tilab nomai siyohlarin,
Bo'lmay ul hojatiga sharmanda,
Karam aylab borini baxshanda.

Navoiy Allohning o'z sevimli bandasi Muhammad (s.a.v.)ning barcha tilaklarini ijobat etishini yoritir ekan, bob xotimasida Haq karamidan bahramand bo'lgan bashariyat orasida o'zining ham bo'lishiga shubha keltirmaydi:

Bo'lsa jinsi bahsarg'a buyla karam,
Shake mas andadur Navoiy ham.

„Xamsa“ning beshinchi ganji bo'lmish „Saddi Iskandariy“ dostonining IV bobini Navoiy payg'ambarimiz (s.a.v.) me'roji vasfiga bag'ishlaydi va bob mavzusining o'zidayoq payg'ambarni „balandparvoz Humoy“ deya ta'riflab, ushbu kechaning Alloh mo'jizasi ekanligiga shubha qoldirmaslik maqsadida Qur'oni Karim oyatlaridan dalil sifatida iqtibos keltiradi: „*Ul humoyi balandparvoz tayronning sur'ati ta'rifidakin, me'roj shabistonida ko'z nargisi bila ko'ngli g'unchasi „mozog'al-basar-u va mo tag'o“ jo'yboridin shodobdurur va taqarrub ayvonida muqavvas qoshlari „qoba qavsayni av adno“ e'tiboridin bahrayob*“.

Alloh kalomi sanalmish Qur'oni Karimning Najm surasida Muhammadning (s.a.v.) me'roj kechasida Haq bilan ko'rishgani aytiladi. Shoir bu kechaning ta'rifida Najm surasining 17- hamda 9-oyatlaridan keltirib o'tadi. Doston me'rojnomasida voqealar baxtiyor qorong'u kecha ta'rif

bilan davom etadi va payg'ambar quyosh kabi xalqdan yashiringanday, Ummahoniyni hujrasida qo'nim topgani aytiladi:

Quyoshdek ulusdin nihoni bo'lub,
Yeri hujrai ummahoni bo'lub.

Ba'zi rivoyatlarda ham shunga o'xshash ma'lumotlar keltiriladi, ammo biz ushbu ma'lumotni ishonchli deb bilmasligimiz kerak, bizdagi nasriy tabdillarning hech birida ushbu baytning mazmuni keltirilmaydi, chunki Imom Buxoriyning sahih hadislaridan bu haqida ma'lumot keltirib o'tgan edik. Alisher Navoiy ham keyingi baytlarda bu haqida shunday deydi:

Chu otlandi rokib, nechukkim daraxsh,
Burun surdi Baytul-haram uzra raxsh.
Yana po'yada qo'ydi Aqsog'a yuz,
Ne Aqsog'a yuz, charxi a'log'a yuz.

Demak, payg'ambar dastlab Baytul-haram, so'ng Buroq oti-yu Jabroil alayhissalom hamrohligida Masjidul Aqsoga borib, samoga ko'tariladilar. Navoiy „Hayrat-ul abror“ dostoni me'rojnomasida ham bu kabi ma'lumotni badiiylikka yo'g'rilgan holda ochib beradi. Buning asosi esa Qur'oni Karim bo'lib, Isro surasining 1-oyatida ravshanlanadi. Shoir bunday ulug' voqeani tasvirlar ekan, albatta, Islom dinining muborak kitobiga tayanib, badiiy sayqal beradi, nazmda yoritadi. Bob voqealari an'anaga muvofiq davom etadi – payg'ambar hamrohi va Buroq oti bilan birgalikda yetti sayyora, o'n ikki burj yulduzlari hamda Arsh, Kursiy, Lavh va Qalam, Lomakon, (yakka o'zi) Rafrat manzilini bosib o'tadi. Navoiy Rafrat manzilida payg'ambar holatini quyidagicha tasvirlaydi:

„... Borar ekan, unga na to'rt asl (suv, havo, tuproq, o't) hamrohlik qilar, na olti tomondan xabardor edi. Uning ko'nglidan hamma narsa ko'tarilgan, butun qalbi oshiqlik bilan band edi. Yo'l-yo'lakay ustki libosi va boshidagi shuhrat tug'ini yechdi. Uning butun vujudini yo'qlik g'ubori sog'inchga aylantirib yuborgani natijasida borlig' u yo'qlikdan ko'ngli osoyishta edi“. [3:23]

Mana shunday o'zgacha bir holatdan so'ng payg'ambar Alloh visoliga yetadi. Navoiy bu tasvirning bayonida ham aniq dalil sifatida Qur'oni Karim oyatlaridan iqtibos keltiradi:

Yorub vasl xurshididin ayn anga,
Muayyan bo'lub qobi qavsayn anga.
Taallumg'a yetmay „shadidul-quvo“,
Ko'zi topti „mo zog“, o'zi „mo tag'o“,
Necha ikilik naqshi nobud o'lub,
Bir-o'q vahdati sirf mavjud o'lub.

Shu o'rinda ayrim birikmalarining ma'nolarini sharhlab ketsak. **Qobi qavsayn** – „Ikki kamon miqdoriday joyda bo'ldi. Balki undan ham yaqinroq keldi“, deganidir (Najm surasining 9-oyatida keladi). **Shadidul-quvo** – „Unga shiddatli quvvat egasi o'rgatdi“, deganidir (Najm surasining 5-oyatida keladi). **Mo zog'al-basar-u va mo tag'o** – „Nigoh burilmasi ham, haddidan oshmadi ham“ degani (Najm surasining 17-oyatida kelgan).

Ya'ni, payg'ambarga vasl bulog'i nasib etdi va eng oliy maqomga ega bo'ldi. U o'rganishga yetmasdan, Allohning o'zi unga o'rgatdi. Payg'ambarning nigohi faqat Allohda bo'lib, o'zi ham haddidan oshmadi. Bunda ikkilik nobud bo'lib, faqat birgina tanholik jafosi hosil bo'ldi.

„**Saddi Iskandariy**“ dostoni me'rojnomasida payg'ambarning Haqqa o'z tilagini bildirishi bayoni keltirilib, boshqa doston me'rojnomalardan farqli ravishda ummatining gunohlarini kechirishligini so'rash bila n birga, xalqning osoyishtaligini, tinchligini ham so'raydi va barcha tilaklari ijobat bo'ladi:

Ko'rub bahri g'ufironni chun mavjnok,
Tilab osiy ummat gunohini pok.
Bu maqsudini arz qilg'on zamon,
Tilab birla topmoq bo'lub tav' amon.

Shu tariqa, payg'ambarning mana shunday ulug' hodi-sadan so'ng, shon-shuhratga to'la holda ortga qaytishi tas-

virlandi. Bunda Navoiy hamrohi va Buroq oti yoniga qaytgan payg'ambar (s.a.v)ni Ahmad ismi bilan ulug'laydi. Bu nom Muhammad (s.a.v)ning ismlaridan biridir:

Aning shavkatin beaddad topib,
Necha Ahmad istab Ahad topib.

Bunda hamrohlari Ahmadni istaganlari bayon etiladi. Navoiy bu ismni keltirishiga sabab, Muhammad (s.a.v) payg'ambarning eng ulug' ismlaridan biri bo'lib, Allohga juda ko'p hamd aytuvchi ma'nosini bildiradi. Qur'oni Karimning Ashr surasida ham Alloh Ahmad ismini keltirib o'tadi.

Alisher Navoiy „Lisonut-tayr“ dostonining IV bobini me'roj kechasi ta'rifiga bag'ishlaydi. Me'roj tuni ta'rifiga bag'ishlangan ushbu bob boshqa dostonlardan jiddiy farqlanadigan holda butun asar mazmuniga hamohang ruhda quyidagicha nomlanadi: „Ul risolat qofi anqosining balandparvozlighi va mahbubi haqiqi vaslig'a yetib qush tili bila takallum va hamrozlig'i“ [4:15]. Bu yerda anqo – arabcha, „oti bor, o'zi yo'q afsonaviy qush (go'yo qushlarning podshohi bo'lib, Ko'hi Qof tog'ida yashar emish), qof – butun yer yuzini o'rab olgan, deb xayol qilingan afsonaviy tog' nomi (afsonaviy anqo qushi ham shu tog'da deyiladi)ni bildiradi. [6] Doston, avvalo, Hudhud boshchiligidagi o'ttiz qushning adolatli Semurg'ni izlab yetti vodiyni kezishlari yoritilgan majoziy xarakterdagi asardir. Shoir shunga ishora qilib, rasulullohni „payg'ambarlar qofi anqosi“, deya ta'riflaydi. Anqo afsonaviy qush sanalib, barcha qushlarning podshohi va manzili Ko'hi Qof tog'ida ekanligi haqida rivoyatlar bor. Bundan kelib chiqadiki, Navoiy Muhammad (s.a.v)ni barcha payg'ambarlarning boshi, ulug'i demoqchi go'yo. Haqiqatdan ham, Muhammad (s.a.v)ning me'rojga ko'tarilishidan oldin barcha payg'ambarlarga boshchilik, imomlik qilib Masjidul Aqsoda namoz o'qishi haqida „Tarixi Muhammadiy“ asarida Alixonto'ra Sog'unij „Sahih Buxoriy“ga tayangan holda ma'lumotlar keltiriladi: „Jabroil alayhissalom Payg'ambarimizni shu Buroqqa mindirdi. Oldinlarida o'zi yo'l boshlab yurib, xiyol o'tmay Masjidul Aqsoga yetdilar. Ul joyda Ibrohim, Muso, Iso alayhissalom boshliq barcha Payg'ambarlar kutmoqda edilar. Buroqdin tushib, o'tgan Payg'ambarlar bog'lamish halqaga ani bog'ladilar. So'ngra Rasululloh Masjidul Aqsoga kirib qarasarlar, barcha Payg'ambarlar hozir ekanlar. Alarning talablaricha Payg'ambarimiz imom bo'lib, ikki rakat namoz o'qidilar“ [1:50].

Barcha me'rojnoma kabi bunda ham payg'ambar Alloh xabarini yetkazuvchi Jabroil (a.s.) kelishidan oldin Ummahoniy hujrasida ekanligi haqida bayt keltiriladi:

Ummahoni hujrasida erdi xush,
Dahri dun ashg'olidin osudavash,
Kim yetishti olig'a ruhul amin,
Arz etib payg'omi rabbil olamin.

Buroq oti hamda hamrohi bilan birgalikda yetti sayyora va burj yulduzlari, Arsh, Lavh va Qalam, Lomakon maydonlarida javlon qilgani, keyingi Rafraf maydonida yakka

holda o'zligidan kechib ilgarilagani va yetmish ming qavat hijob ko'tarilib Allohning visoliga erishgani bayon etiladi. Alloh bilan vahdat ko'rishish bayonida shoir Qur'oni Karimdan iqtibos keltiradi:

Lima ulloh ostonin yotonib,
Qoba qavsayn ittihadin qozg'onib.
Lo bila mo'ne ham o'zdin solibon
Bu soling'och ne qolur ul qolibon.
Yorutub aynini mozog'albasar,
Raf' o'lub andeshai fayyulnazar.

Bunda payg'ambar Haqdan ummatining gunohlarini istash bilan birga, xalqning xarob ahvolga tushub qolmasligini ham tilaydi. Va barcha tilaklari ijobat bo'lgan holda ortga qaytadi:

Osi ummat gunohin istabon,
Borcha ahvoli tabohin istabon.

Navoiy payg'ambarning borishini „kamyob dur“ga qiyos etsa, Haq oldidan qaytishini „Chuqur daryo“ga qiyoslaydi.

Merojnoma tadqiqi jarayonida biz Muhammad payg'ambar obrazining turli sifatlar va nomlar bilan keltilganining guvohi bo'lamiz. Buni quyidagi jadval misolida ham ko'rishimiz mumkin:

Navoiy dostonlari	Muhammad (s.a.v.) ta'riflari
«Hayrat ul-abror» dostonida	«Sarv daraxti», «shavqli sirlarning xazinasi», «g'uncha» – «toza guliston», «Zarra» – «porloq quyosh», «payg'ambar», «ochiq yuzli»
«Farhod va Shirin» dostonida	«Shahsuvor», «Allohning oshig'i», «olamni yurituvchi chiroq», «Arsh tojining duri», «ma'nolar xazinasi», «tojga loyiq dur» – «mavjlangan dengiz», «g'uncha» – «gulshan»
«Layli va Majnun» dostonida	«Samoviy musofir», «baxtiyor iltijo qiluvchi», «osmondagi quyoshi», «osmondagi oy», «sirdosh», «oy» – «porloq quyosh», «dur» – «durlar to'la ummon», «bir dasta atirgul» – «chamanzor bahor fasli»
«Sab' ai sayyor» dostonida	«dashlarni kezuvchi musofir» – «samoni kezuvchi otliq», «porloq oy», «Xoja»
«Saddi Iskandariy» dostonida	«balandparvoz Humoy», «ildamqadam sayyoh», «suvoriy», Ahmad
«Lison ut-tayr» dostonida	«Martabasi falakka yetadigan shoh», «Allohga joni bilan yaqin zot», «kamyob dur», «Chuqur daryo»

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy o'z me'rojnoma kabi bunda ham payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) siyratlarini, holatlarini nihoyatda go'zal, nozik tuyg'ularda badiiy-falsafiy jihatdan yoritib beradi. Har bir jumlaning tahlil etishda ko'plab manbalardan foydalanish, ularni qiyoslash, tasavvufga yondashish o'rinni sanaladi.

Adabiyotlar

1. Alixonto'ra Sog'unij. Tarixi muhammadiy. – Toshkent, 2007.
2. Алишер Навоий. Сабаи сайёр. – Тошкент: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
3. Алишер Навоий. Садди Искандарий (Насрий табдил). – Тошкент, Янги аср авлоди, 2021.
4. Алишер Навоий Лисонут-тайр (Куш тили). – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
5. Жалолитдин Румий. Ичингдаги ичингдаур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021.
6. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

REZYUME

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning „Sab' ai sayyor“, „Saddi Iskandariy“, „Lison ut-tayr“ dostonlaridagi Sharq xalqlari adabiyotida mavjud bo'lgan me'roj kechasi ta'rifiga bag'ishlangan an'anaviy motiv va undagi Muhammad payg'ambar obrazining o'ziga xosligi masalasi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется традиционный мотив, посвященный описанию ночи мераджа, существующей в литературе Восточных народов, и особенности образа пророка Мухаммеда в дастанах Алишера Навои «Сабаи сайёр», «Садди Искандарий» и «Лисон ут-таир».

SUMMARY

This article deals with the traditional motive of Ali-Shir Nava'i epic poems "Seven Travelers", "Alexander's Wall", "Lison ut-Tayr" in the literature of the peoples of the East and the Prophet Muhammad. the question of the specificity of the image is analyzed.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ СЫРТ ЕЛ АЛЫМЛАРЫ ТӘРЕПИНЕН ҮЙРЕНИЛИҮІНИҢ ЖАҢА БАСҚЫШЛАРЫ

Г.К.Алламбергенова – еркін ізлениуші, стажёр оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: чет ел олимлари, ўрганишнинг ва тадқиқотнинг асосий илмий аспектилари: дostonлар генезиси, жанрий хусусиятлари, поэтика, сюжет мотивлари ва қатламлари, қаҳармон образ ива тарихий ҳақиқат, миллий хусусиятлар.

Ключевые слова: зарубежные ученые, основные научные аспекты изучения и исследования: генезис эпоса, жанровые особенности, поэтика, сюжетные мотивы и пласты, героический образ и историческая действительность, национальные особенности.

Key words: foreign scholars, main scientific aspects of study and research: genesis of epics, genre features, poetics, plot motives and layers, heroic image and historical reality, national features.

Халық ауызеки дөретпелеримиздің усындай хәр тәреплеме рәң-бәреңлиги, өзіне тәнлиги, тәжірийбеге бай екенлиги, миллий қаҳарманларымыздың қайталанбас келбети хәм характери, атқарушылардың бийтәқирар қәбилети сырт ел алымларының итибарын тартпастан қалмайды. Мысал ретінде көплеген шет елли илимпазлар халқымыз тарийхы, мәдениет хәм фольклорын үйрениу хәм изертлеу тилегин билдиреди. Әзербайжанлы алым Низами Мәмедов (хәзирги фамилиясы Тагисой) қарақалпақ ертеклерин әзербайжан тилине аударды. Бул мийнет «Қарақалпақ нағыллары» атамасында 2 том түрінде басылып шықты. Ол өз изертлениуінің жуумағы сыпатында 2007-жылы «Қарақалпақская литература» атлы мийнетин жәриялады. Китапта қарақалпақлардың ертедеги тарийхы хәм бүгинги турмыс-тиришилиги, Кавказ, Европа халықлары менен байланысы ҳаққында қызықлы дәреклер келтирилген. Хәзирги ўақытта әзербайжанлы тағы бир алым Шәбнем Мәдемова қарақалпақ фольклорының изертлениуі бағдарында докторлық диссертация үстинде жұмыс ислементе. Қарақалпақ ертеклерин Европа халықлары тиллерине аударуы бойынша норвегиялы илимпаз Руар Льюекшел де излениулер алып бармақта. Сондай-ақ, жерлесимиз Қуәтбай Өтегеновтың аударуындағы қарақалпақ ертеклерин Канада мәмлекетинде инглис тилинде басылып шықты хәм дүнья жүзиндеги ертек изертлеушилерине баспа рекламалары аркалы мәлим етилди.

Германиялы алым Карл Райхл көп жыллардан берли қарақалпақ дәстанларын изертлеу хәм аударуы менен шуғылланбақта. Алым ийгиликли иске қарақалпақ жас фольклоршы алымларын тартып, дәслепп бирнеше жыл усы жерде бирге ислести, соңынан Бонн қаласында да болып, текстлерди транскрипциялау, дурыс аударуы мәселесинде жақыннан жәрдем берди. Усы жұмыстардың нәтижеси сыпатында «Едиге» дәстаны Финляндия мәмлекетиниң пайтахты Хельсинки қаласында инглис тилинде 2007-жылы басылып шықты. «Қоблан» дәстанының да аудармасы исленип шығылды. Булардан тысқары, алым «Шәриар» дәстаны хәм де «Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақ версиясы бойынша да изертлеу жұмысын жазбақта хәм бул мәселеде конференцияларда баянат иследи. К.Райхл қарақалпақ фольклоры үлгилерин аударуы исине Нөкисли жас фольклоршы алым Амирлан Сейдин Елсүйер улы, шымбайлы Эльмира Зиятдинова хәм Қанлыкөлли Зылыя Тилеуовалар да қатнасты хәм булардың ишинде соңғы еки жерлесимиз Германияда докторлық диссертацияларын жақлап қайтты.

Қарақалпақ халық ауызеки дөретпелерин аударуы хәм изертлеу жұмыслары Түркия мәмлекетиниң бир неше министрликтери, илимий орайлары менен жоқары оқыу орайларында жобалы түрде алып барылмақта. Олардың қатарына Түркия мәдениет хәм туризм министрлиги, Түркий дүнья мәдениеті, Халық мәдениеті изертлеулер аўхамы, Анкара, Ғазы, Фират, Эге, Мимар Синан сәният, Сакарія, Муғла, Памыққала университетлери хәм басқа да илимий-мәдени мекемелер бар. Усының ишинде Теңизли қаласында жайласқан Памыққала университети изертлеушилерин

тәрепинен қарақалпақ фольклоры үлгилери бойынша жигирмаға жақын илимий жұмыслар исленди. Бул илимпазлардан Исмайыл Төкче-қарақалпақ жумбақлары Айшегүл Имез хәм Бехийе Қафа қарақалпақ нақыллары, Сезгий Балжы қарақалпақ аңызлары хәм анекдотлары, Себел Доһы «Йусуп Зылыя», Окан Аккая «Жәханша», Осман Аталай «Ер Зийуар», Әлий Четин «Дәулетярбек», Ишилай Дорғы хәм Әүрен Өздамарлар «Қырық қыз» Шәбнем Дөнмез «Қайшайым хәм Курбанбек», Умрән Эрдемир хәм Яшар Гәзгел «Едиге», Бәкийе Қарауөз «Алпамыс», Айше Саўран «Қоблан», Фәйиза Тургут «Йусуп-Ахмет», Четин Ялчын «Мәспатша», Арапат, Йыртыжы «Хүрлиха-Хәмре», Суна Акар «Мунлық-Зарлық» дәстанларының вариантлары бойынша аудармалар ислеу менен бирге, бул дөретпелер бойынша илимий жұмысларын жақлады. Ал, қарақалпақ фольклорының жыйналыуы жәрияланыуы хәм изертлениуі бойынша излениу жургизген Пинар Дөнмез «Қарақалпақ әпсаналары» темасында докторлық диссертациясын жақлап шықты. Оның илимий жұмысында тек әпсаналар емес, мифлер, рифлер, аңызлар, ауызеки гүрриндер хәм басқа да жанрлар қамтылған хәм Түркия түркшесине аударылған. Қарақалпақ әдебиятын хәм фольклорын нәсиятлаудың басында хәм изертлеу жұмысларына басшылық етиуде Ирфан Насыратдиноғлы, Жәйхун Уйғыр, Яшар Қалафат, Фикрет Түркмен, Ахмет Ташағыл сыяқлы дүньяға белгилі алымлар пидайылық пенен хызмет етти. Бул илимпазлардың өзлери де ўақтында қарақалпақ тили хәм әдебиятын, үрип-әдетлерин үгит-нәсиятлау менен шуғылланып, қарақалпақ филологиясы бойынша докторлық диссертацияларын жақлаған. Мәселен, И.Насыратдиноғлы Бердак шығармаларын, Ж.Уйғыр «Қырық қыз» дәстанын, Я.Қалафат қарақалпақ ырымларын аударған болса, Ф.Түркмен қарақалпақ дәстантаныушылары ҳаққында мийнетлер жазды хәм энциклопедиялық мағлұматлар ушын қарақалпақлар туўралы материаллар таярлады. Соны да еслетиуимиз лазым, соңғы ўақыяларда Түркия мәмлекетинде оқып хәм илимий жұмыслар алып атырған қарақалпақ жаслары да миллий мәдениетімызды, фольклорымызды дүнья халықларына жақыннан танытуға өз үлеслерин қоспақта.

Қарақалпақ фольклоры хәм мәдениетин үгит-нәсиятлауда Францияның экс-президенти Жак Ширақтың да орны гиреули. Ол дүньяда алдыңғы қатарда туруышы, өзи шөлкемлестирген виртуаль музейине халқымыздың үрп-әдетлерин, ауызеки көркем дөретпелерин сәулелендириуи аудио хәм видеоматериалларды жайластырды. Усы жұмыстардың даўамы сыпатында канадалы илимпаз Фредерик Леотар қарақалпақ фольклоры материаларын Канада, Франция, Норвегия мәмлекетлеринде китап, диск түрінде шығарды хәм дүньяның ең абырайлы журналларында өз илимий мақалаларын жәриялауға миясар болды. Қарақалпақ фольклоры алымлары Ф.Леотар менен бирге ислесиу дәуиринде тек Арал бойы халықларының ғана фольклор үлгилерин емес, ал, Бухара, Түркстан қарақалпақларының да ауызеки дөретпелерин, салт түрлерин сәулелендириуи

дәрежелерди жазып алды хэм оларды Орайлық Азияны изертлеу бойынша Француз институты (IFEAR), Францияның мәмлекетимиздеги елшиханасы, Париж мәдени орайы, Канаданың Альберта университети, ЮНЕСКО шөлкемининң ўәкилханаларына хэм басқа да усы бағдардағы мәкемелерге қолжазба халында, аудио-видео материаллар түринде тапсырды.

Улыўма, Ф. Мотрдың бул ислери қара эпосларына байланыслы музыка фольклорын жақын сырт еллерге таныстырыўды үлкен табыслы қәдемлерден болды.

Бул бағдарда 2003-жылы Нөкисте откерилген «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» атамасында откерилген халықаралық конференция да айрықша хызмет атқарған факторлардан болғанлығын атап өтиў орынлы. Айрықша Германиялы алым, Бонн университети профессоры Карл Райхлдың «Едиге» хэм басқа да қарақалпақ халық дастанларынын өзгешеликтери ҳаққында жасаған баянаты илимий жәмийетшиликте үлкен қызығыўшылықлар оятты.

Карл Райхлдың қарақалпақ эпосларын сырт еллерге таныстырыў да буннан да басқа хызметтери көп хэм орны гиреўли, әлбетте, бул мәселе өз алдына сөз өтиўди талап етеди.

Улыўма, бул илимий –теориялық конференцияда жасалған баянатлар, менен шығып сөйлеўде ортаға тасланған пикирлер сырт ел алымларына қарақалпақ дастанынын, жыраўшылық өнеринин сағалары жүдә ерте дәўирлерге барып ушласатуғынлы, оның рәңбәрең түр хэм мазмунларға ийе екенликтери менен бирге, қарақалпақ халқының әйеменнен эстетикалық талғамы жоқары дәрежеде раўажланған мәдениетли, билимли халық екенлигине және бир мәртебе үлкен исенимлер пайда етти.

Усы орында және бир айта кететуғын факт кейинги он жыл даўамында түркий дүнья халықларына өз мәмлекетин «Мәдиярстан» атамасы менен таныстырып киятырған мажарстанлы ямаса венгриялы

изертлеўшилер де қарақалпақ халқының мәдениетти хэм фольклоры менен қызықсына баслады. Усы мақсетте Венгрия мәдениет министрлигининң ўәкиллери, илимпазлар үлкемизге келип, қарақалпақ атқарыўшыларының өнерлери менен танысты хэм миллий фольклорымыздағы соңғы жаңалықларды пүткил Европаға таныстырды. 2012-жылы Мәдиярстан мәмлекетинде өткен Туран қуралтайына қарақалпақ делегациясын да шақырды хэм бизиң фольклорлық материалларымизды бағдарламаға енгизди. Сол жерде жас талант ийелери Саламат Аяпов «Алпамыс» «Едиге» дастанларын жырлаған болса, Зәмийра Әлиева «Қырық қыз» дастанынан Гүлайым образын сахнада көрсетти. Ең баслысы, халқымыздың өзлиги, мәдениетти хэм бай фольклоры менен қызығыўшылар қарақалпақ тилин үйрениўге айрықша инта биилдирип, жәрдем бериўлер соралды. Сол тийкарда Мәдиярстанға қарақалпақ тилиндеги сабақлық, әдебиат хэм басылымларды жеткизип берилди хэм айырым материаллардың электрон варианларын усынылды. Нәтийжеде бир неше жылдан берли Венгрияның ең белгили Сегед университетинде қарақалпақ тили курсы оқытылмақта. Усы илимий дәргайдағы излениўшилер де иси менен шуғылланбақта.

Соны да айтпақшымыз, тек усы көрсетилген орынларда ғана емес, соңғы ўақытларда корейлы, япониялы, ираклы, кипрли, швейцариялы изертлеўшилер де қарақалпақ фольклорын изертлеў, халық тарийхын үйрениўге кең кеўил аўдармақта.

Жуўмақлап айтқанда, сырт ел алымларының қарақалпақ фольклорына соның ишинде эпосларына болған интенсив рәўиштеги бул қызығыўшылықтары өз гезегинде қарақалпақ халқының бай қәдириятларға ийе екенлигининң, соның дүньяда тән алынғанлығының хэм тарийхының мыңмың жыллықларға ушласатуғынлығының, миллий руўхының мәңги жасайтуғынлығының, улығлана беретуғынлығының нышаны.

Әдебиатлар

1. Боровков А.К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана. / «Вопросы изучения эпоса народов СССР».- Москва: Изд. АН СССР, 1958.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Райхль К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура (перевод с немецкого В. Трейтер). –М.: Восточная литература, 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Қоблан» достони мисолида қарақалпақ эпосларининг чет эл олимлари томонидан ўрганилған асосий илмий аспектлари кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, ушбу солиштирма-типологияк тадқиқотларнинг қорқалпоқ эпосларининг чет элларда ўрганилиш тарихида тутған ўрни ишончли илмий-назарий фактлар асосида белгилаб бериледи.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится подробный анализ основных научных аспектов каракалпакского эпоса, изучаемых зарубежными учеными на примере эпоса «Едиге». Также на основе достоверных научно-теоретических фактов будет определена роль данных сравнительно-типологических исследований в истории изучения каракалпакского эпоса за рубежом.

SUMMARY

The article provides a detailed analysis of the main scientific aspects of the Karakalpak epics studied by foreign scholars on the example of the epic "Edige". Also, the role of these comparative-typological studies in the history of study of Karakalpak epics abroad will be determined on the basis of reliable scientific and theoretical facts.

ИНТЕРВЬЮ ЖАНРИ ТАСНИФИ ТАҲЛИЛИ

П.Алламбергенова – докторант

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети

Таянч сўзлар: интервью, жанр, тасниф, репортёр, журналистика.

Ключевые слова: интервью, жанр, классификация, репортёр, журналистика.

Key words: interview, genre, classification the reporter journalism.

Журналист фаолияти давомида зарур маълумотларни ҳужжатлар ва бошқа манбалар, албатта, ахборот ташувчи одамлар билан мулоқот қилиш орқали олади. Мулоқотнинг ҳар қандай жараёни савол-жавоб шаклида давом этади. Журналистика фаолиятидаги савол-жавоб илмда интервью деб юритилади. Дастлаб интервьюга қуйидагича таъриф берилган: “Интервью (инглизча interview, интервью — том маънода учрашув, суҳбат) — журналист билан сиёсий, жамоат ёки бошқа давлат арбобининг долзарб мавзудаги суҳбат

жараёнидир. Интервью XIX асрда, даврий матбуотнинг жадал ривожланиши даврида, мулоқот ижтимоий аҳамиятга эга маълумотларни асл манбадан (унинг ташувчисидан) олиш усули сифатида кенг тарқалиб кетган даврда журналистиканинг асосий жанрига айланди [1:136-137].

Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларида интервью жанрининг пайдо бўлиши ўтган асрнинг 20-30 йилларига тўғри келади. 60 йилларда Қорақалпоғистон телевидениесида биринчи монолог

интервью эфирга узатилган. Унда АССР Жўқорғи Совети Президиумининг раиси Д.Е.Ешимбетов томошабинларни қоракалпоқ халқининг ҳаётидаги маданий янгилик, яъни Нукус телестудиясининг ишга тушуши билан табриклади [2:99].

Айрим давлатларда “80 йилларнинг охири – 90 йилларнинг бошларида жуда узок (бир ярим соатлик) дастурларда соф шаклда телевидение интервьюларининг ёрқин намуналари деярли биринчи марта маҳаллий телевидениеда эстониялик журналист У.Отт томонидан “Телевизион танишув” циклида намоиш этилган” [1:139] - деган маълумотлар бор.

Интервью жанрига турлича таърифлар берилган. Масалан, “интервьюлар асл манадан долзарб маълумотларни олиш ва шу билан бирга томошабинларни бевосита ушбу маълумот ташувчиси – аниқ шахс билан таништириш имконини беради” [3:32]. Ҳиндистонлик олим К.М.Шривастава “Интервью журналистикада ахборот олишнинг асосий усулидир” [4:26], АҚШда чоп этилган “Оммавий ахборот воситалари лугати”да: интервью – бир шахснинг бошқа шахс ёки шахслар гуруҳидан ахборот излаши ва топиши жараёнидир” [5:668], Г.С.Мельник, А.Н.Тепляшиналар “Интервью жанри – журналистнинг саволлар ёрдамида респондентдан тегишли маълумотларни олиш шакли, бошқача айтганда, диалог мулоқотнинг энг табиий воситасидир” [9:124], - дея диалогик жанр сифатида қарайди.

Бир гуруҳ ўзбек олимлари “Интервью – бу савол-жавоблар тизими бўлиб, бунда журналистнинг вазифаси суҳбатдошининг нуқтаи назарини, унинг мулоҳазалари ва “изоҳларини” юкламадан, иложи борича яхшироқ тақдим этишдан иборат” [8:137], - дейди. Ю.Ҳамдамов “Интервью сўраш, суриштириш асносида тайёрланиб, у ўзида ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётнинг турли соҳаларини қамраб олади” [9:165], олим Ҳ.Саидов “Интервью – бу аввало, ахборот тўплаш воситасидир, шу билан бирга у жамоатчиликка янгиликлар ҳақида ахборот бериш учун ОАВда фойдаланиладиган муҳим жанрдир” [10:149], тажрибали журналист М.Асадуллаев “Интервью ўта қисқа ва сермаъно фикрлар мажмуаси сифатида телекўрсатувнинг ғоявий мундарижасини бойитиши ва муаллиф максadini очиш учун хизмат қилиши шарт” [11:23], - деган фикрларни илгари суради.

Интервьюнинг айнан журналистикага тегишлилиги унинг ахборот тўплаш билан боғлиқлигидадир. Хўш, шундай экан бугун интервьюнинг қандай турлари мавжуд. Мавзуимиз доирасида интервью жанрининг таснифига назар ташлаймиз.

1980 йили В.Д.Пельт таҳрири остида нашр этилган китобда интервью қуйидагича тақсимланган. Яъни, “интервью-монолог, интервью-хабар, интервью-диалог, интервью-лавҳа, интервью-фикр, форум ва анкеталар, матбуот конференцияси” [12:227-237]. Наздимизда “ахборот интервью, блиц-сўров, савол-жавоб, тахлилий интервью, тахлилий сўров, суҳбат” [13:80-115] турларини кўрсатади. Тахлилий интервью, тахлилий сўров ва суҳбат жанрларини бирлаштириб суҳбат жанри сифатида қабул қилиб, тахлилий жанрлар гуруҳига киритишни тавсия қилардик. Чунки, ҳар учала турида ҳам негизида таҳлил мавжуд. А.А.Грабельников эса “интервью-диалог, интервью-монолог, интервью-хабар, интервью-лавҳа, анкета, интервью-фикр” [14:219] шакллари аниқлаган. “Телевизионная журналистика” китоби муаллифлари эса, интервьюни қуйидагича таснифлашади: интервью-фикр, интервью-факт, интервью-анкета, протоқоллаштирилган интервью, ахборий интервью, интервью-портрет, муаммоли интервью [15:185-187]. “Интервью

расмийлаштирилган (мулоқот олдиндан тузилган дастур бўйича) ва расмийлаштирилмаган, эркин (саволлар суҳбат мавзуси, вазият ва бошқалар билан белгиланади) бўлади” [10:124],-деган қарашлар бор. Бу ерда эфир учун эмаслиги ёки монтаж жараёнида эфирга мослаб қисқартириш назарда тутилган бўлиши мумкин деган фикрдамиз.

С.Н.Ильченко “интервьюнинг протокол, ахборий, муаммоли, интервью-сўров, интервью-портрет” каби турларига ажратади [9,10].

Г.С.Мельник, А.Н.Тепляшиналар эса, интервьюни формага солинган (олдиндан тайёрланган дастурга бўйсиндирилган) ва формага солинмаган, эркин (саволлар ҳолатга қараб берилади) ва шу икки тур бўйича интервью жанрини қуйидагича таснифлайди. Демак, биринчи тури бўйича “интервью-монолог, интервью-диалог, интервью-полилог, интервью-суҳбат”, иккинчи тури бўйича “интервью-хабар, интервью-лавҳа” [7:137]. Шунингдек, баҳсли ҳолатда муаммоли интервью жанрини ҳам тилга олади.

А.А.Тертичный “шу ўринда бугунги МДХ давлатлари журналистика илмига янги-янги атамалар, аниқроғи –“ахборий-интервью” ва “тахлилий интервью” атамаси кириб келганлигини таъкидлаш жоиз” [13:312]-дейди. Худди шундай фикрни М.Н.Ким ҳам билдиради: “Ахборий интервью”, “интервью-анкета”, “матбуот сўрови” каби янги турлари ҳам кириб келди” [16:251]. Биз бу фикрга қўшилмаймиз. Негаки, ўтган асрнинг 80 йиллари олим Г.В.Кузнецовнинг таснифига ахборий-интервью мавжудлиги кузатишимиз мумкин [17:93].

В.Л.Цвик интервьюни қуйидагича таснифлайди: Вазифага қараб, интервью-фикр (ҳар қандай вазиятдаги баёнот) ва интервью-факт (маълум бир шахсга маълум бўлган нарса ҳақидаги хабар) ҳамда интервью-протокол, ахборий-интервью, муаммоли интервью, интервью-портрет, интервью-анкета турларига бўлинади. Баъзида турли дастурлар давомида томошабиннинг мавзу ва маълумот борасидаги фикрлари телефон сўровлари орқали ўрганилади. Бу лаҳзали қайта алоқа шаклларида бири, канал ва аудитория, журналист ва унинг тингловчилари, шунингдек, тингловчилар ўртасидаги ўзига хос ижтимоий мулоқотдир” [1:139]. В.Л.Цвикнинг биринчи таснифига қўшилиш мумкин. Аммо мазкур мақоламиз интервьюнинг анъанавий турлари ҳақида бўлгани учун телефон сўровларини кейинги мақоламизда тўхталишни маъқул кўрдик.

“Журналист учун интервью, бир томондан, ушбу маълумотга эга бўлган шахс билан тўғридан-тўғри мулоқот қилиш орқали маълумот олиш усули бўлса, иккинчи томондан, суҳбат, диалог шаклидаги жанрдир” [1:136-137]. Бу ерда ҳар икки тарифда ҳам диалогик жанр сифатида қарашлар мавжуд.

Луғатга интервьюнинг “интервью-диалог, интервью-монолог, интервью-лавҳа, интервью-сукут, интервью-сўров, интервью-фикр, интервью-хабар” [19:99-100] турлари киритилган.

Бир гуруҳ ўзбек олимлари “Интервью жанрини расмий ва норасмий, шакл жиҳатдан информатсион ва тахлилий, тузилиши бўйича икки хил интервью-диалог ва интервью-монолог бўлиши мумкин” [23:76] лигини таъкидлайди. Шу ўринда мулоҳаза. Наздимизда интервьюни расмий ва норасмий деб таснифлаш бироз майдалашишдек туюлади. Биз журналистика фаолиятидаги интервью ҳақида тўхталар эканмиз, ҳар қандай интервью расмий интервью деб ҳисоблаймиз. Албатта, интервьюнинг иккинчи тури яъни, тахлилий интервью таснифига қўшилаемиз. Негаки, бугунги кунда журналистика назариясига тахлилий интервью атамаси кириб келган ва таснифда мавжуд.

Олимлар “Интервьюнинг яна бир шакли матбуот анжумани – пресс-конференциялардан олинади ва уларда оммавий ахборот воситалари мухбирларига ҳаётнинг муҳим масала ва муаммоси ҳақида маълумот берилади ҳамда журналистнинг саволларига жавоб олинади. Бу усул умумжаҳон миқёсида кенг қўлланилиб келинади. Республикамизда ҳам ижтимоий ҳаётнинг муҳим масалалари бўйича пресс-конференциялар мунтазам равишда ўтказиб турилади” [20:76],-деган фикрларни ҳам илғари суради. Бугунги кунда, аслида журналистика назариясида тахлилий жанрлар гуруҳида матбуот конференцияси алоҳида жанр сифатида таснифда мавжуд. Бирор мавзу юзасидан ўтказилган матбуот конференциясида тегишли мутахассис-мутасаддилар журналистларнинг мавзу бўйича турли саволларига жавоб беришади. Натижада мавзу атрофлича ўрганилади, тахлил қилинади. Наздимизда, агар матбуот конференцияси телевидение орқали тўғридан-тўғри ёки ёзиб олинди, тўлиқ эфирга узатилса буни тахлилий жанрлар гуруҳига киритиб, алоҳида матбуот конференцияси сифатида қараш мумкин. Агар мавзуга оид савол ўртага ташланиб, анжуманда иштирок этаётган мутахассис(лар)нинг фақат жавоби алоҳида-алоҳида берилса, унда буни интервью-монолог жанри сифатида қабул қилиш лозим деган фикрдаммиз.

Мазкур китобда олимлар “Тўғридан-тўғри мулоқот” рукни остида бериладиган интервьюларда эса бирор бир давлат арбоби кўпчиликнинг саволларига жавоб беради. Бундай ўзига хос интервью кўпинча радио ва телевидение орқали ўтказилади” [20:76],-дейди. Агар олимлар таъкидлаган “Тўғридан-тўғри мулоқот” рукни остида бериладиган яъни, бирор бир давлат арбоби кўпчиликнинг саволларига жавоби тўғридан-тўғри ёки ёзиб олинди, тўлиқ эфирга узатилса, ҳақиқатдан ҳам бу дастурни матбуот конференцияси деб баҳолашимиз мумкин. Биз бу каби кўрсатувни ўз таснифимизда ҳам матбуот конференциясига киритганмиз [21:59-60]. “Бирор мавзу бўйича кўча-кўйда ўткинчилардан фикр сўраш, суд жараёнидан интервью олиш ҳам ана шулар жумласидандир” [20:77],-деган қарашлар ҳам таъкидланган. “Бирор мавзу бўйича кўча-кўйда ўткинчилардан фикр сўраш” блиц интервьюнинг асосий хусусиятларидир.

АҚШ ОАВда интервьюлар турларга бошқача тарзда бўлинган:

“Тасодифий интервью, яккама-якка интервью, жойи келишилган интервью, хотирлаш интервьюси, телефон орқали интервью” [6:668]. Наздимизда америкаликлар жанр нуктаи назаридан эмас, ҳолатга кўра таснифлаган.

Янгича техника ва ёндошувлар туфайли журналистика такомиллашиб борапти. Интервью турли ҳолатларда олиб борилиши мумкин.

“Бугунги кунда интервью-суҳбат билан бирга интервью-қисса, интервью-романлар юзага келмоқда” [24:19],-деган қарашлар ҳам мавжуд. Наздимизда, бу фикрлар босма ОАВ дан келиб чиқиб билдирилган. Гарчанд журналистикада назарий негиз бир бўлгани билан ҳар бир ОАВ ўз хусусиятларидан келиб чиқиб фарқланади. Шунинг учун бу ерда матбуотда эълон қилинган материаллар тахлилидан қилинган хулоса деб ўйлаймиз.

Журналист Саида Арифхонова интервью жанрининг турлари ичида интервью – қарама-қаршилик (интервью-конфронтация) кўринишини ажратган [27:31]. Айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон телевидениеси амалиётида бундай интервью мавжуд, аммо Қорақалпоғистон ҳудудидаги телеканалларда қўзғатилмади.

“Журналистикада биографик интервьюнинг бир неча турлари қўлланилади: лейтмотив, нарратив, очик интервью, йўналтирилган интервью” [7:103]. Мақсадга

қараб: афористик интервью, интервью-монолог, интервью-спектакл, жамоавий интервью, интервью “иккига бир” (икки машхур шахс ўртасидаги “тенг асосда” суҳбат), интервью-сўров, блиц-интервьюлар” [7:104-105].

В.В.Сыченков: “интервью турлараро жанр шаклидир, бошқача қилиб айтганда, суҳбатнинг мақсади ва натижаларига қараб, ҳар бир аниқ интервью жанрларнинг ахборот, тахлилий ёки бадий журналистик гуруҳларига тегишли бўлиши мумкин. Унинг таснифида:

- Ахборот жанрлар гуруҳига интервью-хисобот, интервью-репортаж, интервью-сўров, интервью-фикр билан ифодаланади;

- Тахлилий жанрлар – суҳбат (суҳбатдошлар тенг, ҳақиқатни излаш жараёни биргаликда, икки позиция яхши ифодаланган) ва тахлилий суҳбат (муаллиф қаҳрамонни муаммони тахлил қилишга ундайди);

- Бадий ва публицистик жанрлар - сатирик интервьюлар (М.Горкий), скетч-интервью ва портрет интервьюлар (марказда – суҳбатдош шахсини очиб берувчи” [26:78]. Телевидениеда қайси жанрда ҳар кўрсатув тайёрланмасин, барчаси интервью учрайди. Наздимизда В.В. Сыченков шунинг учун ҳам турлараро жанр сифатида қараб таснифлаган деган хулосадаммиз. Лекин интервьюнинг бошқа жанрларда учрагани билан ўша жанр хусусияти устунлик қилишини ҳам эсдан чиқармаслик лозим деб ўйлаймиз.

Интервью турли хил давомийликда бўлиши мумкин: бир неча дақиқадан (агар у янгилликлар, журналистик дастур бўлса) 15-30 дақиқача (агар интервью мустақил кўрсатув бўлса) ёки ҳатто бир неча соатгача.

Шу ўринда бир мулоҳаза. Маълумки, ҳар бир кўрсатувнинг жанр хусусиятларини ўрганаётганда ҳажмига ҳам эътибор қаратилади. Олим М.Н.Ким интервьюни фаоллик даражасига қараб икки турга ажратади. Яъни, қисқача (10 дақиқадан 30 дақиқача) ва ўртача (соатлаб давом этадиган), баъзан буни интервьюнинг “клиник” тури деб ҳам аташади. Бундай йўсиндаги интервьюлар маълум бир усулда олиб борилиб, фақатгина бир мақсад ва вазифага қаратилган бўлади” [16:109]. Интервью бугунги кун талаб қиладиган интерфаол усулдир. Интервью информацион дастурларда асосан 30 сониядан 1,5-2 дақиқа атрофидаги қисқа (минимал даражадаги) интервьюлар берилади. Бугун аксарият кўрсатувларнинг ҳажми 15-20 дақиқадан ортмайди. Демак, тематик кўрсатувларда интервьюлар ҳажми 2 дақиқадан 10 дақиқача вақтни ташкил қилиши мумкин – бу ўртача меъёр. Биз “40 дақиқа ва бир соат давом этадиган кўрсатувлар ҳам йўқ эмас” [21:59-60], - деган фикрларни билдирган эдик. Аммо сўнгги 5-6 йил ичида интервьюлар ҳажми бироз кенгайди. Буни Ўзбекистоннинг янги Президенти фаолиятининг бошланиши билан изоҳлаш мумкин. Негаки, янги Президентнинг давлат бошқаруви сиёсати айнан телевидение орқали амалга оширилмоқда. Янги Ўзбекистон ғояси, мафқураси ва ислохотларини намоён этишда мутасадди-мутахассислар билан суҳбатлар ўтказилади. Бу асосан 30-60 дақиқани ташкил этмоқда.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, олимлар интервью жанрини таснифлашда амалиёт (ўз объектлари)да мавжуд жанр турларини таснифга киритган. Шундай экан, биз ҳам амалиётни ўрганиб қуйидагича таснифни тавсия қиламмиз:

Мулоқот воситасига кўра: классик, мобиль ва он-лайн;

Ҳажмига кўра: қисқа (30 сония -3 дақиқа) ва ўрта (15-30 дақиқа (агар катта ҳажмли деб 30-90 дақиқани кўсатсак, бу суҳбат жанрига айланиб кетади);

Узатиш шаклига кўра: тўғридан-тўғри ва ёзиб олинган;

Ёндошувига кўра ахборий интервью, интервью-монолог, интервью-диалог, интервью-протокол, блиц интервью, интервью-полилог, интервью-сукут.

Интервьюнинг қайси тури қўлланилмасин мақсад керакли маълумотни олиш ва аудиторияга узатишдир.

Адабиётлар

1. Цвик В.Л. Телевизионная журналистика. М.: Аспект Пресс, 2004. -382.
2. Мадримов Т., Мадримов К. Ҳар затнинг ўз тарихи бар. Н.:Билим. 1994. -132.
3. Багиров Э., Борецкий Р., Глуховская Л., Григорянц Н., Кацаев И. Жанры телевидения. М. 1967. -252.
4. Shrivastava K.M. News reporting and editing. Second revised edition –India: New Dehli, 1991. –р.26.
5. Terry Ellmore R. Mass Media dictionary USA. М.: рус.яз. 1992. -668p
6. Ворошилов В. В. Журналистика. Учебник. СПб: Михайлова. 1993.-304с.
7. Мельник Г.С., Тепляшина А.Н. Основы творческой деятельности журналиста. М.: СПб: Питер. 2009. -272.
8. Современная журналистика. Рук. проекта: д.и.н. Ирназаров К.Т., авторы: проф., д.и.н. Нестеренко Ф.П., д.и.н. Ирназаров К.Т., к.ф.н. Маматова Я.М. Т.: Zarqalam, C.137.
9. Ҳамдамов Ю.Тараққиёт мезони. Т.: O'zbekiston. 2013. -216.
10. Саидов Ҳ. Жамиятнинг демократлашуви жараёнида ахборот жанрларининг ривожланиш омиллари. Т.:TA'LIM MEDIA. 2020. -192.
11. Асадуллаев М. Телевиденининг назарий ва амалий асослари: ЎзТВ 65 ёшида (матн+фотолархалар). Т.: MUMTOZ SO'Z. 2021. -584.
12. Теория и практика советской периодической печати. Под ред. Пельта В.Д. М.: 1980, С.227-237.
13. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. М.: Аспект Пресс. 2000.
14. Грабелников А.А. Работа журналиста в прессе. М.: 2001.
15. Телевизионная журналистика. М.: 1998.
16. Ким М.Н. Новостная журналистика. Учебник. Санкт Петербург. Из.Михайлова В.А. 2005. С.251.
17. Кузнецов Г.В. ТВ-журналист. М.: изд.Моск.ун-та. 1980. -256.
18. Пальгунов Н. Заметки об информации. М.:1967. С.23.
19. Луғат. Журналистика-реклама-паблик рилейшнз. Маълумотнома. Т.: Зар қалам. 2003. -400.
20. Ҳозирги замон журналистикаси. Т.: Aloqachi. 2008. -304.
21. Алламбергенова П. Тележурналистика жанрлари. Т.: Янги аср авлоди. 2004. -120.
22. Мясникова М.А. Телевидение как феномен культуры. Изд. Екатеринбург. Уральского университет. 2017. -140.
23. Мельник Г. Общение в журналистике. 2-е изд, перераб. СПб.: Питер. 2008. -235.
24. Умиров С. Жанр сенга бокмаса. Ўзбекистон матбуоти. 2006. 2-сон.
25. Арифхонова С. Телевизионная журналистика. Т.: 2007. С.31.
26. Коммуникация в современном мире. ВГУ. 2007. -238.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада интервью жанри назарияси, таснифи таҳлил қилинди. Бу борада олимларнинг қарашларига муносабат билдирилди. Шунингдек, ўзимизнинг таснифимиз тақдим этилди.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется теория и классификация жанра интервью. Были прокомментированы взгляды ученых на этот вопрос. Также была представлена наша собственная классификация.

SUMMARY

This article analyzes the theory and classification of the interview genre. The views of scientists on this issue were commented. Our own classification was also presented.

НУРАБЫЛЛА ЖЫРАЎ МЕКТЕБИ ГИНЕАЛОГИЯСИ ХАҚҚИДА ГЕЙПАРА ОЙЛАР

С.Б.Аяпов – еркин излениўши

Ўжинияз атындагы Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кўбиз, жирова, жировчилик мактаби, достон, мақол, адабий мерос, урф-одат.

Ключевые слова: кобуз, жирова, школа жирова, эпос, пословица, литературное наследие, традиция.

Key words: kobiz, fat, fat school, epic, proverb, literary heritage, tradition.

Хар бир халықтың өзіне тән жазба хәм аўызеки әдебиятлары бар. Сол сыяқлы қарақалпақ халқыныңда салт-дәстүрлері, нақыл-мақаллары, халық қосықлары, ертекерлері хәм дәстанлары бар. Мине усы халық жыра-ларын, батырлық дәстанларын ең ески заманлардан берли шеберлик пенен аткарып қиятырған өнер түри бул жыраўшылық өнері болып есапланады. Жыраўшы-лық өнері қарақалпақ халқының ертеден қиятырған өнері болып, оны усы күнге шекем атадан-балаға, устаздан-шәкіртке жеткерип келген бир қанша жы-раўлардың мийнетлерін айтыўға болады. Тийкарынан жыраўшылық шежиреси XIV әсирде Сопбаслы сыпыра жыраўдан басланған болса, кейин ала Жиен жыраў, Жиёмурат, Халмурат, Дүйсенбай, Айтуўар, Доспанбет, Мүйтен, Шаңқай, Қазақбай, Нурабылла, Есемурат, Ажимурат сыяқлы жыраўлар даўам етип келген. Ҳәзи-ри ўақытта бул жыраўлар хакқында қаншалли көплеў мағлыўматты билиўди қалесекте жазба дәрежелерде оғада аз болғанлықтан өткен жыраўлардың әуладлары, шәкіртлері хәм халық арасынан жыйналған мағлыўматлардан пайдаланыўға мәжбурмиз.

Ал, бул мақаламызды сол жыраўлардың бири болған Нурабылла жыраў мектеби, оның шәкіртлері хәм шынжырма-шынжыр даўам етип келген урпақлары хакқында кеңнен сөз етимиз.

Уллы айтқыш жыраў Нурабылла Қаражан улы 1862-

жылы Қарақалпақстанның хәзирги Тахтакөпир менен Шымбай районының арасындағы Есим бойы Нәўпир деген жерде дүньяға келген. Әкеси Қаражан етиқшилик етип күн көрген. Ал, жыраўшылық қәсиби болса Нура-былладан таралған. Нурабылла балалығынан жы-раўшылық қәсибине қызыққан болып дәслең Қанназар, Қали, Турымбет жыраўлардан Қоблан, Едиге дәстанын тыңлайды хәм Шымбайдағы Пәлеке жыраўдың изине ерип оннан Алпамыс дәстанын үйренеди. Соңынан Ну-рабылла Хорезмнің Шабат районындағы Ерман жы-раўдан Шарьяр дәстанын үйренеди. Бирақ Ерман жы-раўдың үйинде көп жүрмей сол ўақытлардағы «Ақ кий-из» деген саўдагер қаруанына ерип Бухараға барады. Қарақалпақ жыраўларында бурыннан қиятырған дәстүри бойынша жыраўшылық өнерин жетилистириў хәм ҳақыйқат жыраў болып атанып қайтыў ушын Буха-раға (Нуратаға) баратуғын болған. Бухараға барып Қалмурат улы Қазақбай деген жыраўды излеп табады хәм оның қолында 25-ай шәкірт болып хизмет қылады. Кейин Бухарадан қайтип Хорезм, Қарақалпақ этирап-ларында қолдан-қолға тийдирмейтуғын атаклы жыраў болады. Нурабылла жыраўдың жырлайтуғын репер-туарлары «Алпамыс», «Қоблан», «Шора», «Шарьяр», «Едиге» хәм өзи дәреткен Суржылан деген дәстанлары, тарийхий жырлары, толғаў, термелери болған. Ал дәстан атқарғанда пайдаланатуғын сүйикли наамалары

Шербейит, Ылғал, Толғау, Сыбай, Яр-яр, Жан-жан, Хай-яр, Шалқар, Таңатар, Яғлыбәхәр, Ерман толғауы, Нурабылла толғауы, Шаңқай, Айтыұар сыяқлы қобыз намалары болған [1].

Нурабылла жырау өзинің жыраушылық қылған дәуірінде айтықш жырау болуы менен бир қатарда үлкен устазда болған хәм изине жигирма төрт шәкирт ертип жыраушылық сырларын үйреткен. Олар: Әбди-расиули (Әбдир – Қалбала), Бекимбет Казаков, Ерполат, Қуат, Қуламет Уббиев, Сейтмурат, Алламурат, Сапар, Сапар, Бердақ, Дошняяз, Бегжан, Жаксымурат (Жанабазар болысы Қарақалпақ), Өтебай, Мәтқурбан, Қурбанбай, Жанназар сыяқлы жыраулар болса, ал қалған жетеуи оңлы жырау болмаған хәм көбисиниң атлары халық ишинде умыт болып кеткен.

Нурабылла жырау қарақалпақ жыраулары ишинде атқарушылық шеберлиги, хауазының бәлентлиги жағынан ең атақлы жыраулардан бири есапланады. Ол жыраушылықты кеңнен таратқан сөздің, саздың, шебери болған адам, халық оны оғыры сүйген. Нурабылла жырау устазларынан үйренген жыраушылық кәсібін өзинің баласы Есемуратқа да үйреткен хәм 1927-жылы 64-жасында қайтыс болады.

Нурабылла жыраудан Айтмурат, Есемурат, Өтемурат атлы балалары болып, солардан Есемурат ата кәсібін қуып әкесинің изине шәкирт болып 16 жыл ерип саз бенен сөз үйренеди.

Есемурат Нурабуллаев 1983-жылы дүньяға келип 16-жасқа шығуыдан әкеси Нурабылла жыраудың изине ерип Қоблан, Едиге, Алпамыс, Шәрияр, Шора сыяқлы дәстанларды үйренеди [2]. Әкеси өлгеннен кейін өзи туылып өскен ауыллары менен далалары, узақ жерлерди үзликсиз гезип, өз алдына жыраушылық қылып, ел аралаған.

Есемурат жырау заманласлары Өгиз жырау, Ерполат, Қыяс жыраулар менен Төртқуде, Ташкентте өткерилген олимпиадаларға қатнасып ең жоқарғы орынларды ийелейди. 1931-жылы республикамыздың ең талантлы үәкиллери болған Өгиз жырау, Қыяс жырау, Қаражан бақсы, Жапақ бақсы, Айымхан Шамуратовалар менен Москвада қарақалпақ халқының әййемнен киятырған музыкасы бай екенлигин, зор талантлы шеберликлери арқалы көрсетти хәм сол күнлерде жырауларымыз Москвада 18 күн болып Яр-яр, Хаўжар, Шербейит, Сыбай, Ылғал, Нурабылла толғауы хәм тағы басқа жаңа заман қосықларын айтып пластинкаға түсирди хәм радиоға берип қайтты.

Есемурат жыр жырау менен биргеликте, дәстанды творчестволық жақтан қайта ислеу уқыбына да ийе болған. Есемураттың «айтықш жыраудың әулада» деп халық хұрметлейди хәм оның жырын сүйип тыңлайды. Ол ел аралағанда «жырау келди» демей, ауылға «Нурабылланың баласы» келди, деп сол арқалы Нурабылланың даңқын еске алып отырған [3].

Жыраудың өмир бойы халық алдында ислеген мийнетін бахалап АССР Жоқарғы Хұрмет грамоталары менен сыйлықланған. Есемурат жырау бурынғы жыраулар дәстүри бойынша бир қанша шәкиртлер таярлаған. Солардан 1924-жылы туылған өзинің Ажимурат деген баласын изине ертип жырау етип шығарады хәм 1979-жылы 86-жасында қайтыс болады.

Нурабылла жыраушылық мектебинің кейинги үәкили, Есемурат жырау жолының дауамшысы болған

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. «Халық даналығы» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Мақсетов Қ. «Дәстанлар, жыраулар, Бақсылар» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Айымбетов Қ. «Халық даналығы» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
4. Қайратдинов А. «Қобыз намалары» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
5. Адамбаева Т. «Жырау намалары» -Нөкис: «Қарақалпақстан»
6. Ерманов Е. «Жумабай жырау Базаров» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2000.

Ажимуратта жыраушылыққа ықласы жаслығынан басланады. Балалық дәуірінен атасынан қобыз шертиуди үйренген Ажимурат, алдын ала жеңил терме-толғаулар, ер жеткеннен кейін дәстанларды айтып халық сейиллери, той-мерекелерде әкесинің қасында журип, атқарушылық шеберлигин кунт пенен ийелеп баслайды хәм тез арада «бала жырау» атағы менен таныла бастады. Кейін ала қонсы ауыллардағы той-мерекелер әке-бала жырауларсыз өтпейтуғын болады.

Билимге қуштар теңдеслери қатары үлкен қалаларда оқыуды әрман ететуғын Ажимурат жаслық әрманларын жасырынша сазға қосып жүрген күнлеринде урыс басланғанлығы хақындағы сууық хабарды еситип, жүрегинде қорқыныш пайда болды хәм ұатан қорғауына атланатуғын үәқыт келгенинде атасынан мийрас ески қобызды маңлайына тийгизип, қулақларынан суйди. Кейін Қара уйдің қабырғасына илдирип урысқа кетти. Урыс жеңис пенен жуумақланып, сау-саламат елге қайтқаннан кейін, даслеп Ахунбабаев атлы ауыл кеңесинде хаткерлик қылды. 1950-жылы Қоңырат халық театрына ағза болды хәм бул жерде быраз муддет халқымызға мәдени хызметлер көрсетти.

Ажимурат жырау тойларда «Қоблан» дәстанын атқарғанда еситип отырған халық таңға шекем кирик илентирмей гә кулип, гә жылап отырып тыңлаитуғын болған. Ол хақында Өзбекстан халық хофизі Жумабай жырау Базаровтың «Ажимурат атамлар Қоблан дәстанын атқарғанда халықты жылатпай қоймаитуғын еди» деген тәриплеринің өзи де Ажимурат жыраудың тәсирли дауыс ийеси хәм шебер атқарушысы болғанлығынан дәрек береді.

Әлбетте, өз дауысы, өз жолына ийе жыраудың жеке репертуары бай хәм рен-бәрең болып табылады. Ол онлап терме-толғаулардан тысқары қәдриятларымыз хәм жоқары инсанийлық пәзийлетлерин, Ұатанға садықлық хәм мухаббатты, батырлықты улыңлаушы зарур тәрбиялық әхмийетке ийе «Қоблан», «Алпамыс», «Шәрияр», «Ер Шора», «Едиге», «Ерзийұар», «Қырыққыз» дастанларын толық яд билген хәм шеберлик пенен өмири ақырына шекем айтып келген.

Нурабылла жырау мектебин Есемурат, Ажимурат жыраулардан тысқары Нурабылла жыраудың биринши перзенти Айтмураттың баласы Атамуратта дауам еттирип, жыраушылық пенен шуғылланып баласы Турғанбайға устазлық етип қобыз сырларын үйреткен. Қала берди Есемурат жыраудың Оразхан атлы қызынан тыуылған Ибрайым Нуржанов, атасы Есемураттың қолында тәрбияланып олда халық арасында жыраушылық етип күн көрген. Атамураттың баласы Турғанбай жырау болса Қоңыраттағы Есемурат жырау атына қойылған балалар музыка хәм көркем өнер мектебинде жұмыс ислеп Нурабылла, Есемурат, Ажимурат, Атамурат сыяқлы шынжырма-шынжыр дауам етип келген жыраушылық өнерин, жас талант ийелерине үйретуіде өз үлесин қосып келген.

Биз Нурабылла жырауды қарақалпақ жыраушылық шежиресинде Соппаслы сыпыра жырау, Жийен жыраулардан кейинги салмақты из қалдырған жырау болып қалмастан, отырып оның ислеген мийнетлери, таярлаған шәкиртлери, дауамшы урпақлары хәм олардың атқарған намалары менен дәстанлары елде көп жыллар дауамында халқымыз ядынан өшпейди.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қарақалпақ жировчилик санъатида әркин из қолдирған жиров Нурабулла Қаражон ұғлининг хаёти ва ижодий фаолияти, унинг шогирдлари ва авлодлари хақида сўз юритилади. Бундан ташқари Есемурат, Ажимурат, Атамурат,

Турганбай сингари жироларнинг ўзига хос овози, ижро қилиш маҳорати ва репертуарлари ҳақида атрофлича маълумот берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассказывается о жизни и творческой деятельности Нурабуллы сына Кораджона, его учеников и потомков, оставивших яркий след в искусстве каракалпакского жирова. Кроме того, дана подробная информация об уникальном голосе, исполнительских способностях и репертуаре таких жиравов, как Есемурат, Ажимурат, Атамурат, Турганбай.

SUMMARY

This article tells about the life and creative activity of Nirabulla Qorajon son, his students and descendants, who left a bright mark in the art of karakalpak dzhirovism. In addition, detailed information is given about the unique voice, performance skills and repertoire of giraffes such as Esemurat, Ajimurat, Atamurat, Turganbay.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ҚАЗАҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ОБРАЗЛАРДЫҢ УҚСАСЛЫҒЫ ХӘМ АЙЫРМАШЫЛЫҚЛАРЫ

Г.Базарбаева – еркин излениўши

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ халқ достони, қозқ эпоси, образ, типология, фольклоршунослик, ботирлар қўшиғи, версия, вариант.

Ключевые слова: каракалпакский народный эпос, казахский эпос, образ, типология, фольклор, богатырская песня, версия, вариант.

Key words: Karakalpak folk epic, Kazakh epic, image, typology, folkloristics, heroic song, version, variant.

Бүгинги күнде қарақалпақ хәм қазақ халықларының жырларын салыстырып үйрениў-фольклортаныў илиминде әҳмийетли мәселелерден бирине айланбақта. Әсиресе, эпослардағы образлар типологиясын изертлеў, олардың уқсаслық хәм айырмашылықларын салыстырып талқылап үйренилиўи тийис мәселелерден бири.

Хәр халықтың батырлық жыры ең алды менен сол халықтың басынан кеширген тарийхый ўақыялары менен тығыз байланыслы болады. Қахарманлық жырлар халықтың әсирлер бойы өзи сақлап келген өшпес мийрасларынан, сол халықтың қандай батырлары бар екенлигин, батырлар жырынан оқып билсек болады. Қарақалпақ хәм қазақ жырларының батырлар жырларындағы образларды салыстырып үйрениў арқалы олардың бир-бирине жүдә уқсас екенлиги көзге тасланады. Мәселен, қарақалпақ халқының «Ер Шора» [1] дәстанындағы Ер Шора батыры менен қазақ халқының «Шора» [2] дәстанындағы Шора батыр образларын талқылап көргенимизде, бул дәстанлардағы қахарманлардың тәғдирлери, турмыс-тиришилиги, ақыл - парасатлылығы, ата-анаға, халқына деген хұрмети, сүйиклисине деген садық мухаббаты бир-бирине жүдә уқсас келеди. Биз усы дәстанларды үйрениў арқалы сол бурынғы жасап кеткен ата-бабаларымыздың өмир тиришилиги қандай болғанлығын көремиз.

2000-жылы «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Шора» Ж.Низаматдинов тәрәпинен арнаўлы түрде изертленген болса [3], 1998-жылы қазақ халқының «Шора батыр» эпосы А.А.Мамытовлар [4] хәм Б.С.Қорғанбековлар [5] тәрәпинен арнаўлы түрде изертленген. Деген менен қарақалпақша «Ер Шора» дәстаны менен қазақ халқының «Шора» жырын арнаўлы түрде салыстырып изертлеў жумыслары жүргизилмегенлиги себебли, бүгинги күнде фольклортаныў илиминде бул еки дәстанның уқсаслық хәм өзгешелик тәрәплерин типологиялық жақтан салыстырып үйрениў баслы мәселе болып табылады.

Тарийхый шынлық болсын, я болмаса халық қыялынан туўсын, әйтеўир хәрғезде өмир сүрген халық батырларының қахарманлықлары халық эпосының тийкарғы мазмунын қурайды, оның негизги идеясын анықлайды эпоста батыр жалғыз сүўретленбейди [6:8]. Батырлар жырларының үлкен айырмашылығы соннан ибарат: хәр қашан да батыр менен бирликте бирдей, оның әтирапында тулғаланып турақлы сүўретленетуғын қурамалы қахарманлар да бар болып, олар ең алды менен батырдың гейде қалыңлығы, гейде хаялы, оның қасындағы дослары, хәттеки астына минген аты да өзгеше көзқараста сүўретленеди.

«Ер Шора» менен «Шора» - түркий тиллес халықлардың ишинде қарақалпақ хәм қазақ халқында

дәстан түринде сақланып, бизге келип жетти. Еки дәстандағы образларды салыстырып үйрениўде, қарақалпақ халқының «Ер Шора» дәстанын Өтенияз жыраў Ийимбетов варианты менен қазақ халқының «Батырлар жыры»ндағы «Шора» вариантының образларын анализлеўди мақул таптық. Бул еки дәстанда да батырлар бай баласы болады. Қарақалпақша вариантында Ер Шораның әкеси Нәрикти аўыл таныған бай, ал анасы болса Ақдәўлет деп сүўретленген хәмде оның қарындасы да болғанлығы, оның аты Гүмисай деп келтириледі. Ал, қазақша версиясында Шора батырдың әкеси Нәрик ноғай халқының ханы ретинде сүўретленген хәм де бунда батырдың бир перзент екенлиги айтылады. Оның анасы Меңли, достысы Қулыншақ. Қахарманлық дәстанларда батырдың аты хәм курал жарағы бас орынға қойып сөз етилетуғынлығы бизге белгилі.

«Ер Шора» дәстанының қарақалпақша хәм қазақша версияларында батырлар ең алды менен ат таңлайды. Ат образының дәстанларда сүўретленіўи, қахарманлық дәстанларда батыр образы менен бирдей сүўретленеди. «Ер Шора» дәстанының еки халық версиясында да батырдың ерлиги, күши, ғайраты сүўретленеди. Қарақалпақша версиясында Ер Шораның атының аты Шубар ат болады, ал қазақша версиясында Шора батырдың аты Таспакер деп айтылады.

Қарақалпақша мен қазақша версияларында атларды таңлаўдағы өзгешелиги Ер Шораға мың жылқының ишинен жақсы ат табылмай әкеси қулардың басшысы Ғодарға және жылқы барма оны да көрсет деп айтады. [1:119]. Ғодар сонда тек үш жылқы қалғанлығын айтады. Бай бул жылқыларды да көзден өткерип, еки жылқының соңына зордан жарап киятырған Шубар тайды көреді хәм сол тайды ұслатып, Шораға еншиге береді. Шубар тайды Ғодарға бағыўға береді, ал баласы Ер Шораны сол қулардың басшысы Ғодарға бала етип береді. Қалмақтың бийи Әлий бий қәлпелери менен бирге қус аўлаўға шығады, қайтар гезде еки қәлпеси бийден адасып қалып Нәрик байдың аўылында жүрип Шубар атты көреді. Шубарды қәлпелер тартып алмақшы болады, бирақта атты Ғодар оларға бермейди [1:120]. Қазақша версиясында да Шора батырдың Таспакер атына Ақташ хан алпыс бийине Нәриктиң баласы Шораның атын алып кел деп жибереди [2:62-63]. Бийлер Нәрик ханнан Таспакер атты тартып алып кетеди, ашыўы келген Нәрик хан өзи қуып барайын десе, атты ала алмай, Ақташ ханның бийлериниң қолында өлип кетсем, мениң қайда кеткенимди Шора балам билмей қалар деп баласының үйине келеди. Шора батыр әкесиниң алдына шығып не болғанын сорайды. Сонда әкеси болған жағдайды айтады. Еки халықтың батырлар жырында батырлардың ақ кеўиллиги, мейримлиги, не жаманлық болса өзиме

болсын, халқыма хеш нәрсе болмасын дейтуғын унамлы пазыйлетлери сәулеленген.

Қарақалпақша хәм қазақша версиядағы батырлардың қасына ерип жүретуғын достысыда дәстанларда тийкарғы көзге тасланатуғын образлар болып есапланады. Әлий бийди Ер Шора өлтиргеннен соң әкеси Шораға халықтың көзине жек көринбей бул халықтан шығып кетиўин сорайды.

Шора әкесиниң сөзин еки ете алмай, Қазан қаласынан шығып кетиўге мәжбүр болады. Ер Шора жолда киятырып қойына күши жетпей жылап жүрген баланы көреді. Бала Шораны көрип бағып жүрген қойын таслап жуўырып келип сәлем береді. Шора сәлемине әлик алып,екеўи шөл ортасында дәртлесип,сөзлери бир-бирине жарасып, кетеді. Ал, қазақша версиясында Шора батырдың достысы Қулыншақ болады. Қулыншақтың жасы Ер Шорадан үлкен болып,еки жырда да батырлардың исми еки түрли ат пенен аталған. Бирақ достысына деген садықлығы, мийримлиги, жанашырлығы бирдей болып келеді. Хәр бир халықтың неше әсирлерден бери жыйналып келген ойлары, санасындағы бирнеше жыйындылар болғанлықтан, ол хәр дәўирде өзгерип турады хәм хәр түрли болып қәлиплесип келе береді. Соның ушында бул дәстанларда образлар хәр турли болып сүўретленген. Бунда еки халықтың версиясында да ат образының дәрелиўинде жыраўлардың өзиниң атқарыўшылық шеберлиги айрықша көзге тасланады. Еки халықтың дәстанларында да батырларды, олардың атларын унамлы түрде сүўретленген. Адам атларында да тек ғана Ер Шораның әкесиниң аты өзгертилмеген, ал басқа адам атларында да астына минген атынында да аты өзгертилген. Бул еки халықтың дәстанындағы айырмашылықтың бири бул қарақалпақша версиясында Ер Шора Әдил ханның аўылына келгеннен, сол жерде жасап жүрип көплеген қыйыншылықлар көреді. Көзмәмбет деген палўан мен айқасып жеңеді. Омархан Ер Шораны ўақты хошлық пенен күтип алады, Омархан қызы Қарлығашты Ер Шора батырға берип үлкен той қылып, алыстағыға хат жоллап, жақындағыға ат жоллайды.

Ал, қазақша версиясында Әдилше хан болып, ол Шора батырдың ерлигине, оның адамгершилигине қызығып, жалғыз қызы Ханжанды береді.Үлкен той берип, Әдилше хан қызына қалың малында аямай берип, Ер Шораға қызын узатады. Батыр елине қайтпақшы болып атланар кезде, Әдилше хан Ер Шораға айтады:

Мына турған Қазанда,
Атаң туған қала еди,
Қазанда атаң хан еди,
Ақылы кәмил дана еди
Сен соннан туған бала едиң,
Алсаң мынаў болмайма,
Атаңның турған қаласын,
Берейин минген атымды,
Басыма кийген тәжимди,
Баламды алған балаға,
Ханжанды алып кетпесен
Қәйтеди балам далаға [2:84],

-деп Әдилше хан Шораға сөз сөйлейди. Бул Қазан қаласы өзинизге қайырлы болсын, отыра берип өзиниз дейди. Мен бул орынды сизден аўдарып алыўға ылайық емеспен,- деп Шора, рұхсат берсеңиз, биз жүремиз деп, рұхсатын алып елине қайтады.

Қарақалпақша версиясында, Султан Санжар: Ер Шора елине қайтсын,- деп әкеси Нарик байға айтады. Оны еситкен әкеси қуўанып, Ер Шораны таўып келиў кереклигин ағайинлерин шақырып, ойласық қылады. Бирақ ағайинлериниң хеш қайсысы излеп барғысы келмейди. Бул Нәрикти қудай урыпты, деп хәммеси бас тартады.Әкесиниң жылап отырғанлығын көрген қызы

Гүмисай, мен ағамды излеп өзим таўаман, -дейди. Буган Нәриктиң кеўли хош болып, бул гәплерди Ғодарға айтады. Ер Шораның иниси Ғодардың баласы Мамытжанды Гүмисайдың изинен жибереді. Еки күн өтип Мамытжан, Гүмисайдың изинен жетеді.Сонда булардың алдында Қәлендар пайда болады. Шораны көргенлигин айтып, Гүмисай менен Мамытжанға жол көрсетип жибереді. Буны еситкен Гүмисай қуўанып кетеді.

Гүмисай Омарханның елине саў-саламат жетип келеді, үлкен той болып атырғанлығын көреді. Булар ишке кирип ағасын излеп зар жылап турады. Бул жердің ханы қайда екен, беги қайда екен деп жан – жағына қарап турады. Сонда Гүмисай қандай жоқ жойтып келгенлигин айтады. Буны еситкен Ер Шора, орнынан ушып турып, қарындасы Гүмисай екенлигин биледи. Екеўи түйениң ботасындай бозласып, кушақласып, бирин-бири баўырына басады. Шора батыр туўысқанын тапқанына мәс болып, кеўлин шад етип отырады. Қарындасы Гүмисай Султаны Санжардың мөр басылған хатын көрсетеді. Ер Шора Омарханға келип, ата-анасын көрип келиў ушын, рұхсат сорап, пәтия бериўин сорайды.

Сонда Ер Шора Султан Санжардың хатын қолына береді. Омархан бул хатты оқып көреді, Султан Санжар, Шораға елине келип ийелик ет, мал-мүлкимди беремен,белимнен мәдерим кетти, енди келип халқыңа ийелик ет, мен Кабаға кетемен,- деп жазған еди хатында. Омархан хатты оқып Шора батырға пәтиясын берип, журтына аман-саў жетип барыўын тилеп қалады.Өз елине алпыс еки хәмелдарын ертип, Омархан патша қайтады.

Шора келип, атасы Нәрик бай менен Султаны Санжарға хұрмет көрсетип сәлемин берип,булар Шораға иззет көрсетип бир-бирименен табысады. Султан Санжар хан Ер Шораны изине ертип, қызы Султаны Сарайдың қасына келип, Шора батырға турмысқа береді. Ал қазақша версиясында, Шора батыр Әдилше ханның елинен қайтып, өз елине атланады Шора жолдасы Қулыншаққа: сен меннен үлкен ағасаң, көп нәрсени билесең, биз бенен ерип, елиме жүр, әкем Нәрик пенен анам Меңлиге барып мениң хабарымды бер,- деди [2:88]. Буны еситкен ноғай халқының қыз-келиншеги ноғай елине келиншек киятыр,-деп қуўанысып қалады.Үш күн той болып, Шора менен Ханжанға үлкен отаў тигиледи. Тойды өткерип, жорасы Қулыншақ елине атланады. Шора менен Қулыншақ ўақыт өтип және қалмақ елин шаўмақшы болады, сонда еки жора үлкен таўдың басына келип,дем алады. Сонда Шора айтады, мениң әрўағым бар –дейди. Қулыншақ Шораға қандай еди әрўағың, Шора айтады: күн шығыстан бир айдарха келип сени жутамаң дейди, сен оған күш көрсетпейсең, қолыңды сермемейсең, егер күш көрсететуғын болсаң, сен мени көрмей қаласаң,- дейди. Қулыншақ, мен жаны бар нәрседен қорықпайман. Шора Қулыншақтың артына барып жатады. Жаңағы айдарха келип, Қулыншақты жутпақшы болып аўзын ашады. Қулыншақ белиндеги алмасты суўырып алып айдарханы шаппақшы болады. Сонда айдарха жоқ болып кетеді. Артына қараса, Шораны жер жарылып жутып кеткен болады. Бул айдарха Қулыншақты жутамаң деп келседе жута алмайды, себеби бул Шораның әрўағы еди. Қулыншақ Енди мен қалай Ханжанға хабар етемен,- деп зарланып жылайды. Қулыншақ Шора батырдың аты Таспакерди ертип, Ноғай елине келеді, атыда ишин тартып, зордан жүрип келеді. Қалмақ ели қурысын, - деп Шораның атын жетелеп, изине қайтады. Ноғайлының жас үлкенин шақыртып, болған жағдайды айтып, Ханжанға хабар берерсең, мен қыйналып, бара алмай турман, келип атты алар, - дейди. Жасы үлкен ақсақал Ханжанға

хабарды жеткереді. Ханжан керегеді илиўли жибекти беліне тас қылып байлап, қасына адам ертпей, Қулыңшақтың еліне келеді.

Ханжан бул болған истиң бәри бир алладан дейди, айыппамайман хешкимди, -деп сөзлерин айтып болып, Ханжан Қулыңшаққа, бир жумадан соң бизиң аўылға келиңиз, -деп жол алады. Таспакерди сойып, Шораға ас береді. Бул «Ер шора» дәстанының қарақалпақша хәм қазақша версиялары еки түрлі уақыя тийкарында жуўмақланады.

Қарақалпақша версиясында Ер Шора мақсет-муратына жетсе, қазақшасында Шора батырдың өлими менен жуўмақланады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ хәм қазақ халықларының жырларының уқсаслық хәм айырмашылықтарын салыстырып талқылап үйреніў, сюжетлик өзгешелиги хәм образлар типологиясын еле де талқылап изертлеў жумысларын алып барыў хәзирги фольклортаныў илиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири.

Әдебиятлар

1. Батырлар жыры. – Алматы: «Жазушы». 2020.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 14-26-томлар. – Нөкис: «Илим», 2010. Қорғанбеков Б.С. «Шора батыр» эпосы және оның улттық варианттары. (Генезис, тұтастану, тарихилық мәселелері) – Алматы: 1998. 23-б.
3. Қазақ халық әдебиеті. Батырлар жыры. – Алматы: 1986.
4. Мамытов А.А. «Шора батыр» жырының поэтикасы. Канд.дисс.авторефераты. – Алматы: 1998. 24-б.
5. Низаматдинов Ж. Каракалпакский народный дастан «Ер Шора» (историко-типологическое сравнение). Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. фил. наук. – Нукус: 2000.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ дәстони ва қозоқ жирларини солиштириб ўрганиш масаласи назарда тутилган. Тадқиқот объекти сифатида қарақалпақ халқининг "Ер Шора" дәстони ҳамда қозоқ халқининг "Шора" достонлари олинган. Бу достонлардаги қахрамонлар тақдирлари, турмуши, ақл-фаросати, ота-онага, халқига бўлган ҳурмати, севгилисига бўлган садоқати, муҳаббати бир-бирига жуда ўхшаш эканлиги, шунингдек образлардаги айрим ўзига хос томонлари мисоллар ёрдамида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена сравнительному изучению каракалпакских эпосов и казахских поэм. Объектом исследования являются эпос «Ер Шора» каракалпакского народа и эпос «Шора» казахского народа. Судьбы героев этих эпосов, их выживаемость, интеллект, уважение к родителям и нации, верность возлюбленным очень схожи, на примерах анализируются некоторые особенности характеров.

SUMMARY

The article deals with the comparative study of Karakalpak epics and Kazakh poems. The object of research is the epic "Er Shora" of the Karakalpak nation and the epic "Shora" of the Kazakh nation. The destinies of the heroes are very similar in these epics, their survival, intelligence, respect for their parents, nation, and loyalty to their lovers, and some peculiarities of the characters are analyzed through examples.

«ҚЫРҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИ ХӘМ КӨРКЕМ АҰДАРМА МӘСЕЛЭЛЕРИ

М.Д.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Г.К.Алламбергенова - еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий таржима, достон, эстетик таъсир, бадий ҳақиқат, бадий образ, нусха, эквивалент.

Ключевые слова: художественный перевод, эпос, эстетическое воздействие, художественная реальность, художественный образ, подлинник, эквивалент.

Key words: literary translation, epic, aesthetic impact, artistic reality, artistic image, script, equivalent.

Миллий әдебиятлардың өз-ара байланысларының хәм бир-бирин байытыў жолларының бири көркем аударма болып табылады.

«Қырқ қыз» қахарманлық дәстаны рус, өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз, азербайжан тиллерине аударылғанлығы мәлим хәм усы көркем аударма арқалы бизиң миллий мақтаншымыз болған, халық дүрданалары «Қырқ қыз», «Шәрьяр», «Мәспатша», «Қоблан» дәстанлары басқа халықлар, миллетлер арасында аты шықпақта.

«Қырқ қыз» дәстанын 1946-жылы қарақалпақ тилине рус тилине сөзбе-сөз аударған Орынбек Қожуров, 1948-жылы Курбанбай жыраўдан жазып алынған «Қырқ қыз» дәстанының варианты өзбек халықлары шайырлары Уйғун хәм Миртемирдің аудармасында өзбек тилинде кітап болып Ташкентте шығады. 1949-жылы «Қырқ қыз» дәстанының бул варианты Светлана Сомова тәрәпинен рус тилине аударылып Ташкентте кітап болып шығады.

1947-жыллардан бастап белгили дилмаш Арсений Тарковский «Қырқ қыз» эпосының көркем аудармасы үстінде жұмыс алып барады хәм 1951, 1956, 1983-жыллары Арсений Тарковскийдің аудармасында «Қырқ қыз» дәстаны Нөкис қаласында кітап болып басылып шықты.

Көплеген жазыўшылар хәм шайырлар миллий әдебиятлардағы шығармаларды аударып отырып, оның эстетикалық тәсирин өзиниң дәретиўшилигинде сезген белгили. Гейде көркем аудармалар жазыўшылардың, шайырлардың дәретиўшилигинде жаңа темаларды, сюжеттерди ашыўға баслама болып табылады. Мәселен

Тарковский «Қырқ қыз» дәстанының мазмунын өзінше баянлауың дәстан мотивинде «Повесть о прекрасной Гулайым» атлы кітап жазады. Бирақ исленген аудармалардың сапасы, көркем аударма теорияларын үйреніў ҳаққындағы изертлеўлер бизлерде еле де болса жеткиликсиз. Егер бизлер көркем аударманың бир бөлеги болған, яғный рус тилин қарақалпақ тилине хәм қарақалпақ тилинен рус тилине болған аударманы алсақ, оның изертленбеген тәрәплериниң еле көп екенлигин сеземиз.

К.И.Чуковский, А.В.Федоров, И.Кашкин, Г.Гачечиладзе, П.Антокольский, М.Рыльский, Л.Мкртчян, В.Россельс хәм т.б. көркем аударма мәселелери бойынша көп изертлеўлер жүргизген [2.54]. Көркем аударма теориясы илимниң ҳәр қыйлы тараўына киргизеди. В.Россельс, И.Брагинский оны әдебияттаныўға киргизеди, ал А.В.Федоров байланысқан әдебияттаныў ҳәи лингвистикаға, [1:45] Г.Гачечиладзе көркем аударма теориясын өз алдына илимий пән деп есаплайды: «Егер трактор теориясын әдебият теориясы менен қосыўға болмаса, деген менен олар екеўи де цивилизацияға хызмет етеди, онда барлық улыўма принциптерден тағы да арғағырақ кетсек- аударма теориясы, атап айтқанда көркем аударма теориясы менен жалпы қосыўға болмайды» [5:44].

Аударма-бул бир халықтың тилинде жазылғанды екінши халықтың тилинде беріў. А.В.Федоров аударманың анықламасын былай береді: «Аударма деген сөз мынаны аңлатады 1) психикалық акт түрінде жүргизилетуғын процесс хәм мынадан турған: аўызша дәретпе негизги биринши тилде пайда болған текст ямаса

аўызша пикир басқа аўдаратуғын тилде қайта дөрети-
леді, 2) бул жөнелистиң нәтижеси, яғный бул жаңа
аўызша дөретпе» [3:9].

Көркем аўдарманың мәселелериниң бири реалист-
лик аўдарма болып есапланады. Усы реалистлик аўдар-
ма термининиң мәнисин түсиниўде көркем аўдарманы
изертлеўшилер арасында ҳәр қыйлы пикирлер туўыла-
ды. А.В.Федоровтың пикири бойынша аўдарманың
тийкарғы максети-түп нусканың ҳақыйқат дәл өзін
жеткерип бериў. Л.Мкртчян, И.Брагинскийлер барлық
шығармаларды да аўдарыўға болады, лекин барлық
нәрсе аўдарыла берилмейди деп есаплайды [1:43].

Ал Г.Гачечиладзе «Көркем аўдарма-бул нусканың
көркемлик шынлығының сүүретлениўи» болып табы-
лады,-дейди» [5:44].

Ҳақыйқатында да «Қырқ қыз» дәстанының мыса-
лында рус тилине аўдарылған. С.Сомова хэм
А.Тарковскийлердиң вариантларын салыстырып қара-
сақ түп нускадағы дөретилген көркем образлардың өз-
гешелигин басқа тилде сәйкес берилиўи ҳәр қыйлы
жоллар менен алып барылады.

Әлбетте, дилмаш көркем аўдарма үстинде жұмыс
алып бармастан бурын сол халықтың тарийхын,
сондай-ақ миллий әдебиятының тарийхын, сәлт-
дәстүрлерин, үрп-әдетлерин, хәттеки, сол шығарман-
ның раўажланыў тарийхын үйренеди. Солай болса да
аўдарып отырған шығармадағы сөзлерге, өз тилинде
эквивалент табыў, әсиресе нускадағы мазмун мәнили-
гин сақлаў машақатлы, қурамалы жұмыс болып табы-
лады [9:18].

«Қырқ қыз» дәстанында Қурбанбай жыраў вариан-
тында Гулайымның образын сүүретлеўде оның гөззал-
лығын, қыздың сыртқы көринисин, саўлатлығы менен
ишки дүньясының гармониясын органикалық байланы-
ста береді.

«Көрген жанлар келбетиниң тойғандай,
Арсар болып ақыл-хуўшын жойғандай
Айсыз түнде шықса ол қыз далаға
Қараңғы үйге ҳасыл гәўхәр қойғандай». [6:43]

**Усы қосық С.Сомованың аўдармасында былай
берилген:**

«Словом ли медовым подарит, смеясь,
Краешком ли глаза ранит, наклонясь-
Полчища джигитов смелых сражены,
Разум потеряли, на нее дивясь.

Полночью безлунной выйдет на откос

На ветру распушит блеск тяжелых кос,-
Словно драгоценных перлов торжество,
Кто-то в подземелье темное принес». [7:5]

Ал А.Тарковскийдиң аўдармасында болса, усы
көринис төмендегисе аўдарылған:

«Она поначалу не знала сама,
Что каждого встречного сводит с ума
Когда открываясь глаза Гулаим,
В рассвет превращалась безлунная тьма». [8:23]

Көрип отырғанымыздай түп нускадағы мазмунның
мәнилигин қарақалпақ сөз мәнисин рус тилинде жетке-
рип бериў ушын дилмаш шайырлар еркин аўдарма
жолын таңлап алады.

Көркем аўдармада миллий үрп-әдетлер, миллий
атамалар басқа тилде барлық ўақытта сәйкес, толық
адекват сәўлесин таба бермейди. Бул жағдайда дил-
машлар өз ана тилиндеги екінши соған уқсас, ямаса
жақын келетуғын сөзлер менен алмастырады. «Қырқ
қыз» дәстанында Қурбанбай жыраўдың вариантында
Гулайымның Журынтаз бенен ушырасыў алдындағы
эпизод С.Сомова менен А.Тарковскийдиң аўдармала-
рында ҳәр қыйлы берилген.

Қурбанбай жыраў варианты:
«Сол ўақытлары Гулайым,
Орнынан турды еринип,
Талшыбықтай буралды,

Қалын питкен кара шаш,
Мойнына оралды.
Ақ маңлайы жарқырап,
Еки көзи жалтаңлап,
Кийеди ҳасыл кийимин,
Оң қолына айна алып,
Ақ жүзине қарады.
Жулдыздай ушын қайырып
Басын тағы орады,
Алтын тарақ қолға алып,
Шашын сыйпап тарады. [6:74]

С.Сомованың аўдармасы:

«Зардевшись словно алый лал,
Спрыгнула пери с одеял
Густые косы распустив,
На грудь небрежно уронив
Высоким гребнем золотым
Причесывалась Гулаим:
Раскинув вороха шелков,
Искала лучший из платков,
Надев узорчатый наряд,
На зеркало метнула взгляд
И, как заря из темноты,
Выходит из своей юрты. [7:32]

А.Тарковскийдиң аўдармасы:

Лживой речью, поверив сну,
Очарована, поднялась
Ни жива и не мертва

Опустила кошму сперва;
К очагу потом подошла,
Изгибаясь, как лоза,
В очаге огонь развела,
И светились ее глаза,
Лоб ее сверкал белизной,
И неторопливо змея
По плечам скользила коса,
Шелком и тяжелой парчой
Свой высокий стан облекла.
В руку правую-золотой
Гулаим гребешок взяла,
Косу хлынувшую рекой,
Расчесала и заплела,
Лево-зеркальце перед собой,
Зарумянившись, подняла;
Поправлял здесь и там,
Оглядела свой наряд,
Повязала белый плат
Кончиками к небесам
И, потупив скромно взгляд,
Из кибитки вышла в сад. [8:56]

Түп нускадағы «Жулдыздай ушын қайырып
Басын тағы орады.» [6:74]

-деген қатарларда қарақалпақ қызларының миллий
кийимлериниң бир элементи болған бас кийими: ай-
дынлы менен түрме ҳаққында сөз болады. Рус тилинде
айдынлы, түрме деген сөзлер эквивалент сөзлер жоқ,
соның ушын С.Сомова хэм А.Тарковский өз халқына
таныс орамал деген сөз бенен алмастырады.

Ал сол айдынлыны бир ушын қайырып ораў
дәстүрин жыраўдың жұлдыз бенен салыстырғанын рус
тилинде жеткериў ушын дилмаш:

«Повязала белый плат,
Кончиками к небесам» [8:56]

-деп аўдарған.

Ал улыўма көринислер аўдармаларын салыстырып
қарасақ, ол түп нускадағы Гулайымның образына
баскаша бояўлар береді.

Сондай-ақ көркем образды көркем аўдармада жет-
керип бериў ушын бул образды сыпатлаўша сыртқы
көриниси, қахарманның хәрекетлери, ой-пикирлери,
ишки дүньясы, сана-сезими тек ғана сөзлердиң туўры
аўдармасында емес, ол улыўма миллий характерди,

миллий психологияны, нұсқаның рухын аударыу биринши гезекте дилмашлардың дыққатында болыу керек.

Бул мәселелер көркем аударманың изертленетуғын машкалаларының бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Актуальные проблемы теории художественного перевода. - М.: 1967.
2. Вопросы художественного перевода. - М.: 1985.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. - М.: «Высшая школа», 1993.
4. Вопросы теории художественного перевода. - Тбилиси: 1964.
5. Г.Гачечиладзе. Художественный перевод и взаимосвязи литератур. -М.: 1982.
6. Қырк қыз. Қарақалпақ фольклоры (Көп томлық) VI том. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980.
7. Қырк қыз. Рус тилине аударған Светлана Сомова. -Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР. 1949.
8. Сорок девушек. Рус тилине аударған Арсений Тарковский. - Нукус: «Қарақалпақстан», 1983.
9. Бекбергенова М.Д. Көркем аударма теориясы. - Нөкіс: НМПИ баспасы, 2005.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ қахрамонлик достони “Қырк қыз”нинг туркийзибон, Европа халқлари миллий тилларига бадий таржимаси масалалари муҳокама қилинган. Таржимада асл нұсханинг бадий қиёфасини сақлаб қолиш масалалари таҳлилге тортилган. Шунингдек, бадий таржимада миллий ўзликни англаш, миллий хусусиятлари, анъана ва маросимларни ўтказиш каби омилларга эътибор қаратилди. “Қырк қыз” достонининг бадий таржимасининг хорижий адабиётлар учун аҳамияти масалалари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются вопросы художественного перевода каракалпакского героического эпоса «Кырк кыз» («Сорок девушек») на национальные языки тюркоязычных, европейских народов. Изучаются вопросы сохранения художественного образа подлинника в переводе. А также проблемы передачи в художественном переводе национального своеобразия, особенностей национального характера, традиции и обрядов. Рассматриваются вопросы значения художественного перевода эпоса «Сорок девушек» для инонациональных литератур.

SUMMARY

This article discusses the issues of literary translation of the Karakalpak heroic epic "Forty Girls" into the national languages of the Turkic-speaking, European peoples. The issues of preserving the artistic image of the original in translation are being studied. As well as the problems of transferring national identity, features of the national character, traditions and rituals in literary translation. The issues of the significance in are considered the literary translation of the epic "Forty Girls" for foreign literatures.

«ЕДИГЕ» ДӘСТАНЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИ

Г.К.Алламбергенова – еркин излениуши

Г.А.Бекбергенова - филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, фольклоршунослик, «Едиге», достон, жиров, эпос, оғзаки ижод, таржима, вариант.

Ключевые слова: фольклор, фольклористика, "Едиге", дастан, жирау, эпос, устное творчество, перевод, вариант.

Key words: folklore, folklore study, "Edige", dastan, zhiraw, epic, oral creativity, translation, variant.

Дүнья фольклортаныу илиминде қарақалпақ халқының ауызеки халық дәретіушилигиниң дүрданаларынан есапланған халық дәстанларын хәр тәрепке үйрениу дүнья фольклорист илимпазларының нәзеринде болып келмекте хәм бул пүткил дүнья цивилизациясында қарақалпақ фольклорының өз орнына ийе екенлигинен дәрек береді.

Бүгинги күнге келип Қарақалпақстанда халқымыздың миллий өзлиги хәм рухый тамырларының дереги болған халық ауызеки дәретпелери тек ғана елимизде емес, ал жәхан бойлап үйрениуге болған итибар жоқары қәдірленбекте. Себеби, «Инсаният жаратқан бийбаха мәдениет дүрданалары, ең алды менен, хәр бир миллеттиң фольклор көркем өнеринде көринетуғынлығы хәммемизге жақсы белгили. Түрли халықлардың миллий өзлигин, олардың тили хәм турмыс тәризин, дәстүр хәм үрп-әдетлерин сәулендиретуғын бақсышылық өнери улыұмалық мәдениеттиң ажыралмас бөлеги сыпатында хәммемиз ушын қәдірлидур» [1].

Германиялық алым Карл Райхл қарақалпақ фольклорын немис хәм англис тилинде сөйлеуши халықларға жеткизиуиде хәм оған тән болған поэтикалық дәстүрлерди түркий халықлар фольклоры контекстинде анықлау бойынша көплеген жұмыслар алып барған илимпаз болып есапланады. Бонн университети профессоры, немец алымы Карл Райхель 1943-жылы 4-июльде Германияның кубласындағы Вайден қаласында дүньяға келген. Мюнхен университетин француз, португал, англис тиллери қәнигеликлери бойынша питкерген.

Сондай-ақ, Франция хәм Англия (Кембридж) университетлеринде тәлим алған. Тил илимлери бойынша докторлық дәрежеге ийе хәм полиглот алым болып табылады. Хәзир Бонн университетинде ислеиди. Қарақалпақ халық ауызеки дәретпелерин, атап айтқанда қарақалпақ эпосларын узақ шет ел халықлары тилле-

рине аударыу, бастырып шығарыу хәм оны жанлы фольклор мысалы сыпатында үйрениу ислеринде Карл Райхльдин хызметлери айрықша болды. Карл Райхл өткен әсирдин 80-жыллары Қарақалпақстанға келип, қарақалпақ халқының жыраушылық искусствосын үйренген. Алым Жумабай жырау Базаров пенен ушырасып, «Едиге» дәстанын магнитофонға жазып алыуға ерискен. Соның менен бирге, ол басқа да қарақалпақ алымларынан бұрын жазып алынған видео-тасмалард менен танысып шығады хәм хәр қыйлы шараятларда айтылған жырау сөзлерин (жырларын) бири бири менен салыстырып, эпостың мұдамы өсип-өзгериуде болып туратуғын жанлы фольклорлық жөнелис екенлигин анықлады. Қарақалпақ эпосының жыраудан усылайынша жазып алынуы тек Европа илими ушын ғана емес, ал Шығыс илими ушын да үлкен жаңалық еди. Ол «Едиге» дәстанын тек тексти менен ғана емес, музыкасы, артистлик атқарылуы өзгешелиги менен жазып алған. Бул илим ушын үлкен бахалы мийнет еди.

К.Райхл дүнья фольклористикасы ушын үлкен жаңалық ашты. Ол әйемнен көшпели турмыста қәлип-лескен эпостың ауызеки атқарыушысы жыраудың дәретіушилигин дүньяға танытты. Илимпаз эпикалық шығарманың жанлы атқарыушысын өз көзи менен көрип, бул процесс қалай әмелге асырылатуғынлығын изертледі. К.Райхл қарақалпақ эпосларын жазып алған шет ел илимпазлары И.А.Беляевтан, А.Диваевтан соңғы илимпаз сыпатында фольклортаныу тарийхына кирди.

2008-жылы Финляндия пайтахты Хельсинки қаласында «Едиге» дәстанының Жумабай жырау Базаров атқарған варианты англис тилинде китап болып басылып шықты. Китап сегиз бөлимнен турады. Бул китапта К.Райхльдин «Едиге» қарақалпақ халқының ауызеки эпосы» атлы кириспеси, дәстанның Жумабай жырау вариантының латын имласы менен жазылған қарақал-

пақша тексти, инглиз тилиндеги аудармасы, тексттің сөзлігі, комментарий, библиографиясы, қарақалпақтар турмысы хақында тарихта бар мағлұматлар менен глоссарий, Жумабай жырау Базаровтың «Едиге» эпосын атқарған видео дискети берілген. К.Райхл тәрепинен жыраушылық өнери толық түрде жазып алынған. Қарақалпақ халық эпосы биринши мәртебе усы тақылетте китап оқыўшыларға усынылған хәм бул илим ушын жаңалық болды.

К.Райхлдың «Едиге» эпосы бойынша бул илимий изертлеўинде оның қазақ, башкурт, татар версияларын сөз ете отырып, қарақалпақша вариантының айырмашылығына тоқтайды. Буннан бурын В.М.Жирмунский «усы эпостың басқа халықларға салыстырғанда мазмуны жағынан ең толық хәм көркем варианты қарақалпақларда» деген еди. К.Райхлдың жазып алған тексти 4000 қатарға жақын, жыр хәм қара сөз бенен берілген. Илимпаз жыраудың айтқан хәр бир сөзине, интонациясына итибар береді. Оған бул ислерде қарақалпақ илимпазларынан Қ.Байниязов, С.Бахадырова, Ә.Алимовлар жақыннан жәрдем берген. Автор өз китабын жазыу барысында Н.Баскаков, Д.Насыров, О.Бекбаулов, Қ.Мәмбетназаров, М.Календеров, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, К.Алламбергенов мийнетлеринен пайдаланған. Соның менен бирге, ол бул аударма ислеринде «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлігі» китабының IV томлығынан да өнимли пайдаланған. Карл Райхл қарақалпақ қобызы менен жырауын, жыраушылық өнериниң жанлы халатын пүткіл дүнья жәмийетшилигине таныстырған алым. Усылайынша алым қарақалпақ жырауы хәм ол жанлы атқарған «Едиге» дәстаны арқалы Батыс елери илимий жәмийетшилигине эпослардың жанлы дөретиўшилиқ процесс екенлигин дәлилледі.

Карл Райхл «Едиге» - тарихый шынлыққа жақын дәстан. Онда сизиң халқыңыздың тарихы, өтмиши сәўлеленген. Оның үстине бурынғы аўкам дәўиринде дәстанның бираз «туншыққанынан» да хабарым бар. Сонлықтан болса керек, «Едиге»ни инглиз тилине тезирек аударғанды макул көрдим.» - дейди [3].

Оның пикиринше, Шығыс халықлары менен Батыс халықларының әдебиятының, мәдениатының, үрп-әдетлериниң арасындағы үлкен айырмашылық олардың тиллеринде де айқын сезиледи. Оның үстине «Едиге»ни тайын текст арқалы емес, ал, Жумабай жыраудың кас-сетаға жаздырылған хаўазы арқалы аударған. Бул усылдың бираз қыйыншылықларды пайда ететуғыны мәлим. Қарақалпақ тилиндеги айырым диалектологиялық бирликлер менен фразеологиялық сөз дизбеклерин инглиз тилине аударыўда бираз қыйыншылықлар туўылады.

Карл Райхл «Едиге», «Манас» дәстанларын инглиз хәм немис тиллерине аудардым Булардың ишинде қарақалпақ фольклорына мехрим өзгеше хәм ойлаўымша, изертлеўлеримниң де үлкен бөлегі усы халықтың аўызекі дөретиўшилигине тийисли»-дейди [2].

1981-жылы Қарақалпақстанда әмелге асырған фольклор экспедициясы даўамында ол қарақалпақ жырауы Жумабай Базаров (1927–2006) тан «Едиге» дәстаны хақында биринши мәртебе сол дәўирдің заманағөй техника қуралы – магнитофонға жазып алыўы оның қарақалпақ эпикалық дөретиўшилигин үйрениўдеги әхмийетли хызметлериниң бири болды. Алым және Жумабай Базаров репертуарындағы басқа дәстанларды да дерлик толық рәўиште жазып алыўға еристи.

Карл Райхлдың өзбек хәм қарақалпақ халқының аўызекі дөретпелери үлгилерине байланыслы салыстырмалы изертлеўлери 1981 жыллардағы Ташкент хәм Нөкис қалаларындағы илимий излениўлериниң нәтийжеси сыпатында 1985 жылы Германияның Висбаден қаласында *“Oral Tradition and Performance of the Uzbek and Karakalpak Epic Singers”* атамасы менен

баспадан шықты.

Карл Райхлдың қарақалпақ халық дәстанын жыраудың аўзынан жазып алып, оны хатқа түсирип, илимий таллағаны, оның сөзлігин ислеп шыққаны және қарақалпақтардың турмысын дүньяға танытыў мақсетинде тарихы, этнографиясы, дәстүри хақында жазғаны, Жумабай жыраудың «Едиге»ни атқарыў видеосын бергени хәм де Өзбекстан халықларының мәдениатын, халық мийрасын шет елде үгит-нәсиятлап атырғаны – оның тек немец халқының талантлы илимпазы екенлигинен ғана емес, улыўма инсаний мәплерди сүйиўши шын мәнисиндеги хақыйқый уллы алым екенлигинен де дерек берип турады.

2007 жылы Финляндия илимлер академиясы алымның «Едиге» дәстаны хақындағы монографиясында дәстанның Жумабай жырау Базаровтан жазып алынған вариантын баспадан шығарды. Бул китап *“Edige. A Karakalpak oral epic”* (Едиге. Қарақалпақ аўызекі эпикалық шығармасы) деп аталып «Едиге» дәстанының инглиз тилине аудармасы болып табылады. Өз китабында Карл Райхель дәстанның Жумабай жырау Базаров атқарған вариантын пайдаланған. Дәстанды аудармалау процессинде алым фонетикалық мәселелерге де итибар қаратқан. Қарақалпақ тилиндеги айырым сөзлердің айтылыўын инглиз, итальян, француз, шотланд тилиндеги сеслер менен салыстырып анализлеген. Киптаптың кирисиў бөлиминде илимпаз «Едиге» дәстанының тарихы хақында толық мағлұмат берип өтеди. Сондай-ақ, ол улыўма эпикалық шығармаларға да шолыў жасайды.

Өз мийнетинде Карл Райхл қарақалпақ халқының өтмиш тарихын хәм хәзирги дәўирдеги статистикалық мағлұматларды да келтирген. Және де «қарақалпақ» сөзиниң мәнисин де сырт елли китап оқыўшыларға түсиндирип өткен. К.Райхль қарақалпақ тилиндеги «жырау» хәм «бақсы», «дәстан» сөзлерин терең анализлеген хәм бул сөзлердің Орта Азиядағы басқа да түркий халықлардағы мәниси (қазақ, түркмен, өзбек, қырғыз) хақында да изертлеўлер жүргизген. Изертлеўлер барысында ол «Қырқ қыз» дәстанының тек қарақалпақ халқында ушырасқанлығын атап өтеди.

Илимпаз өз китабында Қарақалпақстанның тарихы хақында айтып өтеди хәм «қарақалпақ» сөзине де анықлама берген. Ол «қарақалпақ» сөзи «қара» хәм «лапақ» деген сөзлерден қуралғанын атап өткен. Сондай-ақ, ол дәстан жанрының қахарманлық эпикалық шығарма екенлигин де дәлиллейди.

Қарақалпақ халқына тийисли болған басқа да дәстанлар хақында айта келип, «Қырқ қыз» дәстанының ең белгилі шығарма екенлигин де көрсетип өткен. К.Райхль 20-томлық қарақалпақ фольклоры хақында да мағлұмат берип өтеди. Өз китабында ол Едигениң тарихый шахс екенлигин көрсете отырып, «Едиге» дәстанының советлер дәўиринде сиясий себеплерге бола қадаған етилип келингенлигине де тоқтайды.

К.Райхл китапта Едиге хақында толық тарихый мағлұмат келтирген. Едигениң татар, қазақ, башқыр хәм ноғай халықлары дәстүрлериндеги вариантлары да илимпаз тәрепинен толық үйренилип шығылған.

«Едиге» дәстанының қарақалпақ дәстүриндеги варианты хақында айта келип, алым Жумабай жыраудың бул аўызекі шығарманы ядтан билетуғын ең ақырғы жырау екенлигин атап өтеди. Бул жерде ол жыраушылық көркем өнерине де итибар қаратады. Илимпаз дәстанның хәзирги дәўирге келип 12 версиясының бар екенлигин хәм 10 қолжазба вариантының Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы архивинде бар екенлигин изертлеген. Ол өзиниң 12 версияны 1993-жылы Шоманайда Жумабай жырау Базаровтан жазып алып усы китабында усыңғанын атап өтеди.

Автор Бекимбет жырау, Ерполат жырау, Қыяс

жыраў, Өтенияз жыраў, Жумабай жыраў Сейдуллаев, Жанназар жыраў Ақназаров, Абдирасули жыраў, Қарам жыраўлар хәм олардың атқарған вариантлары хәм текстлери ҳаққында мағлыұмат береді. Сондай-ақ Жумабай жыраў ҳаққында толық мағлыұматлар берилип өткен хәм “Едиге” дәстанының Жумабай жыраў атқарған варианты кеңнен үйренілген.

Карл Райхл дәстандағы қосық қатарлары дүзилісі хәм музыкалық безелиўин де изертлеген. Дәстанда ушырасатуғын «тон», «жыраў», «арак», «шаңарақ», «той», «қанжар», «бий», «пир», «бақсы», «қарағай», «жасаўыл», «жүзбасы», «карнай», «сурнай», «сүйинши», «хә», «шуў», «тойхана», «ийшан», «пота», «тобылғы», «теңге», «пери» хәм т.б. сөзлерди сол турысында қалдырған. Соң бул сөзлерге китаптың ақырында глоссарий түрінде түсиник берип өткен. Буның менен ол миллий колоритти сақлап қалыўға тырысқан.

Илимпаз өз аудармасында дәстанның қарақалпақ халқына тән болған барлық үрдислерди сақлап

қалыўды мақсет еткен. Айырым батыс оқырманларына таныс емес сөзлер хәм терминлерге жетерли дәрежеде түсиндирме берілген.

Китабының ақырында автор дәстанда ушырасқан айырым сөзлер, сөз дизбеклери хәм гәплерге комментарий келтирген. Дәстанның аудармасындағы хәр бапта қосық қатарларының ноталары да берілген.

Соны да айтып өтиў керек, қарақалпақ фольклортаңыў илиминде Карл Райхл биринши мәрте өз аудармасын, яғный “Едиге” дәстанын оның бақсы яки жыраў тәрәпинен жанлы түрде жырланған вариантын компакт-диск пенен биргеликте баспадан шығарыў тәжирийбесин баслап берди.

Жуўмақлап айтқанда, талантлы немец илимпазы Карл Райхл қарақалпақ халқының фольклорын, усы арқалы қарақалпақ халқының әдебиятын хәм мәдениетин үйренип хәм оны пүткил дүньяға танытыўда айрықша үлес қосқан көрнекли илим ғайраткері болып табылады.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Халқаро бахшичилик санъати фестивали очилиш маросимига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи / «Халқ сўзи». –Тошкент: 2019.7апрель. № 68
2. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». -Нөкис: «Билим», 1995
3. «Едиге» - дүнья нәзеринде (К.Райхл менен С.Жәниев сәўбети). / «Еркин Қарақалпақстан», 4-октябрь 2003-жыл, №122 (17868)
4. Edige. A Karakalpak oral epic” Academia Scientiarum Fennica Vol.CXLI No. Helsinki 2007. Suomalainen tiedeakatemia Academia Scientiarum Fennica.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ достони “Едиге” ни хорижда ўрганиш масалалари муҳокама қилинади. Немис олими Карл Райхелнинг “Едиге” таржимасининг айрим масалалари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы изучения каракалпакского народного эпоса «Едиге» зарубежом. Анализируются некоторые вопросы перевода «Едиге» немецким учёным Карлом Райхлем.

SUMMARY

This article discusses the issues of studying the Karakalpak folk epic “Edige” abroad. Some questions of the translation are analyze of “Edige” by the German scientist Karl Reichel.

XX ÁSIR BASÍNDAGÍ POEZIYADA MILLIY AǴARTÍWSHÍLIQ MÁSELELERI

B.A.Davletov – filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: doston, tarjima, xalq shoirlari, qo'shiq, madaniyat, ma'rifiy ishlar, kotib.

Ключевые слова: эпос, перевод, народные поэты, песни, культура, просвещение, секретарь.

Key words: epic, translation, folk poets, song, culture, enlightenment, secretary.

Dóretiwshi haqqında ilimiy pikirler júritiw ushın onıń ómiri, jasaǵan dáwirini tuwralı keń túrde málim etken maqul.

XIX ásirdiń aqırı XX ásirdeń basında jasap ómir súrgen hám usı dáwir ádebiyatınıń hár tárepleme hám ján-jaqlama bayıwına úles qosqan shayırlar Seyfulǵabıt Májitov, Qasım Awezov hám Qazı Mawlik (Mawdit) Bekmuhammedlardı atap ótsek boladı. Usı shayırlar hám jámiyetlik iskerlerdiń ishinde shayırlar hám aǵartıwshı Mawdit Bekmuhammed ulınıń dóretpeleri belgili orın tutadı. Onıń janlı dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiyatınan iliminde eń az izertlengen hám ádil bahasınıń óz dáwirinde ala almaǵan máselelerden esaplanadı.

Qazı Mawlik dóretiwshiligi máselesi tek ádebiyatshı ilimpazlardı ózine tartıp qalmadan shayırlar dóretpelerine qızıǵıwshılar tariyxshı, etnogrflar, tilshi, pedagoglardı da ózine tartıp keldi.

Qazı Mawlik (Mawdit) Bekmuhammed ulı 1885-jılı Shımbay qalasında ulama shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Xojalardan esaplangan. Shayırdıń ákesi Bekmuhammed axun degen adam bolǵan. Bekmuhammed ata-babasınan kiyatırǵan oqımshı, ziyalı esaplangan. Bekmuhammedtiń ózi axun, waqtında Qaraqum iyshan, Xiywa sońınan Buxaradaǵı Mir Arab medreselerin pitkergen.

Qazı Mawlik haqıyqatında ápiwayı shańaraqtan emes al oqımshı, bardamlı jerden shıqqanlıǵın Qazı Mawliktiń balası A.Abiullaev maqullap qızıqlı maǵlıwmatlardı beredi. Bekmuhammed zamannıń talabın durıs túsinip balalarına jaqsı tárbiya menen qosa joqarı bilim beriwge de háreket etken. Bekmuhammedtiń Mawditten basqa Mawwid degen

ekinshi balasında bolǵan. Ákesi bul eki balasında áwele óziniń meshitinde oqıtqan. Ol balalarına óz meshitinde diniy talimatları menen birlikte ádebiyat, tariyx hám mádeniyatqa baylanıslı bilimlerde de úyretip bilim berip bargan. Onıń úyindegi kitapxanasında kóplegen arab, farsı tilinde jazılǵan ilimiy hám kórkem kitaplar kóp bolǵan. Jas Mawdit oǵada talantlı, ziyrek, aqıllı bala bolǵan. Ol túni boyı kitapxanada kitap oqıp otırǵan. Onıń oqıwǵa degen iqlası kúnnen kúnge asa baslaydı. Bekmuhammed balasınıń oqıwǵa bilim alıwǵa qızıǵıwshılıǵın sezip onı Qaraqum iyshan medresesine oqıwǵa beredi. Mawdit qunt penen oqıwǵa kiriskeń kúnderde onıń úyinde qayǵılı waqıya júz beredi. Onıń, inisi Mawwid awırıp qaytıw boladı. Bul waqıyadan keyin Qazı Mawlik kóp waqıt qıynalıp júredi. Qazı Mawlik qosıqlarında óziniń jekkeligin aytıp inisin esleydi. Máselen, ol óziniń belgili «Sápiwra menen aytısında»:

Kúnde meniń ash halatım darazdur,

Ózim ekkedurman pursatım azdur [5:214]

-dep jazadı.

Qaraqum iyshan medresesinde Mawlik medreseniń tártibi boyınsha birinshi gezekte islam talimatın diniy islam kórkem ádebiyatların úyrengen hám óz bilimін jetilistirgen. Ol dáwirlerde Qaraqum iyshan medresesi Orta Aziyadaǵı belgili medreselerden esaplangan.

Qaraqum iyshanların medresesiniń bay kitapxanası bolǵan. Mawliktiń bul jerde islam dini boyınsha kóp kitaplardı úyreniw menen birge «Hámre-Hámse», «Shaxnama», «Házireti Áliy», «Hákim Ulıqpan haqqında ápsana»,

jáne de «Mın bir tın», «Suwı Allayar», Sulayman Baqırğaniy, Xoja Axmad Yassawiy hikmetlerin hár túrli dástanlardı, qıssalardı oqıp, úyrengenligi haqqında Shımbaylı 96 jasar Izbasar Jabbarqulov maǵlıwmat beredi. Suwıların kópshiligi medresede jatıp qaraqum xızmetlerin etse uzaqtaǵıları, jılına bir eki ret kelip sálem berip sawǵalar ákelip turǵan. Olardıń birazları bahalı diniy kitaplardı, dástanlardı, shayırlardıń shıǵarmaların jáne de arab, parsı ellerinde baspadan shıqqan kóplegen kitaplardı sawǵa etken. Jas Máwdit usınday sharayatta oqıp bilim alǵan.

Qaraqum iyshan medresesinde diniy táliymatlar menen birge sufiyizm ádebiyatı úyrenilgen. Máwlik medresede Axmed Yassawiydıń, Shbliy ashıqtıń, Najimatdin Qubranıń, Sulayman Baqırğaniydıń, Máshráptıń shıǵarmaların oqıp úyrengen.

Qazı Máwlik qaraqum iyshan medresesin pitkerip óziniń bilimin rawajlandırıwdı kóp oyladı. Bul pikirin ákesi Bekmuhammed axunǵa oylasadı. Bul dáwirde Bekmuhammed Shımbay qalasınıń qazısı lawazımın atqarıp atırǵan dáwiri edi. Máwliktiń bul pikirin ákesi quwatlap oǵan Buxaraǵa Kókaltash medresesine barıp oqıwdı keńes etken. Sebebi Bekmuhammedtiń ózide Xiywa sońınan Buxarada Mir-Arab medresesinde oqıǵan edi. Ol waqıtları Xiywa medreselerinen keyin oqıwdı Buxara medreselerinde dawam etiw úrdis esaplangan. Sonıń ushın bolsa kerek. Qazı Máwlik ómirinshe:

Buxara quwatıy islamiy din ást,

Samarqand sayqoliy royiy zámın ást [2:54].

- dep ayıp júretuǵın edi dep kórsetedi shayırdıń balası Abdulla Abıbulıaev.

Máwlik Buxaradaǵı Kókaltash medresesine barıp sınaqlardan ótip oqıwǵa túsedı.

Buxaradaǵı Kókaltash medresesi Orta Aziyadaǵı eń úlken diniy oqıw ornı edi. Onda hátteki sırt ellerden de talabalar kelip oqıyutın bolǵan. Shayır ózi arab, parsı tillerinen ákesiniń meshitinde oqıp júrgen kúnlerinde-aq úyrenip baslaǵan edi. Sonlıqtan ol medresedegi diniy tártiplerdi, oqıwdı, tez meńgerip aladı. Jas tariyxshı ilimpaz A.Qudiyarov: «Hátteki qurandı oqıp baratırıp awdarıp beriw dárejesine de erisken» - dep kórsetedi.

Qazı Máwlik medresedegi bay kitapxanada bos waqtınıń kópshiligin ótkergen. Bul jerde ol islam dúnyasındaǵı arab, parsı tillerinde basıp shıǵarılǵan kóplegen diniy táliymatlarǵa baylanıslı kitaplardı, jáne de kóplegen ertekler, dástanlar, payǵambarlardıń ómirine baylanıslı qıssalardan, shayırlardıń shıǵarmaların, ilimiy miynetler menen de tanısqa.

Ol ákesi Bekmuhammed penen Buxarada turıp xat alısıp turǵan. Xatlarınń birinde Buxaradaǵı Kókaltash medresesiniń kitapxanasındaǵı bay materiallar jóninde jazǵanında ákesi oǵan sol miynetlerden nusqa kóshiriwdi másláhát etken. Qazı Máwlik múmkinshiligi bolǵan kitaplardı «Türkiyge» yaǵnıy qaraqalpaqshalap ayırımların sol «hasıl» (originallıǵında) túrinde, sol turısında kóshirip alǵan. Bul isler sońınan qazı Máwliktiń awdarmashılıq hám kátiplik xızmetiniń rawajlanıwına da úlken tásirin tiygizedi.

Máwlik 20-22 jaslarında Buxara medresesin pitkerip axun dárejesin alıp qaytıadı. Shımbay qalasına kelip ózi oqıǵan xan meshitinde bala oqıtqan. Ol meshitte sabaq berip júrip lirikalıq qosıqlar jaza baslaǵan. Bul haqqında belgili ilimpaz N.Dáwqaraev: «Shayırlıq jumısınıń rawajlangan waqtı 1905-jıl menen 1918-jıl arası» - dep jazsa ádebiyatshı alım professor A.Paxratdinov: «Qazı Máwlik 18-20 jaslarında-aq lirik shıǵarmalarınń sheberligi menen jáne de ataqlı qıssaxan ekenligi menen ádep Shımbay qalasına, soń barlıq qaraqalpaq xalqınıń arasına tarala basladı» - dep jazadı [4:154].

Máwlik shayır dáslep ápiwayı biraq tereń mánili qosıqlar jaza basladı. Onıń dáslepki shıǵarmaları yumorsatıralıq qosıqlar yamasa turmıstıń anaw ya mınaw máselelerin sóz etken shıǵarmalar bolǵan. «Kóknarshı dostıma» qosıǵı ápiwayı tilde jazılǵanı menen óz zamanı ushın eń

áhimiyetli máselelerdi sóz etken. Sol dáwirdegi ayırım qosıqlarında burınnan Adam balasınıń den sawlıǵına zıyan esaplangan kóknarshılıq, náshebentlikke qarşı pikirdi quwatlap jazǵan qaysı qosıǵı qaysı zamanda óz áhmiyetin joǵaltar emes. Máselen, Orta Aziya xalıqlarında geypara adamlarǵa «dástürge» aylanıp ketken «kóknarshılıqtı» qattı áshkaralap onıń adamnıń den-sawlıǵı ushın da hátteki jámiyet ushında zıyan ekenligin eskertken qatarların oqıymız:

Neshshe jangá urtlasa dep ishirdiń,

Mámбеткерім мolla seniń шáкіrtiń,

Adamlarǵa zıyan etseń kerekti [4:160] - dep óziniń dostın kúlkige aladı.

Qazı Máwliktiń jas waqtındaǵı jazǵan qosıqlarınıń kóbi si sol waqıtta xalıq qosıqları qatarına kirip ketken.

Shayır Buxara medresesin pitkerip kelgenine kóp waqt bolmasada xalıq arasında «axun», «shayır» atalıp kópke belgili bolǵan edi. Máwlik Buxara medresesin pitkerip kelgenine bir jıl bolmay-aq ákesi Bekmuhammed axun qattı awırıp tosattan 43 jasında qaytı boladı. Sonlıqtan ákesiniń ornına yaǵnıy bosaqan qazılıq lawazımına Shımbaydıń muftıyı Máwliktiń ustazı Áliy axun-iyshan Máwlikti usınadı.

Máwlik (Máwdit) Bekmuhammed ulın «Qazı Máwlik» dep xalıq atay basladı. Qazı Máwlik Bekmuhammed ulınıń qazılıq etken dáwiri haqqında da adamlar arasında biraz tartıslı pikirler bar. Máselen Q.Ayimbetov «Xalıq danalıǵı» kitabında mınaday maǵlıwmattı beredi: «Qazı Máwlik medresede oqıp joqarı bilim alǵan, azǵana waqt qazı da bolǵan, mine sonlıqtan onı «qazı» dep atap ketken. Onıń qazılıq kásibinen göre ádebiyatı taratıw boyınsha xızmeti kóp bolǵan» [2:54]. N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetinde: shayır jóninde óz pikirin ayta kelip: «Ol (Qazı Máwlik.B.D.) eski diniy mekteplerinde oqıǵan, sawatlı, bilimli Adam. Bir neshe jıl shımbayda qazı bolǵan» - dep kórsetedi.

Shımbay qalasınıń tariyxın izertlegen ilimpaz A.Kudiyarovtıń óz maqalasında biziń pikirimizdi tastıyqlaydı. Bul dáwirde Qazı Máwliktiń ómirinde de qaraqalpaq xalqınıń turmısında da kóplegen waqıyalar boldı. Solay etip, Qazı Máwlik 1905-jılın aqırlarında Shımbay qalasınıń qazısı bolıp saylanadı. Ol qazılıq wazıypasın da shayırlıqtı da teńdey alıp baradı. Qazı Máwlik arab, parsı, barlıq türkiy tillerdi hátteki orıs tilinde jaqsı meńgerip alǵan tábiyǵıy talantlı adam. Bul dáwirde jergilikli xalıqtıń ishinen shıqqan geypara, adamlar orıs tili hám ádebiyatı menen azda bolsa tanıs bolǵanlıǵı málim. Bul haqqında N.Dáwqaraev óziniń doktorlıq dissertaciyasınıń avtoreferatında: «В восемьдесятых годах прошлого века было открыто несколько русско-туземных школ нового типа, предназначенных для подготовки чиновников... Среди местного населения стали появляться люди изучившие русский язык и знакомые с русской литературой» - dep kórsetedi. Demek bul dáwirde xalıqtıń ishinen oqıwǵa, bilim alıwǵa qızıǵıwshılar kóp bolǵanlıǵı haqıyqat. Onıń üstine Qazı Máwliktey birqansha talantlı adamlar tillerdi ózinshe úyrenip jetilisen.

1910-1911-jıllarda qaraqalpaqtıń arqa aymaǵında qazıw isleri tolıq bolmay qalıp suwsızlıqtıń sebebinen «aq qapshıq» dep atalǵan ashlıq boldı. Bul ashlıq 1914-1919-jıllar aralıǵında jáne qaytalangan.

Al, 1916-jılı 25-iyundeги patshanıń basqa xalıqlardıń er adamların urıs bolıp atırǵan rayonlarda qorǵanıw qurılıslarına, sonday-aq mámleket ushın zárúrli bolǵan basqada qorǵanıw jumıslarına tartıw haqqındaǵı ukazı shıqtı. Aradan bir ay ótip buǵan qarşı Ámiwdarya bóliminde kozǵalań bolıp, aqıbetinde milliy azatlıq háreketi baslanadı. «Ukazda basqa xalıqlardıń 19 jastan 43 jasqa shekemgi adamlardı urıs dawamında til jumılarına tartılutıǵınlıǵı atap kórsetildi.» Bul jaǵday xalıq ushın júdá awır boldı. Asirese jas kelinshekler ayrılıq dártine ushıraydı. Qazı Máwlik bul tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı olarǵa tilekleslik iretinde

shıǵarǵan «Márdikar» qosıǵında bılay jazadı.

Záhmet shekip ketti deydi yoqarı,

Kimisi ketipti Charjowdan arı,

Ansha boldı, hesh bir xabar bolmadı,

Keshe ketken sáwdıgimdi saǵındım [2:53]

Ilimpaz A.Paxratdinov: «1910-1914-jıllardan baslap Qazı Máwlik Shımbay qalasındaǵı úlken meshitlerde, burın, «xan meshiti» dep atalǵan orında jetik allama sıpatında talabalarǵa sabaq bergen» - dep jazadı óz miynetinde.

Haqıyqatında da Qazı Máwlik Shımbay qalasınıń qazısı lawazımında turıp shayırshılıq penen de shuǵıllanǵan sonıń menen bir qatarda meshitlerde sabaq bergen. Usı dáwirde Qazı Máwlik Shımbaydan óz ǵárezeti menen meshit salıp miynetkesh xalıqtıń balaların biypul oqıtıp awqatta bergengligi haqqında U.Raxmetullaev penen E.Karimullaev maǵlıwmat beredi. (Qazı Máwliktiń bul meshiti 1929-jılǵa shekem islep turǵan, al sońınan ózi quwdalanıp meshiti sawda skladına aylandırılıp jiberilgen).

Usı dáwirde Qazı Máwlik ómiriniń kópshilik bólegin hátte qaraqalpaqlarda birinshilerden bolıp awdarma isi menen shuǵıllana baslaydı. Sebebi bul dáwirlerge kelip Qaraqalpaqstan xalqınıń oqıwǵa, bilim alıwǵa ásirese ádebiyatqa, mádeniyatqa qızıǵıwshılıǵı kúsheye basladı. Bul haqqında professor A.Paxratdinov: Ol birinshi gezekte arab xalıq erteklerin, ásirese «Mın bir tın»niń kóp erteklerin, «Ajibini Ulıq», «Shıǵıs sayqalı», «Hámiyri Hámze», «Házireti Aliy» haqqındaǵı dástanlardı, «Til sáne» (porxanlar kitabı) «Tús jorıw», «Sayqalıy mádet» usaǵan kóp kitaplardı qaraqalpaq tiline awdardı» dep kórsetedi.

Haqıyqatında da Qazı Máwlik kóplegen diniy, ádebiy kitaplardı arab-parsı tilinen qaraqalpaqshaǵa tınbay awdarıp otırǵan. Máselen «Hilalay peri» dástanın tánhá ózi parsı tilinen qaraqalpaqshaǵa awdargan. Sońınan bul dástandı qayta kórip shıǵıp ózi qayta islegen «Ǵarip ashıq-Shasánem» dástanına kirgizip, biriktirip jibergen. Sol ushında bul dástanǵa qızıǵıwshılıq kúshli bolǵan.

Qazı Máwlik bunnan basqa túrkiy xalıqlarǵa keńnen málim bolǵan kóplegen dástanlardı máselen «Góruǵlı», «Yusip-Axmed», «Ǵarip ashıq» dástanların Firdausıydıń, Nizamiydiń, Genjoudıń, Nawayınıń kóp qosıqların hám «Hamsa»ǵa kirgen dástanların hám túrkmen tilinen Maqtumqulınıń kóplegen qosıqların qaraqalpaqshalan.

Máwlik Bekmuhammed ulı Qaraqalpaqstanda keńes húkimeti ornaǵansha Shımbayda qazı bolıp turǵan. Soń shayır óziniń sanalı ómirin birotala diniy islamǵa, aǵartıwshılıq islerine baǵıshlaydı. Qazı Máwlik Shımbayda birinshi bolıp kitap dúkanın ashqan. Bul haqqında U.Rametullaev óz maqalasında: «1926-jılı Shımbayda kitapxana (kitap dukanı) ashadı» dep jazsa, professor A.Paxratdinovte 1926-jılları kitap dúkanın ashadı dep kórsetedi. Bunı xalıq shayırı Abaz Dabılovtıń kórsetpesine sáykes ol: «men 23 jaslarımda (yaǵnıy 1921-jıllarda) Shımbaydıń bazarına kelsem, moyılday qara saqalı bar, qara sulıwshıq kisi kitap satıp otır eken. Bul ataqlı shayır,

Adebiyatlar

1. Алламбергенов К. Каракалпак әдебиятында айтыс. -Нөкис.: Каракалпакстан. 1989. Б.18
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис.Қарақалпақстан. 1988. Б 53-55.
- 3.Байниязов Қ. Қазы Мәулік тәрийпи хәм мухаббат қосықлары. // Әмиўдәрә. 1987. №1 Б.105.
4. Пахратдинов Ә. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы каракалпак әдебияты тарийхы. -Нөкис.: Билим. 1997. Б.226.
5. Пахратдинов А., Өтемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы каракалпак әдебияты тарийхы. Хрестоматия. -Нөкис.: Билим, 1995. Б 209-215.

Maqolada Qozi Mavlik (Maudit) Bekmuhammed ug'lining ijodining tadqiq qilinishi, ta'lim-ta'rbiyaviy, madaniy-ma'rifiy ishlari haqida so'z qilingan. Shoirning lirik qo'shiqlari g'oyaviy-mavzusi, janriy xususiyatlari atroflicha o'rganilgan. Shunigdek, adibning tarjimashunoslikga qo'shgan hissalar haqida ham fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается научная, просветительская, культурно-просветительская деятельность Казии Мавлика (Маудит) Бекмухаммед оглу. Подробно исследуются идейная тематика и жанровые особенности лирических песен поэта. Обсуждается также вклад автора в переводоведение.

PEZIOME

SUMMARY

The article deals with the study of the work of the son of Qazi Mavlik (Maudit) Bekmuhammed, his educational, cultural and enlightenment work. The ideological theme and genre features of the poet's lyrical songs are studied in detail. The author's contribution to translation studies is also discussed.

kátip qıssaxan Qazı Máwlik edi» - dep maǵlıwmat beredi.

Qazı Máwliktiń úyine eki-úsh sulıw xat jaza alatuǵın sawatlı kátip (xatker) adamlar turaqlı jasaǵan. Olarǵa óziniń awdargan hám qaraqalpaqshalan diniy hám ádebiy kitapların kóbeytip kóshirtip xalıqqa taratıp otırǵan.

Qazı Máwlik 1918-24-jıllarda taza mekteplerdiń ashılıwına kómeklesip Q.Áwezov hám S.Majitovlar menen birlikte arab grafikasını úyretiw onı qayta ońaylastırıp islewde másláhátler bergen.

Qazı Máwlik keńes húkimetiniń dáslepki jıllarında da az sanda bolsada shıǵarmalar dóretken. Onda ol jańa zamandaǵı balalardıń bilim alıwın quwatlaǵan. Bul dáwirdegi shıǵarmalarınan «Zaman boldı», «Hayal-qızlar» h.t.b. Misalı:

Ashıldı áne taza mektep,

Qatar-qatar otırıń dep,

Úyretip ikramıw-átep,

Ilim alıń hayal-qızlar [4:156].

- dep jazadı. Bunda hátte onıń progressiv shayır ekenliginen derek beretuǵın jaqsı belgilerdiń biri: «ilim alıń hayal-qızlar» - dep uran taslawında kórinip turıptı. Demek ol zamandı túsingen shayır bolǵan.

Qazı Máwlik 1926-27-jıllarda Shımbay qalalıq atqarıw keńesiniń kátibi bolıp islegen. Bul dáwirde de ol bilimlendiriw, ádebiyat, mádeniyat islerine kóp ǵayrat saladı. Biraq ol qanshelli qaraqalpaq xalqınıń rawajlanıwı ushın xızmet etse de, sol waqıttaǵı keńes húkimetiniń belsendilherine jaqpadı. Hátteki onı qamaqqa alıw qáwpi bolǵan da ol májbúriy túrde 1929-jılı gúzde túrkmen arasına bala-shaǵası menen qashıp kóship ketedi. Biraq Qazı Máwlik ol jaqlarda da ádebiy xızmetin taslamaǵan bolsa itimal. Bul haqqında ilimpaz Q.Bayniyazov «Qazı Máwlik shayırdıń táriyp hám muhabbat qosıqları» atlı maqalasında «M.Bekmuhammedov Quba tawda jasaǵan dáwirinde «Yusip-Axmed», Mollanepestiń «Tahir-Zehre» dástanların túrkmen tilinen qaraqalpaq tiline awdargan» - dep jazadı. [3:105]

Belgili ilimpaz N.Dáwqaraev Qazı Máwliktiń ádebiy, mádeniy, aǵartıwshılıq xızmetlerin joqarı bahalap onı mámleketlik kelisim menen Túrkmenstannan Nókiske 1949-jılı kóshirip alıp keldi. Shayır sonshama qısıwmetlerden keyin óz watanına qayıp keledi. Usı jılı ol «Jasargan ilham» atlı shıǵarmasını dóretdi.

1949-50-jılları Qazı Máwlikti belgili xalıq shayırları S.Nurimbetov hám A.Dabılovlar menen birlikte Qaraqalpaqstanınıń kóplegen jerlerine ádebiy saparǵa jiberedi. Sonıń ushın bolsa kerek shayır eki joldasına arnap:

Shaqırmasań barmas asqa,

Ekewiniń úyi basqa,

Biri uzın biri qısqa,

Abbaz bilen Sadıq shayır.

-dep házil dálkek qosıqlarında shıǵarǵan.

1949-jılı Qazı Máwliktiń: «Gúlistan» ádebiy almanaxında «Kelin-qızlar» degen qosıqları basılıp shıqtı.

Qaraqalpaq ádebiyatı, mádeniyatı, aǵartıw isleriniń belsendisi, 1950-jılı qaytı boladı.

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В РОМАНЕ Д.РУБИНОЙ «НА СОЛНЕЧНОЙ СТОРОНЕ УЛИЦЫ»

Э.Н.Ешниязова - кандидат филологических наук

Нукуссский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: роман, аёл образи, типик қахрамон, санъат, ҳаёт маъноси.

Ключевые слова: роман, женские образы, типичный герой, искусство, смысл жизни.

Key words: novel, female characters, typical hero, art, meaning of life.

Современный литературный процесс интересен своим многообразием. Появляются эпические произведения на разные темы, в современном литературном процессе наблюдается и эхо «деревенской прозы», историческая тема, развивается приключенческий жанр, детективный жанр, фантастика и т.д. В данном процессе определенное место занимает творчество Д.Рубиной.

Дина Рубина – русская писательница, редактор, киносценарист. Родилась Д.Рубина в Ташкенте, поэтому в ее произведениях часто появляется образ этого города, а также некоторые реалии из прошлой жизни автора, элементы узбекской жизни. Например, в повести «Любка» главная героиня родилась в Ташкенте, по распределению работала где-то в захолустье, затем вернулась в свой родной город Ташкент, значит, в произведении напоминает об этом городе, кроме этого, Любка покупает у старика за бесценок тапочки с узбекскими узорами, таких моментов много в творчестве Д.Рубиной.

Особое место в творчестве Д.Рубиной занимает роман «На солнечной стороне улицы», он был написан в течение 26 лет. Как признается сам автор в одном из интервью: «Написание романа – процесс трудоемкий, подспудный, особенно, когда речь идет о воссоздании образа родного города» [1].

Местом действия в романе является город Ташкент. Автор произведения вспоминает про свой родной город, город детства, но прежнего этого города и нет. Автор описывает послевоенные годы, жизнь эвакуированных людей во время войны. Образ города Ташкента в романе был рассмотрен в научных исследованиях молодых ученых [2]. Следует отметить, что автор романа дает точное описание старых улочек, площадей, базаров города Ташкента. Кроме этого дается описание жизни многонационального города.

Дина Рубина признается: «Когда я устаю, я вспоминаю вязкий мед ташкентского солнца... Керамический блеск виноградных листьев, тяжелые бусы янтарных, слезных на срезе, сушеных дынь, светящуюся изнутри золотую пыль абрикосов, сладкую истому виноградной кисти с желтыми крапинами роящихся ос. Из дому нужно выходить с запасом тепла ... - мне до сих пор тепло... Солнечное свечение дня... Солнечная, безлюдная сторона улицы. Карагачи, платаны, тополя – в лавине солнечного света. Мне до сих пор тепло» [3] - именно таким, солнечным, жарким и пряным, запомнил Ташкент Дина Рубина.

Наверное, поэтому роман и называется «На солнечной стороне улицы», так как солнечный Ташкент напоминает автору о беззаботном детстве, где светит яркое солнце, но следует помнить о том, что кроме солнечной стороны улицы есть и противоположная теневая сторона, значит, писатель имеет в виду, что жизнь состоит не только из счастливых красок, но смысл жизни человека заключается в борьбе, в контрасте – «светлое и темное».

В данном произведении наблюдаются две сюжетные линии, связанные с главными героинями романа с Катей Щегловой и с ее дочерью Верой. Через воспоминания героини мы наблюдаем за прошлым Кати Щегловой, узнаем о том, что еще маленькой девочкой Катя пережила ленинградскую блокаду, осталась жива только благодаря стараниям брата Саши, который уже после войны погибает, из большой семьи в живых осталась одна Катя. В детстве Катя изучала языки, свободно говорила на французском, была очень талантливой де-

вочкой, но трудности, сопровождавшие всю ее жизнь, привели к тому, что ей хотелось жить лучше, «вообще презирала всякую натуру. Все ее существо, искореженное детским голодом и страшными смертями близких, было устремлено только к одному – добыче».

Главная героиня романа Катя была женщиной резкой, грубоватой и очень хитрой, в отношениях с окружающими людьми стремиться быть властной и подчинить их себе, как правило, сама никогда не подчиняется другим. Наблюдая за молодой Катей, Семипалый удивлялся, она казалась ему забавной: резкий ее, неустойчивый характер временами - в теплые минуты неожиданно накатившего душевного разговора - вдруг смягчался, прояснялся, как под рукой реставратора сходит налипшая на живописный слой коричневая накипь времени, обнажая кусочек лазури над крышей дома и легкое, как кисея, белое облако, прежде незаметное...

Эти-то перепады - от тихой нежности к хищному оскалу - и щекотали Семипалого, волновали его...

Катя – очень талантливая женщина, не зря среди подельников ее называли «артисткой», она мастерски умела перевоплощаться, тем самым могла усыпить бдительность и втереться в доверие любого, чтобы воплотить в жизнь свой гениальный план.

Полной противоположностью Катки Щегловой является ее дочь Вера. Она, как и мать, независимая и сильная, но для Веры превыше всего не деньги, а любовь, красота и гармония.

Очень интересны взаимоотношения между матерью и дочерью. Рассмотрим, как дочь относится к своей матери, после того как мать возвращается с тюрьмы.

Откуда идет ненависть дочери к родной матери, проследим эпизоды из жизни девочки: Вера в детстве очень боялась потеряться. Мать несколько раз забывала ее, то на рынке, то в магазине, то на вокзале. Больше всего Верка оставалась одна, когда ее мать Катя уходила «зарабатывать деньги». А если шли куда-то вместе, четырехлетняя Верка вцеплялась в материнскую юбку мертвой хваткой и бежала за ней повсюду, как собачонка, даже в общественный туалет на улице. Это эпизоды из своей жизни, о которых Вера сама знает. А этот эпизод еще с точностью характеризует Катю: «Федя, акушер, который влюбился в новорожденную Верку, приходил ее пеленать, приносил кормить, говорил: Давай я женюсь на тебе, Катя, больно девку отдавать не хочется! Щекастая какая, глазастая! Мать усмехалась холодно:

- Забирай так, она мне даром не нужна. Да и ты не нужен...

Федя-то и дал девчонке имя, тем более что мать как-то не задумывалась об этом... родилась девка, не урод, не недоносок, ну и ладно...

А Вера... это высоко, Вера - это правда, это то, что тебя над грязью держит, не дает упасть...[3]. А может быть, девочку всю ее жизнь и оберегало данное акушером имя.

На подсознательном уровне, наверное, девочка чувствует, что она была обузой, сначала отец хотел избавиться от нее, то есть, предлагал Кате сделать аборт, говорил, что он может договориться с врачами, он может дать деньги. Что интересно, Катя ведь была против, она сбежала, родила, но, когда мать нужна была для девочки, она совсем не занималась ее воспитанием. Может обида на отца Веры Юрия Кондратьевича была слишком болезненной, ведь смотрела женщина на дочь

и находила сходства с ее родным отцом. Например, когда после очередного «ее похода на наркотические поля Катя вернулась домой и увидела, что ее ограбила женщина, на попечение которой была оставлена Верка, злилась на свою дочку, сквозь зубы прошептала: «Семипалово отродье, гиря на руках...»[3]. Да, кроме этого, мать всегда была против любимого дела своей дочери, Вера рисовала и в этом Катя видела, что все-таки гены берут свое, не только мать была талантлива, но и отец был начитанным человеком, интересовался философией, а Вера же изображала этот мир своим собственным взглядом. Матери хотелось, чтобы ее дочь была такой же, как и все обычные советские люди.

Женщины пережили много трудностей в своей жизни, если Катя Щеглова увидела сначала все ужасы ленинградской блокады, а затем эвакуацию, осталась одна сиротой, так как умер и брат Саша, затем ее воспитала улица, выучилась только на швею, работала на какой-то фабрике, умудрялась находить какой-то левый заработок, а затем вовсе стала торговать, командовала шайкой спекулянтов, всегда стремилась улучшить свое материальное положение, а каким путем его зарабатывать, то есть, законным или нет, не имело никакого значения.

Образ Веры Щегловой - образ собирательный, образ женщины, погруженной в искусство, в себя, взращенной плотным горячим воздухом Ташкента. Образ девчонки, выросшей в ташкентском дворе и ставшей ярким творческим человеком, человеком с большой буквы. Вера была предоставлена сама себе, еще с детства она во время «походов матери» оставалась одна, можно сказать, она была воспитана всем двором, соседями. И только талант девочки, ее любовь к искусству, помощь соседей, друзей, и главное, отчима, которого она сама выбрала, смогли помочь ей найти свое место в жизни.

Таким образом, героини по своему характеру разные, но обе талантливые, у обеих женщин свои жизненные пути, но цель у женщин одинаковая. Обе женщины хотят найти свое место в жизни, но идут они разными путями, и каждый считает свой путь правильным. Автор пишет «о солнечной стороне улицы», для Кати «солнечная сторона улицы, может быть ее воспоминания о детстве, а для Веры, которая родилась и выросла в тени, солнечной стороной является встреча с людьми, которые делают ее жизнь светлой и счастливой.

Литература

1. Радиостанция «Культура», программа «Действующие лица». // Сайт Дины Рубиной: интервью. [Электронный ресурс]: [Режим доступа]: <http://www.dinarubina.com/interview/index.html>
2. Пирвердян А.Г. «Исчезнувший Ташкент в романе Дины Рубиной «На солнечной стороне улицы». // Наука в мегаполисе, 2020 год, выпуск: № 6(22) – С. 277.
3. Рубина Д. На солнечной стороне улицы: роман. – М.: «Эксмо», 2011. – С.381.
4. Гомберг Л. В бездонных водах времени: рецензия. // «Знамя». 2007. № 3. – С. 208- 211.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада таниқли ёзувчи Д.Рубинанинг "Кўчанинг қуёшли томонида" романидаги аёл образлари муҳокама қилинади. Она ва қиз образлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар қиёсланади, уларнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилади, аёллар ўртасидаги қелишмовчилик сабаби ойдинлашади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются женские образы в романе известной писательницы Д.Рубиной «На солнечной стороне улицы». Сравниваются сходства и различия между образами матери и дочери, выявляются их характерные особенности, выясняется причина разлада между женщинами.

SUMMARY

This article discusses female images in the novel by the famous writer D. Rubina "On the Sunny Side of the Street". The similarities and differences between the images of mother and daughter are compared, their characteristic features are revealed, the reason for the discord between women is clarified.

ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВА ШЕЪРИЯТИДА ҚЎЛЛАНГАН ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАРДА ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ВАЗИФАЛАРИ

Г.Ҳ.Эшнӣзова – докторант

Навоий давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: шеър, ижодиёт, лингвопоэтика, бадий тасвир, фонетик воситалар, метафора, лафзий санъатлар, лексик бирликлар.

Ключевые слова: поэзия, творчество, лингвопоэтика, художественный образ, фонетические средства, метафора, словесные искусства, лексические единицы.

Key words: poet, creativity, lingvopoetics, artistic image, phonetic means, metaphor, verbal arts, lexical units.

Биламизки, замонавий ўзбек адабиёти, яъни, шеърятимизда юз бераётган шаклий-мазмуний ўзгаришлар, лисоний-услубий жиҳатлар унинг бадиияти, эмоционал-экспрессивлиги, эстетик таъсир кучини таъминловчи омиллар ва воситаларни аниқлашда янгича ёндашувлар пешқадам бўлиб бормоқда. Умуман олганда, шеърятда қўлланилган бадий санъат турлари ҳақида гапириб ўтадиган бўлсам, яъни “Санъат” “сун” яъни “яратмоқ” сўзидан олинган бўлиб, бадийлик яратиш ҳисобланади ва бадий санъатлар лирик ва эпик тимсолларнинг ёркинроқ гавдаланишига, мисралар, байт ва бандларнинг лафзий назокати, мусикийлиги, жозибдорлигини таъминловчи воситалар ҳисобланади. Бадий санъатлар икки турга бўлинади: Маънавий (маънога тегишли) санъатлар ва Лафзий (шаклга оид) санъатлардир” [1:23]

Хусусан, шеърӣй санъатлар ҳақида ҳам бир қанча рисоалар яратилган. “Шеърӣй санъатларни таснифлаш ҳақида А.Ҳусайнийнинг “Бадойиъ-ус сонйиъ” асарида шундай дейилади: “Нутқ гузалликлари уч қисм била

чекланур ул жиҳатдинким, ҳар гузаллик ё фақат лафз гўзаллигидур, ё фақат маъно гўзаллигидур ёҳуд лафзу маъно йиғиндисининг гўзаллигидур.” [11:25] Т.Бобоевнинг “Шеър илми таълими” рисоласида ҳам шеърӣй санъатлар лафзий, маънавий ва лафзӣю маънавий (ёки маънавий-лафзий) санъатларга бўлинган. Профессор А.Ҳожиҳмедовнинг “Шеърӣй санъатлар ва мумтоз кофия” рисоласида “Адабиётшунослигимизда шеърӣй санъатларни маънавий ва лафзий санъатларга ажратиш анъана бўлиб келган” (3-86) дейилади ва шунга мувофиқ таснифланган. Шу билан бирга кофия билан боғлиқ санъатлар ҳам алоҳида гуруҳланган. “Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул-балого” асарида эса шеърӣй санъатлар ҳеч қандай гуруҳларга ажратилмасдан, таснифсиз берилган” [11:25] Бундан ташқари мазкур рисоаларда шеърӣй санъатларни маънавий ва лафзийга ажратишда, яъни маълум бир шеърӣй санъатни у ёки бу туркумга мансуб этишда ҳам хилма-хилликлар борлигини кўриш мумкин. Ийҳом, жамъ, тафриқ, тақсим, тақрир ва бошқа шеърӣй санъатларини Ҳалима Худойбердиева

асарларида ҳам кўриш мумкин. Масалан: “Оқ олмалар” китобидан (1973 йил) олинган “Шунчаки...” шеърида

Шунчаки кулмок истехзодек гап,
Бирдан **қах-қах урай**, чўчиб кетсинлар.
Бошларига осмон тушгандай кулаб,
Ғафлат бандалари ёқа тутсинлар.

Шунчаки йиғлаш ҳам ярашмас бизга,
Уни эплар фақат **юраги тошлар**.

Шундай йиғлай, ҳожат қолмасдан сўзга,
Қўрғоқ кўзлардан ҳам қуйилсин ёшлар [1:21].

Шоиранинг бу тўртликларида гуё ҳаёт муттасил курашдан иборатдек. Бу мисралар билан бошланган мумтоз, шиддаткор шеър ҳар бир инсонга шоиранинг ижодий, ахлокий, инсоний жиҳатлари бўлиб кўринади. Бу шеър ҳақида тўлиғича тасвирланганда туйғуларнинг тугўни, ҳамда жасоратнинг бир кўриниши сифатида гавдалантирилган.

Мен сизларни шу шеърнинг охирига байтларига эътибор қилишингизни истар эдим:

Шунчаки ёзмокқа кўнгил тўлмайди,
Шунчаки ёзмокқа бормайди қўлим.
Шунчаки ёзмокқа чидаб бўлмайди,
Шунчаки ёзмок, бу-шоирга ўлим [1:6]

Ҳалима Худойбердиева шеърларида бадиий санъатлардан, яъни лафзий санъатларни мохирона қўллаган. Шоиранинг шеърларини лингвопоэтик таҳлил жараёнида фонетик воситаларнинг ҳамда лексик бирликларнинг бадиий-эстетик хусусиятларига алоҳида эътибор бериш керак. Биз, аввало лексик бирликлар деганда нималарни тушунишимиз керак? Бу хусусда бир қанча профессор-ўқитувчилар, олимлар ўзларининг тадқиқот ишларини олиб борган. Жумладан, Ҳ.Жамолхоновнинг “Хозирги ўзбек адабий тили” дарслиги ҳамда М.Эрназарованинг “Субстансиал-прагматик терминларнинг қисқача изоҳли луғати” орқали келтирилган маълумотлар ва мисоллар билан **лексик бирлик** терминининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилдик. “Сўз тилининг энг муҳим номинатив бирлигидир, чунки у борлиқдаги нарсалар-буюмларни, предмет сифатида тасаввур қилинадиган мавҳум тушунчаларни, ҳаракат-ҳолатни ранг-тус, маза-таъм, ҳажм-миқдор, ҳислат каби белги хусусиятларни номлайди: дарахт (предмет номи), онг (мавҳум тушунча номи), ишламоқ (ҳаракат номи), оқ (ранг-тус номи), ширин (маъза-таъм номи), катта (ҳажм номи), беш (миқдор номи) кабилар. Тилнинг луғат бойлигидаги бундай сўзлар лексик бирликлар саналади.”[6.140] Ҳамда “Субстансиал-прагматик терминларнинг қисқача изоҳли луғати”да эса “**Лексема-борлик ҳодисаларини номлаш, ифодалаш, кўрсатиш учун хизмат** қилувчи луғавий маънога эга лисоний бирлик” [9:22] каби терминлар мазмун-моҳияти изоҳланган. Шоиранинг юқоридаги шеърда қўлланилган лафзий санъатларга тил ҳодисаси нуқтаи-назаридан қаралганда, лексик бирликларни таҳлилга тортиш мумкин. Масалан: (**бошларига осмон тушгандай кулаб**) бу турғун бирикма бўлиб, иш ҳаракат номи, (**ғафлат бандалари ёқа тутсинлар**) бу эса ранг-тус номи, (**Уни эплар фақат юраги тошлар**) ушбу мисра ҳам турғун бирикма бўлиб, предмет номи, (**Қўрғоқ кўзлардан ҳам қуйилсин ёшлар**) ўхшатиш ҳамда ранг-тус номи каби тилимизнинг луғат бойлигидаги лексик бирликлардан мохирона фойдаланган. Шоиранинг юқоридаги шеърининг охирига байтида эса такрор сўзлар ва шакли бир хил ва маъноси ҳар хил сўзларни ижодкорона қўллаган.

Шеърини нутқда бадиий мазмуннинг оригинал бўлишига эришиш учун ижодкор янгича усуллари топишга интилади ва айна шу ижодий-руҳий эҳтиёж туфайли турлича ифода усуллари яратилади ҳамда шеърининг ифода имкониятлари ривожланиб боради.

“Усулни танлаш масаласини ҳар бир ижодкор адресатга айтмоқчи бўлган гапи, янгича фикр-ўйи, ўз олдида қўйган ғоявий-бадиий мақсадидан келиб чиқиб мустақил ҳал қилади.”[10:55] Адабиёт назариясига доир махсус яратилган асарларнинг диарли барчаси, асосан, поэтика масалаларига бағишланган.

Одатда, бадиий адабиётда, кўпроқ лирик асарларда товушлар, ургу ва оҳанг ҳиссий таъсирчанликни оширишда муҳим услубий восита ҳисобланади. “Лекин баъзан насрий асарларда ҳам фонетик воситалар услубий бўёқдорликни юзага чиқариши мумкин. Шеърятдаги маълумки, товушларни эстетик қўллаш натижасида шеърятда аллитерация, ассонанс, геминация каби фонетик усуллардан фойдаланилади”[6:85]. Бу ҳолатларни Ҳалима Худойбердиева шеърларида ҳам учратишимиз мумкин.

Бу дунёда менинг каби ғамдан барпо **йўқ**,
Тоғдай ғамин тил учига чиқармас тоғ **йўқ**.
Ҳеч ким мендек ўз **кўз ёшин селида оқмас**,
Ерда мендек гуррос солиб йиғлар дарё **ўқ**.

Бу умр-ўтар кўчадир. Ғофил ётма, туриб **ўт**,
Ётганлар бор, ҳолин сўра, кулбасига кириб **ўт**.
Бу кўча-байрам кўчадир, **дўст-душман** орасидан
Зийнатланиб, зеболаниб қушдай енгил юриб **ўт**.

[1:9]

Ҳалима Худойбердиеванинг “Сайланмаси” дан олинган ушбу тўртликларда мутолаа чоғида шунга амин бўлдимки, шоира ҳар қандай шароитда ҳам шеър ижод қила олиш салоҳияти шоирада бор. “Шоира ижодидаги янги оҳанглар тўлқини бу, шубҳасиз, мустақиллигимиз билан чамбарчас боғлиқ. Асосан, шоиранинг шеърларида озолиқ, эрк каби муқаддас тушунчалар, уларнинг миллат ва халқ тақдиридаги бемислу монанд аҳамияти ниҳоятда таъсирли тарзда ўз ифодасини топмоқда [1:9].

Арастуниг “Поэтика” (Нафис санъатлар ҳақида) китобида ҳозирги замон тушунчасидаги шеърят эмас, балки умуминсоний нафосат, санъат қонун-қоидалари баён қилинади.”[7.7] Алломанинг бу асари Шарқ халқлари эстетик тафаккури ривожига ҳам таъсир кўрсатган. Ҳақиқатан ҳам шунчаки ёзмок-фақат шоирнинг эмас, адибнинг ҳам, олимнинг ҳам ўлиmidир [1:6] Шоиранинг бу шеърда эса, бадиий санъатнинг жонлантириш, анафора (такрор), тажнис ва истиора каби лафзий санъат турларидан шоира мохирона фойдаланганини кўриш мумкин. Тилшунослик нуқтаи-назаридан қараганимизда фраземалар, такрор сўзлар ва метафоралар ҳамда омоним (шакли бир хил ва маъноси ҳар хил) сўзлар ифодаланган. Истиора-бу асарларда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, яъни маъжозий маънода қўллашда ҳамда бу санъат сўз маънолари кўчишининг бир тури бўлиб, у нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланади [2:20]. Тил ҳодисаларидан бири бўлган метафора эса, нутқимизда энг кенг тарқалган маъно кўчиш усули ҳисобланади.

Тилда зид маъноли сўзларнинг мавжудлиги бадиий нутқнинг ифодалилиги, экспрессивлиги, таъсирчанлигини таъминлашда қулай воситалардан бири ҳисобланади [3:88]. Шарқ адабиётида жуда қадим замонлардан буён тилда бу ифода имкониятидан кенг фойдаланиб келинган. Ш.Тошхўжаеванинг мақоласида А.Рустамов бу ҳақида шундай ёзади: “Шоир учун жуда зарур бўлган санъатлардан бири тазоддир. Бу санъат яна “мутобақа”, “тибоқ”, “татбиқ”, “муттазод”, “иттизод” ва “такофу” деб ҳам аталади. Тазод санъатида бадиийшуносларнинг айтишича зид маъноли сўзлардан фойдаланилади. Бу санъат Европа филологик адабиётида “антитеза” деб юритилади. С.Каримов бу усулни шундай таърифлайди: “Бадиий адабиёт тилидаги антитеза усули бир-бирига нисбатан қарама-

қарши маъноларни берадиган сўзларни, ибораларни баёнда ёнма-ён қўллаш орқали образлиликни келтириб чиқаришга асослангандир” [5:21]. Шоира шеърларида ҳам сўзнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турларидан – антонимлар (зид маъноли сўзлар)дан ижодкорона фойдаланган. Масалан:

Аввал ичингда қил ибодатингни,

Аввал ичингда ёй шахд-қанотингни...

Ғам ема. Бир камдир, тўлдириб бўлмас,

Аввал ўз ичингда кир, кириб бўлмас.

Ички бургут кўклаб, ўзни урами,

Ташқарида Сени ўлдириб бўлмас [1:7].

Шоиранинг “Сайланмаси”дан олинган бу шеърида **Ғам ема. Бир камдир, тўлдириб бўлмас**, мисрасида зид маъноли сўзлар ифодаланган. Бу байтда ўзининг кимлигини англаб етмаган, ёруғ оламга нима учун келганини фахм этолмаган, шоира айтганидек, ўз ичидаги ибодатхонада ибодат қилолмаган кимсалар ҳар нечук нурдан кўзи камашган, бироқ заррача бўлсин иймон нури билан борлиғи ёришмаган зотлар ҳақида ёзилганлигини кўриш мумкин.

Адабиётлар

1. Худойбердиева Х. “Танланган асарлар”. -Т.: “Шарқ”, 2020, 560-б.
2. Сафо Матжон, Шарофжон Сариев. “Ўзбек адабиёти”. –Тошкент: 2005. 200-б.
3. Тошхўжаева Ш. “Зид маънолик ва ифода имкониятлари”. // “Ўзбек тили ва адабиёт”, 2014 № 3.
4. Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. –Самарқанд: 1994. 72-б.
5. Тошхўжаева Шоирахон “Фонетик воситаларнинг бадий-эстетик вазифалари”. // “Ўзбек тили ва адабиёт”. 2014 № 5.
6. Арасту “Поэтика”. –Тошкент: 2004.
7. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: “Талкин”, 2005, 272-б.
8. Эрназарова М. “Субстанциал-прагматик терминларнинг қисқача изохли луҳати”. - Т.: “Мухаррир нашриёти”. 2017, 40-б.
9. Хакимов М. Ўзбек прагматиквистикаси асослари. Монография. - Тошкент: Академнашр, 2013.
10. Мамажонов З. “Шеърӣй санъатларни таснифлаш масаласига доир”// “Ўзбек тили ва адабиёт”, 2005 № 6.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада нозиктаб шоира, гўзал дунёқараш ва ўткир англаш қобилиятига эга бўлган ижодкор Ҳалима Худойбердиева шеърлятида қўлланган лафзий санъатларни лексик таҳлили ва бу бирликларнинг бадий-эстетик вазифаларига кичик тажрибалар ёрдамида илмий асосдаги хулосалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлен лексический анализ риторических искусств, используемых в поэзии Халимы Худойбердиевой, прекрасного поэта, прекрасного мировоззрения и остроумного художника, научные выводы, основанные на небольших экспериментах над художественно-эстетическими функциями этих единиц.

SUMMARY

In this article, a lexical analysis of the verbal arts used in the poetry of the poet Halima Khudoiberdiyeva, a poet is given with a beautiful outlook and sharp comprehension, scientifically based conclusions.

OMON MUXTOR IJODIDA LIRIK VA EPIK TASVIR UYG'UNLIGI

(“Ko‘zgu oldidagi odam” romani misolida)

A.J.Xo‘jamqulov– *tayanch doktorant*
Samarqand davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: lirik tur, epik tur, liro-epik tasvir, roman, sujet, kompozitsiya, epigraf, zamonaviy adabiyot.

Ключевые слова: лирический тип, эпический тип, лиро-эпический образ, роман, сюжет, композиция, эпиграф, современная литература.

Key words: lyrical type, epic type, lyro-epic image, novel, plot, composition, epigraph, modern literature.

Ma’lumki, badiiy adabiyotni tur va janrlarga ajratish borasida adabiyotshunos olimlarning turlicha qarashlari, tasniflari mavjud. Ular orasida ifoda tarzi yoki shakli va hajmiy jihatlar nuqtayi nazaridan ham tasniflarni uchratish mumkin. Ushbu holatlarning umumlashmasi o‘laroq Aristotel sharhi bo‘yicha (eramizdan avvalgi 384-322 yillar) badiiy adabiyotni uch turga – epik, lirik va dramatik turlarga ajratish odat tusiga kirgan [1:352]. “Shu bilan birga, o‘tgan asr adabiyotshunosligida adabiy asarlarni turlarga ajratish zarurati yo‘q, degan qarash ham ilgari surilgan. Biroq bu fikrga mutlaqo qo‘shilib bo‘lmaydi. Nega deganda, bunday qarashning yuzaga kelishi adabiyot ilmidagi yangicha – adabiy asarni ham adabiy-madaniy, ham ijtimoiy-tarixiy zamandan uzib o‘rganuvchi, adabiyotshunoslikning predmeti ko‘lamini g‘oyat tor oluvchi yo‘nalishlar bilan bog‘liq. Zero, bitta asar obyekt qilib olinar ekan, turlarga ajratish chindan-da keraksiz. Biroq obyekt qilib ming yilliklar qo‘ridan kelayotgan, bashariyat hayotidagi ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ruhoniy, ma’rifiy jarayonlar bilan bevosita bog‘liq va ming-minglab turli-tuman asarlar shaklida yashayotgan hodisa olinsa, turlarga ajratish zarurat. Haqiqiy adabiyotshunoslikning

obyekti esa ayni shu hodisadir” [4:352].

Shuningdek, adabiy jarayonda shunday asarlar ham maydonga kelganki, ularda adabiy turlarning o‘zaro uyg‘unlashuvini ham ko‘rish mumkin. Xususan, o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos o‘rni va uslubi bilan ko‘pchilikning e’tirofiga erishgan Omon Muxtor romanlarida ham shakli, ham mazmunij jihatdan adabiy turlarning badiiy integratsiyasi namoyon bo‘lgan.

Xususan, o‘tgan asrning 90-yillarida yozilgan “Ko‘zgu oldidagi odam” romani o‘zi yaratilgan davrga qadar vujudga kelgan an’anaviy realizm yo‘lidagi romanlardan kompozitsiyasi, tili va ifoda tarzi bilan ajralib turadi. Asarda lirik va epik tasvir uyg‘unligini uning epigrafidanoq sezish mumkin:

“Ming sir bor tuproqda...” (Oybek), “Mendan nima istaysan, ko‘zgu, Senga nima kerak!” (Eski bir qo‘shiqdan) [2:164].

Mazkur asarda 2 ta epigraf keltirilgan bo‘lib, ularning birinchisi Oybekning quyidagi to‘rtligidan olingan:

Tarix va falsafa chuqur, murakkab,
Hayot mash’alidir haqiqat, chin gap,

Ijodning bulog'i tinimsiz oqsin:

Ming sir bor tuproqda — olsangiz bir kaft. [3:64]

O. Muxtor ushbu to'rtlik orqali "mo'jazgina" "Ko'zgu oldidagi odam" (136 betlik) romanida ifoda etmoqchi, aytmoqchi bo'lgan gaplariga ishora qiladi. Muallif tilidan hikoya qilinuvchi asar bosh qahramoni Valining hayoti, turmush kechinmalari o'quvchi nazarida "bir kaft"dek, tor qamrovli, uch-to'rt kishi qurshovida o'tgandek go'yo. Lekin qahramonning mana shu "bir kaftlik" hayotida "ming sir bor"ligi, asarning boshdan-oyoq jumboq asosiga qurilganligi o'quvchini asarning oxirigacha ushbu jumboq yechimini qahramon bilan birga izlashga "majbur" qiladi. Asar Valining o'zi o'qigan maktab binosi tomining chaqmoq urishiga o'xshash alanga ta'sirida teshilishi va u yerda hayotligida bir-biri bilan kelishmay, doimo janjallashib yuradigan uchuvchi — Badalbek hamda Siroj muallimlarning bir-birini mahkam quchib olgan jasadlari topilishi bilan bog'liq voqealar asosida boshlanadi. Maktab qiroatxonasi tomining teshilishi voqeasi — yarim tunda ro'y bergan vaqtda uchuvchi Badalbekning bu ahvolga tushishi ko'pchilikni ajablantirmaydi. Chunki u ichib olib, uchaverradi. Biroq Siroj muallimning bu vaqtda maktabga nima uchun kelganligi kitobxon bilan bir qatorda hikoya muallifi, bir vaqtlar shu maktabda tahsil olgan, muallimning qadrdon shogirdlaridan bo'lgan Valini ham ajablantiradi. Asarning qolgan qismi shu jumboqni yechish va bu jarayonda yuzaga kelgan boshqa ko'plab yangi jumboqlar, savollarga javob izlagan Valining keyingi hayoti haqida boradi. Birgina mana voqea asar qahramonining butun hayotini o'zgartirib yuboradi. Ketma-ket jumboqlarga javob izlagan Vali, o'z navbatida, o'z hayotining mazmunini, o'zligini anglashga harakat qiladi va bu yo'lda ko'plab ruhiy iztiroblarni boshdan kechiradi. Shu o'rinda, asarning ikkinchi epigrafi nima uchun tanlanganini tushunish mumkin: "Mendan nima istaysan, ko'zgu, Senga nima kerak!"

Omon Muxtor asar qahramoni Valining ichki tug'yonlari, ruhiyatidagi qarama-qarshiliklar, uning iztiroblarini tasvirlashda shu hissiyotlarga mos she'riy jummalardan foydalanadi. Ushbu jumlar turli ijodkorlar ijodidan namuna sifatida keltirilib, yozuvchi tomonidan asar voqealariga monand ohangda yangraydi. Chunonchi, Alisher Navoiydan:

1. "Ayta olmonkim firoqingdin ne yanglig' zormen"; [2:215]

2. Kamol et kasbkim olam uyidin,
Sanga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o'tmak biayni,
Erur hammomdin nopok chiqmoq. [2:258]

M. Aligerdan:
Men deyman, o'zimcha ko'tarib isyon, —
Garchi fanga bordir ko'nglimda hurmat, —
Odamlar, odamlar, nechun sizga osmon,
Sizga kammi, axir, zaminda g'urbat?!
Siz ko'kka boqasiz qandaydir hayron,
Ko'kda sizni go'yo kutayapti taxt.
Odamlar, odamlar, nechun sizga osmon,
Sizga, axir, kammi zamindagi baxt?! [2:232]
Cho'lpon Ergashdan:
Derazamiz
Shundoqqina ayvon ostida,

Adabiyotlar

1. Aristotel. Axloqi kabir. -T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. 352-b.
2. Omon Muxtor. To'rt tomon qibla: uch romandan iborat Sharq daftari: (trilogiya). — T.: "Sharq", 2000.
3. Oybek. Sozim. (She'rlar to'rlami). — T.: G.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. 64-b.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. — T.: Akademnashr, 2018. 352-b.

Ushbu maqolada o'zbek modern adabiyotining yirik nomoyandalaridan biri bo'lgan Omon Muxtorning "Ko'zgu oldidagi odam" romani misolida lirik va epik tasvir uyg'unligi masalasi xususida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается вопрос о сочетании лирического и эпического образа в романе "Человек перед зеркалом" одного из крупнейших представителей узбекской современной литературы Омона Мухтара.

SUMMARY

This article discusses the combination of lyrical and epic imagery in Omon Mukhtor's novel "The Man in the Mirror" one of the greatest figures in modern Uzbek literature.

Ko'cha qoshida.

Ba'zan katta kichikni men,
Ba'zan kichik kichikni u ko'tarib,
Derazadan qaraymiz,
Kaptarlarni ko'rsatib,
Javraymiz:

— Ana, qara! Beh-beh!

— Qara, qara! Mah-mah...

A. Blokdan:

Aylantirib chinga armonni,
Boqiy umr berib har damga,
ODAMIYLIK berib ODAMga —
Men yashashni istayman yonib.

Mayli, uzsin umrimni uyqu,

Mayli, meni g'arq etsin ummon —

ERTANGI KUN MAMNUN bo'lsa-yu,

Aytsa basdir baxtli bir inson:

U yashagan, nahotki, axir,

Faqat bo'lib hasratga bandi?!

Yo'q, u ERKka talpingan taqdir,

EZGULIKning sodiq farzandi! [2:266]

kabi she'rlarning keltirilishi asarda tasvirlanayotgan voqelikni o'quvchiga ixcham, qisqa shaklda bayon etgan vosita sifatida xizmat qilgan bo'lsa, ayni damda, keng ko'lamli ma'no-mazmunni qulay tarzda taqdim etish imkonini ham bergan.

Bundan tashqari, romanda muallif qalamiga mansub she'rlarni ham uchratish mumkinki, ushbu she'rlar kitobxon uchun voqealar rivoji zanjirida muayyan bir xalqa vazifasini bajaradi va bir lavhadan boshqa bir lavhaga o'tilganda badiiy ko'priq vazifasini bajarib, voqelikning hazm qilinishini osonlashtiradi.

Jumladan,

"Jonlanib qay bir kuni sen

Bu ko'ngil sahosida —

G'arq etib ketding meni sen

Ko'zlaring daryosida..."

"Seni ko'rar kun bormi,
sanam?!

U — o'ngmida yo tush?

Nahot, mangu ayrildim sendan —

Xayolimda uchib yurgan qush?!" [2:218]

"Siz ham, onajon, ketdingizmi?!

Qaytib hech qachon kelmaysizmi?!

Kim eshitadi dodimizni,

Eshitarmikan?! Bilmaysizmi?!" [2:228]

"Men sizni sevdim-u

ko'ksimda dastlab —

osmonda bor qushlar

Uchdilar pastlab..."

kabilar. [2:278]

Ushbu kabi she'riy o'rinlarni romanda yana ko'plab uchratish mumkin. Aytish joizki, asardagi epik va lirik tasvir uyg'unligining namoyon bo'lishi uning xuddi xalq dostonlaridek oson, yengil va zavq bilan o'qilishiga imkon bergan. Muallif Omon Muxtorning epik va lirik tasvir mushtarakligini to'g'ri topa olganligi, asar muvaffaqiyatini ta'minlagan, desak to'g'ri bo'ladi.

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ ЛИРИКАСЫНДА ХАЛЫҚЛЫҚ ПАФОСТЫҢ КӨРКЕМ СӘУЛЕЛЕНИҮИ

М.Қ.Жарылқасинова – таяныш докторант

ӨзРИА Қарақалпақ гуманитар ғилмлер ғилм-изертлеу институты

Таянч сўзлар: халқона пафос, лирика, шоир, бадий рух, маҳорат.

Ключевые слова: народный пафос, лирика, поэт, художественный дух, мастерство.

Key words: folk pathos, lyrics, poet, artistic spirit, skill.

Көркем шығарма автордың жан-тәни менен қуытланған, ақыл-ойының, сондай-ақ, бир-бирин қайталамайтуғын пикир хәм де туйғыларының жыйындысы. Әлбетте, пикирлеу барлық инсаниятқа тән қасиет. Дөретиуши инсанның өзгеше артықмаш тәрәпи, көркем сөзди қудиретли күшке айландырып, оны жанландырыуында көринеди.

XX әсирдеги қарақалпақ әдебиятын жанрлық, идея-тематикалық жақтан байытқан шайыр Тилеўберген Жумамуратов та әне сондай, сөз маржанын көркемлеп дизген хәм оның күшине исенген шайырлардың бири болды. Оның рәнбәрең шығармаларының хәрбиринде, шайырдың ой-пикирлериниң, толғанысларының жеми-си жатады.

Т.Жумамуратов қарақалпақ әдебиятында импровизатор шайыр болыу менен бирге, көбирек фольклорлық дәстүрлерди жазба әдебиятта раўажландырыушы шайыр сыпатында да журтшылыққа белгили болды. Әсиресе, фольклор менен биргеликте, қарақалпақ классикалық әдебияты, Шығыс әдебияты дүрданалары дөретиушилиги менен тығыз байланысқан. «Ол өз поэзиясында усы әдебияттың ең жақсы дәстүрлерин өзінше раўажландырып даўам етти» [1:487]. Шайырдың творчествосы жүдә рәнбәрен. Оның поэзиясы қандай тематикада жазылса да, философиялық ой жуўыртыу хәм оннан жуўмақ шығарыу қәбилетине ийе. Көбинесе, бундай процесс шайырдың төртликлеринде белгили дәрежеде сезилип турады. «Қарақалпақ әдебиятында киши лирикалық форманың ең кең тарқалған үлгиси— төртликлер. Жәми төрт қатардан ибарат қосықлар усылай аталады» [2:34].

Аўыздан сөз шықпақ керек байқалып,

Гәп мәнисин ислеп алар жай халық,

Абайсызда айтқан ойын сөзинди,

Атлы қуып аламассаң қайтарып [3:10].

Бул төртлиги арқалы шайыр сөзди ойлап айтыу кереклигин уқтырмақшы болады. Және де, XI әсирде жасап өткен шығыс әдебиятының ўәкили Юсуп Хас Хәжибтиң: «Сөзиңе ықтыят бол, басың кетпесин, Тилиңе ықтыят бол, тисиң сынбасын» [5:79] деген даналық пикири менен биргеликте халқымыз арасында көп таралған «Айтылған сөз— атылған оқ», «Аңламай сөйлеген, аўырмай өледі», «Жети өлшеп бир кес» хәм т.б сыяқлы халықлық ұғымларға сай мазмунлас хәм сыбайлас дөретилгенлигин аңлаймыз. Шынында да, жақсылыққа да, жаманлыққа да баслаўшы - тил.

Т.Жумамуратовтың лирикасының өзгешелиги оның халықшыллығында, халықлық пафостың басым келиуинде көринеди. «Пафос— (Грек сөзи, pathos сезим, айрықша дыққат пенен берилиу мәнисинде). Әдебий шығармаларда қандай да белгили бир идея менен берилип, терең суўғарылыу» [6:156]. Бунда хәрбир сөз белгили мазмунды аңлатып, шайырлық руўх тийкарғы орынға шығады. Дөретпени жүзеге келтириуе, оны жарыққа шығарыуға ийтермелеуши қандай да бир себеп болады. Бул себеп болса, толып-тасып қудиретли күшке айналады. Мине, усы күш шайырлық руўхтан дәрек береді. Демек, пафосты жүзеге келтириуде қандай да бир тийкар болады. Шайыр Т.Жумамуратов мине усы тийкарды халқынан алады. Оның лирикасында халқына деген патриотлық сезимниң жоқары екенлиги айқын көринеди. Оны биз қарақалпақ халқына, туўылған жерине арналған қосықларынан көриуимизге болады. Шайырдың нәзеринен өзи туўылып өскен ел-

дің қала хәм районларының, хешбиреуи де шетте қалған жоқ. Мысалы:

Туўылдым да, жастан сонда көп болдым,
Шадлы өсип, курғын болдым, тоқ болдым,
Ядтан шықпас шомылғаным, жүзгеним,
Айдынында мөлдир суўлы көк көлдин.

— Қай жақта?

— Аққум, Майпоз, Тентек арна, Мойнақта [3:69].

Бул қосық қатарларында шайыр өзиниң балалығын еске алыу арқалы туўылып өскен жери Мойнақтың тәбиятын да қоса жырлайды. Шайыр туўылған жери мысалында қарақалпақ елиниң гөззал келбетин қағазға түсиреди. Қосықтағы шайыр сөз еткен тәбият Әжинияз шайырдың «Еллерим барды» қосығындағы тәбият пенен үнлес болып келеді. Шайыр Әжинияз хәм Бердақтан үлги алып, өзине руўхый устаз деп биледи. Бул хәкқында қосықтың дәслепки шуўмағында айтып өтеди:

Сақпан атып зорды берип халғаққа,

Қаўын қорып отырсақ та шартақта,

Қосық айтып жүрер едик еликлеп,

Аяпберген, Әжинияз, Бердаққа.

— Қай жақта?

— Ақдәрәяда, Бозатаўда, Мойнақта [3:69].

Қосықта Мойнақтан басқа да бир неше топонимлер ушырасады. Олардың хәрбирин сөз еткенде шайыр өзіншелик сыпатлары менен берилуе тырысады. Демек, бул арқалы биз шайырдың туўылған жерге хәм оның гөззал тәбиятына болған мухаббатының жоқары пафоста жырланғанын сезиуимизге болады. Себеби, бундай шығарманы жүзеге шығарыу үшін шайырлық йош пенен бирге ўатанға болған перзентлик мухаббат та керек болады.

Сондай-ақ, Т.Жумамуратовтың басқа да ўатан темасындағы қосықтары, яғный «Қарақалпақ болғалы», «Қарақалпақ ат қалды» сыяқлы қосықтарының төркини узақ тарийхымызға барып ушласады. Арал темасы да шайырды толғандырмай қоймады.

Бир-бирине сыйласықлы аўылы,

Жайлаўында толы сыйыр-саўыны.

Питик өскен мийўа жемис, қаўыны,

Мәканында түрли дақыл, Аралым [4:25].

Бул қатарларында да мәканын жаннан сүйген қахарман образын көриуимизге болады. Қосықтың ең соңғы шуўмағыда, «Дуз топланып, өнешимди тескен жел, Топырақларың жуўып кеткей, Аралым!» деп, елимиздеги экологиялық жағдайға бир жанашыр перзент сыпатында қайғырады.

Шайыр лирикасынан орын алған «Атлар» қосығында аянышлы бир жағдайды сөз етеді. Яғный, халық дәстанларындағы батырлардың ең жақын достысы хәм жәрдемшиси сыпатында сүүретлеген атларды бул қосықта гөш комбинатына қарай тийеп алып кетеді. Халықтың жырын жырлайтуғын, жаслайынан халық дәстанларын сүйип оқыған хәм де атларды инсанияттың ең жақын жолдасы деп билиуши халық шайыры үшін бул хәдийсе, әлбетте, аянышлы.

Бабаларым қанат етти атларды,

Ел қорғауда алып берди жеңисин,

Мың-мың жыллар мәртлик хызмет атқарды,

Бүгин, мине, азық болды ел үшін... [4:29].

-деп, жанын қурбанлыққа берип, соңғы хызметин де көрсеткен атларды поэтикалық қатарларда сәулеленди-реді.

Т.Жумамуратовтың лирикасы көбінесе философиялық пикирлөуге, терең ойларға қурылған. Ол өзінің дөретиушілигинде хадаллық хәм адамгершилик па-зыйлетлерди жоқары санап, өзінің қатнасын сәўлелендиреди. Сондай-ақ, лирикасында философиялық жуўмақлар менен бир қатарда педагогикалық жақтан тәлим-тәрбияға бағдарланған қосықлары да бар болып, олардың хәрқайсысы оқыўшыны ўатанды хәм халқын қадирлөуге, адамгершиликке болыўға хәм сондай-ақ, халыққа үлесип жасаўға шақырады:

Гөнермейди елге еткен жақсылық,
Қартайғанда еркелетер жас қылып,
Шенгел болып кесе турар алдыңнан,
Болса сенде хийле, тәсил, пәс қылық [3:17].

Бул қатарлар арқалы жақсылықтың хешқашан тозбайтуғынын керисинше сени барлық ўақытта елдің алдында жас қылып көрсетип туратуғынын сәўлелендирип өтеди. Бир қарағаннан жүдә эпийўайы сөзлер менен жазылған, бирақ тереңрек кирип барсақ түбинде үлкен мәни жатырғанын аңлаў қыйын емес. Яғный, өзінің халқына деген сүйиспеншилиги, меҳир-мухаббаты. Туўылып өскен елине, халқына жақсылық қылыўға шақырған шайыр, жақсылықтың да жаман қылықтың да ел арасында хешқашан умытылмайтуғынлығын жырлайды.

Т.Жумамуратовтың лирикасында фольклорлық дәстүрлерге садықлық айқын көзге тасланады. Сондай-ақ, киши лирикалық формалардан— төртликлер, рубайылардан баслап, сонетлер, балладалар, ири көлемдеги қосықлары, сатира-юморлық шығармаларында да халқына деген шайырлық көз-қараслары менен перзентлик мухаббаты хәрқыйлы поэтикалық образларда сәўленген. Елимиздің гөзаллығын, халқымыздың әсирлер даўамында бойына синген үрп-әдетлерин, турмыс ҳақыйқатлығын Тилеўберген Жумамуратовтың қосықлары мысалында ұғынамыз. Және де, тәлим-

тәрбия мәселесинде де жүдә көплеген қосықлар дөретти. Ийгиликли ислерди коллады, жаман иллетлерди қаралап, сынлық көз-қараста болды. Мысалы оның:

Өзин емес, журт өлшейди баҳанды,
Билгиң келсе жақсы менен жаманды,
Мәрт майданда белли, деген нақыл бар,
Шамалы күн болып көрсин хамаллы [3:30].

Шайырдың бул қосығында инсаниятқа тән болған қубылмалы минез-хулықты баянлайды. Яғный, бунда шайыр қандай жағдай болса да, өзлигин жойтпай, адамгершиликке болған адамды ҳақыйқый мәрт деп есаплайтуғын лирикалық қахарман образын дөретеди.

Т.Жумамуратовтың сатиралық шығармаларында көтерип шыққан мәселелери хәзирги бизиң турмысымызда да ушырасады. Оның хәрбир сатиралық қосығының негизинде бүгинги күнде де жийи-жийи ушырасып туратуғын қәте-кемшиликлер сөз етиледі. Сонлықтан да, бул шығармалар хәзирги ўақытта да өз әҳмийетлигин жойтқаны жоқ.

Жуўмақлап айтқанда, Т.Жумамуратовтың дөретиушілигиндеги ўатан, дослық, мухаббат адамгершилик сыяқлы хәм т.б. темалардағы қосықлары фонында халықшыллығы турады. Өзи сөз еткен мәселеге жеке пикирин билдириў, философиялық жуўмақ шығарыўы шайырдың дөретиушілигиниң өзгешелигин билдирип турады. Ол сөз етип атырған темасына шайыр сыпатында емес, бәлким сол халықтан шыққан бир перзент сыпатында өзінің көзқарасларын билдиреди. Барлық ўақытта жақсы әмеллердің коллап-қуўатлаўшысы, ал жаман иллетлерди әшқаралап қоймастан оған өзінің жек көриўшилик сезимлерин айрықша бир теңеўлер менен көрсетип берийши халықшыл шайыр бола алды. Эпийўайдай болып көринген қатарлар арқалы қурама-лы темаларды сөз етеди. Ол өзінің жеке стилине, халықшыллығына өмириниң ақырына шекем садық қалды.

Әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. «XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы». - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.
2. Оразымбетов Қ. «Таңдамалы шығармалар топламы II том». - Нөкис: «Билим», 2008.
3. Жумамуратов Т. «Аралға келдим оралып». - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2016.
4. Жумамуратов Т. «Өмириниң өзи философия». - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2005.
5. Mambetov K. «Erte dawirdegi qaraqalpaq adabiyati». - Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
6. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. «Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги». - Нөкис: «Билим», 1994.

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ шоири Т.Жумамуратов ижодида халқона пафоснинг акс эттирилиши, инсонларға хос одамийлик, ҳалоллик, ватансеварлик сингари ҳислатларнинг тасвирланиши таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются отражение народного пафоса в творчестве каракалпакского народного поэта Т.Жумамуратова. Анализируются такие качества как человечность, честность, патриотизм.

SUMMARY

The article is devoted studies the reflection of folk paths in the work of the Karakalpak folk poet T.Jumamuratov. There have been analyzed such qualities as humanity, honesty, patriotism.

IKROM OTAMUROD DOSTONLARIDA FALSAFIY MUSHOHADALAR TAHLILI

S.Jumayeva – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Qarshi davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: sheʼriyat, shoir, lirika, Sharq falsafasi, davr nafasi, ijod, ruhiyat, janr, doston.

Ключевые слова: поэзия, поэт, лирика, Восточная философия, дух времени, творчество, духовность, дух, жанр, поэма.

Key words: poetry, poet, lyric, Eastern philosophy, spirit of the time, creativity, psychology, genre, poem.

Taniqli shoir Ikrom Otamurod oʻzbek adabiyotini oʻzining xalqona anʼanalarga uygʻun holda yozilgan dostonlari bilan boyitib kelayotgan ijodkorlar sirasiga kiradi. Shoirning “Yarador umid otlari”, “Uzoqlashayotgan ogʻriq”, “Sopol siniqlari”, “Ichkari... Tashqari...”, “Ictarim”, “Yobondagi yolgʻiz daraxt”, “Aning umidi”, “Xaritaga tushmagan joy”, “Muqaddar”, “Iztiror”, “Balki”, “Tagʻazzul”, “Dogʻ”, “Qush”, “Tavr”, “Jadval”, “Huviyyat”, “Ishora” singari asarlari oʻzbek dostonchiligining sara namunalari sifatida eʼtirof etiladi. Bu asarlarda inson ruhiyati tasviri oʻzining koʻlamdorligi, badiiyligi, ramziy obrazlar va falsafiy mushohadalar orqali

katta ijtimoiy maʼno – mazmun tashishi bilan xarakterlanadi. Adibning “Ichkari... Tashqari...” dostoni insoniyatning botiniy va zohiriy hayotining falsafiy mohiyatiga asoslangan. Zero, inson hayotining mukammalligi ayni shu ikki qutbning uygʻunligiga, mukammalligi va bir-birini toʻldirishiga bogʻliq. Chunki nazariyasiz amaliyot, amaliyotsiz nazariya boʻlmaganidek, ichkarisiz tashqari, tashqarisiz ichkari boʻlmas. Shuningdek, tashqi hayotning toʻlaligi, ichki hayotning mukammalligiga chambarchas bogʻliq. Oʻz navbatida, tashqi olam ham ichki olamga oʻz taʼsirini oʻtkazadi. Bu holatni shoir shunday izohlaydi:

Ichkari tashqariga chiqmoq istayur,
istayur tashqarida to'luvni.
Tashqari ichkariga kirmoq istayur,
istayur ichkarida bo'luvni.
Ichkari tashqariga chiqmoq istayur,
istayur tashqarida javobni.
Tashqari ichkariga kirmoq istayur,
istayur ichkarida tavobni. [1:29].

Inson fikrlash, mulohaza qilish qobiliyatiga ega bo'libdi-ki, tashqi olamni mukammal bilishga intiladi. Ammo unga muyassar bo'lish osonlik bilan kechmaydi. Chunki insonning o'zi hali-hanuz to'liq mukammallikka, komillikka erishgani yo'q. Zigmund Freyding fikriga ko'ra, "...Odamzod o'zining mohiyatini bilmaydi, yoki... bor haqiqatni tan olgisi kelmaydi. Bu borada u yo riyokorlik qiladi yoki o'zi xususida haqiqatan ham chuqurroq tushunchaga ega emas" [2:63]. "Ichkari... Tashqari..." dostoni zamirida xuddi shu haqiqat mujassam. Shundan shoir:

Tashqari – g'ussa.
Ichkari – huvaydo.
Tashqari – nadomat.
Ichkari – gulgul.
Tashqari – shamolga sovrilar saydo.
Ichkari – ruhga to'kilar kan gul... [1:29].

deydi. Bu holatni ikki ma'noda tushunish lozim. Bugungi kunda bu ikki olam – tashqari va ichkari bir-biriga uyg'un emas. Inson tasavvuridagi olamni tashqarida ko'ra olmaydi. Chunki insonlar ilohiy axloq bilan yashamayapti. Unga yo'l qo'ygan tashqi olamdan bu kabi shaxslar mamnun. Vaholanki, ularning a'molidan tashqi olam simyon. Ilohiy axloq bilan yashaydiganlar, ya'ni o'zining mohiyatini anglaydiganlar esa sukunatda nola qiladilar. Ilohiy axloq bilan yashamaydiganlar haqida Qur'oni Karimda shunday deyilgan: "Mol-mulk, farzandlar, dunyo hayotning ziynatidir. Rabbingiz nazdida esa, boqiy qoluvchi solih amallar savobliroq va orzu qilishga loyiqroqdir" [3:299]. Demak, barcha ilohiy axloq bilan yashasa, ichki va tashqi olam uyg'un kechadi, dunyoviy olam mukammallashadi, shunda insonning amallari keng quloch yozadi. Oqibatda inson dunyoviy saodatga erishadi. Bu esa inson ko'nglining pokligiga bog'liq, Chunki ma'rifatli odamning ko'ngli hayotning har bir jabhasidan poklanadi, o'zini anglab boradi:

Hayroning ham kanglungda,
Vayroning ham kanglungda.
Oring ham kanglungda,
Xoring ham kanglungda...
To'zing ham kanglungda,
o'zing... ham kanglungda... o'zing... ham kanglungda... [1:32].

Sharqda azal-azaldan ko'ngil tarbiyasi ustuvorlik qilib kelgan. Ajdodlarimiz bezovta qalb va bedor "kangul" gina ruhiyat kengliklarini anglashga qodir ekanini yaxshi tushunishgan. Shundan shoir yozadi:

Kanglumning ichiga kirib boraman,
kanglumni axtarib, kanglum.
Zora topsam, zora-a man,
jonim to'zib?!
Kanglumning ichiga kirib boraman,
ruhimni axtarib ruhim.
Zora topsam, zora-a man,
intizor munglim?! [1:35].

Ikrom Otamurodning "Sopol siniqlari" dostonida badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalanish san'ati orqali hayotdagi voqelikni falsafiy tasvirlashda o'ziga xos individual izlanishni namoyon etadi. Asar mazmunidan shoirning falsafiy mushohadasida, xotiralarida, dardlarida insoniyatning o'zni, yurtning boshiga tushgan kulfatlari hamda eng muhimi dunyo deb atalmish borliq voqea-hodisalaridan iztirobga tushgan qalb tebranishlarini his qilamiz. Dostonda shoir ramziy tasvirlarga keng o'rin beradi va o'z navbatida bu tasvirlarga katta g'oya viy-badiiy vazifa yuklaydi. Shoir botnida tug'ilgan fikr uning

jismiga turtki berib, hayajonga soladi, qonida o't yoqib, ko'ksida tipirchilab uyg'onadi. Asar voqelari Holat va Rang deb nomlangan qismlar orqali tasvirlanadi. Holatlar, o'z navbatida, mumtoz adabiyotimiz sahifalaridan keng o'rin olgan maqolat va hikoyat kabi namunalarni yodga soladi.

Ma'lumki, maqolat nazariy yo'nalishda bo'lsa, hikoyatda o'sha yo'nalishlar amaliyotda o'z ifodasini topadi. Holat qismida falsafiy-nazariy yo'nalishda hayot haqiqati ochib berilsa, Rangda esa kechagi va bugungi hayot manzaralari o'z ifodasini topadi. Holatda shoir yozadi:

...Odam bolasi bir xil hayot tarzidan,
qachondirkim bo'lmasin, zerikadi...
Zerikish –
Boshqa shaklning istagi.
Ruhiyatda sodir bo'lgan bu hodisa –
yangi royishni, yangi xohishni, qidiradi...
...Sog'inib yashaydi...
notanish manzillarni...

Har qandayin portlash, avvalambor,
Odam bolasining ruhiyatida kechadi...
Yuragida tomir otadi...
So'ng, keng maydonga qo'nadi. [6:143-144].

Ayni satrlarda samimiylilik, tuyg'ular tiniqligi, mazmun va shakl mutanosibli, tasvirdagi tabiiylik va ichki drammatizm asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatini belgilaydi. Zero, bunday holat ma'naviyati boy, ruhi tetik, doimo yangilikka intiladigan shaxslardagina sodir bo'ladi. Dunyo taraqqiyoti shu kabi insonlarning sa'y-harakati tufaylidir. Dostondagi lirik qahramon shunday inson. U hayotdan ham, o'zidan ham qoniqmaydi. Uning tabiati, asta-sekin kitobxonga ham ko'chadi. Rangda shunday satrlarni o'qiymiz:

Mog'orlaydi. Zang bosar. Muzlar,
unutilar ko'p yo'laklari.
Tepalar qa'ridagi izlar –
xotira bo'laklari.
Loyga botib siniqqan kamon –
Yurt ori deb to'kilgan darddir.
Qo'lda lochin tutgan pahlavon –
Qadrin quchib yiqilgan marddir.
ko'milgan imondir, ko'milgan tildir
tepalar...Ko'milgan Vatandir.
Ko'milgan yeldir, tepalar... [6:145-146].

Anglashiladiki, dostonda teran falsafiy mushohadalar, salmoqli poetik fikrlar bilan jo'shqin his-tuyg'ular uyg'unlashib ketgan. Unda yurtimiz boshidan kechirgan yaqin tariximizdagi mudxish manzaralar tasviri aks ettirilgan. Zero, bunday asarlarda badiiy tasvir orqali millat turmush tarzi va mustamlakachilik siyosati yuzaga keltirgan ma'naviy-axloqiy qarashlar o'z ifodasini topadi.

Shoirning "Sen" nomli dostonida falsafiy mazmun ancha chuqur. Sog'inch falsafasi bilan yo'g'rilgan mazkur dostonda shoir soniyalardan yaralmish – vaqt – umrning ma'nosi va mohiyatini anglab yetishga urinadi. Shoir yozadi:

Sen yo'g' eding ... Kelding ...
Yo'l – sog'inch ... Vaqt – sog'inch ...
Makon – sog'inch ... Susambil ...
Yo'l – sog'inch ... Vaqt – sog'inch ...
Kangul – sog'inch ... Haq – sog'inch ...
Imkon – sog'inch ... O', tang dil ... [7:26]

Yashab bo'lingan umr, behuda sovrilgan Vaqt, armonga aylangan muhabbat tasvirida sog'inchdan o'rtangan shoir qalbi mahzun holga tushadi. Lirik qahramon nazdida hatto vaqtning diydasi tosh qotgan. Sog'inchga aylangan tuyg'ular qarigan:

Sog'inib-sog'inib kutganim – dunyom ...
Yurak- yuragimdan talpingan bittam ...
Diydasi tosh qotgan vaqtning qobirg'alari
mayishiblar ketsin, suyanchi
ko'tarolmay sog'inchlarning sobirg'alarin ...

Sog'inchlarning sog'indim, sog'indim ... [7:65]

Sirtidan qaraganda, sog'inch alami faqat shoirning o'ziga tegishlidek tuyuladi. Lekin misradan misraga o'tganimiz sayin uning ufqi kengayib, ko'z o'ngimizda bosib o'tgan yo'limiz, hayotimiz jonlana boshlaydi, asta-sekin uning zamiridagi mohiyat bo'y ko'rsatadi. Oqibatda sog'inchdan yaralgan bu armon barchamizniki ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Ikrom Otamurod she'riyati zamiridagi poetik asosning hayotiyiligi va falsafiyiligi "Ishora" nomli dostonida yanada yorqinroq, yanada teranroq, yanada jozibaliroq aks etadi. Bu asar shoir lirikasida falsafiylik kuchayganini, inson obrazi, uning ichki dunyosi har tomonlama chuqur ochila borganini ko'rsatadi. Shoir ilk satrlaridayoq yorqin bir hayotiy falsafa yaratadi:

... Vaqt ishorani o'ziga joylar,
ishora o'ziga joylar vaqtini ...
... Dahr ishorani o'ziga joylar,
ishora o'ziga joylar dahrini ...
... Gardun ishorani o'ziga joylar,
ishora o'ziga joylar gardunni ...
... Borliq ishorani o'ziga joylar,
ishora o'ziga joylar borliqini ...
... Eh,
ishora!
ishora o'zining
imkonini yo'llaydi:

har qaysi

har yo'sinning

tarz siymosidan ... [8:36-37]

Qayd etish joizki, "Ishora"da keltirilgan sirlar ko'lami keng va nihoyatda rang-barang. Asar o'ziga xos obraz, poetik ifodalar ko'lami va tizimiga ega. Xususan, shoir vaqt, dahr, gardun, borliq, quyosh, hilol, kun, tunga bo'lgan ishoralar tasvirida kitobxon ko'z o'ngida xalqimiz tarixidagi mash'um haqiqatni jonlantiradi. "Shoir dastavval, ashylarning o'zida muayyan ishoralar mavjudligini ko'radi. So'ngra ularning harakat maromi – ishoralarning ishorasi unga o'z sirlarini ochadi" [8:37-38]. Bundan tashqari, asarda sadoqatning, insoniylikning, poklikning, niyatning yetukligiga ishoralar mujassam. Shoir inson botnidagi tuyg'ularni bir umr ichki halovot izlagan lirik qahramon obrazi orqali ifodalaydi. Bu kabi jihatlar shoir ijodi va shaxsiyatini belgilovchi asosiy mezon sifatida o'ziga xoslik kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, Ikrom Otamurod – o'zbek adabiyotida o'z uslubi, o'z yo'nalishiga ega dostonnavis shoir. Uning qalamiga mansub dostonlar mazmunida teran ruhiy tafakkur va faylasufona mushohada mujassam. U qaysi mavzuda qalam tebratmasin tasvirdagi voqelikni falsafiy mushohadalar talqinida aks ettiradi. Shoir ijodiy fantaziyasida inson ruhiyatidagi yashirin botiniy va sirli olamlarni kashf etish hamda unga falsafiy yondashuv prinsiplari yetakchilik qiladi.

Adabiyotlar

1. Ikrom Otamurod. Tavr. - T.: «Yangi asr avlodi», 2005.
2. Hasanov Sh. Dostonlarda shoir shaxsiyati talqini. // O'zbek tili va adabiyoti. 2001. №3.
3. Qur'oni Karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri. (Tarjima va tafsir muallifi: A. Mansur). -T.: Toshkent islom universiteti, 2004.
4. Arnaudov M. Psixologiya literaturnogo tvorchestva. – M.: «Nauka».1970.
5. Seytin A.T. Trud pisatelya. – M.: «Nauka».1968.
6. Ikrom Otamurod. Muqaddar: She'rlar va dostonlar. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
7. Ikrom Otamurod. Sen. // She'rlar va dostonlar. -T.: Qatortol-Kamolot, 1999.
8. Ikrom Otamurod . Ishora. // «Sharq yulduzi». 2019. №4.

REZYUME

Har qanday inson ma'naviyatini shakllantirishda badiiy adabiyot keng imkoniyatga ega. Shu ma'noda, shoir Ikrom Otamurod ijodini tizimli ravishda o'rganish zarurati mavjud. Maqolada shoir Ikrom Otamurod dostonlarining o'zbek adabiyotida tutgan o'rni haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ

Художественная литература обладает широким спектром возможностей в формировании духовности человека. В этом смысле возникает необходимость системного изучения творчества поэта Икрама Атамурата. Статья подводит своеобразный итог поэмы поэта Икрама Атамурата место в узбекской литературе.

SUMMARY

The success of reforms in society largely depends on the spiritual and social level of members of the society. In the formation of any human spirituality, fiction has a wide range of possibilities. In this sense, there is a need for systematic study of Ikram Atamurad work in poeme. The article determines the place of Ikram Atamurad in the Uzbek literature.

АРАЛБӨЙЫНДАҒЫ ХАБАР БЕРИЎ МИНАРЛАРЫНЫҢ ӨТМИШТЕГИ ӘХМЙЕТИ

Е.Е.Қанаатов – филология илимлери бойынша философия докторы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Жанубий-шарқий Устюрт, Оролбўйи, хабар бериш миноралари, маёк, савдо карвон йўллари, мўғуллар, кўчманчи қабилалар.

Ключевые слова: Юго-восточный Устюрт, Приаралье, сигнальные башни, маяк, караванный путь, монголы, кочевники.

Key words: South-Eastern Ustyurt, Aral Sea region, signal towers, lighthouse, caravan route, Mongols, nomads.

Әмиўдәрья районы аймағында саўлат төгип тұрған Шылпық естелиги көрген адамның итибарын тартпай қалмайды. Қарақалпақстанның символы саналған ұсы естелик тарийхта бирқатар ўазыйпаларды атқарғаны дәлийлленген. Дереклерде Шылпықтың зороастризм мәдениеті ҳүким сүрген пайытта дахма (бийикликтеги мархұмды жерлеў орны) ўазыйпасын өтегенлиги айтылса [1], базы мағлыўматлар бойынша, орта әсирлерде дүшпанлардан қорғаныў ушын қорған сыпатында да хызмет еткен, сондай-ақ ұсы естеликтен және маяк сыпатында да пайдаланылған [2]. Қарақалпақстанда бұннан басқа онлап маяклар табылған, олар мәмлекетлик әхмийеттеги қорғалатуғын естеликлер қатарына киргизилген [3].

Хабар бериў минарлары Хорезм мәмлекетинде Х-ХІІІ әсирлерде қурылған [4]. Археологиялық қазылма-

лар ўақтында табылған гүзе ыдыслардың ХІІ-ХІІІ әсирлерге тийисли екенлиги анықланды [5:15].

Тарийхтан мәлим болғанындай, ІХ-ХІІІ әсирлерде Әмиўдәрьяның тийқарғы саласы (Дәрьялық каналы) Ўстиртиң шығыс чинки етеги бойлап, яғный, Айбўйирден Судочье көлине арқаға қарай аққан. Ўсы дәўирлерде Ўстиртиң қубла-шығыс чинки бойлап қурылған маяклар суў кемелери ушын жол көрсетиўши хызметин де атқарған.

Ўстиртиң шығыс чинки бойлап қалалардың жедел раўажланыўын ҳәзирги күнде кеўип қалған Дәрьялық каналындағы кемешилик қатнасының жолға қойылғаны менен байланыстырыў мүмкин. Ал, чинк бойлап ҳәр 8-10 км аралықларда жайласқан хабар бериў минарлары (маяк) суў жолындағы саўда ушын хызмет еткен [6:81-82]. Саўда кемелери жақынласқанда бириншиден, бул маяклар белги бериў (навигация) ўазыйпасын атқарса,

екиншиден, жақын этираптағы жасаушы халыққа хабар берилген. Оның ушын қараңғы мезгілде минарның төбесіне алау жағылады, күндіз болса қамыс жағылады, қамыстың қойыу түтіні бірнеше он километрлерге көрінетүгін болған.

Орайлық Азия халықтарының қарым-қатынасы көплеген елатлы пунктлер орналасқан Әмиўдәрьяның шеп хәм он жағалаўындағы құрғақлықтағы керуен жолына байланысly болды. Әмиўдәрья бойындағы Уллы Жипек жолы ўакты-ўакты бағдарын өзгертип түрды. Бұл жолдың бағдары дәрьяның бирде он жағына, бирде шеп жағалаўларына өтті, ал бунда құрғақлықтағы жолдың бағдары кеме қатнасының мүмкиншиликлерине байланысly болды. Сондай-ақ, кеме қатнасын жеңиллетіу үшін дәрья бойында маяклар салыўдың әхмийети үлкен болды [6:81-82].

Үстирттеги чинк бойлап салынған маяклардың көшпели қәўимлер үшін да әхмийети үлкен болған. Үстирт сахраларында дерлик 3 мың жыл шарўашылық хәм аншылық пенен шүғылланған көшпелилер өз өнимлерин саўдагерлер келгенде алмастырып отырған. Мәселен, көшпелилер аранлар құрыу арқалы бир жылдың өзінде 100 мыңлап сайғак, жәйран, қулан, тарпанларды ұслайтүгін болған. 1840-1850 жыллар аралығында Үстиртте 344 мыңнан аслам сайғақтың шақлары Қытайға сатылғаны жазып қалдырылған, бунда тек теке сайғақлар саны ҳаққында гәп кетпекте [7:181].

Тарийхтан мәлим, Қытайда сайғақ шақларынан дәри ислеу әмелияты әйемнен белгили болған. Үстиртте жасайтүгін көшпели-шарўа қәўимлер саўда кәрўанларына өз олжаларын ұсылайынша алмастырып турған. Қоңыраттан 220 км арқада Кубла-шығыс Үстирт чинки етегинде жайласқан Қорғанша (Дәўлетгерей) қоныслығында көп санлы қулан, сайғақ, жәйранлардың сүйеги табылғаны буған дәлил бола алады. Және усы Қорғанша естелиги жанынан археологлар тәрәпинен қумбыздың орны анықланыўы [5:270] ярым отырықшы халықлардың жасағанлығын хәмде олар да өз өнимлерин саўда кәрўанларына аўмастырып турғанлығынан дерек береді. Қорғанша қаласының қасында, чинкте хабар беріу минары сақланып қалған. Үлкен опырылыу ақыбетинде қала менен минар жайласқан плита екиге бөлинип кеткен.

Илимпазлар тәрәпинен Қубла-шығыс Үстирттен тысқары Кубла Султан Ұәйс тау дизбеклери бойлап Әмиўдәрья жағасында жайласқан 9 маяк минарлар барлығы анықланған. Мәселен, XII-XIV әсирлерге тийисли Хожакөл диң минары да маяк ўазыйпасын өтеген. Оның ушында формасы трубаға ұқсас жолақ болып, төменги жағында кишкене печь жайластырылған. Сол жерге от жаққан. Оттың түтіні труба арқалы басым менен жоқарыға тартылған. Көбинесе булардан қазған ўақытларда қамыстың қалдықлары көппе табылған. Себеби, қамыс тез жанғыш хәм өзинен қойыу түтин шығарыушы өсимлик саналады. Қарақалпақстан аймағындағы басым көпшилик маяклар тап сондай қурылған.

Маяк минарлардағы арнаўлы қурылған печлерге от жағылып, кәрўан қиятырғаны ҳаққында жақын аўылларға хабар (сигнал) берилиўи менен қатар оннан халықты душпанлардан абайлы етиу ушын да қолланған. Олардан кеште болсын, күндіз болсын қәўип яки кәрўан жақынласқанда, алау яки түтин менен хабар беріу мүмкин болған. Сигнал берилгеннен соң бир саат ишинде ҳәр қандай шараятта да шегарадағы барлық гарнизонлар қозғалған.

Султан Ұәйс тау сигнал минарларын изертлеген археолог илимпаз Ю.Маныловқа көре, X-XI әсирлерде Хорезм мәмлекетине Арал теңизи этирапында жасайтүгін түрк-оғуз тайпаларынан мұдамы қәўип тәнип турған, сонлықтан, бийикликлерге усындай

хабар беріу минарларын орнатқан [4:65-71]. Сондай-ақ, илимпаз Үстирттеги минарлар хорезмшилер менен оғыз-печенеглердиң саўда қатнасығын раўажландырыуға тийкар болғанлығын келтиреді [7:172].

Бұл сыяқлы қорықлау қурылыслары менен хабар беріу минарлары XII-XIII әсирлерде соңғы Хорезмшах Мұхаммед дәўиринде мәмлекет территориясы шегараларына көппе қурылған. Қаратаўдағы минарлар да монғоллар шапқыншылығынан қорғаныу мақсетинде қурылған. Қаратаў дизбеги барлық жерди жедел басып қиятырған монғоллардың жолына тәбийий тосық болды.

Минар жайласқан аймақларда өнерментшилик кең раўажланғанын көриу мүмкин. Себеби саўда кәрўанлары тек буйымларды сатып ғана қоймай, сатып алыу қәбилетине де ийе болған. Буның дәлийли сыпатында минар жайласқан жерге жақын Султан Ұәйс таўынан Ю.П.Манылов тәрәпинен 300ден артық қымбат бахалы таслар қазып алыуға мөлшерленген шахталардың табылыўын айтса болады. Таўдың етегинде қатара тастан ойып соғыушы устаханалар табылған. Соны да айтыу керек, ҳәзирги Қарақалпақстан тарийхы хәм мәдениаты музейинде мрамордан исленген капитель де сол жерден табылған.

Соған ұқсас орта әсирлерге тийисли буйымлар көппе мәмлекетлердиң музейлеринен табылмақта. Мәселен, Хийўа қаласындағы музейлердиң бириндеги ериген тастан исленген шәйнек, Мысырда тастан исленген капитель хәм басқа ҳәр қыйлы буйымлар табылған.

Маяк минарларды илимпазлар жолбойы қурылыслар қурамына киргизеді.

Аралбойы жақынында жолбойы қурылыслар қурамына киретуғын және төрт естелик табылған хәм олардың маяк минар екенлиги анықланған. Олар Қырантаў, Құсхана, Порлытаў хәм Төккала төбеликлериндеги минарлар саналады.

Бұл төрт минар географиялық жайласыуы характерлерине көре қалған басқа минарлар менен үзликсиз байланысly болған, деп болжанады. Мәселен, олардың жайласыу сызығын көрсек, орта әсирлердеги Қыяттан Кердер қаласына шекем, арқада (Хайўан қала) археологиялық объектине шекем созылғанын көриу мүмкин. Бұл жөнелислерге Султан баба, Хожакөл, Қояншық, Шылпық, Назархан, Құсхана, Төккала, Қырантаў хәм Порлытаў маяк минарлары киреди. Шылпықты да усы системадағы маяк минарлар қатарына киргизиу мүмкин. Буған Әмиўдәрья бойында хәмде Қояншық хәм Назархан минарлары ортасында Шылпық естелигинен басқа минарлар ушыраспайтүгінлығы тийкар болыуы мүмкин. Ол тәбийғый бийиклик үстине ылай дийўалдан көтерилген. Орта әсирлерде оннан маяк минары сыпатында пайдаланылған [8].

Тарийхтан белгили, әйемги хәм орта әсирлерде Орайлық Азия еллери Шығыс Европа хәм Волга бойлары менен Үстирттеги саўда кәрўан жоллары арқалы байланысқан. Кәрўан жоллары бойларында маяк минарлары орнатылған дедик. Үстиртте табылған маяк минарлардың айырымлары ҳәзирги күнге шекем жарым-жартылай жақсы сақланған болып, олар тийкарынан Үстирт платосынан алынған бақаншақ тас плиткалардан қурылған. Аралбойы регионы аймағындағы Ираннан Түркменстан арқалы өткен Уллы Жипек жолының “Сарықамыс” көли жанындағы “Декше”ден Арал теңизи жағасындағы “Қорғанаша”ға шекем болған аралықта жәми 25 маяк минарлары барлығы анықланған. Олардың ҳәр қайсысының аралық қашықлығы орташа 20, 30, 40 км болып, жәми 300 км аралықты қамтып алған [8].

Қоңыраттың тарихый хәм мәдений естеликleri бойынша изертлеген мархум илимпаз Х.Есбергенов Үстиртеги маякларды жергиликли халықтың атауы бойынша “оба” болуы мүмкин. Есбергеновқа көре, “олар (минарлар – Е.Қ.)дың ұазыйпалары қандай да бир руўхқа, бәринен де бетер суўдың руўхына (суў қудайына) бағышланғын болуы мүмкин. Әйемги адамлардың түсинигинше, хәр қандай суўдың дереги аспан, оннан түсетуғын жамғыр, қар, сонлықтан, дәрья-көллердің суўларының руўхларына сыйынған болуы керек” [9:46].

Қубла-шығыс Үстирт чинклериндеги маяклар (Үрге, Қыяжол) өткен әсирдің 60-жылларына шекем халық турмысында гиреули ұазыйпа атқарып келген. Бизге мәлим, хәзирги күнде қарабаханаға айланған Үрге қоныслығында өткен әсирде ири балықшылық хожалығы жұмыс алып барған, қундыз, ондатра өсирилген, оның терилери Москваға жеткерилип турған. Үргеге суў, азық-аўқат өнімлери, кийим-кеншек хәм т.б. Орайдан жеткерилетуғын болған. Үлкен баржалар Қазақстанның Арал қаласынан туўры Үрге, Мойнаққа жүк тасыған. Усы баржаларға хәм түнде балық аўлайтуғын балықшалар кемелерине маяклар арқалы белги берилип турылған.

Әдетте, Үстирт чинклериндеги маяклар бир-бирине көринетуғындай аралықта салынған. Бириншисинде алаў жағылса, оған 7-8 км аралықтағы ең жақынына анық көринеди.

Аралбойындағы маяк-минарлардың қурылыслар материаллары жайласқан жерине қарай бейимлескен. Султан Ұәйис таў дизбегинен Шылпыққа шекемги аралықтағы минарлар саз гербиштен көтерилген, ал, Қубла-шығыс Үстиртеги маяклар тас бақаншақлардан өрилген. Биз Хожакөл хәм Қубла-шығыс Үстиртеги Қараұымбет, Қыяжол, Үрге, Қорғанша маяк минараларына 2015-2022 жыллар даўамында онлаған мәрте экспедиция шөлкемлестирип, бул тарихый естеликлердің экологиялық жағдайы менен танысып бардық. Бул естеликлерди халық даналығы негизинде қурылған естеликлер сыпатында қарауымыз керек, себеби, нәзерде тутылған маякларда тырнақтас (фундамент) жоқ, солай болса да мыңлаған жыллар бойы қәддин тиклеп турыпты. Мәселен, Хожакөлдеги минара қам гербиштен тикленген, тырнақтасы жоқ. Үстиртеги минарларға да тырнақтас қаланбаған. Деген менен, тәбийий кубылыслар тарихый естеликлерге өз сөзин айтпай қалмайды. Жамғыр, қар, тынымсыз есиўши самал және тектоникалық қозғалыслар Үстиртеги минарлардың жемирилиўине себеп болмақта. Мәселен, Қорғаншадағы маяк-минар (1-сүўрет) жер жарылыўы себепли платодан бөлинип кеткен, яғный каньон пайда еткен. Ал, Қорғанша қаласы (2-сүўрет)ның дийўаллары шашылып кеткен. Әсиресе, шеп тәреп дийўалы пүткіллей опырылған.

1-сүўрет. Қорғанша минары

2-сүўрет. Қорғанша қаласы
Үргедеги минар (3-сүўрет) тәбият тәсиринен көре адамзаттан көп жәбир шекпекте.

3-сүўрет. Үрге минары

Чинк бойлап баратырған саяхатшылар, жолаушылар Судочье көлинің сулыў көринисин тамашалау ушын усы мың жыллық естеликтің төбесине шығады, ақыбетинде таслар үгитилип, археологиялық байлығымыз аяқасты болмақта. Бул естеликлер “Материаллық мәдений мийрастың көшпес мүлк объектлери миллий дизими”не киргизилген [3] болса да, оларды сақлап қалуы бойынша хеш қандай илаж көрилип атырғанлығы байқалмайды. Үгитилип атырған маяк-минарлар қасында оны қорықлау бойынша белгилер қойылмаған. Естеликлер дизими Өзбекстан Республикасы Туризм хәм мәдений мийрас министрлиги тәрепинен қәлиплестирилген болса да бул естеликлер жанында туристлер ушын мағлыўмат тақтайшалары орнатылмаған. Хожакөлдің минары жанында спиртли ишимликлер қалдықлары шашылып атырғанлығы хәммеизди ойландыарлық жағдай.

Улыўма алғанда, Аралбойындағы тарихый терең хәм қызықлы маяк-минарларды сақлап қалуы, олардың реставрация яки консервация етилиў мүмкин болғанларын қәнигелер тартқан халда тарихый қәддин қайта тиклеу хәм туристлик объект ретинде кең үгит-нәсият етиў күннің әхмийетли ұазыйпаларынан саналады. Мың жыллардан берли қаншама әўладқа хызмет етип келген тарихый естеликлеримиз бүгинги күнге келип аяқасты болып атырса, буның ушын келешек әўлад бизди кеширмеслиги анық.

Әдебиятлар

1. <https://www.unesco-icas.org/ru/press-office/News/Дахма+Чилпык>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Чилпык>
3. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2019-жыл 4-октябрьдеги “Материаллық мәдений мийрастың көшпес мүлк объектлери миллий дизимин тастыйықлау ҳаққында” ғы 846-санлы қарары 1-қосымшасы.

4. Манылов Ю. Сигнальные башни Султануиздага // Вестник КО АН РУз. 1969, №3.
5. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. – Ташкент: “Фан”, 1978.
6. Сулайманов С.А., Сапаров Н.Ж. О судоходстве по реке Амударья и его руслах // Материалы Международного симпозиума “Приаралья на перекрестке культур”, посвященного 100-летию со дня рождения С.П.Толстова. – Нукус: 2007.
7. Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации). Археология Приаралья. Вып. V. - Ташкент: «Фан», 1991.
8. <https://uza.uz/uz/posts/signal-minoralari-nima-uchun-urilgan-20-09-2020>
9. Есбергенов Х. Қоңырат тарихый хэм мәдений естеликлери. – Нөкис: “Билим”, 1993.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Оролбўйида Х-ХІІІ асрларга оид тарихий ёдгорликлар – маёқ минораларнинг ўтмишдаги аҳоли ҳаёти учун бажарган вазифаси хусусида ҳикоя қилинади. Муаллиф Жанубий-шарқий Устюртдаги ҳамда Султан Увайс тоғ тизмасида Амударё соҳили бўйлаб жойлаштирилган маёқларнинг хусусиятлари ҳақида қизиқарли маълумот беради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об исторических памятниках Х-ХІІІ веков в Приаралье - роли сигнальных башнях для жизни населения в прошлом. Автор приводит интересные сведения о характеристиках маяков, расположенных на юго-востоке Устюрта и на хребте Султан-Увайс по берегам Амударьи.

SUMMARY

The article tells about the historical monuments of the X-XIII centuries in the Aral Sea region - the role of lighthouse towers for the life of the population in the past. The author gives interesting information about the characteristics of lighthouses located in the southeast of Ustyurt and on the Sultan-Uvais ridge along the banks of the Amu Darya.

“HAYRATUL-ABROR” DOSTONINING POETIK TUZILISHI VA KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI

O.Karimov - *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Namangan davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: sheʼr, kompozitsiya, sujet, obraz, tahlil, tasnif, maqol, stroy, janr, badiiy, mahorat.

Ключевые слова: стихотворение, композиция, сюжет, образ, анализ, классификация, пословица, строй, жанр, художественный, мастерство.

Key words: poem, composition, plot, character, analysis, classification, proverb, stroy, genre, artistic, skill.

Shoirlar sultoni, koʻhna Sharq mutafakkiri Alisher Navoiy “Xamsa”sini oʻqish-oʻrganishda davom etarkanmiz, allomaning “Hayrat ul-abror” dostoni teran mazmuni va yuksak badiiyati bilan asrlar davomida koʻpchilik adabiyot ixlosmandlari qalbini hayratga solib kelayotganini yana bir bor taʼkidlagimiz keladi. Bu, shubhasiz. Xususan, didaktik xarakterga ega boʻlgan mazkur dostonda qoʻllangan har bir soʻz oʻzining maʼno nozikliklari va koʻplab qirralari bilan yuksak sanʼatkorona tarzda ifodalanganiga guvoh boʻlamiz.

...Ki har kim ayon etsa yaxshi qilgʻ,

Yetar yaxshilqdan anga yaxshiligʻ [2:12].

Mazkur baytlar Alisher Navoiyning “Hayrat-ul- abror” dostonida toʻlaligicha oʻzgacha mazmun kasb etgan. Shoir oʻzini yuksak fazilat sohibi deb bilgan har qaysi inson xalq gʻamidan yiroq, ular uchun kuyinmay, faqat oʻz manfaatini oʻylaydiganlarni odam qatoriga qoʻshmaslikni taʼkidlayapti. Bizga ayonki, Alisher Navoiy butun hayoti va ijodiy faoliyati davomida bu gʻoyaga sodiq qoladi. Shu oʻrinda dostonning “Yaxshi kishilarning hayratlanishi” deb nomlanishida ham chuqur maʼno bor.

Ulugʻ shoir qaysi mavzuda fikr yuritmasin, asl maqsadini *insonga* qaratadi va haqli ravishda deydi: “Inson degan nomni oqlashga harakat qil, intil, bu nomga dogʻ tushiruvchi unsurlardan oʻzingni yiroq tut! Toki sen bu olamni tark etganingda ham kishilar seni yaxshi nom bilan yod etsinlar”. Chunki Navoiy tangrining yaratgan yaratigʻlari ichida insonni koinotning sarvari va gʻuljoʻi deb baholaydi. Shuning uchun ham inson bu ulugʻ nomga munosib boʻlmogʻi lozimligini bot-bot taʼkidlaganday boʻlaveradi...

Birgina “quyosh” kalomining hadsiz jilosiyu, hadsiz jilvasidan bahramandligimiz besamar ketmasin-da, uqqanlarimizni sizlarga ham imkon doirasida yuqtirishga jazm ayladik. Turkiyazon shoirimiz qirq yoshdan oʻtgach, yanayam aniqrogʻi, nazmiy nuqtadonlikda anchayin tajriba va mahorat kasb etgach, oʻz oldiga bagʻoyat mushkul ishini qoʻya oldi. Hazrat Navoiy Nizomiy panjasiga panja urib,

“Xamsa”dek buyuk asarni yaratdi. “Xamsa”chilikning yalovbardori (bayroqdori) bilan bahslashishning masʼuliyati naqadar yuksakligini chuqur anglagani uchun uni chinakamiga koʻklarda koʻrdi:

Ganja quyoshini koʻtargach alam,

Ayladi soʻz mamlakatini yakqalam [2:26].

Doʻsti va ustoz, “*nuran maxdum*” deya tavsiflangan Abdurahmon Jomiyning taʼrifida ham xuddi shu qiyosni qoʻllaydi:

Vaqt quyoshin chu qilib pardapoʻsh,

Kilki qaro abrdek aylab xurush.

Mehrdin ofoq aro gar nurdin,

Zarra aning mehrida mashhurdir. [2:28].

Bu yerda Navoiy kamtarona holatda Jomiyi koʻkdagi quyoshgayu, oʻzini zamindagi tuproqqa mengzayapti. Shoirning nazdida Quyosh faqat nurbuloq emas, goʻzallar goʻzali timsoliga tenglangan. Chunonchi:

Turki Xoʻtan yopti chu zebo jamol,

Mushkfishon boʻldi nasimi shamol. [2:48].

Yuqoridagi bayt kechqurun quyosh botib, qorongʻu tusha boshlashi xususida. “Xoʻtan goʻzali” - Quyosh. Xoʻtan Sharqiy Turkistondagi shaharlardan biri. U bu yerda quyosh chiqadigan sharq ramzi ifodasi sifatida qoʻllangan.

Luʻbati Chin chehra nihon ayladi,

Zulfin ochib mushkfishon ayladi. [2:52].

Endi esa quyosh Chin qoʻgʻirchogʻiday yuzini oʻgirib olib, sochini yoyib qora mushk socha boshladi maʼnosini uqamiz. Quyosh - Navoiyning eng suyumli, sevimli soʻzi, uning bilan nazmining nozik navolarini tasvirlay olishi nihoyasiz. *Koʻngil kezar gulshan (osmon) husniga oshiqona* baytlarni bitishda davom etar ekan, yana quyoshni unutolmaydi:

Anda nihon erdi pari paykare,

Durji sipehr ichra samin gavhare. [2:65].

Eʼtibor qilsak, quyidagi maʼnoni anglaymiz: U yana bir boshqa gulshan (osmon) ga koʻchdi, undagi har bir chamanni kezdi. Oʻsha yerda shunday bir pari paykar

o'ltirardiki, u - osmon qutisining eng qimmatbaho gavhari (ya'ni *quyoshi* – ta'kid bizniki O.K.) edi. Xayru ehson vasfida qalam yo'nganida saxovatning nainki suratiga, balki siyratigacha nazar tashlaydi. Quyoshning xatti harakati bilan boyligi bisyorlarning isrofgarchiligi, telba va mastligini taqqoslab, idrokimizni tobora teranlashtiradi:

*Charxki, mehr oltunin aylar nihon,
Yuzini oning qaro aylar jahon.* [2:88].

Demak, quyosh oltinni berkitgani uchun jahon osmonning yuzini (kechasi) qaro qiladi. Quyosh go'zali yulduz kumushlarini yashirgani uchun osmon uni boshi bilan yerga ko'madi. Kuz kelib oltin varaqlarini qo'li bilan sochgani uchun har bir yaproq quyosh rangida bo'lishini shoir badiiy jihatdan hayotiy tarzda xayru saxovatga qiyoslab dalillaydi. Adab bobida to'xtalganida tunu kunungga nur berib turadiganlar ota-ona ekanligini, ularning oy va quyoshday yakkayu yagonaligini, qoshida hamisha farzandlik burchini a'lo darajada o'tashlik bola odobining umrbo'yi betugal talabi bo'lib qolaverishini anglashga chaqiradi:

*Boshni fido ayta, ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.
Tun kununga aylagali nur fosh,
Birini oy angla, birini quyosh.* [2:95].

Qanoatlining ta'madan yiroqliginiyu, tamagirning xorlikka duchorligidan so'z ochib, mol-mulkiga mag'rur kimsalarni yana ko'kning betama ehsonchisini hamma uchun qadrli ne'mat - nonga o'xshatadi, uning osmonga ko'tarilganiga havaslaniradi. "*Charxki, bir qurs ila tuzdi maosh*" deya butun bir osmon bitta qurs, ya'ni non bilan kun kechirishini aytib boy insonlarni o'zlarini katta deb bilmaslikka, qanoat boyligini boshda ko'tarib yurishga da'vat etib, quyoshday qadr-qimmat topishlariga umidvor bo'ladi.

Rostlikni yolg'onga, to'g'rilikni egrilikka zidlab odamlarning ko'ngliga ezgulik urug'larini sochmoq istagan shoir g'oyat hayotiy va haqqoniy o'xshatishlarni birin-ketin shunchalar taxlayveradiki, bu tag'in quyosh so'zisiz kechmaydi. U adolatli podshoni ko'klarga ko'tarib uning tojini eng tik turgan quyoshga o'z soyasini solganday tasavvurlaydi. Egrilikning yolg'onga, to'g'rilikning haqiqatga egizlaydi. U to'g'rilikka ham yuksak talablarni qo'yadi. Ya'ni, tekisga tep-tekislik darajasini mezon hisoblaydi. Fikrini jim turgan suvda quyosh to'g'ri aks etishiga, chayqalganida esa egrilanishiga bog'lab, beinkor dalil keltiradi:

*Tuz ko'runur mehr chu turg'on suvda,
Egri bo'lur ushturak urg'on suvda.* [2:145].

Ulug' ijodkor odamlar orasida tong kabi kumush sochishga o'rgangan kishilarning mehrini quyosh bilar ekan, ularning atrofida hasadgo'ylarning, iblismijozlarning ham borligigacha unutmaydi. Elga mehri baxshidalarini madh etadi, xudbinlarni qoralaydi. Quyosh nurini to'smoqqa chirangan bulutlarga achinadi:

*Mehrki - ravshanliq etar fosh ani,
Kimga gunah - ko'rmasa xuffosh ani.
Lek quyosh javhari chun keldi pok,
Bo'lsa bulut nurig'a mone' ne bok.* [2:157].

Ya'ni: Quyosh yorug'lik berib, nur sochib turadi. Ko'rshapalak buni ko'rmasa kimga foyda?! Quyoshning javhari pok yaratilgani uchun bulut uning nurini to'sishga intilsa ne qo'rqinchli. Shoir yaxshi insonlar bee'tibor qolmasligiga, yaxshilikning umri ziyodaligiga ishonadi. Buni hayotiy hodisalarning badiiy talqiniga singdirib yuboradi:

*Zulfu sanamlarning erur mushkfosh,
Kim oni ruxsor uza asrar quyosh.* [2:161].

Tushunimizcha: shisha o'zidagi gulobni odamlar yuziga sepgani tufayli uni avaylab tokchaning ustida asrashadi. Sanamlarning sochlari anvoyi hid tarqatib turgani uchun quyoshdek yuzining tepasidan o'rin olganlar.

Navoiy tasavvurida dunyoning eng saxovatli yaratig'i quyosh bo'lsa, zoti sharif insonda unga tenglashgudek qudrat bor. Shuni xayoldan forig' etmagan saxiylar ko'paysa, olam gulistonga aylanadi. Quyosh panjasidek qo'lini ochib, unda bor boyligini dunyoga sochib yashagan inson charxi falakni dog'da qoldirish imkoniyatiga ega:

*Panjai xurshiddek, ilgingni och,
Anda nekim siym esa, olamga soch!* [2:165].

Navro'zning butun borliqni ziynatlashi haqida to'lib-toshib tabiat tasvirlarini berayotgan shoir hamal ayvonini quyosh yoritib boshlashi bilan ko'kning zamanga mehr izhori kuchayganidan darak berayotganini zavq-shavq ila olqishlaydi. Bu bejiz emas, umr gulshanida ham xuddi shunday quyosh charaqlaydigan bahoriy yoshlik pallalarda inson tanasi hamalga kirishidan hayot g'animatligini, uning har lahzasi ezgulikka yo'g'rilishini juda-juda istagan ulug' ijodkor.

*Chun hamal ayvonini yorutti mehr,
Dahrg'a mehr ayladi zohir sipehr.
Umr quyoshig'a chu bo'ldi mahal,
Inson baytush- sharafidin hamal.* [2:167].

Navoiy sadoqatli ishq bandalarini bebaho tuyg'ular ardod'idagi "jabri jafolariyu, fidoyiliklaridan hikoyat aylarkan, sevgilisiga sodiq oshiqning paxsa devor orasida azoblanib tursa-da, zarracha nola qilmaganini sharaflaydi va kech kirish pallasidagi quyoshni shunga yarasha g'oyat chiroyli nom bilan ataydi:

*Tog' aro yoshundi chu zarrin g'izol,
Mushki Xo'tan sochdi nasimi shamol* [2:168].

G'izol bu ohudir. Uning tog' orasiga yashirinish holatiga uyg'unlab, ulug' ijodkor hayratona tarzidagi ta'rifni topa olganki, bu ham ibratlanarlidir.

Alisher Navoiy adolatparastlikning haddi a'losiga yetgan, mavqei yuksakdan-da yuksak zot edi. So'zda ham, amalda ham o'sha noyob mezoniy shaynni muvozanatda mahkam tuta olishga qodirligi bilan xalqqa yaqinlashib ketgandi. U uch harfdan iborat adl so'zining bosh harfi "ayn"ni tafti betugal quyosh kabi adolatdan iboratligini tavsiflab, bu kalomning dunyoni munavvarlovchi sharofatbaxshligini sharaflaydi:

*"Ayn"i aning mehre erur tobnok,
Zulm qaro shomini qilmoqqa pok.* [2:168].

Ulug' ijodkorning Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro yonida turib, uning davlatiga rivoj qo'shishga intilishida ham adolat tug'ini baland ko'tarish ishtiyoqining ko'nglida ustuvorligi namoyon. Shu davlatda badiiy tafakkur olamida birinchi va oxirgi "Xamsa"ni yarata oldi, yaratganda ham yakka-yu yagona turkiyonasini. "Hayratul-abror" asari shu sababdan oltinchi yuz yillik muxlislarigacha maroqli mutolaaga munosiblik martabasida yashayapti. Biz navoiyxonlikda o'zgacharoq yo'ldan borib, ul zoti sharifning "Xamsa"navislikdagi betakror salohiyatini quyoshli qalbida tug'ilgan quyoshli so'zlarning ming bir jilosiga joylay olish layoqatidan izlashga va anglashga intildik. Besh dostonning birinchisi, ya'ni muallifning ta'rificha "*zebo yuzli gulruh*"ining qimmatini ziyodalovchi ziynatlari - badiiy ifoda san'atining takrorsiz takrorlari, yanayam yorqinrog'i, quyoshning ko'pdan-ko'p qiyosiy qiyofasining tahlili va talqiniga bir ozgina to'xtalish bilan kifoyalandik, xolos.

So'z mulkining sultoni xayoliy hayratini hayotiy hayratga omuxtalab yuborish maqsadida bebaho qalamini mohirona tebratgan. Birgina quyosh kalomi o'rnida uning qator sinonimlari tizimini, ya'ni *xurshid, shams, alam, gavhar, nuri tob, zarli bayroq, zarrin ohu, bitta non, Chin qo'g'irchog'i* va yana turli shakllardagi so'z va iboralar bilan ifodalab, asar mazmun-mohiyatini teran ochishga va kuchaytirishga behad san'atkorona mahorat bag'ishlay olganki, hayratlanmay, lol qolmay iloj yo'q. Osmorning, undagi oy, yulduz va boshqa jismlarning ko'rinishi, holati, harakati va vazifasigacha quyoshga bog'lab aks ettirilgan. Bu kabi hayratomuz ifoda vositalari yana uzoq asrlar

davomida Alisher Navoiy muxlislari qalbini larzaga solishiga, rom etishiga ishonch bildirib qolaveramiz. Jumladan, donishmand shoir aytganlariday:

Navosiz ulusning navobaxshi bo'la,
Navoiy yomon bo'lsa, sen yaxshi bo'la!

Bu hikmatomuz misralar alloma shoir ijodining barcha jihatlarini ifodalab berdi: shoir navosiz xalqining, millatining navobaxshiga aylandi, xalq orzu-armonlarini ko'klarga ko'tardi. Faxrlanib ayta olamizki, Alisher Navoiy o'zining yuksak g'oyalari bilan ikkinchi umrini davom ettirmoqda.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий. "Хамса". - Тошкент: «Янги аср авлоди», 2014.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Т.: «Фан», 2011.
3. Алишер Навоий. Қомусий лугат. 1-2-жилдлар. -Т.: "Шарқ" НМАК БТ. 2017.
4. Жўракулов У. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикаси. – Т.: «Turon-iqbol», 2017.
5. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. -Тошкент: «TAMADDUN», 2012.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. -Тошкент: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
7. Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология ва текстология таҳлили. – Т.: «Akademnashr», 2011.
8. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти. -Т.: 2016.

REZYUME

Maqolada "Hayrat ul-abror"ni boshqa "Xamsa" dostonidagi she'rlaridan ajratib turadigan o'ziga xos syujet, she'riy tuzilish va kompozitsion xususiyatlar, shuningdek, kompozitsiyalar zanjiri keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены уникальный сюжет, поэтической структуры и композиционные особенности, а также цепочка композиций, отличительная черта «Айрат ул-аброр» от других поэм «Хамсы».

SUMMARY

The article presents a unique plot, poetic structure and compositional features, as well as a chain of compositions that distinguishes "Hayrat ul-abror" from the other "Khamas's" poems.

“ШАХРИЁР” ДОСТОНИНИНГ ЭРТАК ШАКЛИДАГИ АСАРЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Ш.К.Кенесбаева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: «Шахриёр» достони, Қурбанбай жиров, О.Кожуров, Қ.Максетов, Ж.Хошаниязов, ертак тип сюжетли дostonлар, «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Мунлық - Зарлық», «Тулым бий» дostonлари.

Ключевые слова: «Шахриёр» эпос, Курбанбай Жиров, О.Кожуров, К.Максетов, Ж.Хошаниязов, былины со сказочным сюжетом, былины «Шийрын шекер», «Қаншайым», «Мунлық – Зарлық», «Тулым бий».

Key words: "Shahriyor" epic, Kurbanbay Jirov, O.Kojurov, K.Maksetov, J.Khoshniyazov, epics with a fairy-tale plot, epics "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy".

“Шахриёр” достони бошқа корақалпоқ дostonларига нисбатан, эртак шаклидаги асарларни ёдга солади. Достонда хаёлий эртақлардаги каби воқеаларнинг берилишида инсоният орзу-умидларидан пайдо бўлган фантастик ҳодисалар жуда кўп учрайди. Масалан, инсон “дуо”нинг кучи билан тошга айланади, дуонинг ёрдами билан қайта жонланади. Шу жиҳатдан дoston шарқда кенг тарқалган “Минг бир кеча”, “Мунглик-Зарлик” ва бошқа дostonларни эсга солади. Шу билан бирга “Шахриёр” достони тилида, воқеаларида бошқа дostonлар каби бир-бирига алоқадорлик сезилади. Масалан, подшоҳнинг узок вақт фарзандсиз бўлиб, тахтни ўйлаб ғам чекиши, гуноҳсиз кишиларнинг адолатсизлик туфайли зиндонбанд қилиниши, унга чўпоннинг ғамхўрлиги, узок айрилиқдан кейин асар охирида ижобий қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етиши, қаҳрамонларнинг тақдирида ялмоғиз кампирнинг аралашиши ва бошқа деталлар кўпгина халқ дostonларида учрайди. Бу ўз навбатида таълим-тарбиядаги ўзаро боғлиқликларни, педагогик фикр-мулоҳазаларни, умуминсонийлик сифатларини муассаслаштиради.

Достонда чорвачилик, боғдорчилик, паррандачилик ва бошқа касб-хунарлар ҳақида сўз юритилганда, инсон

хаёлида жуда кенг ўрин эгаллаган: ер остида юриш, олти ойлик йўлни кўз очиб юмгунча босиб ўтиш, ҳақиқатдан йироқ ҳаракатлар, ҳар хил табиат кучлари устидан инсоннинг ғалаба қилиши, сувда балиқ каби сузиш, ҳавода қуш каби учиш сингари ғайри табиий воқеа-ҳодисалар ҳақида сўз юритилади.

Анжим:

-Таўекелши ол алла,
Таўекелши мен,-деди.
-Узақтан келген талабанман,
Айтасаман,
Оқысаман,
Қандарым қуссан сен,-деди,
-Шик қапестен сен,-деди.

Булбулғоя сонда:

-Қуда урған адамзат,
Жәлил урған адамзат,
Меннен көрме, Қудадан көр,-
деп ол кәпестен шығады,
Шақасына қонады [5:100].

Шахриёрнинг сингиси Анжимнинг ёрдами билан Булбулғўни енгиб келгандан кейинги эпизодларда ўз ифодасини топади. “Шахриёр” дostonининг сюжети ҳар хил шаклда берилиши тўлиқлиги, ҳар жировдан таълимий-тарбиявий мулоҳазаларни беришда хусусий

фарқлар мавжудлиги асосан достоннинг Есемурат, Отенийез, Куламет, Қиёс жирова вариантларида алоҳида кўзга ташланади. Бу вариантлар чин маънода халқчил бўлиши билан бирга, этнопедагогик мулоҳазаларнинг гавдаланиши жиҳатидан такомиллашган ажойиб “педагогик достон”нинг намуналари эканлигини айтиш мумкин.

Достонда учрайдиган “Умидсиз шайтон”, “Тилла кўрса фаришта йўлдан чиқади”, “Худо қарғани – тангри ургани”, “Ота ҳаққи – худо ҳаққи, Она ҳаққи – пайғамбар ҳаққи”, “Ота рози бўлмаса худо рози бўлмайди, Худо рози бўлмаса, ота рози бўлмайди”, “Она рози бўлмаса Каъбага юз минг тавба қилсанг ҳам тавбанг қабул бўлмайди”, “Юрганда йўлинг бўлсин, йўлдошинг Хизр бўлсин”, “Ош қайда бўлса, ҳадя шунда”, “Аллоҳдан фармон келса, банданинг ўлиши бегумон”, “Ёмоннинг ҳусни – кийим”, “Яхши ит ўлигини овлоққа ташлайди” ва шунга ўхшаган халқ афоризмлари фақатгина тарбиявий ғояни билдириб қўймасдан, шу билан бирга тарбиявий масала, дидактик маънога эга бўлади. Булар педагогик интуицияга ва педагогик бир бутунликка асосланади. Халқ донишмандлик талаблари, кўрсатмалари, тилаклари, мулоҳазалари бошдан-оёқ педагогик интуиция ва педагогик бир бутунликдан келиб чиқади.

Ёш авлодга эмоционал (хиссий) таъсир кўрсатиш мақсадида халқ афоризмларининг оҳангига, ўхшашлигига катта эътибор берган. Достонни ўрганишда ҳозирги даврда учрайдиган кўплаб мақолларни, термаларни учратамиз. Унда Ватанни севиш, дўстлик, деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа масалаларга боғлиқ таълим-тарбия турларини аниқладик.

Туркий халқлари ва жаҳон халқлари орасидаги эпослар билан “Шахриёр” достонини таққослаб ўрганишимизда, атоқли олимлар М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, А.Каримов ва бошқаларнинг филологик аспектда билдирган таълимий-тарбиявий характердаги илмий фикрларига таяндик.

М.Нурмухаммедов “Шахриёр” достони билан А.С.Пушкиннинг “Шоҳ Салтан ҳақида эртак” поэмасида адолатсизлик ва ноҳақлик қурбонига айланган она ва бола сюжет мотиви ўхшашлиги, умуман, шундай образлар тизими типологияси ҳақида сўз юритганда, ушбу мотивларнинг тарбиявий аҳамият касб этадиганлигига ҳам шама қилади, яъний айрим қаҳрамонларнинг ижобий ҳаракатларининг тарбиявий аҳамиятига ҳам урғу беради [3:17, 32]. Қ.Мақсетов эса, “Шахриёр” достонидаги Шахриёрнинг боғ яратиш эпизоди тимсолида меҳнат қилиш ҳақидаги ўй-фикрларни ўртага ташлайди [2:107].

“Шахриёр” достонининг сюжетида ўхшаш мотивларни туркий халқлар эртакларида: “Подшоҳ ва

қизлар”, “Дилрўкаш” эртаги билан қиёслаганимизда унинг тарбиявий моҳияти бир-бирига мос келишини кўрдик [4:102-115]. “Подшоҳ ва қизлар” эртагидагидаги подшоҳнинг кечаси юртни кезиб юриб, бир ерда уч қариндош қизнинг ўзаро суҳбатини тинглаш эпизодида “Шахриёр” достонидаги худди шундай сюжетлик мотивлар билан ўхшашликлар мавжуд ва унда оила, меҳнат, одоб-ахлоқ, тарбияси масаласи элементларини аниқлашга бўлади.

А.Каримов “Шахриёр” достони билан қозоқ халқининг “Мунглик-Зарлик” достони билан боғлиқ ва ўхшашлигини далиллашга шахдам қадам ташлаган, иккисининг манбалари бир жойдан пайдо бўлган деб хулосага келган. Достоннинг қорақалпоқ версияси сюжетлари “Мис минорадаги тулғаси жез қиз” эртаклари билан ўхшаш эканлигини илмий жиҳатдан аниқладик. Шунингдек, “Аёз”, “Ҳасан ва Хурлиқ”, “Ҳасан ва Зухро” сингари ўзбек халқ эртакларининг “Шахриёр” достони билан мазмундош эканлигини айтиб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир [1:107-114].

И.Винников томонидан Бухоро арабларидан ёзиб олинган “Уч жонон” эртагининг айрим эпизодлари “Шахриёр” достонини эсга солади. Қозоқ халқининг “Олтин айдар”, қирғиз халқининг “Беҳаё хотинлар” эртаклари воқеалари ривожини давомида айрим фарқларни ҳисобга олмганда икки эртак мазмуни бўйича бир-бирига ўхшаш ҳисобланади. Тадқиқотимиз жараёнида ушбу асарлардаги бир қанча эпизодларнинг бир-бирига яқинлигини ва таълим-тарбиявий аҳамиятини аниқладик. Хуллас, эртаклар достонлардан аввал пайдо бўлганлиги учун халқ орасида тез тарқалди. Ижрочилар уларни яшаш шароитига мослаштириб фойдаланди. Бундай андиша келажакда яратиладиган асосий эпик асарлар бўлган достонларнинг сюжет йўналишига катта таъсир кўрсатган. Қирғизларнинг “Ҳасан ва Хусан”, “Ойсултон”, туркманларнинг “Галандер султон”, “Тулжаҳон” эртаклари, ўзбек халқ достонлари “Одилхон”, “Ширин-Шакар”, қозоқ халқ достони “Мунглик-Зарлик”нинг қорақалпоқ халқ достони “Шахриёр” билан ифода этилган тарбиявий йўналиши жуда ўхшашлигини кўрдик. Лекин, бу эртаклар ва достонларда ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий анъаналари кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам, бу ўзаро ўхшашликлар турли халқ достонлари, уларнинг ўзаро маданий алоқадорлик мевасигина эмас, балки, дастури, педагогик ўй-фикрлари, таълимий-тарбиявий методи ва услубларининг бир-бири билан алоқадорликда ривожланганлигидан, таълим-тарбиянинг жаҳон халқлари контекстида ривожланувчи категория эканлигидан деб қараш мумкин.

Адабиётлар

1. Каримов А. «Шәръяр» дэстаны хэм оның туўыскан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Әмиўдәръя». - Нөкис, 1992. - №4-5. - Б. 107-114. (61)
2. Мақсетов Қ. Дэстанлар, жыраўлар, баксылар. Илим изертлеў. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. – Б. 62-136. (71)
3. Нурмухаммедов М.К. Пушкиннің ертеклери хэм Орта Азия халықларының фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1987. - 56 б. (79)
4. Турецкие народные сказки. - М., 1959. – Б. 102-115. (153)
5. Шәръяр. Қарақалпақ халық дэстаны. (Өтенияз хэм Куламет жыраў вариантлары). / Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. - 236 б. (160)

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық» каби эртак тип сюжетли достонларнинг жанрий жиҳатдан эмас, хусусан ижодкорлик хусусияти бўйича янги эстетик система эканлиги кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, «Шахриёр» достони ва бошқа қорақалпоқ эртак тип сюжетли эпосларининг яратилиш ва ижро тарихи таҳлил қилинган.

В статье анализируется тот факт, что такие сказочные эпосы, как «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Ганшайым», «Мунлык-Зарлык» представляют собой новую эстетическую систему не в жанровом, а в творческом плане. Также анализируется история создания и исполнения эпоса «Шахриёр» и других каракалпакских сказочных эпосов.

The article analyzes the fact that fairy-tale epics such as "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq" are a new aesthetic system, not in terms of genre, but in terms of creativity. The history of creation and performance of the epic "Shahriyor" and other Karakalpak fairy-tale epics is also analyzed.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТЫҒДА ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ЖЕТИЛИСТИРИҰ

М.Т.Қабулова – ассистент оқытыушы

ТАТУ Нәкис филиалы

Таянч сўзлар: бадий, шеър, ўқитиш, ривожлантириш, малака, метод.

Ключевые слова: художественный, стих, обучение, развитие, компетентность, метод.

Key words: art, poem, teaching, development, competence, method.

Улыўма билим беретугын мектеплерде көркем шығармаларды оқытыўда оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў методикалық мәселелердин бири болып есапланады.

Бул мәселе бойынша белгили методист алымлар А.Пахратдинов [1], С.Ахметов [2], Е.Бердимуратов [3], К.Юлдошев [4], Б.Тўхлиев [5], М.Г.Костава [6], А.Лилов [7], Қ.Хусанбоева хәм Р.Ниёзметова [8], Қ.Юсупов [9] хәм басқалардың мийнетлеринде көркем шығармаларды таллаўдың принципери, түрлери хәм текст үстинде ислеўдин усыллары кең түрде анықланған. Усы көзқарастан мектеп оқыўшылары көркем әдебиятты оқыўды, таллап үйрениўди өзлистирип барады.

Педагогикалық процессте мектеплерде көркем әдебиятты үйрениў, оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў орайлық мәселелердин бири болып есапланады. Оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў көркем әдебиятты биринши үйренген ўақытларынан баслап ақ ушырасады. Әдебияттың барлық түр хәм жанры оның көркем поэтикалық дөретиўшилиги арқалы жасалады.

Көркем шығарманың тили сөйлеўдин хәм жазыўдин белгили бир өлшемлерине, қағыйдаларына ийе болған, улыўма халыққа, оның барлық қатламларына ортақ болған халықтың жәмийетлик, руўхый, мәдений турмысына хызмет ете алатугын тил. Илим, мәдениет хәм көркем әдебият шығармалары әдебий тилде жазылады. Көркем әдебияттың тили — улыўма әдебий тилдин бир түри. Ол тек хабарлаў куралы болып қалмастан, адамларға руўхый азық, эстетикалық заўық бағышлайды. Тил—жазыўшының ой-пикирлери менен сезиминиң сыртқа шыққан көриниси. Көркем шығармаларды оқытыўда оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў ушын көркем шығармаларда жазыўшы өзине керекли сөзди алды бурын излемейди, ал сөз ой менен пикирге сезимге байланыслы дөрейди.

Ол арқалы жазыўшының айтайын дегени көркем образға айланады. Әдебият сөз арқалы адамлардың жанлы образларын дөретеди, адамлардың қарым-қатнастарын көз алдымызға елеслетеди.

Мектепте оқыўшыларын көркем шығармаларды оқытыўда дөретиўшилик компетенциясын жетилистириўден ибарат. Сонлықтан муғаллим оқыўшыларға текстин өзін тәсирли етип оқып таныстырып бериў керек. Бул оқыўлар бир тәрәптен, оқыўшыларды көркем сөз текстин келистирип шебер оқыў билиў техникасына көнликтириў мақсетинде

болса, екіншиден, шығарманы таллаў жумысына байланыслы болады. Оқыўшылар шығарманы оқып, оның идеялық-тематикалық мазмунынан азы-кем хабарлы болып келмегенше, хеш қандай таллаў жумысын өткерий мүмкин емес. Көлеми аз шығармаларды оқыўшылардың класстан тысқары ўақытта алдын-ала, сабақ өтилместен бурын оқып келиўин уйымластырыў қыйын емес. Бундай шығармаларды оқыўшылар муғаллимниң тапсырмасы бойынша аз күнниң ишинде оқып шығады. Ал, поэма, роман, повесть ири көлемли көркем шығармалардың идеялық мазмунын түсиниўге көп ўақыт керек.

Муғаллим оқыўшылардың көрсетилген шығарманы оқыўин иске асырыў, тексерип барыўы тийис. Анализ етилетуғын шығарманы класстағы хәр бир оқыўшының оқып шығыўы шәрт. Оннан кейин барып, сабақ өтиўи мүмкин.

8 класс ушын арналған әдебият сабақлығындағы өтилетуғын шайыр Садық Нурымбетовтың «Бердақ» поэмасын оқытыўда оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў ең әхмийетли орында турады. Поэмада Бердақтың туўылған ўақтынан баслап тарийхый жыр сыпатында сөйлеп, әдебий тил менен сүүретленеди. Биз поэмадан Бердақтың шайырлық тулғасын, ол туўралы бурыннан оқыўшылар билетуғын айрым мағлыўматларды шайырдың көркем қатарлары арқалы тағы бир мәртебе еске түсиремиз. Бердақтың өз халқына хадал перзент болғанлығына көзимиз жетеди, турмыстың барлық аўырманлығын көрген шайырға, шайырдың ата-анасына терең сүйиўшилик оянады. Поэмада Бердақтың әкеси Ғарғабайдың гедейликтен әбигерленген үй турмысы, усы жарты ылашық шатпада болажақ халық шайырының дүньяға келиўин көркемлеп сүүретлеўден баслайды. Баласының туўылыўы Ғарғабай хәм Қарқараның гедейлигин, турмыс аўырманлығын умыттырғандай куўаныш алып келеди. Буннан кейинги ўағында жас Бердимураттың балалық хәм жас өспиримлик жыллары басынан өткен өмири, оның күн кеширген заманында өмирине тийисли ўақыялар сүүретленеди.

Жәмет басыў жарық ултан қонысы,
Гедей жаптың еки жағы толысы,
Усы жерлер Ғарғабайдың жайлаўы,
Еткен иси Сеўилбайдың жумысы.
Отырғаны жаман шатпа ылашық,
Жоқшылықтан хәрне болар курасып,
Күни бойы хызмет қылып тапқаны,
Мезгилликке жетер зорға уласып.
Урада дәни жоқ, қорада малы,

Бир жутым ас таппай қыйналып жаны,
 Ғарғабайда күни ушын ис қылар,
 Хожалық боп Қарқараны алғалы.

Садық Нұрымбетов шеберлік пенен Бердақтың балалық хәм жас өспиримлик жылларын сүүретлейди. Болажақ шайыр жасынан халықтың көркем саз байлығына, сазға қызығады, жыраў, бақсыларды, қосық, дәстанларды сүйіп тыңлайды, ал өзи ашық пейилли, зийрек, ақыл парасатлы, уқыплы болып өскенин поэмада сүүретлеп береді. Бердақтың бир күни балалар менен бирге бақсыға барғысы келгенин, бақсыға таслаў ушын пул кереклигин әкесине айтқанын Ғарғабайдың қалтасында қара тийин да жоқ болып шыққанын, сонда жас Бердимурат пәс хужданлы Сеўилбайдан әкесиниң жалланба ҳақысын алыўға жәрдемлеседи.

Садық Нұрымбетов Бердақтың жасаған заманның әдилсизлигин, халықтың бир тислем нан таппай қыйналыуын, ҳәдден тыс езиўшиликти, соған байланыслы сол жәмийетте жарлылар ушын өмир кешириўдиң қыйыншылығын көрсеткен.

Көркем өнер шығармаларының тийкары-турмыста болған реалъ ямаса жазушының ой-қиялы арқалы сүүретленген болыўы мүмкин болған өмир шынлығы. Буның бәри Садық шайырдың ишки дүнъясында сәўленген оның көзқарасы, түсиниги менен сезимлеринен ибарат екенлигин оқыўшыларға түсиндирип барылыўы керек. Әлбетте, Бердақ образын дәретиў ушын, шайыр Бердақ жасаған дәўирге, ондағы қарама-қарсылықлы турмысқа да үлкен итибар береді хәм өз қаҳарманын қыйын ўақыялардан алып шығады. Поэмда өз заманының атақлы қаҳарманларының бири ел арасына даңқы тараған Ақымбет бақсы бир тойда жас Бердимуратқа өз дуўтарын сыйлыққа береді. Бардақтың шайырлық таланты менен қоса бақсышылық жолы да ашылады.

— Болмассаң Бердақжан ҳеш кимнен де кем,
 Сизге бул дуўтарды қылайын жәрдем,
 Кеўлим толды адамгерлик исине,
 Әдеп-иқрам менен бергенде сәлем.
 Минекей саз дуўтар қолыңа усла,
 Буны шертип балам кеўлиңди хошла,
 Бақсы Ақымбеттиң сизге сыйлығы,

Атаң нәсийхатын умытпа ҳасла! ...

Өйткени, Ақымбет бақсы бул баланың ҳаўазын, қосық айтқышылығын, онда болажақ үлкен бақсы-шайырдың келешегин көрген еди.

Поэмада усындай гедей мийнеткешлердиң өзлериниң адамгершилиқ қәсийетлерин жоқары услағанын, тар жол, тайғақ кешіўде бир-бирине қолдан келгенше сүйеў болғанын, бир-бирине қолдан келгенше қорғаўға тырысқанын әдеўир көркемлеп характерли фактлер менен көрсетеди.

Сайран етип қарақалпақ шәҳәрин,
 Аралады неше аўылдың бәрин,
 Максети Күнхожа шайырды көриў,
 Шеккен ғаррылықтың аўыр мәҳәлин.

Сорастырып тапты Күнхожаны ол,
 Ой-пикирин Күнхожаға тыңлатып,
 Ыақты хош боп, Бердақ үйине келди,
 Оның менен бирге қырк бес күн жатып.

Байлық сөзи менен дәрәдайд тасты. [2:273-286]

усы турмыс шынлықлары «Бердақ» поэмасында кең сүүретленген. Поэманың соңғы бөлиминде Бердақтың келешек жөниндеги әрман-қиялы, өз сөзиниң әўладлар арасында кең жайылып, қәдирлениўи жөниндеги үмити баянланады. Ғаррылық басқан Бердақ өзиниң досты Өтеш шайыр менен ушырасады, күлип-ойнап тарқасады хәм бақсы қызы Хұрлиманның үйине келип, ойнап жүрген ақлығы Қаражанды шақырып, оған өз дуўтарын естелик ушын береді.

Көркем шығарманы таллағанымызда оқыўшылардың жасын есапқа алыўымыз зәрүр. Оқыўшылар менен поэманы үйренип баслағанымызда, қарақалпақ халқының жоқары адамгершилигин, бирлигин, татыўлығы менен бир-бирине мийрманлығын дурыс сәўлелендиргенин, сондай-ақ Бердақтың Күнхожа, Өтеш, Ақымбет бақсылар менен қатнасын да тәсирли сүүретлей алғанылығына дыққат аўдарыўымыз керек. Поэманы класста таллаўда оқыўшылардың руўхый дүнъясын байытады. Бул олардың буннан кейинги поэмаға мүнәсибетин белгилеўде шешиўши роль атқарады. Поэманы оқыўшыларға түсиндириўден алдын биринши гезекте сюжетине, кейин барып-оның басқа тәрәплерине қызығатуғынлығынан болса керек.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Пахратдинов А., Пирназаров А. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. (оқыў қолланба). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 80-б.
2. Әдебият-8 класс ушын сабақлық. 273-286 –б.
3. Ыулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.
4. Лилов А. Коммуникативная функция литературы и искусства. В книге «Теории, школы, концепции». Художественная коммуникация и семиотика. – Москва: «Наука», 1986, -С. 293.
4. Костава М.Г. Филологический комментарий художественной прозы как средство развития устной речи учащихся. Дис. ...канд. пед.наук. -М.: 1989. -С.28.
5. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. (оқыў қолланба). – Нөкис: «Билим», 2004, 260-б.
6. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006.
7. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. (дарслик). – Тошкент: «Баркамал файз мадиа», 2018, 352-б.
8. Юсупов Қ. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. (sabaqlıq). –Tashkent: Сано-стандарт, 2018, 336-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бадий асарларни ўқитишда ўқувчиларнинг таълимий-тарбиявий компетенциясини оширишга алоҳида эътибор қаратилган. Бадий асарларни муталаа қилиш орқали ўқувчиларнинг нутқ маданияти, тил қўникмаларини ривожлантиришга хизмат қилиши таъкидланди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена повышению образовательной компетентности учащихся в области преподавания художественных произведений. Отмечено, что развитие речевой культуры учащихся и языковых навыков через чтение художественных произведений.

SUMMARY

The article focuses on improving the educational competence of students in the teaching of works of art. It was noted that the development of students' speech culture and language skills through reading works of art.

ЕКИНШИ ЖЕР ЖҮЗЛИК УРЫС ЖЫЛЛАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БАСПАСЫНДА ЖАЗЫҰШЫ ШАЙЫРЛАРЫНЫҢ ДӨРЕТПЕЛЕРИ

М.Т.Қабулова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сұзлар: журналистика, таджикот, публицистика, матбуот, давр, шоир.

Ключевые слова: журналистика, исследование, публицистика, пресса, эпоха, поэт.

Key words: journalism, research, publicism, press, era, poet.

Хәр бир жазыушы, шайыр яки журналист өз дәуириниң жыршылары болып есапланады. Олар өзи жасап турған шараяттың, орталықтың турмысын жаратады, сондай-ақ, қолдан келгенше халық турмысына жакын шығармалар дөретеди. Сол ушын да, тарийхтан ўаз кешпеген ҳалда, сол дәуирдеги илимий излениўлер өз дәуирине сай изертленип барылғаны мақул. Қайсы дәуир болыўына қарамастан, ондағы бас қахарман — адам баласы. Ал, объект — жәмийет, субъект — сол жәмийетте жасайтуғын адамлар яки халық болып табылады.

Бул мәселе бойынша белгили илимпазлар С.Ахметов[1], Б.Исмаилов [2], М.Нурмухамедов[3], Х.Сейтов[4] хәм басқалардың мийнетлеринде пикирлер билдирилген.

Халық шайырлары А.Дабылов, С.Нурымбетов, жазыушылар М.Дәрибаев, Д.Назбергенов, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов хәм басқалар урыстың биринши күнлеринен-ақ өз қосықлары хәм публицистикалық пикирлеринен баспа сөзде, радиода хәм жыйналыстарда шығып турғанын биз олардың шығармаларынан жаксы билемиз. Жазыушыларымыздың жаўынгерлик мотивтеги шығармаларынан урыс ўақтында «Жаўды жексен етемиз», «Ўатан ушын» хәм «Ўатандарлық қосықлар» деген ат пенен топламлар басып шығарылды.

Сондай-ақ, «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында белгили рус жазыушылары А.Толстойдың, И.Эренбургтиң жалынлы публицистикалық мақалаларының, М.Шолоховтың «Душпанды өшпенли жек көриў илими» деген публицистикалық очеркиниң, Н.Тихоновтың «Киров биз бенен» поэмасының, Лебедев-Кумачтың қосықларының аўдармалары республикамыз мийнеткерлериниң сана-сезимин көтериўде белгили әхмийетке ийе болды.

Мәселен, екнши жер жүзилик урыс жылларында көбирек орыс тилинен қарақалпақ тилине фронт хәм тылдың қахарманлық ислерин, айырым жаўынгерлик жағдайларды сүўретлейтуғын публицистикалық қосықлар, очерклер тағы да басқа, яғный киши жанрлар формалардағы, бирақ, усы жыллардағы қызғын ўақыялардың талабына жуўап беретугын шығармалар аўдарылған.

Илимниң жетискенликлерин кеңнен ен жайдырыў хәм оны турмысқа енгизиўде газетаның тутқан орны оғада әхмийетли. Өйткени, газета халықтың барлық қатламларына хызмет етеди. Оның бетлеринде жеңил тилде жазылған илим жаңалықларын хәр бир саўаты бар адам қызығып оқый алады. Ол өндирис орынларын хәм де басқа мәкемелердиң өз ислерин илимий тийкарда шөлкемлестириў жолларын хәм илим тийкарларында ерисилген нәтийжелерди жәмийетшиликке хабарлаў менен илимниң турмыс пенен байланысын бекемлеўге үлкен жәрдем тийгизеди, илим қәнигелерин жәмийетшиликке таныстырады, оларды өзиниң оқыўшылары менен тығыз байланыстырады. Газетаның бул хызмети негизинен, илимниң раўажланыўына, оның кадрларының өсиўи хәм көбейиўине мүмкиншилик туўдырады.

Қарақалпақстанның Екинши жер жүзилик урыс жылларындағы илимий-тарийхы урыстан соңғы он жыллықты жәмлейтуғын екнши дәуиринде қайта исленип, халқымыздың душпан үстинен жеңиске ерисиўи ушын болған умтылысларын, зәбердеслигин, қахарманлық мийнетлерин, сондай-ақ, усы дәуирдеги машқалаға байланыссыз сораўлар, оған жуўаппар изилиннен газета бетлеринде сәўелеленип барылған хәм олар архив материалларында сақланған.

Урыс дәуиринде орыс әдебияты айырықша жаўынгерлик күшке ийе болды. Атақлы рус жазыушысы А.Толстойдың жалынлы публицистикалық мақалалары, М.Шолоховтың «Олар Ўатан ушын саўаш қылды» атлы очерки, А.Фадеевтиң «Жас гвардия» романы, И.Эренбургтиң өткир публицистикалық мақалалары, К.Симоновтың «Күнлер хәм түнлер» романы менен лирикалық қосықлары, А.Сурковтың қосықлары, А.Твардовскийдиң «Василий Теркин», П.Павленконың «Айқулақ» повестлери халықты гүреске жумылдырыўда үлкен көмеги тийген шығармалардан болған.

Сондай-ақ, Екинши жер жүзилик урыс дәуириндеги табысларының ишинде украиналы А.Корнейчуктиң пьесалары менен М.Рыльский, П.Тычина, А.Малышканың қосықлары, белорус М.Янка Купала хәм Якуб Коластин қосықлары, қазақ ақыны Жамбылдың, тәжик шайыры К.Лахутидин, өзбек шайырлары Х.Әлимжанның, Ғ.Ғуламның, азербайжан С.Вургунның, грузин И.Абашидзе, Г.Леонидзениң, қырғыз А.Токомбаевтың, абхазлы Д.Гулианың, литвалы Ян Судрабалканның, латыш С.Неристин, армен А.Исаакянның, Н. Заряның, татар М.Жалилдин, М.Каримниң, чуваш П.Хузангайдың, Э.Капиевтың қосықлары, эстон А.Саксенин, түркмен Б.Кербабаевтың, татар К.Нажимийдин роман хәм повестлери усаған шығармалар үлкен әхмийетке ийе болғанын биз тарийх бетлеринен оқып билемиз.

Қарақалпақ әдебияты да екнши жер жүзилик урыс дәуиринде «бириккен бир шаңарақ сезимин» намыс туўы етип услай билди. Мәселен, И.Эренбургтың «Бәхәр» деген публицистикалық гүрринде аўқамлас мәмлекет жаўынгерлериниң жеңимпаз атланыслары хаққында айтады. Сондай-ақ, «Правда» газетасынан алып басылған еки очерк. «Бизин ұллы балаларымыз» деген ат пенен (Нөкисте 1942-жылы) басылған. Буннан тысқары, Толстойдың «Биз нени қорғаймыз» деген публицистикалық мақаласы, (Нөкис, 1942 жыл.), М.Шолоховтың «Душпанды өшпенлилик пенен жек көриў» деген мақаласы (Нөкис, 1942 жыл.) «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы бетлеринде «Жаўынгерлик эпизодлары» деген топламда, (Нөкис, 1942 жыл.) хәркеттеги армиядан алынған хабарлар гүрринлерин ушыратамыз.

Екинши жер жүзилик урыс дәуиринде шайырлардың көпшилиги урыс ўақыяларына тез жуўап бериўге мүмкиншилик беретугын патриотлық, лирикалық қосықлар, очерклер гүрринлер, публицистикалық мақалалар, урыс эпизодларын сүўретлейтуғын қосық-

лар хәм поэмалар сыяклы жанрлардан пайдаланды. Орайлық газеталарында кең орын берип отырады.

«Правда» хәм «Известия» бетлеринде рус жазыушыларының романлары хәм пьесалары шығып турған. Сондай-ақ, қарақалпақ газеталарының бетлеринде сол жылдарда оғада көп қосықтарды, публицистикалық очерк шығармаларды ушыратыуға болады.

Екинши жер жүзилик урыс жылларындағы Қарақалпақстан баспасөзине нәзер таслар екенбиз, олардан Қарақалпақстанның қахарманлығының жылнамасын оқыймыз.

Фронтқа атланды халық ғалаба,

Елде тартар жигит қалмады.

Уллы Жеңиске ерисиуимизге қарақалпақстанлы шайыр-жазыушыларымыздан да салмақты үлеси бар, олардың да тарийхта орны да гиреули.

Қарақалпақстан жазыушылары да екинши жер жүзилик урыс жылларында өз жумысларын фронт мәпине ылайықлап қайта қурып, көркем сөз бенен халықтың патриотлық руұхын көтериуде, туұысканлықты, халықлар дослығын жеңиске исенимди бекемлеуде, басқыншыларыға өшпенли жек көриушиликти тәрбиялауда белсене жәрдем берип отырды. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1941-жыл, 4-июль санында «Биз, қарақалпақ жазыушылары, бир азамат болып гүрес майданындамыз деп есаплаймыз, қәлемимизди душпанды түйреуши найзаға айландырамыз, керек болған жағдайда Ұтанымыз ушын жанымызды да беремиз... Мәдениеттің душпаны-фашизм жоқ болады»-деди олар жыйналысында. Олар өзлеринің дәслепки жауынгерлік руұхтағы шығармалары менен пикир билдириулеринен баслап ақ бизиң жеңисимизге болған халық кеуилиндеги исенимди куұатлап, қәхәрли гүреске шақырды. Олардың көбиси урыстың дәслепки күнлеринен-ақ:

Ант беремен гүресіуіге жан менен

Денемде қалғанша бир қасық қаным.

деп, халық пенен бир сапта фронтқа атланды, олар қолларына курал алып хәм гейпаралары әскерий хабаршы болып душпанға қарсы гүрести. Биразы фронттың резерв күшлері қатарында әскерий хызмет атқарды (Т.Сейтмамутов, Қ.Айымбетов, Б.Қайыпназаров, Ә.Турымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Қ.Турымбетов, Т.Сейтжанов, Ж.Сейтназаров хәм т.б.). Жас жазыушыларымыздан Ж.Хәбибуллаев, Сәдирбай Мәуленов, Шәмшет Қожаниязов, Артық Шамуратовлар урыста қаза тапқан. Олардың шығармалары көбинесе окоп, әскерий госпиталларда, блиндажларда хәм походларда, тиккелей өзлеринің жаны хәм тәни менен көріп-сезгенлері тәсиринде, басынан кеширген ұақыялары негизинде туұылып отырды ямаса еле күли суұымаған ұайраншылықтарды сүұретледи. Олар өзлеринің шығармаларында фашист басқыншыларының хайұанлық қылұаларын булжымас фактлар менен әшкараланған. Бизиң исимиздің хақ екенлигин, бизиң сөзсиз жеңетуғынымызды айтып, жауынгерлердің патриотлық руұхын көтерип, душпанға жек көриушиликти тәрбиялауда ат салысты. Ал, тылдағы жазыушыларымыз да бул улыұма халықлық гүреске ылайыкты үлес қосқан.

Дәслепки қосықтарда, газета очерклері менен гүрриндерде халықтың жалынлы патриотлық сезиминің хәм халық қахарманлығының күши айқын көринип, ол шығармалардың баслы идеялық бағыты жауынгерлік эмоциялық руұхта баратуғынлығын

белгили. Жаұдың басқыншылық хәрекетине, әдилсиз урыс ашыуына қатты ғәзеппенген азаматтың заңлы ғәзеп сезиминің қайнауы, оның өз бахытлы Ұтанын қорғауда құлшынған жигерли тилеги, сана-сезими бийик. Ата-ана өз перзентин, хаял-қыздың өз ярын, ини-қарындас өз ағасын, қуласы, халықтың өз сайланды жигитлерин фронтқа атландырыуы-әсиресе, урыстың дәслепки айларында дөретилген шығармалардың ең баслы темасы болған.

Газета бетлеринде урысқа ең дәслеп эмоциональ пикир билдириулер хәзир жуұап, оператив жанр болған қосықтарда көринеди. Екинши жер жүзилик урыс басланған күнлері Н.Жапаков «Фашистлер тарт қолыңды», Ж.Аймурзаев «Жаұды жексен етемиз», А.Шамуратов «Жоқ етемиз», А.Турымбетов «Жигит», Ж.Сейтназаров «Бизлер жеңемиз» деген қосықтарын жазып, газета бетлеринде жәриялады. Бул қосықтардың атларының өзи де олардың халық қахарманлығының, ғәзепинің дәслепки хаұазы екенлигин баянлап тур. Ал, олардың тийкарғы мотиви қәхәрли гүреске жауынгерлік шақырық болып, сөзсиз жеңиске ерисип, жауыз душпанның қыанет исин сөзсиз қыйратылыуына инсанлардың көкирегіндеги исенимди, жауыз душпанға деген күшли ғәзеппениуіді көрсеткен.

Урысқа байланыслы халықтың ғәзеппениуі сезими, дәслепки қосықтарда да усылай айқын көрине баслады. Әсиресе, солдат шайырлардың қосық хәм поэмалары урыс шынлығын тиккелей хәм конкрет сүұретлеуі менен эмоционаллық тәсиршенлиги менен ажыралып тур. Олардың арасында Ж.Аймурзаевтың хәм А.Турымбетовтың шығармалары усы урыс дәуириіндеги айрықша дыққатқа ылайық. Бул шайырлардың сол дауыллы жылдарда жазған ең жақсы қосықтары менен киши көлемли поэмалары хәзир де кеуиллерди күшли түрде толқыта алады.

Шайырларымыз өз дәуиринің уллы ұақыяларының ең қайнаған ортасында болып, оған белсене қатнасып, өз заманласлары хәм ұатанласларының тәғдирине өз өмирин байланыстыра билип, заман шынлығын бар хақықатлықты талапқа муұапық дәрежеде жырлай алды.

Мәселен, шайыр Ж.Аймурзаевтың екинши жер жүзилик урыстың дәслепки хәм орта гезлеринде әскерий хызметте болып, шайырдың ең жақсы жауынгерлік қосықтары күшли жанланды хәм оның көп ғана қосықтары ұатан сүйиу, халықтар дослығы руұхы менен, жаұға өшпенлилик сезимлер менен шынланған. Оның «Ұақыт келди, славян!», «Фронттан хат», «Улым тыңла», «Жеңис пенен күт жанан», «Бабалардың аты менен», «Үстине» усаған қосықтарын мысал етип келтире аламыз. Шайырдың урыс ұақтындағы ең жақсы қосықтары терең лиризм менен суұғарылған сүреншил агитация формасында жазылып, олар уллы мақсетине актив хызмет қылған жоқары сыпатлы гүресшең поэзия бола алды.

Ауыр күнлер келди мине, қорға елди қәхәрленип,
Жерде, суұда, таұда қанлар бурқырады,
тыңлаңызлар!

Қахарманлық гүрес романтикасы, әсиресе, «Улым тыңла!» атлы қосықта солдат жүрегін кернеген күшли сезимлер хаұазы.

Улым тыңла! Көктен жаұар қорғасын,

Сел-сел болып қылышлардан ағар қан.

Қосық қатарлары дәуир дауысы болып, қәхәрли саұашлар хәуиринің қызғыны бар жауынгерлік лирика болып табылады.

Бирақ, урыс дәуіріндегі сын, драматургия хәм проза, турмыстан жүдә артта қалып қойған. Оның үстине жазылған мақалалардың бир бөлегі тек жазылған шығармалардың атын атап өтиў менен шекленип, курғақ баянлаўлардан ибарат болған. Сондай-ақ, роман, повестлер жазыўға исендирерлик болмаған шақырықлар жуўмақтастырылмаған, исенимсиз дәлиллер менен толтырылған.

Шайырлардың көпшилиги урыс ўақыяларына тез жуўап бериўге мүмкиншилик беретўын патриотлық, лирикалық қосықлар, очерклер, гүрриңлер, публицистикалық мақалалар, урыс эпизодларын

сүүретлейтуғын қосықлар хәм поэмалар сыяқлы жанрлардан пайдаланған. Орайлық газеталардың үлгиси бойынша қарақалпақ баспасөзи қарақалпақ жазыўшы хәм шайырларының, жетилисип, қәлиплесеип киятырған журналистлердің шығармаларына кең орын берип, дыққат аударған.

Деген менен екінши жер жүзилик урыс жылларында жәрияланған хәм алып барылған хәр бир үгит-нәсият ислери Уллы жеңиске жетелегенін анық көриўимизге болады хәм бундай қахарманлық ислерди үлкен мақтаныш пенен тилге ала аламыз.

Әдебиятлар

1. / «Қызыл Қарақалпақстан» 1-июль 1941, 154 (2928)-саны.
2. / «Қызыл Қарақалпақстан» 4-июль 1941, 165 (2939)-саны
3. / «Правда» 1941, 26 хәм 27-июльдеги саны.
4. / «Қызыл Қарақалпақстан» 18-июль 1941, 169 (2943)-санында Қарақалпақстанның барлық хаял қызларының жаўынгерлик үндеўи жәрияланды.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ әзувчиларининг Иккинчи жахон уруши давридаги образлари очиб берилган. Уруш йилларида чоп этилган әзувчиларининг уруш мавзуидаги ниҳоятдарлари тўпламлари ҳақида ёзилган. “Қизил Қорақалпоғистон” газетаси ҳам аҳоли огоҳлигини оширишда солмоқли ўринни тутгани ҳақида ёзган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются образы каракалпакских писателей в годы Второй мировой войны. Написано о сборниках произведений писателей на военную тематику, изданных в годы войны. Газета «Кызыл Каракалпакстан» также сообщила, что сыграла значительную роль в повышении осведомленности населения.

SUMMARY

The article reveals the images of Karakalpak writers during the Second World War. It is written about the collections of writers' war-motivated works published during the war. The newspaper "Kyzyl Karakalpakstan" also reported that it played a significant role in raising public awareness.

KÓRKEM TEKSTTE GENDERLEKTLERDİŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Z.Rzamuratova – doktorant

Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бóлимі Илим изертлеу институты

Tayanch sózlar: gender, genderlekt, konnotativ, dennotativ, paradigma, stereotip, frazeologizm, maskulinlik, feministik.

Ключевые слова: гендер, гендерлект, коннотатив, деннотатив, парадигма, стереотип, фразеологизм, маскулин, феминист.

Key words: gender, genderlect, connotative, dennotative, paradigm, stereotype, phraseology, maskulin, masculinity, femininity.

Házirgi kúndegi dáwir paradigması insandı tillik aspektte tereñirek úyreniwdi talap etedi. Til adamlardıń rawajlanıwına hám jan-jaqlama jetiskenliklerge eriswine imkan jaratadı. Til – dennotativlik hám konnotativlik sıpatqa iye bolğan qubılıs [4]. Házirgi jámiyetshiligimizde tildiń jámiyetlik ózgesheliklerin tereñirek úyreniw hám basqa da túrli ózgesheliklerin anıqlaw tiykarǵı máselelerden bolıp qalmaqta. Sol sebepli de tildiń jámiyetlik xızmetiniń rawajlanıwı ásir til biliminiń eń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı.

Til bilimi boyınsha sońǵı jılları alıp barılıp atırǵan izertlew jumslarında gender máselesi ayrıqsha úyrenilmekte. Qaraqalpaq tilindegi genderlik ózgeshelikler de arnawlı túrde úyreniwdi talap etetuǵın máselelerden biri.

Gender atamasınıń ózi jámiyetlik jınıstı biologiyalıq jınıstan ajratıp kórsetetuǵın termin [1]. Qaraqalpaq ádebiiy tili de hár túrli genderlik ózgesheliklerge iye bolğan sózlik quramı oǵada bay til. Biz bul másele boyınsha úyreniw barısında *gender*, *genderlekt*, *genderlik stereotip*, *maskulinlik* hám *feministik* sıyaqlı terminlerge dus kelemiz. Bunda genderlik stereotipler sózlik qorımızdın ele de bayıwına tásir etedi. Bunda hárbir jınıs wákiliniń leksikonında qollanılıwshı olardıń minez-qulqına, júristurısına, jámiyettegi rolı hám xızmetine baylanıslı ortaқ mádeniy túsinikler hayal hám er adamlardıń sózlik qorındaǵı genderlik ózgesheliklerge iye bolğan qatarlardı dúzedi.

Adamnıń jámiyettegi rolı, genderlik ózgeshelikleri onnı jası, maǵlıwmatı, jámiyettegi belsendiligine de baylanıslı.

Usı sıyaqlı ózgesheliklerine qarap insandardıń sózlik qorındaǵı sózler ózgerip otıradı. Genderlik stereotipler erkeklik stereotipler hám hayal adamlarǵa tán bolğan stereotipler bolıp ajıraladı [4:51].

Erkeklik stereotipler: maǵlıwmatlı bolıw, kásip, abıroy, lawazım, neke, áke bolıw, ata-anaǵa ǵamxorlıq etiw sıyaqlı bolsa, hayallardıń stereotipleri: gózzallıq, sawatlılıq, turmısqa shıǵıw, ana bolıw, shańaraq hám ondaǵı ananıń rolı, úy-xojalıqların júritiw, doslar, kelinlik wazıypa sıyaqlı bolıp keledi. Erler de, hayallar da sóz saplaw barısında usı stereotiplerge baylanıslı sózlerdi qollanadı.

Gender stereotipler jámiyettegi sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy ózgesheliklerge baylanıslı ózgeriwı múmkin.

Erler hám hayal adamlardıń sózlerinde bir-birinen paraqlanatuǵın ózgeshelikler jiyi ushırasadı. Bul paraqlar genderlektler arqalı ámelge asırıladı. Yaǵnıy, genderlekt degenimizdiń ózi hárbir jınısqa tán qollanılıwshı frazeologizmler, naqıl-maqallar, hár túrli sózler hám sóz dizbekleri genderlektlerdiń qatarın dúzedi. Qaraqalpaq ádebiiy tili bay sózlik qorǵa iye hám olardaǵı genderlektlerdi ayrıqsha úyreniwimiz tiyis. Bunday genderlektler óz gezeginde maskulinlik (er adamlarǵa tán) hám feministlik (hayallarǵa tán) ózgesheliklerdi júzege shıǵaradı. Genderlektlerdiń bir túri bolğan frazeologizmlerdiń arasında tiykarınan hayal adamlarǵa yáki er adamlarǵa qarata qollanılıwshı turaqlı sóz dizbekleri de ushırasadı. Mısalı ushın, “ay dese awız, kún dese kózi bar”, “jas bosanıw”, “kóz jası kól bolıw”, “kúshi eki kózine jetiw” sıyaqlı frazeologizmler feministlik

özgeshelikke iye. Sebebi, olar kórkem adebiy stilde de, awızeki stilde de hayal adamlarğa baylanıslı qollanıladı. Al, “*bekligin buzbow*”, “*bekliginen taymaw*”, “*jaw júrek*”, “*qarsılasqan jerden qan alıw*” sıyaqlı frazeologizmler er adamlarğa tán qollanıladı. Sonıń menen birge, *hayal taslaw*, *maldas qurınıw*, *talaq beriw*, *murnınan samal esiw* sıyaqlı sózler de er adamlarğa baylanıslı qollanıladı.

Genderlektlerdiń jáne bir túri naqıl-maqallar bolıp, olardıń da ayırımları erlerge, ayırımları hayallarğa tán boladı. Mısali,

1. Kelin kelse ayday
Qas, kirpigi jayday,
Qarshında bir zatı joq,
Ne qılıp keldi eken uyalmay?!
2. Esikten kúndes kirse,
Tesikten urıs kirer.
3. Kelin kelse,
Úy ishine sınshı keler,
Úy artına tıńshı keler.
4. Jerik bolsa qatınıń,
Jerik asın bilmeyseń,
Aytsa turıp ózińe,
Zır juwırıp izleyseń.
5. Sepli kelin kerek pe?
Epli kelin kerek pe?
6. Báybıshe - quday buyırǵı,
Toqalǵa iytıń quyrǵı.
7. Qudasha menen quda oynar,
Quw shóp penen bóri oynar. [2]

Joaqarıda keltirilgen naqıl-maqallar feministlik özgeshelikke iye bolıp, tiykarınan hayallardıń ortalıǵında qollanıwshı hám olar menen baylanıslı sózler bolıp esaplanadı.

Al, tómendegi qatarlarda bolsa er adamlarğa baylanıslı naqıl-maqallar keltirilgen:

- Aq teri ayaq astında,
Qara teri batır basında.
Tóreniń ornı – tórdur.
Mıń qosshıdan bir basshı.
- Jigit – eldiń erkesi hám qulı. [2]

Tiykarınan, er adamlar óz pikirin jetkerer payıtında anıq, dál, túsiniqli etip jetkeriwge tırsadı hám jalǵan sózlerden qospastan, tuwrı jetkizedi, ayırım jaǵdaylarda júdá qopal tárizde jetkeriw de múmkin. Al, hayallar bolsa, óz pikirin tuyǵı-sezimlerge berilgen halda álpayımlıq penen bildiredi. Bazıda pikirin tuwrı aytpastan “aylandırıp alıp kelip” yáki ózgeris kiritken halda qollanadı. Olar kewilshik bolǵanlıǵı sebepli emociyaǵa kóp beriledi, tuyǵı-sezimlerge bay sózlerden paydalanadı.

Biz tómende qaraqalpaq tilindegi kórkem tekstlerden alınǵan túrli genderlik özgesheliklerge iye qatarlardı misal sıpatında aldıq: 1. Kúshli balalar ózlerinikin túwesip, ázziretkine *bas salatuǵın* edi; 2. Oǵada xoshırey bolıp kettiń! Hár jigit ayaǵına *bas uradı!*-dedi ol; 3. Sózsiz tiri. Ondaylar ólimge *bas iymeydi*.

Keltirilgen dáslepki misalda “bas salıw” frazeologizmi

Ádebiyatlar

1. Гендер муносабатлари назарияси ва амалиётга кириш. –Т.: «Ўзбекистон», 2007.
2. Қарақалпақ фольклоры 88-89-том. -Н.: «Илим» 2015.
3. Нысанов М. Таңламалы шығармалары VII том. -Нөкис.: «Билим» 2018.
4. Шокым Г. Гендерлик лингвистика негиздери. –Алматы: «Экономика баспасы», 2012.

qollanıǵan bolıp, bunda er adamlarğa tán hárezet sáwlelendirilip, maskunlinlik özgeshelikke iye bolmaqta. Al, keyingi misalda bolsa, “bas urıw” frazeologizmi kontekstlik jaqtan sulıw qızǵa ashıq bolǵan er jigitniń hárezetin ańlatıw mánisinde qollanıǵan. Keyingi úshinshi misalda “bas iymeydi” frazeologizmi arqalı er adamlarğa tán bolǵan qaytpas mártlikti ańlatatıw ushın qollanıǵan. Bul misallardıń barlıǵında genderlik özgeshelik frazeologiyalıq qatarlar arqalı ańlatılǵan.

Tómendegi qatarlarda feministlik özgeshelikke iye bolǵan misallar keltirilgen:

1. *Jaman shapanday hárkimniń iynine asılıw* nashar adamǵa jaraspaydı. Bunda hayallarğa tán bolǵan unamsız hárezet bildirilgen.

2. Allen waqıtta ózime kelsem, *kóz jasım* betimdi juwıp ketipti. Bunda kóz jası betin juwıp ketiw frazeologizmi feministlik xarakterdegi sóz dizbegi bolıp, hayallardıń kewilshikligin, emociyaǵa kóp beriliwshılıǵın de ańlatıp tur.

3. Hár kúni kelip budkamdı ashpaqshı bolsam, ishinde Zıyada jasırınıp “*Gók-gók*” deytuǵınday quwanıp ashaman. Bul misalda kishkene baladay erkelew, náziklikti bildiriwshı sóz benen hayal adamlarğa tán özgeshelikler ańlatılǵan [3].

Sonıń menen birge, tuyǵı-sezimlerge berilip ketken halda túrli jaqsı-jaman sózlerden paydalanıp pikir bildiriw de feministlik özgesheliklerge kiredi. Hayallar keyiydi, qapa boladı, quwanıp marapatlaydı, erkeletedi. Bunday waqıtta túrli emociyalıq özgesheliklerge iye sózlerden paydalanadı. Bunda pikir bildiriw barısında olardıń qanday keyipte ekenligi anıq sezilip turadı.

1.-He atımdı qulaǵıma azan ayttırıp qoyıppa ediń? – dep *awzın julıp alǵanday* etsin.

2.- Otır *júwernemek*, aldımdı kespey! Saǵan tuwılǵan kún uwayım, maǵan sizlerdiń keshki tamaǵınıń.

3. Biyhayasına tap bolsań, *dambalın qolına alıp* shıǵıp, shar bazarda masqara etedi. Tap ákesi menshiklep berip qoyǵanday.

4. *Urgashı seniń!* Shappattay bolıp qay bala shaǵasına jetpey atır eken dep tonqıldasadı esheklerine minip atırıp.

5. Lekin, qatınlar oǵan itibar bermeydi. Biledi aqırı, mıń partıladaǵan menen *körpeshesine körpeshe qosılıp* atırǵan joq. Bunıqı qurı pań pań.

6. *Há urgashı seniń-á!* Ne qılıq shıǵarıp júreń? –dep qızınıń shekesine bir shappat urdı. Buwınıń qatpay turıp baysırıp ólip baratırmedıń? [3].

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanıwshı genderlektler hár tárepleme úyreniliwdi talap etedi. Olar shıǵarmanıń kórkemiligin arttıradı, avtorıń jeke stillik özgesheligin júzege shıǵaradı. Sonday-aq, genderlektlerdiń túrleri de ózne tán özgesheliklerge iye bolıp, hárбір dáwirdegi túrli shıǵarmalar menen tanısıw barısında genderlik özgesheliklerge iye bolǵan sóz hám sóz dizbekleriniń tilimizde qanshelli kóp ekenligin ańlaymız. Olardı dáwirlestirgen halda hám túrli aspektlerde úyreniw búgingi kúnniń eń aktual máselelerinen bolıp qalmaqta.

REZYUME

Bu maqolada qaraqalpoq tilidagi badiiy matnlarda qollanılgan genderlektlarning xususiyatlari órganildi. Gender tushunchasi, gender stereotiplar, genderlektlar, feministik va maskulinlik haqida ma'lumotlar berildi. Genderlektlarga misol tariqasida xalqimizning boy adabiy meroslari hisoblangan naql va maqollardan misollar keltirildi. Shuningdek, tilimizning óziga xos xususiyatlaridan biri bolgan frazeologizmlarga ham toxtab ótili. Aytish joizki, tilimizning har bir davrdagi meroslari óziga xosliklarga ega. Shu bois, ayrim misollar hozirgi kun badiiy adabiyotidan keltirildi.

В данной статье рассматриваются особенности гендерных структур, используемых в каракалпакских литературных текстах. Была предоставлена информация о концепции гендера, гендерных стереотипах, гендерной идентичности, феминизме и мужественности. Пословицы-поговорки приводятся в качестве примеров к гендерлентам, которые считаются богатым литературным наследием нашего народа. Упоминались и фразеологические идиомы, являющиеся одной из особенностей нашего языка. Следует отметить, что наследие нашего языка в каждый период имеет свои особенности. Поэтому были приведены некоторые примеры из современной художественной литературы.

SUMMARY

This article examines the characteristics of gender structures used in Karakalpak literary texts. Information was provided on the concept of gender, gender stereotypes, gender identity, feminism and masculinity.

Proverbs and saying are used as examples for genderlects that are considered to be the rich literary heritage of our people. Phraseological idioms, which are one of the peculiarities of our language, were also mentioned. It should be noted that the heritage of our language in each period has its own peculiarities. Therefore, some examples have been cited from contemporary fiction.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕ ЭПИКАЛЫҚ ҰАҚЫТ,
ЭПИКАЛЫҚ МӘКАН ХӘМ ЭПИКАЛЫҚ ҚАХАРМАНЛАР

З.К.Сайтова – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: фольклор, образ, эртак, фантастика, сөхрли, миф, вокеа, сюжет, мотив, пари. дев, қушлар, олма.

Ключевые слова: фольклор, образ, сказка, фантастика, закалдованный, миф, сюжет, событие, мотив, фея, великан, птицы, яблоко.

Key words: folklore, character, tales, epic, fantastics, enchanted, myth, spot, event, motive, fairy, giant, birds, apple.

Халық аўызеки дөретпелери хәр бир халықтың арзыў-эрманларын, ой-пикирлерин өзінде жәмлейди. Атап айтқанда, халық ертеклеринин мазмунында ертедеги адамлардың тилек-өтинишлери, арзыў-үмитлери орын алған. Ертеклерде ұақыт хәм мәкан аңызлардағыдай анық көрсетилмейди. Және тарийхый сәнелер де, тарийхый тулғалар да анық сөз етилмейди. Яғный, бул дөретпелерде эпикалық ұақыт хәм эпикалық мәкан, эпикалық қахарманлар орын алады. Мәселен, ертектің басламасында “Бир бар екен, бир жоқ екен”, “Бурынғы өткен заманда”, “Ерте-ерте-ертеде, ешки куйрығы келтеде”, “Жүдә ерте заманларда”, “Бурында” сыяқлы қатарлар эпикалық ұақытты билдиреди. Яғный, бунда ұақыт анық көрсетилмейди. Және де, “алыс-алысларда”, “узақ еллердиң биринде”, “кус ушса қанаты күйетуғын, жерде жүрсе аяғы күйетуғын шөллерде”, “пәлен деген жерде” сыяқлы қатарлар эпикалық мәканды аңлатады.

Ертеклерде хәдден тыс наятый күшке ийе эпикалық қахарманлар да қатнасады. Қахарманның бир өзи мыңлаған душпанларына қарсы шығып, оларды жеңип, мурат-мақсетине жетеди. Мысалы, “Абат батыр” [1:11-18] атлы каракалпак халық ертегинде Абат батырдың бир өзи патшаның мыңлаған әскерлерине қарсы турып, оларды жер менен жексен етеди. Қалаберсе, оның жолдаслары да эпикалық персонажлар есапланады. Олардың бири жети жыллық өликке жан бериўши, екіншиси бир ақшамда бир қаланы салыўши, үшіншиси бир қаланы екінши қалаға көшириўши. Олардың ис-хәрекетлеринин, күш-ғайратының, өнеринин шеги жоқ. Ертедеги адамлар усындай қыялай қахарманларды, персонажларды ойлап тапқан. “Қыран” [2:19-26] атлы каракалпак халық ертегинде патшаның баласына пери қызды алып келип беретугын персонаж Қыран деген ғайрытәбийий адам. Ол күдиретли күшке, сыйқырға ийе. Адамлардың аяғы тиймеген эпикалық мәканларға барып келе алады. Себеби, оның өзи эпикалық персонаж саналады.

“Батыр бала” [2:46-58] атлы каракалпак халық ертегинде бас қахарман гидиман дәўлерди жеңип, урлап кетилген қызларды алып келеди. Соның менен бирге, батыр бала сұңқар, туйғын, қаршыға болып ушыўды, сыйқырлықты үйренеди. Бунда эпикалық қахарманның фигурасы ашып берилген. Ертекиши

қахарманның күш-ғайратын, турпатын, характерин гипербола аркалы сәўлелендирген.

Дүнья жүзинде өз орнына ийе англичанлардың фольклоры да өз алдына. Англичан халық ертеклери рус, немец, француз халық ертеклерине салыстырғанда сәл кеширек жыйналған. XIX әсирдиң ақырларына келип ғана англичан халық ертеклери топланған, жазып алынған. Англичан фольклор клубының президенти Джозеф Джекобс (1854-1916) усы халықтың ертеклерин жыйнады хәм еки томлық китаптарда басып шығарды. Ол халық аўзынан ертеклерди жыйнаўда қыйыншылықларға дус келген. Себеби, көплеген халық ертеклери умытылып кеткен. Джекобс бул әжайып аўызеки дөретпелерди қайта әдебийлестирип редакторламаған. Яғный, А.Н.Афанасьев (рус), Шарль Перро (француз), аға-ини Гриммлер (немец) сыяқлы қалай еситкен болса солайынша ертеклерди жыйнап, басып шығарған. Ол, халық қалай жаратқан болса солайынша жыйнап баспаға таярлады.

Көплеген англичан халық ертеклери француз хәм немец халық ертеклерине уксас болып келеди. Себеби, бул халықлар өтмиште бир-бирине тығыз байланыслы болған. Англичан фольклоры бул халықлардың аўызеки дөретпелеринен мазмуны жағынан алыслап кете алмас еди. Бирақ, тийкарынан алғанда англичан халық ертеклеринин өз алдына көркемлик өзгешелиги де бар. Англичан халық сыйқырлы ертеклери басқа түрлеринен ажыралып турады. Қыялай персонажлар, қара күшлер, батырлық ертеклерде адамхор дәўлер хәм оларға қарсы гүресетуғын әпиўайы дийқан баласы Джек сыяқлы унамлы қахарманлар қатнасып отырады. Бир-еки ертеклерде адамлар мийнеткеш, ҳақгөй, батыр, нағыз халық қахарманлары болып келеди. Мысалы, “Adventures of Jack the Giant-Killer” (“Дәўлерди өлириўши Джектиң басынан кеширгенлери”) атлы англичан халық ертегинде дийқанның баласы Джек, дәслебинде сыйлық ушын хәрекет еткен болса, сәл кейинирек халықты адамхор дәўлерден қутқарып батырлық көрсетеди. Англичан ертеклери қахарманларының барлығы да жақсы, унамлы бола бермейди. Дүньяда ең биринши капитализм пайда болған буржуазиялық Англияда адамлар саўда-сатық, исибилерменлик, пайда көриў ушын алдаўшылық, хийлекерлик етип жасағанлығы белгили. Мысалы,

"Molly Whuppie" атлы ертеkte Молли атлы қыз, "Jack and the Beanstalk" (Джек хэм лобья собығы) атлы ертеkte Джек атлы бала адамхор дәўлерди алдап, өзлерине хэм жақынларына бахыт излейди.

Англичан халқына юмор оғадат тән. Халық ертеклериниң басым көпшилигин юмор ийелейди. Бул халық ертеклериндеги сюжетлер хэм образлардан белгили жазыўшылар өз шығармаларында қолланған. Рус жазыўшылары да англичан халық ертеклеринен өнимли пайдаланған. Дүнья жүзине белгили "Үш айыў" атлы ертект негизинде англичан халық ертеги саналады. Л.Н. Толстой бул ертекти рус халқының балалары хэм жас өспиримлери ушын айтып берген. Англичан халық ертеклеринен заманағой совет әдебиятының ўәкиллери де пайдаланды. "Үш кишкене шошқа" атлы дөретпе де англичан ертеги есапланады. С.В. Михалков ертекти рус тилине аўдарып, және қайта ислеп шыққан. Англичан вариантында шошқа былай дейди: "Сақал-муртым менен ант етемен". Буннан көринип турғанындай, ертектиң дәслепки вариантында шошқалар емес, ал ылақлар хәрекет еткен. Англичан фольклорында бир ертектиң бир неше вариантлары бар. "Үш айыў" ертегиниң үш варианты белгили. Биринши нұсқасында үш айыўдың үйине бир алтын буйра шашлы қыз, екіншисинде жаман кемпир, үшіншисинде тұлқи келеди. "The Gingerbread Man" ("Пряник адам") хэм "Johnny-cake" (Джонни-торт) атлы ертеклер бир-бирине уқсас, бирақ, хәр түрли ертеклер саналады. Соның менен бирге, «Колобок» атлы рус халық ертегине де жақын. "Catskin" ("Пышық териси") хэм "Cat of Rushes" ("Қамыс қалпақ") атлы ертеклер де бир-бирине уқсас, бирақ дыққат аўдарылғанда бир-биринен айырмашылығы сезиледи. Вильям Шекспирдиң "Король Лир" трагедиясы да "Cat of Rushes" ("Қамыс қалпақ") атлы ертектиң сюжетлери тийкарында жазылған. Ертект пенен трагедияның басланыўы жүдә уқсас. Мысалы, еки шығармада да әкеси қызларынан

оны қаншелли жақсы көретуғынлығын сорады [3:3-4].

Жоқарыда атап өтилген "Molly Whuppie" [3:28-31] атлы ертектиң бас қахарманы Молли атлы қызға қарсы эпикалық персонажлар хәрекет етеди. Ал, "Jack and the Beanstalk" [3:31-35] (Джек хэм лобья собығы) атлы ертеkte Джек атлы бала әпиўайы қарапайым қахарман. Адамхор дәўлер болса эпикалық персонажлар саналады. Ақыллы хэм сумлықлы Джек дәўлерди алдап, өзлерине хэм жақынларына бахыт излейди.

К.Қадыров өзбек халық сыйқырлы ертеклеринде заман (ўақыт) хэм мекән түсиниги бойынша филология илимлери кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын диссертация жумысын қорғады. Илимпаз биз жоқарыда атап өткен эпикалық мекән, эпикалық заман (ўақыт), эпикалық қахарман хэм олардың айырмашылығы бойынша бир қатар мағлыўматларды келтирген. Алым Европа хэм түркий халықлардың ертект жанры бойынша исленген жумысларына тоқтап өткен. Оның усы диссертация жумысында ертеклердеги эпикалық ўақыт, мекән, қахарманлар бул жанрдың тийкарын курайтутғынлығы, сол арқалы дөретпениң көркем болатутғынлығы келтирилген [4:143].

Ш.Турдымов ертект жанры бойынша исленген жумысларының биринде ертект жанрына бахалы пикир билдирген. Оның пикиринше, ертект ермек нәрсе емес. Ертект жоғалса жаўызлық басланады. Бул дөретпелерде билимлер коды жасырынған. Илимпаз ертеклердеги символлар, "Барса келмес" (эпикалық мекән) туўралы да мәнили дереклерди атап өткен [5:3-53]. Шынында да, ертеклердиң күш-қудирети, эстетикасы өз алдына. Бул аўызеки дөретпелерде ўақыя-хәдийселер реаллықтан көре фантастикалық сўўретлеўлер менен боялады. Ертеклердеги эпикалық ўақыт, эпикалық мекән, эпикалық қахарманлар, образлар, мотивлер, сюжетлерди анализ етип үйрениў фольклортаныўдағы изертлениўи керек мәселелерден саналады.

Әдебиятлар

1. Карақалпақ фольклоры. – Нөкис: "Қарақалпақстан", 1977. I том. 364-б.
2. Qaraqalpaq xalıq ertekleri. – Nókis: "Qaraqalpaqstan", 2019. 428-b.
3. Английские народные сказки. – Москва: "Просвещение", 1986. –С.127.
4. Қодиров К. Ўзбек сеҳрли эртақларида замон ва макон талқини: Филол. фан. номз...дисс. -Тошкент: 2004. 143-б.
5. Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. -Тошкент: "Ўзбекистон", 2016. 280-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инглиз ва қарақалпақ халқ эртақлари қиёсий ўрганилған. Шу билан бирге, эртақларда эпик қахрамон, эпик макон, эпик замон назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қилинған. Эртақларда жуда кучли эпик қахрамонлар хам қатнашади. Қахрамоннинг бир ўзи минглаб душманларига қарши туради. Уларни енгиб, мақсадларига етади. Масалан, "Абат ботир" қарақалпақ халқ эртағида Абат ботир бир ўзи подшонинг минглаб аскарларига қарши курашиб, уларни енгади. "Ботир бола" номли қарақалпақ халқ эртағида бош қахрамон одамхўр девларни енгади. Ботир ўғирлаб кетилган қизларни олиб келади. Бунда эпик қахрамоннинг характери очиб берилған. Эртақчи, қахрамоннинг куч-қудратини, характерини гипербола орқали ифодалаған.

РЕЗЮМЕ

В статье сравниваются английские и каракалпакские народные сказки. А также, в сказках теоретически и практически изучаются эпический герой, эпическая территория, эпическое время. В сказках также принимают участие очень могущественные эпические герои. Один герой противостоит тысячам врагов. Например, в каракалпакской народной сказке «Абат-батыр» герой в одиночку сражался с тысячами царских воинов и победил их. В каракалпакской народной сказке «Храбрый мальчик» главный герой побеждает великан-каннибалов. Богатырь приводит похищенных девушек. Он раскрывает характер эпического героя. Рассказчик выразил силу и характер главного героя через гиперболу.

SUMMARY

The article compares English and Karakalpak folk tales. And also, in fairy tales, the epic hero, epic territory, epic time are studied theoretically and practically. Very powerful epic heroes also take part in fairy tales. One hero confronts thousands of enemies. For example, in the Karakalpak folk tale "Abat-batyr" the hero fought alone with thousands of royal soldiers and defeated them. In the Karakalpak folk tale "Brave Boy", the protagonist defeats the giant cannibals. The hero brings the kidnapped girls. It reveals the character of an epic hero. The narrator expressed the strength and character of the protagonist through hyperbole.

КИНОПУБЛИЦИСТИКА ЖӘРДЕМИНДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА-СЕЗИМИ ХӘМ МӘДЕНИЯТЫН РАҰАЖЛАНДЫРУҢ

Г.Н.Тажадинова – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: кинодокументалистика, хужжатли фильм, экологик инқироз, экологик маданият, овозсиз кино, экологик журналистика, хроник–хужжатли фильмлар.

Ключевые слова: кинодокументалистика, документальный фильм, экологический кризис, экологическая культура, немое кино, экологическая журналистика, хроникально-документальное фильмы.

Key words: cinematography, documentary film, ecological crisis, ecological culture, silent film, ecological journalism, chronicle-documentary films.

Бул мақаламыздың баслы бағдары Қарақалпақстан кинодокументалистикасының хәзирги жағдайы хәм оның республика халқының экологиялық сана-сезими хәм мәдениатын раўажландыруў бойынша ўазыйпаларын, сондай-ақ, бул процесслердеги кинопублицистиканың ролин белгилеў болып табылады.

Москва (Россия) ғәрезсиз экология-политологиялық университети ректоры, академик Н.Н.Моисеев жазғанындай: «Инсаният хәр дайым глобал көлемдеги экологиялық кризиске ушырап турады, себеби, XX әсирде–ақ пүткил планетамыз адамзат ойкуменасына (дүнйаның инсаният тәрәпинен өзлестирилген бөлегине) айланған хәм ол тәбият пенен түр сыпатында өз-ара тәсирге ийе. Деградацияның алдын алыў ушын адамзат үлкен қыйыншылық пенен жаңа экологиялық текше (орын) излеўи тийис. Хәзирги замандағы дүнйа жүзлик эволюциялық процесс өзгешеликлерине бизиң көз-қарасымыз биосфера хәм жәмийет коэволюциясы (экосистема хәм жәмийетте өз-ара тәсирге ийе биологиялық түрлердиң биргеликтеги эволюциясы) ҳаққында түсиник бериў формасында, яғный, инсанның Жерде қәуипсизликте болыўы ушын зәрүр шәрат сыпатында аңлатылады. Инсаният тарийхындағы, жәмийет хәм тәбият арасындағы зәрүр тең салмақлылық, яғный олардың теңдей раўажланыўы әмелге асқан бул баскыш ноосфера дәўири деген ат алды» [1]. Академиктың сөзлерине муўапық, хәзирги замандағы планета шараятларында әйне экологиялық критерийлер мәмлекет хәм жәмийет цивилизациялылығы дәрежесин белгилейди. Биринши гезекте экологиялық раўажланыў дәрежесин (еле кеш болмай турып) белгилеп береді.

Экологиялық структура хәм шөлкемлер тәсириниң күшейиўи қоршаған орталық жағдайының кем-кемнен пәсейиўи менен түсиндириледі. Мысал ушын, ҳаўаға көп муғдарда углекислый газ бөлинип шығыўы, углекислый зонт (шатыр) пайда болыўы, буның нәтийжесинде космосқа артықша жыллылықтың шығыўы планетада шеннен тыс ыссылық пайда етип, таўлардағы, Антарктида хәм Арктикадағы музлықлар ерий баслаўы...

Бул экологиялық жағдайдың инсанға унамсыз тәсир көрсетиўи факторларынан тек биреўи десек болады. Буннан басқа факторларда бар. Мәселен, «Үлкемиз тәбияты» фильминде илимпаз Полат Халмуратов тоғайлардағы тереклер шаўып тасланып атырғанына дыққат аўдарады, буның ақыбетинде бул экологиялық жақтан жағдайсыз зонада терек егиў жыл сайын бирнеше гектарға қысқарып бармақта. Фильмде Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың жасларда экология менен байланыслы сана-сезим пайда етиў мақсетинде, оларға қосық аркалы публицистикалық мүрәжатын мысал ретинде келтиреді:

«Бир жағым суў, бир жағым шөл болмаса,
Сарай салып берсең де, мен бармайман.
Гүл хәм жуўсан ийси аңқып турмаса,
Ол жерде мен қарақалпақ болмайман».

Еки бөлимнен ибарат болған, курғақшылық пенен гүреске бағышланған «Пидайылар» (2005-ж, авторлары Т.Қәлиметов, Р.Ғалиев) фильми Қуран оқыў хәм Ал-латааладан Аралға суў жибериўин сорап сыйыныў менен басланады. Фильмде көрсетилгениндей, сол ўақытлардан баслап-ақ, Арал бойы халқы суўсызлық ақыбетлерин жумсартыў ушын сексеўил еге баслаған.

«Суўлар бәленттен саға алады» («Қарақалпақфильм», 2006, авторлары Марат Таўмуратов, Дәўран Абдуллаев, Батырбек Дилмуратов) фильминде Республика санитария-

эпидемиология тынышлығы орайының бас шыпакери Гулжәмийла Ниязованың ишимлик суўы белгиленген стандартларға сәйкес келмейтуғынын дәлилlep, тәшўиш пенен сөйлеген сөзлери нәзерге усынылады. Халық саны артыўы, қалалар, аўыллар хәм т.б. халық жасайтуғын орынлар көбейиўи суў жумсалыўының кескин күшейиўине алып келди. Айырым фильм авторлары көбинесе публицистикалық мәнисте итибарын жерден ақылға муўапық пайдаланыў, яғный, тамшылатып суўғарыў, алмастырып егиў, егилетуғын егин түрлерин анық таңлаў зәрүрлигине қаратады. Тамшылатып суўғарыўға «Суўлар бәленттен саға алады» фильминде мысал келтирилген, фильмде бул метод теплицада қолланылған. Сондай-ақ, экологиялық таза ҳаўа, таза суў, таза (зыянсыз) мийўе хәм палыз егинлери зәрүрлигін ҳаққында айтылған. Соның менен бирге, экологиялық жақтан исенимли кәрханалар дүзиў зәрүрлигін ҳаққында да айтылады. Булардың барлығы көбинесе кинематографистлердиң актив публицистикалық позиция менен қоллап-қуўатланыўын да итибардан шетте қалдырмаўымыз тийис.

«Дәрйа тенизге қуймағы дәркар» (2010, Муратбай Нызанов, Төренияз Қәлиметов, Батырбек Дилмуратов) фильми авторлары: «Әмиўдәрйа ағысы бес ел – Тәжикистан, Қырғызстан, Аўғаныстан, Өзбекстан хәм Түркменстан мәмлекетлери бойлап өтеди», деп көрсетеди. Бирақ, олар усы дәрйа суўынан пайдаланыў бойынша мәмлекетлер аралық келисим дүзилиўи зәрүрлигін ҳаққында усыныс киргизбеген. Ал инсанның жасаў орталығына глобаллық көлемде тәсир етиў усы тараўда халық аралық биргеликте ислесиўди талап етеди. Бул ҳаққында «Экологиялық журналистика» брошюрасы авторларының бири, Санкт Петербург мәмлекетлик университети профессоры С.Н.Большаков: «Субсидарлық принципке муўапық Европа Кеңесине кирген хәр бир мәмлекет қоршаған этирапты қорғаў хәм экологиялық қәуипсизлик функциясын жақсырақ орындаўға жәрдем беретугын қадағалаў усыллары менен шара-илажларын таңлай алады. Деген менен барлық мәмлекетлер тийкарынан командалық қадағалаў

функцияларын ислетеди», деп жазады [2]. Жоқарыда келтирилген пикирден көринип тұрғанындай, командалық-административтік басқаруы стили хәтте, Батыс Еуропаның рауажланған елдерінде де кең ең жайған.

Бициң ойлауымызша, улыўма Өзбекстан хәм Қарақалпақстанның илимий-хәммебап хәм хроникалық-хүжжетли фильмлер студияларының публицистикалық искерлиги әмелияты, бүгинги күнде олардың жумысында ески командалық-административтік методлар еlege шекем қолланылып киятырғанын көрсетеди. Демек, бул хүжжетли фильм шеберлери өзлерине унаған хәзирги заманға сай темаларды таңлап, оларды өз бетинше рауажландыра алмайды деген сөз.

Арал апатшылығы сыяқлы экологиялық апатшылықлардың алдын алыу бойынша экологиялық билим, тәлим хәм ең баслысы сана-сезим қәлиплесиўиниң орны менен роли қандай екенин көрип шығайық. Арал трагедиясы хәккында мағлыўмат берийўши Россия сайтларының бири жазғанындай: «алды менен адамлардың санасындағы апатшылық (катастрофа) сезимин жеңиў керек» [3].

Академик Н.Н.Моисеев миннетли түрде экологиялық машқалалардың принципал жаңа шешимлерин излеп табыу зәрүрлигин атап көрсетеди. Ол: «Мен экологиялық кризистен шығып кетиўдиң анаў ямаса мынаў дәрежедеги мақул жолы (егер кризистен шығыу жолы бар болса хәм оны табыўдың илажы болса) жәмийет хәм қоршаған орталықты өзгертиў бойынша айырым узақ даўам ететуғын өтиў бағдарламасы формасында көремен, бул форма жәмийетти техникалық кураллар менен қайта куралландырыу (технологияларды, көбирек биотехнологияларды буннан былай рауажландырыу) бағдарламасы менен биз төменде тоқтап өтетуғын белгили бир адамгершилик императивин ислеп шығыуға хәм көплеген социаллық бағдарламалар, менталитетке сүйениўи керек. Басқа сөз бенен айтқанда, мәлим бир инсаният стратегиясы (хәзирше қандай-да бир анық расшифровкасыз пайдаланылған атама) керек болып, бул цивилизацияны рауажландырыўдың басқа, ақыбетинде жәмийет хәм тәбияттың биргеликтеги экологиясы жағдайы менен тәмийнлей алатуғын сапалы усылын излеўди аңлатады», деп жазады [4]. Бициң пикиримизше, хүжжетли кинопублицистика жәрдемінде хәкыйкый экологиялық сана-сезим қәлиплесиўи халықта адекват экологиялық түсиник, ой-пикир, идея хәм әмелият қәлиплесиўи гиреўи болып табылады.

Қарақалпақстан хүжжетли фильм шеберлериниң публицистикалық әмелиятын үйрениў арқалы мәлим болғанындай, үш түрли – күнделикли, көркем, әдебий хәм илимий билиў түрлери ишинде олар биринши, арасында екнши түрден көбирек пайдаланады, ал халықта бәркамал экологиялық пикирлеў концепциясы қәлиплесиўи ушын үшинши түр де әхмийетли болып есапланады. Басқа тәрептен алғанда, кино ғайраткерлери өзлери сүүретке алып атырған нәрселерди, олардың сана-сезимине байланыслы болмаған объект деп қабыл етеди, деген менен сүүретке алыу нәтийжелерине муўапық олар экологиялық мәселелер бойынша өз дүнья таныўи менен биргеликте аудитория дәрежесинде байытады. Фильмлерден қабыл етиў, сезиў, аңлау хәм түсиниў түриндеги экологиялық билиў *логикалық* жақтан жуўмақланған кинопикир хәм *киноаналитикадан* басым туратуғыны анық көринбекте. Экологиялық тематиканы сезим арқалы қабыллау өз-өзи, яғный тек кинодәретиўшилер арасында болып қалмауы керек, керисинше, ол тамашагөйлердиң экологиялық сана-сезими

өсиўи хәм оларда усы баян етилип атырған машқалалар бойынша белсенди өмирлик позиция қәлиплесиўи ушын хызмет етиўи тийис. Буннан тысқары, суўды тежеп жумсау менен байланыслы экология, Арал теңизине келип қуятуғын дәрьялар бойында отырықшы халық санасында тийисли *психология* хәм *мәденият* қәлиплескенде ғана хәкыйқатқа айланады.

Экология бул жол хәм дәрья, қәнийгеликлер хәм мотивлер кесилиспеси болғанлығы себепли, тәбиятты саклауға тек Өзбекстан хәм Қарақалпақтанның ғана емес, ал улыўма Арал теңизине жақын жайласқан басқа еллер, яғный Орайлық Азия мәмлекетлериниң барлығының мәденияттын көтериў арқалы ерисиў мүмкин. Экология курамалы турмыс тәризи болып, оған көплеген халық хожалығы тараўлары менен түрли миллет халықларының психологиясы байланыслы болады. Бул тек экономикалық, биологиялық хәм медициналық мәселе емес, ал кең масштаблы мәселе болып, сиясат, хәм ең баслысы адамгершилик нормаларына тийисли, сондай-ақ, хәр қыйлы тараўларды өз ишине қамтыйды. Соның ушын экологиялық тәлим-тәрбия – бул жәхән көлеминде, соның ишинде кинодокументалистика методлары жәрдемінде шешилиўи тийис машқала болып табылады.

Кинодокументалистикаға тийисли хәўазсыз кино жәрдеміндеги тәрбия усылы публицистикалық кураллар арқалы мәденият қәлиплестириўдиң айрықша түри деўге болады. «Екеу ғанасы» (2007, авторлары Төренияз Қәлимбетов хәм Арсенбай Асқаров) фильминде «Бадай» тоғайын қорғау қәрханасы жумысшылары Владимир Проскуров хәм Уснатдин Турдымуратов суўсызлық себепли қыйын аўхалға түсип қалған аўыл адамларына жәрдем береді. Олар флягларда (ыдыс) суў тасып, от-шөплерди суўғарады, қамыстан шом бууып темир жол бойларына қойып шығады. Еспе кумларды азда болса иркиў ушын усы усылдан пайдаланылады. Бул жерде кино кураллары, кинокамера арқалы берилетуғын образлар жәрдемінде экологиялық машқаланы публицистикалық түрде анық көрсетиўге умтылыў айқын билинеди.

Мысалы, «Дәрья теңизге қуймағы дәркар» (2010, Муратбай Нызанов, Төренияз Қәлимбетов, Батырбек Дилмуратов) фильминде публицистикалық образлылық бар, бунда авторлар Арал Орайлық Азия ушын термостат ұазыйпасын атқаратуғыны хәккында айтады.

Кинопублицистика өзиниң абзаллықларынан пайдаланады, бул абзаллықлардың бири визуал усыллар жәрдемінде алып барылатуғын тәрбия басым болыуынан ибарат. Бул образлық планда кино мәденияттың әхмийетли, хәтте, оның көп жыллық бәсекелеси болған баспасөзденде салмақлы куралы болып табылады, себеби, ол тамашагөйге терең тәсир көрсетеди хәм оқып билиў, яғный саўатлылық талап етпейди. Бул визуаллық тәсирдиң көп мәселеде пайдасы тийеди. Мәселен, «Мойнақлы скульптор» фильми (2016, авторлары Г.Тажетдинова, Т.Қәлимбетов,) қахарманы Анварбек Сайымбетов жергиликли фауна хәм флора ўәкиллери мүсинлерин жаратады. Әжели жеткен жәниўарлар, қуслар, қуўрап атырған терек образлары тамашагөйлерде газетадағы текстлерге қарағанда көбирек тәсир қалдырады. А.Сайымбетовтың жумысларына берилген жоқары публицистикалық баха, хәзирги күнде оның шығармаларының И.В.Савицкий музейинде саклауына себеп болды.

«Дүн» фильминдеги (2003, авторлары Даврон

Абдуллаев хэм Ренат Галиев) миллий тәлим-тәрбия дәстүри жасы үлкен апайдың кишкене қызалақтың қолына куман ұслатыу арқалы суу менен байланыссы халық салт-дәстүрлериниң жасы уллылардан жас әуладқа өтиўин аңлатыўында көринеди.

Мәдениет инсан билими, исеними хэм минез-құлқы өзгешеликлеринен ибарат екенлиги белгили. «Британника» энциклопедиялық сөзлигине муўапық, мәдениет төмендегилерди өзи ишине алады: 1) тил; 2) идеялар; 3) исеним; 4) үрп-әдетлер; 5) тыйым салыу (мәселен, сууды патаслауға болмайды); 6) адамгершилик (әдеп-икрамлылық) қағыйдалары; 7) институтлар; 8) мийнет кураллары; 9) технологиялар; 10) көркем-өнер дәретпелери; 11) салт-дәстүрлер; 12) мәресимлер; 13) символлар хэм т.б. [5]. Бизниң пикиримизше, авторлар мәдениеттиң тәлим сыяқлы әҳмийетли категориясын қалдырып кеткен. Олар буны билимлендириу ямаса институтлар деген тарауға тийисли деп ойлаған болса керек.

Көркем әдебиет усыллары хэм формаларынан нәтийжели пайдаланыу мысаллары да көп ушырасады. Мәселен, «Дәрәя теңизге куймағы дәркар» фильминде (2010, авторлары: Муратбай Нызанов, Төренияз Қәлиметов, Батырбек Дилмуратов) «Үш ай қабағым, үш ай шабағым» нақылы келтирилген. Бул қоңсылас еллердеги тамашагөйлерге публицистикалық мәнистеги мүрәжат ретинде айтылады: ўақтында биз сизлерди

Арал теңизи балықлары менен тәмийнлеген едик, бүгин болса биз сууды саклап қалыу ушын сизниң жәрдеминизге мүтәжбиз.

Ғалаба хабар кураллары ушын олардың хабарлары информациялық хэм тәлим-тәрбия жумысын алып баратуғынлығы үлкен методологиялық әҳмийетке ийе. Ал бул кинодағы анализ бенен қалай сәйкес келеди? Бизниң ойымызша, фильмдеги анализ тек ашық түрде емес, ал жасырын түрде де, яғни текст астында да болып келеди. Соның ушын сап информациялық хэм сап хужжетли фильм деп айырыу қыйын.

Мақала жуўмағында төмендегилерди атап өтиўимиз тийис. Арал теңизи бойындағы экосистема жағдайы төменлескенлиги соншелли, бул жерде әдеттеги жарым-жартылай нәтийже беретугын шара-илажлар менен шекленип қойыуға болмайды. Қарақалпақстан, Өзбекстан хэм улыўма Орайлық Азия киноғайраткерлериниң өзлерине исенип тапсырылған жумысты тийисли дәрежеде орынлауы аймақта жаңа экологиялық қәдириятлар системасы жаратылып, бул системаға бир суу ағысы (жолы) арқалы бириккен еллер халықлары тартылыўына жәрдем бериуи анық. Бул экологияның ҳәзирги раўажланыу басқышында, пүткил планета көлеминде Жердеги инсан өмиринде тең дәрежеде көп қырлы хэм курамалы кубылысты аңлатыуы менен байланыссы десек болады.

Әдебиетлар

1. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. – М.: МНЭПУ, 1994. – С. 5
2. Большаков С.Н. Проблематика экологической политики Европейского Союза в контексте концепции устойчивого развития. // Экологическая журналистика. Сб. ст. Под общ. ред. А.В.Давыдовой, А.С.Смоляровой. –СПб: СПбГУ, 2011. –С. 15.
3. <http://aral-dialog.narod.ru/aral.htm>. Обращение к ресурсу 7.10.21.
4. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. – М.: МНЭПУ, 1994. – С. 35.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Қарақалпақистон кинодокументалистикасининг бугунги ҳолати ва унинг республика аҳолисининг экологик онги ва маданиятини ривожлантиришга қўшаётган ҳиссаси ҳақида сўз боради. Кинодокументалистикага тегишли овозсиз кино ёрдамида тарбия услуби публицистик воситалар орқали маданиятни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается современное состояние документального кино в Каракалпакстане и его вклад в развитие экологического сознания и культуры населения республики. Особенности формирования культуры публицистическими средствами раскрываются методом воспитания с помощью немого кино, относящегося к кинодокументалистике.

SUMMARY

This article discusses the current state of film documentary in Karakalpakstan and its contribution to the development of environmental awareness and culture of the population of the Republic. The peculiarities of the formation of culture through journalistic means are revealed by the method of upbringing with the help of silent film, which belongs to the film documentary.

M A Z M U N Í

TÁBIYIY HÁM TEXNIKAÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Алаудинов А.К., Султанова З.Ж. Локальные внутренние дифференцирования четырехмерных филиформных не лиевых алгебр Лейбница	3
Alauadinov A.K., Jumaeva Ch.I. Local inner derivations on three-dimensional lie algebras	5
Алишев А.Г., Алишев Ш.А. О построении асимптотических решений системы нелинейных дифференциальных уравнений с малым параметром при производных с переменным отклонением аргумента	8
Ametova D.M., Artukbaeva B.R. Hár qiyli antidetonaciyaq qosimshalardıń benzın hám onıń komponentleriniń shókpe payda etiw qasiyetine tásiiri	11
Досымбетов А.М., Турдышов Д.Х., Жаксулыков Ш. Ер ости сувларини мониторинг қилишда нейро-катыймас моделлаштириш	13
G'ulomov G., Majidova G.N., Muxitdinova F.R., Mamarizayeva S.O. Fotoelement volt-amper xarakteristikalariga elektromagnit to'lgining ta'siri	15
Гулямов Г., Дадамирзаев М.Г., Ўктамова М.К. Туннель диодларида ҳосил бўлувчи ортиқча токнинг турли моделлардаги кўриниши	17
Исаков Б.О. Теоретическое распределение концентрации галлия и сурьмы элементов легированного, диффузионным способом в кремнии	19
Kalxanov P.J., Orinbaev A.A. Borland C++ builder programlastırıw tiliniń grafikalıq imkaniyatlarınan paydalanıw	20
Кудайбергенов К.К., Арзиев А.Д., Танирберген А.К. Частично интегральные операторы	22
Махмудов М.Ж., Қаршиев М.Т. Бензин фракцияларининг изомеризацияланиш реакцияларини механизми ва термодинамикаси	25
Отемуратов Б.П., Джумабаев Д.Х., Кутлымуратов Б.Ж. Многомерная граничная теорема Морера в классической области первого типа	28
Султанов Е.К., Рамазанов Б.Н., Жумамуратова В.Б., Қарлыбаев А.М. Азықлылық цехлары ушын от-шөп майдалағышларды таңлау	31
Зикриллаев Н.Ф., Камалов А.Б., Турекеев Х.С. Оптические исследования кремния легированного фосфидом галлия	32
Шарибаев М.Б., Жалелов М.А., Камалов А.Б., Низаматдинова Г.Б., Байрамов О.Д. Изменение релаксационных процессов с воздействием радиации в квантово-размерных структурах	34

Biologiya

Палъанова Г.Ж. Аўыл хожалығының баслы зыянкеси - жалпақ тисли крыса (nesokiya indica gray) менен гүрес усыллары	36
---	----

Geografiya

Ешимбетов У.Х., Раджапов М.Я., Атамуратов И. Қишлоқ хўжалиги ривожланишининг минтакавий ўзига хос хусусиятлари	38
Жаксибаев Р.Н., Габбаров С.Н., Алеуов А.С. Геоахборот тизимлари ва масофадан зондлаш усуллари ёрдамида яйлов ерларни тадқиқ қилишнинг чет эл тажрибалари	41
Нурланов А.С. Қарақалпақстан шараятында инсан кәуипсизлигин тәмийнлеу машқалалары	43
Тўраев Қ.Т., Қурбонов Ш.Б. Конфессионал ва сакрал география – маданият географиясининг алоҳида йўналишлари сифатида	45

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

Ешимбетов У.Х., Искендеров А.Б., Турдыбекова З.М., Атамуратов И.А. Формирование территориальных минерально-сырьевых комплексов в Республике Каракалпакстан	48
Хожалепесов П.З., Калимбетова А. Роль социально-экономического роста малого бизнеса и частного предпринимательства Республики Узбекистан	49

Tariyx. Ruwqiyliq

Аннаева Н.Р. Ўзбекистон гендер тенглиги ва гендер ривожланишининг асосий кўрсаткичлари	51
Есназарова З.Б., Нәўбетуллаева Э., Утемисов А. Сайф уз – Зафар Навбахарийдың этикалық көзқарастары («Дурр ул-Мажолис» шығармасы мысалында)	53
Қодиров Қ.А. Ёшларда ғоявий иммунитетни шакллантириш - учинчи ренессанс даврининг асосий пойдеворидир	55
Пирматова Н. Муסיқали театрдаги мақомдон аёллар (XX асрнинг биринчи ярми)	57
Турдыев Б. Изучение в каракалпакской фольклористике исторических песен каракалпакского народа	58
Шоев И.Х. Проблемы управления туркестанским генерал-губернаторством в колониальной политике Российской империи в конце XIX – начале XX вв	61
Юлдашев А.А. Давлат бошқаруви ҳамда раҳбар кадрлар масаласининг тарихий назарий асослари	63

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Abdiev A., M.Ibraymova I.Yusupov shıǵarmalarında metaforalardıń qollanılıwı	66
Адилова Г.А. Қазақ тилиндеги салт-дәстүрлерге байланысly этнофразеологизмлер	67
Allambergenova N.G. O‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi “nutq” ma’noli frazemalarda paradigmatic va syntagmatic munosabatlar	69
Аманбаев Б. «Қарақалпақ тилинің жаңа тарийхы бойынша очерклері» хақында	72
Ashirboev S. Gapning struktura turlari - Abdurauf Fitrat talqinida	74
Dospanova D.U. Karakalpakisms and russian-language fiction text	76
Karimova F.S. O‘zbek allalariga psixolingvistik yondashuv	77
Khadjieva D.T., Kurbanbayeva G. Pragmatic intention to attract readers’ attention in english and karakalpak literature	80
Kurbanbaeva P. Berdaq shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz dizbekleri tiykarında payda bolǵan sinonimler	83
Пирниязова А.Қ., Аяпова Қ. Бас кийим концептинің миллий дәстүрлерде сәўлелениўи	84
Сағатова З. Краткое сопоставление семантической деривации в английском и каракалпакском языках	87
Sankibaeva R. Qaraqalpaq tilinde qızıl leksemasınıń mánileri	89
Усманова М.С. Алишер Навоий асарларидаги «мева» сўзининг лексик-семантик хусусиятлари	91

Ádebiyattanıw

Алламбергенов К.А. Выражение идеи национальной независимости в эпосе «Едиге» (на примере национальных версий тюркоязычных народов)	93
Allambergenov N.K., Shamsiyev D.I. Navoiy me’rojnómalarida Muhammad payg’ambar obrazi («Sab’ai Sayyor», «Saddi Iskandariy» va «Lison ut-tayr» dostonlari misolida)	95
Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының сырт ел алымлары тәрәпинен үйренилиўиниң жаңа басқышлары	98
Алламбергенова П. Интервью жанри таснифи таҳлили	99
Аяпов С.Б. Нурабылла жыраў мектеби гинеалогиясы хақында гейпара ойлар	102
Базарбаева Г. Қарақалпақ хәм қазақ жырларындағы образлардың уқаслығы хәм айырмашылықлары	104
Бекбергенова М.Д., Алламбергенова Г.К. «Қырк қыз» дәстанының сырт елдерде үйренилиўи хәм көркем аўдарма мәселелери	106
Алламбергенова Г.К., Бекбергенова Г.А. «Едиге» дәстанының сырт елдерде үйренилиўи	108
Davletov B.A. XX ásir basındaǵı poeziyada milliy aǵartıwshılıq máseleleri	110
Ешнйязова Э.Н. Женские образы в романе Д.Рубиной «На солнечной стороне улицы»	113
Эшнйязова Г.Х. Халима Худойбердиева шеърйатида қўлланған лафзий санъатларда лексик бирликларнинг бадий-эстетик вазифалари	114
Хо‘jamqulov A.J. Omon Muxtor ijodida lirik va epik tasvir uyg‘unligi (“Ko‘zgu oldidagi odam” romani misolida)	116
Жарылқасинова М.Қ. Тилеўберген Жумамуратов лирикасында халықлық пафостың көркем сәўлелениўи	118
Jumayeva S. Ikrom Otamurod dostonlarida falsafiy mushohadalar tahlili	119
Қанаатов Е.Е. Аралбойындағы хабар бериў минарларының өтмиштеги әхмийети	121
Karimov O. “Hayratul-Abror”dostonining poetik tuzilishi va kompozitsion xususiyatlari	124
Кенесбаева Ш.К. “Шахриёр” достонининг эртақ шаклидаги асарлар билан боғлиқлиги	126
Қабулова М.Т. Көркем шығармаларды оқытыўда оқыўшылардың дәретиўшилиқ компетенциясын жетилистириў	128
Қабулова М.Т. Екинши жер жүзлик урыс жыллары қарақалпақстан баспасында жазыўшы шайырларының дәретпелери	130
Rzamuratova Z. Kórkem tekste genderlektlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri	132
Сайтова З.К. Инглис хәм қарақалпақ ертеклеринде эпикалық ўақыт, эпикалық мекан хәм эпикалық қахарманлар	134
Тажадинова Г.Н. Кинопублицистика жәрдеминде халықтың экологиялық сана-сезими хәм мәдениатын раўажландырыў	136

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Каримбай Қурамбаев

Филология илимлериниң докторы, профессор Каримбай Қурамбаев 1942-жылда Түркменистан Республикасының Ташаўыз ўалайатында туўылған. 1960-1965-жылларда Ташкент мәмлекетлик университетиниң (хәзирги Өзбекстан миллий университети) филология факультетинде оқыған. 1965-1970-жыллары Ташаўыз районындағы 2-санлы улыўма билим бериў мектебинде өзбек тили хәм әдебияты оқытыўшысы, соң мектеп директоры орынбасары лаўазымларында ислеген. 1970-1972-жыллар ӨзИА, Өзбек тили хәм әдебияты илимий изертлеў институтында аспирант, киши хәм үлкен илимий хызметкер лаўазымларында ислеген. 1977-жылға дейин “Адабий алоқалар” бөлиминде үлкен илимий хызметкер болып ислеген. 1972-жылда усы институтта филология илимлери кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын диссертация жумысын корғаған.

К.Қурамбаев 1977-жылда ӨзИА президиумының арнаўлы қарары хәм жолланбасы менен Нөкис мәмлекетлик университетиниң “Өзбек тили хәм әдебияты” кафедрасына доцент лаўазымына жумысқа келген. 1979-1981-жылларда филология факультети деканының оқыў ислери бойынша орынбасары, 1981-1985-жылларда “Өзбек тили хәм әдебияты” кафедрасы баслығы, 1992-2001-жылларда НМПИ Филология факультети деканы болып ислеген. 1992-жылда Ашхабад қаласында филология илимлери докторы илимий дәрежеси ушын диссертациялық жумыс жақлаған. Профессор К.Қурамбаевтың Өзбекистан, Қарақалпақстан хәм Түркменистанда өзбек, қарақалпақ, түркмен хәм рус тиллерине 300 ден аслам мақалалары, жигирмаға жақын kitapлары баспадан шығарылған. Оның “Ўзбек-туркман адабий алоқалари”, “Махтумкули шеърляти Ўзбекистонда”, “Кўнгил бермиш сўзимга...”, “Кеўил кеўилден суў ишер”, “Таржима ва таржимон масъуляти”, “Адабий жараён. Ижод масъуляти. Адабий алоқалар”, “Ғафур Ғулом ва адабий алоқалар” “Адабий таъсирдан ижодий ўзига хосликка” “Таржима ва таржимон масъуляти” “Взаимное обогащение литератур” “Махтумкули илҳом чашмаси”, “Гул бор Гулистон ичинда”, “Мағтымгулы Гарагалпагыстанда”, “Навоийнинг ижод бўстонида илҳомланиб” хәм басқа монографиялары жәрия етилген.

Алымның илимий-педагогикалық искерлиги, жәмийетлик саладағы мийнетлери мәмлекет дәрежесинде сыйлықланған. Ол Өзбекстан Республикасы “Фахрий ёрлиги” (1994) “Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатқан фан арбоби” (1999), “Ўзбекистон мустақиллигиниң 10 йиллиги” естелик нышаны менен сыйлықланған. К.Қурамбаев 2014-жылда Түркменстан Президентиниң арнаўлы қарары менен Махтумкулиның 290 жыллық юбилеи мүнәсибетине “Махтумкули Фирогий” медалы менен сыйлықланған.

Калханов Полатбек Жумабаевич

Калханов Полатбек Жумабаевич 1975-жылы 12-апрельде Нөкис районы Шортанбай колхозында туўылған. 1997-2001-жыллары Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети студенти, 2001-2003-жыллары университет магистранты, 2003-2005-жыллары усы университеттиң «Әмелий математика хәм информатика» кафедрасы ассистенти, 2005-2006-жыллары стажёр излениўшиси болып ислеген. 2006-2009-жыллары Мырза Улығбек атындағы Өзбекстан Миллий университети аспиранты болған.

2010-2014-жыллар Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогика институтының «Информатика хәм информатикалық технологиялар» кафедрасының ассистент оқытыўшысы, 2014-2015-жыллар усы кафедраның үлкен оқытыўшысы, 2015-2016-жыллар «Физика-математика» факультети оқыў ислери бойынша декан орынбасары лаўазымы менен биргеликте «Информатика оқытыў методикасы» кафедрасының буйрығы тийкарында үлкен оқытыўшысы, 2016-2018-жыллар жылдың сентябрь айынан баслап «Информатика оқытыў методикасы» кафедрасының үлкен оқытыўшысы, 2018-2019-жылларда институттың илимий-изертлеўлер хәм илимий педагог кадрларды таярлаў бөлими баслығы, 2019-жылдың январынан март айына шекем оқыў методикалық басқарма баслығы, 2019-2021-жылларды институттың илимий ислер хәм инновациялар бойынша проректоры, 2021-жылдың август айынан баслап институттың «Анық хәм тәбийғый пәнлерди аралықтан оқытыў» кафедрасы баслығы лаўазымында жумыс ислеп атыр. 2018-жыл физика-математика илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертациясын жақлаған.

Физика-математика илимлери бойынша философия докторы (PhD) П.Калхановтың Өзбекстан хәм шет ел көлеминдеги журналларда 200 ден артық илимий мақала хәм тезислери сондай-ақ, оқыў-методикалық қолланбалары баспадан шыққан. Оның авторлығында «Problem distribution of acreage and resources at the interval non-determination of parameters», «Применение теории ключевых при интервальной недетерминированности данных», «Structure and functional capabilities of software package developed for realization of interval algorithms», «Mathematical model of planning of lands and distribution of agricultural resources on them», «Интервал анализ масалалари учун объектга йўналтирилган дастурий таъминот яратиш», «Python dasturlash tilida interval sonlarning klassik arifmetika amallarini bajarish», «Borland C++ builderde geometriyalik figuralardi siziw», «Kompyuter grafikasi panin oqitiw texnologiyalari» хәм тағы басқада бирнеше илимий мақалалар хәм «Илимий мағлұматлар базалары. Google Scholar (Академия Google) дизимнен өтиў хәм оннан пайдаланыў» (2021) атлы оқыў-методикалық қолланбасы жәрияланған.

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Мамбетуллаева Светлана Мырзамуратовна

Мамбетуллаева Светлана Мырзамуратовна 1962-жылы 4-сентябрьде Нөкис қаласында туылған. 1980-1985-жыллары Нөкис Мәмлекетлик университети студенти, 1985-жылы Нөкис қаласы № 9-мектеп оқытушысы, 1985-1988-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы стажёр-излениушісі, 1988-1994-жыллары Россия Илимлер академиясы Урал бөлими Өсимликлер хэм хайуанлар экологиясы институты аспиранты болған.

1994-1996-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Зоология кафедрасы оқытушысы, 1996-1998-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Биоэкология институты үлкен илимий хызметкері, 1998-2006-жыллары Өзбекстан Республикасы Денсаулықты сақтау министрлиги Қарақалпақстан экспериментал хэм клиникалық медицина илим-изертлеу институты илимий ислер бойынша директор орынбасары, 2006-2010-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университети “Экология хэм физиология” кафедрасы доценти, 2010-2011-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Биоэкология институты жетекши илимий хызметкері, 2011-2016-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Экология хэм физиология» кафедрасы профессоры, 2016-2020-жыллар Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Экология хэм топырақтаныу» кафедрасы профессоры, 2018-жылдан Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан Қарақалпақ тәбийий пәнлер илим-изертлеу институты директор орынбасары лауазымында ислеп келмекте.

Биология илимлері докторы, профессор Мамбетуллаева Светлана Мырзамуратовна Өзбекстан хэм шет ел көлеміндегі журналларда 300 ден артық илимий мақала, соның менен бирге, 7 монография, 4 сабақлық, 10 оқыу қолланба, 18 оқыу-методикалық қолланба хэм 10 методикалық исленбелердің авторы. Оның авторлығындағы мақалалар Өзбекстан, ҒМДА мәмлекетлері хэм басқа да шет ел мәмлекетлерінде (АҚШ, Германия, Чехия, Австрия, Польша, Ҳиндистан хэм т.б.) жарияланған.

2016-жылдан баслап С.М.Мамбетуллаева бир неше Өзбекстан мәмлекетлик илимий-техникалық дәстүрлеріне илимий басшылық етип, 1 фундаментал, 1 инновациялық хэм 2 әмелий жойбарлар басшысы сыпатында жұмыс алып бармақта.

2018-жылда С.М.Мамбетуллаева Қарақалпақстан Республикасы “Ўзбекистон аёлларнинг 100 та энг яхши инновацион лойихасы” І Республика таңлауының Қарақалпақстан Республикасы басқшысында өз инновациялық жойбары менен жеңиске ерискен.

2015-жылдан баслап хәзирги күнге шекем “Халқаро Оролни асраш жамғармасы” Өзбекстан Агентлигин Глобал экологиялық қорының (GEF) хэм “Марказий Осиёдаги сув ресурсларни трасчегаравий бошқарув” GIZ аймақлық дәстүрлер бойынша «Жанубий Орол буйи ветландлардаги био-хилмахиллигининг мониторинги» темасындағы халқара жойбарлардың атқарушысы.

С.Мамбетуллаева жоқары кәнигели илимий кадрлар таярлауда хэм популяциялық экология жөнелиси бойынша өзине тән илимий мектепти қәлиплестирди. Илимий ислер алып барылған изленислер нәтижелері бойынша проф. С.Мамбетуллаеваның басшылығында 17 шәкирти биология илимлері бойынша философия докторы (PhD) хэм 1 илим доктори (DSc) диссертация жұмыслары қорғалды хэм хәзирги ўақытта 4 илим докторы диссертациялары таярланбақта.

Омонов Маматқобил Исмоилович

Омонов Маматқобил Исмоилович 1958-жыл 13-сентябрьде Сурхандарья ўалаяты Байсун районында туылған.

1976-1981-жыллары Самарқанд аўыл хожалық институты зооинженер-қаракөлтаныушылық кәнигелиги студенти, 1981-1983-жыллары Термиз аўыл хожалық техникумының “Ветеринария” бөлими лаборант оқытушысы, 1984-1986-жыллары К.Д.Скрябин атындағы Москва Ветеринария Академиясы студенти болған. 1986-жыл Улыўма аўқамлық қаракөлшилиқ илимий-изертлеу институты аспирантурасына қабыл етиледі. 1991-жылы кандидатлық диссертация жұмысын жақлайды.

Биология илимлері докторы (DSc), проф.ў.а. М.Омонов өзинің көп жыллық мийнет искерлигин 1991-2001-жылларда бурынғы Термиз аўыл хожалық техникумы, соң агроисбилерменлик, турмыслық хызмет бөлими баслығы, директор орынбасары, директор ўазыйпасын атқарушы лаўазымларында ислеген.

2001-2009-жылларды Сурхандарья ўалаяты хәкимлигинің ЎМКХТ басқармасына бас қәниге, бөлим баслығы, басқарма баслығы орынбасары лаўазымларында ислейди.

2009-2013-жылларда Термиз Туризм хэм мийманхана хожалығы директоры лаўазымында ислейди.

М.Омонов 2013-жыл 26-августта Термиз мәмлекетлик университетине таңлау тийкарында үлкен оқытушы лаўазымына жұмысқа қабыл етиледі.

М.Омонов 2021-жыл 29-апрель күни “Сурхондарё сур қоракүл күйлари генофондини сақлашнинг селекцион-генетик асосларини ишлаб чиқиш” темасындағы биология илимлері докторы (DSc) илимий дәрежесин алыу үшін таярланған диссертация жұмысын ӨзР ИА Зоология институты жанындағы илимий дәрежелер беріуші DSc02/30.12.2019.B.52.01 – санлы Илимий кеңесте қорғап шығады.

М.И.Омонов тәрпинен 130 дан артық илимий мақалалар жәрия етилген. Солардан ЖАК тәрпинен усыныс дизиміндегі журналларда 32, шет ел журналларында 12, соның менен бирге, 2 монография, 4 оқыу-методикалық қолланба жәрия етилген.

Хәзирги күнде 2 философия илимлері докторлығына (PhD), бир илим докторы (DSc), 10 нан артық магистрантларға илимий басшылық етип келмекте.

М.Омонов мийнет искерлиги даўамында Өзбекстан Республикасы Аўыл хожалық министрлиги, Жоқары хэм орта-арнаўлы тәлим министрлиги, Сурхандарья ўалаяты хәкимлигинің хұрмет жарлығы менен сыйлықланған.

М.Омонов хәзирги күнде Термиз мәмлекетлик университети Тәбийй илимлер факультети “Ботаника” кафедрасы доценти лаўазымында жасларға өзинің көп жыллық өмирлик хэм илимий тәжірибелері тийкарында тәлим-тәрбия берип келмекте.

Dıqqat, jazılıw - 2022!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2022-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:</i>	<i>MFO: 00014; INN: 200 357 981</i>
<i>Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 29.06.2022 Buyırtpa: №0365. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 17,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 380 dana. Reestr № 11-3084</i>